

చరకసంహిత - విమానస్థానము

(మూలము మరియు నక్ష్రపాఠి వ్యాఖ్యలకు తెలుగు అనువాదము)

డా॥ పి. హిమసాగర చంద్రమూర్తి, ఎమ్. డి. (ఆయు)

రెక్టరర్, డా॥ నోరి రామశాస్త్రి ప్రభుత్వ ఆయుర్వేద కళాశాల,
విజయవాడ

ఆంధ్ర ఆయుర్వేదిక్ విటల్ చిల్డ్రన్ ఇంస్టిట్యూట్ ఆఫ్ ట్రస్ట్

హైదరాబాద్

Charakasamhita - Vimanasthanam

by

Dr. P. Himasagara Chandra Murthy

Copy Rights :

Indian Medicines & Homoeopathy Dept.

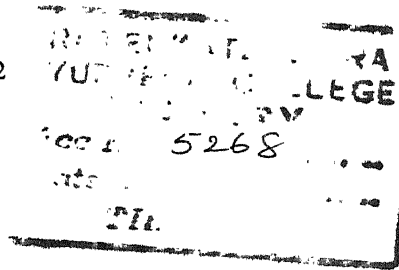
Govt. of Andhra Pradesh

Published by :

A. P. Ayurvedic Literature Improvement Trust,
Hyderabad.

First Edition : Feb., 92

Price. Rs. 90/-

for Copies :

Dr. Y. Krishna Manohar

Member A.P. Ayurvedic Literature Improvement Trust

Prop : Indain Remedies

18.4.54 2nd Lane

Kedareswarpet

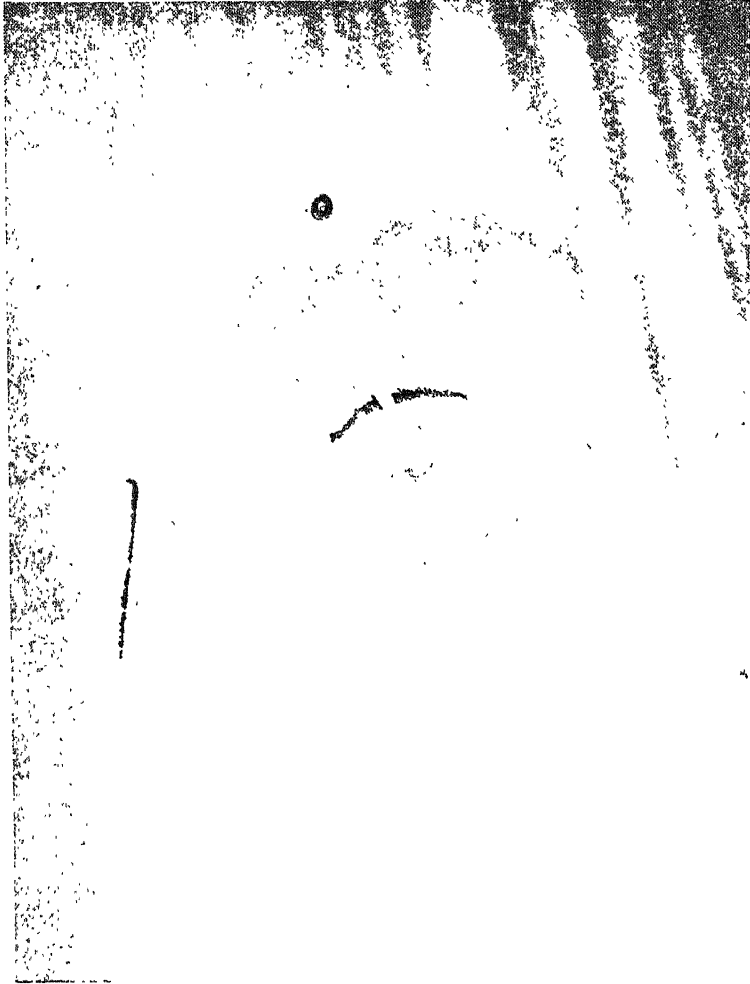
Vijayawada-3

Printed at :

Nagendra Press

Suryaraopet

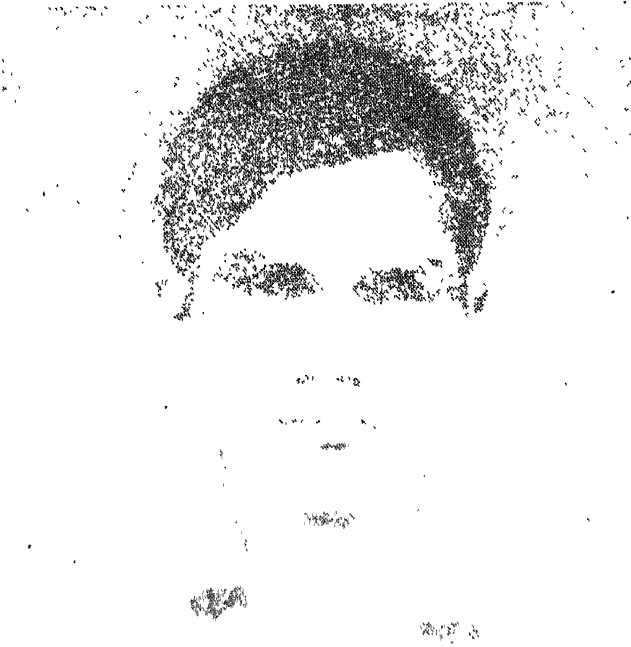
Vijayawada-2

డా॥ వై. సూర్యనారాయణరావు, L. I. M.
(1906-1980)

పృథ్వీస్థాపకులు మరియు ప్రథమ అధ్యక్షులు
అం. ప్ర. ఆయుర్వేద సాహిత్యాభివృద్ధి ట్రస్ట్

శ్రీ బి. అరవింద్ రెడ్డి, I. A. S.,
అధ్యక్షులు

ఆం. ప్ర. ఆయుర్వేద సాహిత్యాభివృద్ధి ట్రస్ట్
మరియు

సంచాలకులు: భారతీయ వైద్య & హోమియోపతి శాఖ, ఆం. ప్ర. ప్రభుత్వం

ముందుమాట

దేశీయ వైద్యశాఖ అధ్యర్థంలో మూడు ఆయుర్వేద కళాశాలలు మరియు తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానము అధ్యర్థంలో ఒక ఆయుర్వేద కళాశాల నడుపబడుచున్నవి. ఈ కళాశాలలన్నియు ఆరోగ్య విశ్వవిద్యాలయమునకు(యు.హెచ్.ఎస్.) అనుబంధము చేయబడియున్నది. ఈ కళాశాలలో సి.సి.ఐ.యమ్. న్యూ ఢిల్లీవారు సూచించిన పాఠ్యక్రమమును దోధించుచున్నారు. ఆ పాఠ్యక్రమములో చరకసంహిత ఒకటి. తెలుగులో చరకసంహిత ముద్రణ చాలా రోజులనుండి జరుగలేదు. ఇప్పుడు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వమువారు రచయితలను ప్రోత్సహించి, వారికి పారితోషికము యిచ్చి తెలుగులో అనువాదము చేయించినారు. ఆ గ్రంథముల ముద్రణను ఆంధ్ర ప్రదేశ్ ఆయుర్వేద లిఖరేచర్ ఇంప్రూవ్మెంటు ట్రస్టు చేపట్టినది. అట్టివాటిలో చరక సంహిత ఒకటి. అందులో 8 స్థానములను విడివిడిగా ముద్రణ గావించుచున్నాము.

ఈ గ్రంథమును అనువాదము చేసిన రచయిత డా. పి. హిమసాగర చంద్రమూర్తిగార్ని నా ధన్యవాదములు. నాతో సహకరించి, అతిత్వరలో ముద్రణకు రోడ్పడిన ఇతర ట్రస్టు మెంబర్లకు కూడా నా ధన్యవాదములు.

బి. ఆర్. తిరుమల

హైదరాబాదు,

తేది: 24-1-1992.

సంకలకులు

భారతీయ వైద్యం మరియు హోమియోపతి శాఖ

ఆం. ప్ర. ప్రభుత్వం

చైర్మన్,

ఆయుర్వేదిక్ లిఖరేచర్ ఇంప్రూవ్మెంటు ట్రస్టు.

అభిప్రాయము

ఆయుర్వేద గ్రంథములలో చరకసంహిత అత్యంత ప్రధానమైనది. బృహత్రయములోని మొదటి గ్రంథమైన చరకసంహితకు ఆయుర్వేద పాఠ్యగ్రంథములలో అత్యంత ప్రాధాన్యత గలదు. అట్టి చరకసంహితను తెలుగులో అనువాదము (చక్ర పాణి టీకాతో సహా) చేయించుటకు మేము నిర్ణయించాము. గ్రంథములోని అన్ని స్థానములను ఒక్క రచయిత వ్రాయడము సాధ్యమైనది కాదనియు, అట్లు వ్రాయ గలిగిన చాలా సమయముతో కూడినదని, ఒక్కొక్క స్థానాన్ని ఒక్కో రచయితకు, కొన్ని పెద్ద స్థానములైన సూత్ర, చికిత్స స్థానములను ఇద్దరు లేక ముగ్గురు రచయితలకు కేటాయించి వ్రాయించాము. అట్టి గ్రంథములను ఆయుర్వేద లిటరేచర్ ఇంప్రూవ్మెంటు బ్రస్టు తరపున ముద్రింపతలచినాము. మొట్టమొదటిసారి మా యీ ప్రయత్నములో ఏమైనా లోపములున్న, విధ్వాంసులు తెలియపరచినచో, వచ్చే గ్రంథములలో సరిచేయగలము.

మా ఆయుర్వేద లిటరేచర్ ఇంప్రూవ్మెంటు బ్రస్టు చైర్మన్ గా శ్రీ బి. అరవిందరెడ్డి, ఐ.పి.ఎస్. గారు 13-11-1991 నుండి పదవి స్వీకరించారు. వారు యువకులు, ఉత్సాహవంతులు, సమయస్ఫూర్తి గల అధికారి. వారు దేశీయ వైద్య శాఖకు సంఘాలకుగా వచ్చినప్పటి నుంచి అనేక అభివృద్ధి చర్యలు చేపట్టినారు. వారి నేతృత్వములో, అచ్చుకొరకు వేచివున్న మిగతా గ్రంథములన్నియు వెలుగులోకి రాగలవని ఆశిస్తున్నాను. ఈ బృహత్కార్యములో తోడ్పడిన మిత్రులకు, అధికారులకు, రచయితలకు, బ్రష్టు మెంబర్లకు నా ధన్యవాదములు. ప్రస్తుత గ్రంథమును డా. పి. హిమసాగర చంద్రమూర్తిగారు వ్రాసినారు. వారికి నా ధన్యవాదములు.

పి. శేషిరెడ్డి

హైదరాబాదు,

తేదీ : 24-1-1992

జి.సి.ఐ.యం., డి.యం.యస్., హెచ్.పి.సి.

అదనపు సంఘాలకులు

ఆయుర్వేద, దేశీయ వైద్యము, హోమియోపతి శాఖ,

హైదరాబాదు.

ప్రకాశకుల మాట

దక్షిణ భారతదేశం మొత్తంమీద ఒక మాతృభాషలో ఆయుర్వేద పాఠ్య గ్రంథములు పూర్తిగా ముద్రింపబడలేదు. ఉత్తర భారతదేశంలో మాత్రమే హిందీ భాషలో ఈ విధంగా ఆ పాఠ్యగ్రంథములు పూర్తి చేయబడినవి. కాని ఇంత త్వరగా మాత్రము కాదు.

లోగడ ఆయుర్వేద గ్రంథములు ముద్రణలో విశేషముగా కృషి చేసినవారు వావిళ్ళ రామస్వామి శాస్త్రులు & సన్స్ వారి సేవ వానియాడదగినది. తెలుగులో ఆయుర్వేద గ్రంథములు అభివృద్ధి చేయాలనే సత్సంకల్పముతో ఆంధ్రప్రదేశ్ ఆయుర్వేదిక్ లిబరేచర్ ఇంప్రూవ్మెంట్ ట్రస్టును కీ. వే. డా. వై. సూర్య నారాయణగారు స్థాపించిరి.

అయితే ఈ ట్రస్టును పూర్తిగా సర్వవియోగం చేసుకొని ఇటు ఉపాధ్యాయులకు అటు విద్యార్థులకు కూడా ఉపయోగపడునట్లుగా పాఠ్యగ్రంథములను తెలుగులో వ్రాయించి అచ్చు వేయించిన పునత, కీర్తి అప్పటి సంచాలకులు శ్రీ యన్.వి. హెచ్. శాస్త్రి I.A.S. గారి దక్కుతుంది. ఇప్పటి పాఠ్యగ్రంథములకు కొరత లేని తనము వారి విశేష కృషి ఫలితమే.

తర్వాత వచ్చిన సంచాలకులు శ్రీ ఆర్. రామచంద్ర I.A.S. అంతే స్ఫూర్తితో మిగిలిన పాఠ్యగ్రంథములను పూర్తి చేయించారు.

ఇప్పుడు జరుగుతున్న చరకసంహిత ముద్రణ కృషి, ఈ ట్రస్టుకి కలికితురాయి వంటిది. చక్రపాణి వ్యాఖ్యలను ఎంతో జాగ్రత్తగా అనువదించారు రచయితలు.

శ్రీ V. రంగాచార్యులుగారు, ఆయుర్వేదములో నిష్ణాతులు. చరకసంహితను తెలుగులో అనువదించుటలో నీరు తమ అమూల్యమైన సలహాలను అందించిరి. వారికి మా ఆం. ప్ర. ఆయుర్వేద సాహిత్యాభివృద్ధి ట్రస్టు బోర్డు తరఫున కృతజ్ఞతలు అందించుచున్నాము.

చైర్మన్ & ట్రస్ట్ సభ్యులు

ఉపోద్ఘాతము

సర్వజన హితమగునట్టి ఆయుర్వేదమును గ్రంథస్థము చేసిన చరక సుబ్రుత వాగ్బటాదులు మనకు పరమ పూజ్యులైనారు. వీరు రచించిన వాటిలో చరకసంహిత వైద్య లోకానికి అగ్రానుసరణీయమై యోధిల్లుచోందనడంలో అతిశయోక్తి లేదు. ఆయుర్వేదాన్నంతటిని ప్రబంధించే చరకసంహితలో ఆయుర్వేదాన్ని సారూపంగా మనకు ప్రసాదించేది విమానస్తానం. “చరకస్తు చికిత్సితే” అనే అశ్లోకాన్ని మనం గమనించినప్పటికీ విమానస్తానంలో చెప్పబడ్డట్లు రస ద్రవ్య దోష విచారాదుల విశేషజ్ఞానం విమానస్తానం ద్వారానే మనకు లభిస్తుంది. (విశేషం మీయతే, జ్ఞాయతే ఇతి విచూనమ్). చికిత్స తొరకు ఎంతో ఉపయోగపడడం వలన, ఇట్టి విజ్ఞానాన్ని ప్రతి వైద్యుడూ తప్పక పొంది తీరవలసియుండుంది.

విమానస్తానం మొత్తం ఎనిమిది అధ్యాయాలుగా విభజింపబడి ఉంది. మొదటి అధ్యాయం రసవిమానమని పేరు పెట్టబడింది. దీనిలో రసము- ద్రవ్యము, దోషము-వ్యాధి వీని పరస్పర సంబంధము అనేక రీతులలో వర్ణింపబడింది. చికిత్స విషయ సమవాయ వర్ణన ఇచట చేయబడింది. చక్రపాణి తన వ్యాఖ్యలో చికిత్స విషయ సమవాయ-ప్రకృతి సమ సమవాయాలను విశదపరచడం జరిగింది. ద్రవ్య ప్రభావాన్ని ఏ విధంగా అంచనా వేయాలో చూచా ఈ అధ్యాయంలో తెలుపబడింది. వాతపితృ కఫాల్ని శమింపజేయడానికి నైల ఘృత ముఘలను క్రమంగా ప్రయోగించడానికి కారణం, వాటిలో ఉండే గుణాలతో సహా చెప్పబడింది. పిప్పళ్ళు, క్షరము, లవణములను అధికంగా సేవించడం వలన వచ్చే నష్టాల్ని పేర్కొనడం జరిగింది. వీటిని సాత్వ్యముగా సేవించేవారిని అసాత్వ్యత నుండి క్రమంగా తప్పించాలంటూ సాత్వ్య నిరుక్తి భేదములు చూచా ఇచట వర్ణింపబడ్డాయి. అటుపైన ఆహార విధియందు ఉపయోగపడు ఎనిమిది విశేషాయురనాలు వర్ణింపబడ్డవి. ఈ ఎనిమిదింటి యొక్క హితాహితరూపములు చూచా చెప్పబడినవి. ఇంకా ఆహార విధివిధానము స్పష్టంగా వర్ణింపబడింది. చివరగా వైద్యుడు తెలిసికోవలసిన ముఖ్యమైన అంశములను-రస-ద్రవ్య-దోష-విచారముల ప్రభావములకు దేశము-కాలము-శరీరములను వర్ణించడం జరిగింది. రెండవ అధ్యాయం త్రివిధకుక్షీయమని పేరు పెట్టబడింది. క్రిందటి అధ్యాయంలో చెప్పబడిన ఎనిమిది ఆహార విధి విశేషాయురతనములలో ఒకటగు రాశిని వివరించుచూ కుక్షీయందు చూడు అవకాశములనేర్పరచి ఒకటి మూర్త ద్రవ్యములకు, రెండవది ద్రవద్రవ్యములకు, మూడవది ఖాళీగా నుంచుటకును నిర్దేశింపబడినవి. ఇందువలన కలుగు లాభము (సుఖముగా జీర్ణమగుట) వివరింపబడినది. ఆహారరాశి తగు మాత్రలో

నుండుట వలన కలుగు సత్ఫలితములు తగు మాత్రలో లేనందువలన కలుగు దుష్ఫలితములు అమవోషము యొక్క విసూచితా అలసిక భేదములు వాని లక్షణములు పేర్కొనబడినవి. చికిత్సకు సాధ్యపడు అమవోషమునందు చేయదగు చికిత్సలు చెప్పబడినవి.

మూడవ అధ్యాయము జనపదోద్వంసనీయ విమానముని పిలువబడుతుంది. ఆత్రేయ భగవానుడు తన శిష్యులగు అగ్నివేళాదులతో కలసి సంచరించిన ప్రదేశముల నామ నిర్దేశమిచ్చట చేయబడినది. (వచ్చాలక్షత్రే....) ఈ అధ్యాయమునందు దౌషధములను భూమ్యాదులు విరసే భావము నొందకనుండే గ్రహింపవలెనని నిర్దేశింపబడినది. చక్రపాదే తన వ్యాఖ్యయందు ఆత్రేయునికి గల అస్తత్వమును చక్కగా స్థాపించుట జరిగినది. జన పదోద్వంసములకు వాత జల దేశకాలములు కారణమని పేర్కొనుచూ వాని దుష్టికి కారణములు లక్షణములు వివరింపబడినవి. జనపదోద్వంసములు వచ్చునపుడు చేయవలసిన చికిత్సలనూ ఇవట వివరింపబడినది. అభర్కము అన్ని వికృతులకునూ కారణమని చెప్పబడినది. ఆయువు నియంతముగానుండునా లేదాయను విమర్శ చేయబడినది. ఈ విషయమునందు చక్రపాదే తన విశదవ్యాఖ్యలో ఆత్రేయుని పక్షమును బలపరచుచూ నిది వైవము (పూర్వ జన్మ కర్మఫలము) పురుష ప్రయత్నము (ఈ జన్మయందలి కర్మ)ల బలాబలములపై ఆధారపడి యుండునని పేర్కొనుట జరిగినది. కాలాకాలమృత్యువులరీతి సంబంధించిన ఆత్రేయుని వివరణము ఉదాహరణల రూపి పొందుపరచబడినది. ఉష్ణజలము నివ్వదగిన సమయము ఇవ్వరాడని సమయములు వివరింపబడినవి అపతర్కణ చికిత్సా త్రైవిధ్యముగు లంఘనము, లంఘన పాచనము, దోషావసేచనములీ అధ్యాయముననే వివరింపబడినవి. పై విషయములను దృష్టియందుంచు కొని అనుభవ తర్కాలను చేయుట నిషిద్ధమని నిర్దేశింపబడినది. త్రైవిధ్యముగు జాంగల, అనూప సాధారణము లిచ్చట ధృష్టముగా వర్ణింపబడినవి.

నల్లవ అధ్యాయము త్రివిధరోగ విశేష విజ్ఞానీయముని పిలువబడినది. ఇందు రోగ విశేషములను తెలిసికొను పాఠములగు అద్వైతదేశ స్రవ్యం అను మానములు తెలుపబడినవి. వీని ద్వారా రోగియందు రోగమునందునూ తెలిసికొనదగిన అంశములు పేర్కొనబడినవి.

ఆయిదవ అధ్యాయము నందు ప్రోతస్సుల వివరణ మధికముగా సుండుటచే నిది ప్రోత్ విమానముని పేరు పెట్టబడినది. ప్రోతో శబ్దమునకు అర్థము పగ్గాలు పడములు పేర్కొనబడినవి. ప్రోతస్సుల సంఖ్య-చేట్లు వివరింపబడినవి. స్నానము

వ్యాధిత హానియవలయు నీరవ అవ్యాధియును నుండి నుద్దులను వ్యాధిలో బాధ పడుచున్నవారు, తమకు వ్యాధిలో వ్యాధియగుచున్నవారు అను నుండి నీరవయను పేర్కొని వారిని సరిగా గుర్తింపర వ్యర్థలేకయుగా అనగా నిండి పుట్టిన, లాడు వ్యాధితునిగను, లాడువ్యాధితుని నిలువవ్యాధితునిగను గుర్తులను చీటిలో చేసియు వలన కలుగు నష్టములను పేర్కొనుట లొగిగను. ఇది అవ్యాధియును నుండి క్రిమిల వర్గ కరణ వానియొక్క పుట్టున ఆత్మల అప సులము ప్రాచీను నీటి నీరువలసిన చికిత్సలు నవివరముగా పేర్కొనబడినవి. ఇట్లగా చెప్పినవివరమును పుష్కలమును నగమే తెలిసికొనుట వలన చలుగు ముగ్ధులెవరు అవ్యాధియును నుండి నీర్కొన బడినవి. క్రిమిలోగ చీటిత్వమును చేయదగిన చీటి గు నీరవము ఇతర రోగము లందునూ ఆవలంబించబడవచ్చుననినూ చెలుగుబడినది.

విమానస్థానములోని అన్ని అభ్యాయముల వలన సెట్లవగు రోగముగ్ధులను
విమానమును వినియోగపర అభ్యాయము అనుకూలముగా చేయును. అగ్రానునర
జీనుము. ఇందు శాస్త్ర పరీక్ష, అభ్యర్థి పరీక్ష, అభ్యయన, అభ్యాసన, అభ్యర్థి దాని

శిష్యుడనుసరించవలసిన విధులు, తవ్వద్వ్య సంభాషా విధి, పరిష్కర్త ధేదములు, వాద మార్గములు, వైద్య అక్షణములు, కారణాదీ దశ భావములు, ప్రకృతి-వికృతి పరీక్షలు, సార - సంహనన పరీక్షలు, ప్రమాణ పరీక్ష, సాత్వ్య పరీక్ష, సత్త్వ పరీక్ష, ఆహార శక్తి-ద్యాయామశక్తి-వయస్సు వీని పరీక్షలు ఋతుచర్యా విధానములు మొదలగు వివరములన్నియు పొందుపరచబడినవి. చివరన వసున విరేచన ఆస్తాపన ద్రవ్యములు మధురాదీ స్కంధములు వివరింపబడినవి.

ఈ విధముగా విమానస్తానము నందు ఆయుర్వేదమునకు సంబంధించిన అన్ని మౌలికమైన విషయములు షష్ఠముగా చర్చించబడినవి. ఒక విధంగా ఆయుర్వేదాధ్యయనంలో ముందుగా విమానస్తానమును పూర్తిగా అధ్యయనం చేసిన తరువాతనే మిగిలిన శాస్త్రం చదవడం వల్ల శాస్త్రం చక్కగా బోధపడుతుందనుటలో సందేహం లేదు.

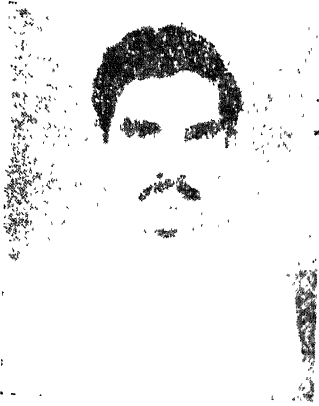
చరకసంహితను తెలుగులోకి అనువదించబం నల్లేరుపై బండినడక మాత్రం కాదు. ముఖ్యంగా చక్రపాణిని అనువదించడం చాలా కష్టసాధ్యమైన పని. ఇంతకు ముందు వచ్చిన అనువాద గ్రంథాలన్నింటినీ పరిశీలించి విద్యార్థులకు చక్కగా అవగతమయే విధంగా ఉంచాలని సంకల్పించడం జరిగింది. ఈ ప్రయత్నంలో ఎంత వరకూ కృతకృత్యుడ నయిననేదీ పాలక లోకానికే తెలుస్తుంది. అంద్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వపు భారతీయ వైద్యశాఖకు అప్పటి సంచాలకులు శ్రీ ఎన్. వి. హెచ్. శాస్త్రిగారి ప్రోత్సాహం వలననే ఈ పనిని చేపట్టడం జరిగింది. వారి కెప్పుడూ ఋణపడే ఉంటాను. ప్రస్తుతపు సంచాలకులు శ్రీ బి. అరవిందరెడ్డిగారు, అదనపు సంచాలకులు శ్రీ డా॥ పి. శేషిరెడ్డిగారు ఎప్పటికప్పుడు ఈ పనిని పర్యవేక్షిస్తూ త్వరగా పూర్తయేందుకు తోడ్పడినారు. వారికి నా హృదయ పూర్వక ధన్యవాదములు. ఈ పని ఎప్పటికప్పుడు చురుకుగా కొనసాగడానికి, శాస్త్ర చర్చనూ, మానసిక ఉర్రేతకానికి రోడ్బద్ధ గురుతుల్యలు శ్రీ ఎమ్. వీరభద్రంగారు, నా అనుంగు మిత్రులు డె. నిక్మేశ్వర్, ఎమ్. ఎల్. నాయుడుగార్లకు నా కృతజ్ఞతలు. వ్రాతప్రతిని ఎంతో శ్రద్ధతో వ్రాసిన నా విద్యార్థి మిత్రుడు ఎస్. టోనాకు నా కృతజ్ఞతలు. ఈ పనికి తగు సౌకర్యాలను కలుగజేసి నా వైతిక బలాన్ని పెంచిన నా కుటుంబ సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు. ఈ పుస్తకం తయారవడానికి అచ్చు-ప్రకాశనం ఎంతో అవసరం. ఆ విషయంలో ఎంతో కృషి చేసిన శ్రీ జి. బాబూరావుగారు, శ్రీ డా॥ వై కృష్ణమనోహర్ గారి నా ధన్యవాదములు.

ఎందరో మహానుభావులు అందరికీ వందనములు.

—పా. హిమసాగర చంద్రమూర్తి

గ్రంథకర్త పరిచయం

పాపులారి

హిమసాగర చంద్రమూర్తి

జననం : 1951 చిటబాడి

కృష్ణాపల్లె

స్వస్థలం : మున్నంగి, గుంటూరు జిల్లా

తల్లిదండ్రులు :

శ్రీమతి నాగమాంబ, శ్రీ శేషగిరిశర్మ గారలు

విద్య :

సాధారణవిద్య - పి. యు. సి.

సాంకేతిక విద్య - ఎమ్. డి. (ఆయుర్వేదము) (బాన్సుగర్)

ఉద్యోగము :

- 1) అసిస్టెంట్ ప్రొఫెసర్, బి. హెచ్. ఆయుర్వేద మహా విద్యాలయం
కోల్డ్ర, గుజరాత్. 29-1-79 నుండి 6-3-79 వరకు
- 2) మెడికల్ అఫీసర్ & హెల్త్ కో ఆర్డినేటర్, రాయలసీమ రెవల్యూషన్
ట్రస్ట్ అనంతపురం, ఆంధ్రప్రదేశ్. 22-3-79 నుండి 4-8-80 వరకు
- 3) లెక్చరర్, ఆయుర్వేద రాశేంద్ర, పతంజలిపురి, కోయంబత్తూర్
18-8-80 నుండి 4-9-85 వరకు
- 4) ప్రెన్సిపాల్ - ఇన్-చార్జ్, ఆయుర్వేద రాశేంద్ర, పతంజలిపురి,
కోయంబత్తూర్. 5-9-85 నుండి 22-3-86 వరకు
- 5) మెడికల్ అఫీసర్, గవర్నమెంట్ ఆయుర్వేడిక్ డిస్పెన్సరీ
కోవలె, గుంటూరు జిల్లా, 25-3-86 నుండి 15-9-89 వరకు
- 6) లెక్చరర్ - ప్రభుత్వ ఆయుర్వేద కళాశాల, విజయవాడ
15-9-89 నుండి

పరిశోధనా వ్యాసములు :

రస పతంగముపై ఎమ్. డి. థీసిస్

రస పతంగముపై చికిత్సాలయమునందు రోగులపై పరిశోధన

రస పతంగమును తయారుచేయు విధానముపై పరిశోధన

మల్లభస్మము కాలిన భస్మములను శ్వాస రోగముపై ప్రయోగించి

ఆ ప్రభావమును తులనాత్మక పరీక్షలన

బసవరాజీయ గ్రంథమున మహా ప్రోతస్సునకు సంబంధించిన

వ్యాధులకు చెప్పబడిన రసౌషధములు

ఆయుర్వేద విద్యాబోధనలో అవసరమైన పద్ధతులు

దౌషధ నిర్మాణాలల విశేషాధికరణము

గ్రామీణ ఆరోగ్య విధానంలో ఆయుర్వేదం మొక్క పాత్ర - మొదలైనవి.

ఉపన్యాసములు :

1) ఆరోగ్యమునకు ఆయుర్వేద సూత్రములు (రాయప్పెగార్)

2) ఆయుర్వేదమునందు దార్శనికతత్వము (ఉడుమలైపేట)

3) ఫ్రెంచి వారికి ఆయుర్వేద పరిచయోపన్యాసములు (కోయంబత్తూర్)

4) ఆయుర్వేదంలో ధాతు విజ్ఞానము (మెంగుళూరు)

మొదలైనవి మరియు రేడియో ఉపన్యాసములు

పరిశోధనలు :

1) అపస్మారమునందు ఆయుర్వేద దౌషధముల ప్రభావము

(డి. ఎస్. టి. సూర్యధీర్)

2) ఆయుర్వేదౌషధముల నాణ్యతను నిర్ణయించుట

(డి. ఎస్. టి. సూర్యధీర్)

3) గ్రామీణ ప్రాద్యములో ఆయుర్వేదమునుచేర్చి ప్రచారము చేయుట

(యం. ఎస్. ఎయిడ్/ఐ.సి.ఎమ్.ఆర్. సూర్యధీర్)

హాబీలు :

పాటలు పాడటం, హిందుస్తానీ సంగీతం వినడం, సితార్ వాయిచడం.

ప్రస్తుతపు చిరునామా :

డా॥ పి. హినుసాగర చంద్రమూర్తి

ప్రభుత్వ ఆయుర్వేద కళాశాల

విజయవాడ - 520 002 (ఆం. ప్ర.)

చురకసంహిత - విమనానస్తానము

విషయసూచిక

విషయము

పుటసంఖ్య

1. ప్రథమాధ్యాయము రసవిమనము

— విమనస్తానము మొక్క నిరుక్తి మరియు ప్రయోజనము	1
— విమనస్తానము నువదేశించుటకు గల చారణము	1
— రసముల సంఖ్య మరియు వాటి సామాన్య లక్షణములు	2
— దోషముల సంఖ్య వాటి సామాన్య లక్షణములు	3
— రసములకు దోషములకు గల సంబంధము	4
— ద్రవ్యము మరియు వ్యాధి-సిని ప్రభావములను తెలిసికొను విధము	6
— వికృతి విషమ సమవాయము-ప్రకృతి సమసమవాయము	7
— ద్రవ్య ప్రభావము	12
— చూడె, నెయ్యి, తేనెలను ఎల్లప్పుడు ఉపయోగించుటవలన వాతపితృ శ్లేష్మములను క్రమముగా శుద్ధింపజేయుట	13
— విష్పక్కు-క్షయము-లవణముల అధిక సేవనము వర్జనము	15
— విష్పక్కును అధికముగా సేవించరాదనుటకు చారణము	15
— క్షయగుణములు-దానినెర్కువగా సేవించుటవలన కలుగు మిశ్మరితములు	17
— ఉష్ణ గుణములు-దానినెర్కువగా సేవించుటవలన కలుగు మిశ్మరితములు	17
— సాత్యముగా గ్రహించు సదాచరములను విడచి విభాగము	19
— సాత్యము మొక్క నిరుక్తి ఛేదములు	19
— ఎనిమిది అహారవిధి వివేచనములు	21
— ప్రకృతి	21
— కరణము	22
— సంయోగము	24
— రాశి	24
— దేశము	25
— కాలము	26
— ఉపయోగ నియమము	27
— ఉపయోగించువారు	27

విషయము

పుటసంఖ్య

— ఆహార విధి విశేషాయతనములను తెలిసికొనుటవలన కలుగు ఫలితము	27
— హితతమమగు ఆహార విధి విధానము	28
— ఉష్ణభోజనము వలన కలుగు నడ్గుణములు	29
— స్నిగ్ధ భోజనము వలన కలుగు నడ్గుణములు	30
— సరియగు మోతాదులో ఆహారమును భుజించుటవలన కలుగు నడ్గుణములు	30
— మొదట తినిన ఆహారము జీర్ణమైన తరువాతనే భుజింపవలెననుట	31
— పీర్వవిరుద్ధత్వము లేని ఆహారమును భుజింపవలెననుట	32
— ఇష్టమైన ప్రదేశమునందు ఇష్ట ఉపకరణములతో కూడి భుజించుట వలన కలుగు ఫలితములు	32
— మిక్కిలి వేగముగా భుజించుట వలన కలుగు దుష్ఫలితములు	33
— అతి నెమ్మదిగా భుజించుటవలన కలుగు దుష్ఫలితములు	34
— మూట్లాదక, నవ్వకయూ భుజింపవలెననుట	34
— తన్ను తాను తెలిసికొని భుజింపవలెననుట	34
— వైద్యుడు తెలిసికొనవలసిన విషయములు	35
— అధ్యాయ సంగ్రహము	35

2. ద్వితీయాధ్యాయము త్రివిధకుక్షీయ విమానము

— కుక్షీయందు మూడు విధములైన అవకాశముల నేర్పరచుట	37
— ఆహారరాశి మాత్ర-అమాత్రయని రెండు విధములుగా నుండుట	39
— సరియగు మాత్ర (మోతాదు)లో నున్న ఆహార సేవన వలన కలుగు గుణములు	39
— అమాత్రా చైవ్యవిధ్యము-హీనమాత్ర-అధికమాత్ర-వీనివలన కలుగు ఫలితములు	40
— అమస్రదోషమును కల్గించుటకు అతిమాత్రయేరక ఇతర కారణములు	42
— అమస్రదోషము రెండు విధములనుట	43
— వినూచిరా లక్షణము	43
— అలసత్ లక్షణము	43
— చిరీత్సా సాధ్యమగు అనూవస్థయందు చేయదగు క్రియలు	45

విషయము	పుటసంఖ్య
— ఆహారము పచనము నొందు స్థలము (శరీరావలంబము)	47
— ఆధ్యాయ సంగ్రహము	48
3. తృతీయాధ్యాయము - జనపదోద్భవంశసీయ విమానము	
— దుష్కథలను గ్రహింపవలసిన సమయము	50
— అనమానమగు సుర్యుని మొదలగునవి గలవారికందరికీ ఒకేమాట జనపదోద్భవంశములగు వ్యాధులు ఎందువలన కలుగును అను ప్రశ్న	52
— ఆక్రమణ భగవానుని ఉత్తరము	52
— దుష్టవాత లక్షణములు	53
— దుష్ట ఉదర లక్షణములు	53
— దుష్ట దేశ లక్షణములు	54
— ప్రైగుణ్యము నొందిన కాలము నొక్క లక్షణములు	55
— వాతాదులు ప్రైగుణ్యము నొందినప్పుడు సరియగు చిహ్నార్థ వ్యాధుల సరికట్టుట	55
— ప్రైగుణ్యము నొందిన వాతాదులు ప్రసముగా నొరచునెకంటె నొరచి ఎక్కువ బలము కల్గియుండుట	56
— జనపదోద్భవంశములు పరస్పరమును పోషింపలసిన చిహ్నములు	57
— వామును మొదలగునవి ప్రైగుణ్యము నొందినగు కాలము	59
— శస్త్రములతో (ముప్పులు చేయుట) పలకు కలుగు జనపదోద్భవంశము లకునూ అభిరక్తమే కలగనుట	61
— అభిరక్తము అనునాటజన్మజనపదోద్భవంశములు కాలమును	61
— అధిశాసనశస్త్ర జనపదోద్భవంశములకు అభిరక్తము కాలమును	62
— అభిరక్తము అని పిలువగు కాలమును	63
— ప్రాణులకు అముఖ్య శిరమును కల్గినప్పుడు కాలమును	65
— అముఖ్యతగా నమునుండునా ? కాదు ? అని అగ్నితో ను గ్రహ్య	66
— ఆక్రమణను సహించుట	66
— అముఖ్య నిమిత్తమునెంతయుగా నుండునటు కాలము	67
— కాలస్మృతులను-అకాల స్మృతులను స్వ, సం, విమరుసను అగ్నితో ను ప్రశ్న	73
— ఆక్రమణను సహించుట	73

విషయము	పుట సంఖ్య
— జ్వరితునకు ఉష్ణోదక పానము చేయించుటకు కారణము అట్లు చేయించకూడని సమయములు	76
— ఉష్ణజన్య రోగములకు శీతోపచారము	77
— శీతజన్య రోగములకు ఉష్ణోపచారము	77
— నిదాన విపరీత చికిత్స	77
— అపతర్పణము మూడు విధములనుట	77
— లంఘనము - లంఘన పాచనము	77
— దోషావసేచనము	79
— అపేథ కర్మ విశేధము - దేశత్రైవిధ్యము	80
— అధ్యాయ సంగ్రహము	80
4. చతుర్థాధ్యాయము - త్రివిధరోగ విశేష విజ్ఞానీయ విమానము	
— రోగ విశేషములను తెలిసికొను ఉపాయము	82
— పరీక్ష త్రైవిధ్య - త్రైవిధ్యములు	83
— అప్రోప దేశముద్వారా తెలియదగు విషయములు	86
— ప్రత్యక్షముద్వారా తెలియదగు విషయము	86
— అనుమానముచేత తెలియదగు విషయములు	88
— త్రివిధ పరీక్షలనుసరియొగించి వ్యాధులను తెలుసుకొనుటవలన కలుగు భుభఫలితము	91
— అధ్యాయ సంగ్రహము	92
5. పంచమాధ్యాయము - స్రోతో విమానము	
— స్రోతస్సుల ప్రకారములు - స్రోతో శబ్దమునకు అర్థము	94
— పురుషుడు స్రోతోమయుడనుట	96
— స్థూల స్రోతస్సుల సంఖ్య - వాటిపేర్లు	97
— ప్రాణవహాది స్రోతస్సుల మూలములు మరియు దుష్టి లక్షణములు	98
— స్రోతో పర్యాయనామములు	102
— స్రోతో దుష్టికి కారణములు	103
— స్రోతస్సులను దూషింపజేయు ఆహారవిహారములు	105
— స్రోతో దుష్టి లక్షణము	106
— స్రోతస్సుల వర్ణము - ఆకారములు	106
— స్రోతో దుష్టియందు చేయవలసిన చికిత్సలు	107
— అధ్యాయ సంగ్రహము	107

విషయము	పుట సంఖ్య
6. షష్టాధ్యాయము - రోగానిక విమానము	
— రోగ నమూనామందలి వివిధ ప్రకారములు	109
— దోష ప్రకోపణ కారణములు - అసాత్మ్యేన్ద్రియాద్ధాదులు	114
— శారీరక మానసిక రోగముల పరస్పర అనుబంధము	116
— రజస్సు - తమస్సులకు నియతాను బంధముండుట	116
— వ్యాధులయొక్క అనుబంధ్య - అనుబంధత్వములు	117
— కాయాగ్నియొక్క భేదములు - వాని లక్షణము	118
— శారీరక ప్రకృతి	120
— రోగములను చికిత్సించుటయందు అగ్నియొక్క ప్రాధాన్యత	122
— రోగులు దోషానుసారము మూడు విధములుగా నుండురు	123
— వాతల రోగులు వారికి చేయదగు చికిత్సలు	123
— పిత్తల రోగులు వారికి చేయదగు చికిత్సలు	124
— శ్లేష్మల రోగులు వారికి చేయదగు చికిత్సలు	126
— రాజవైద్యుని లక్షణము	127
— ఆధ్యాయ సంగ్రహము	128
7. సప్తమాధ్యాయము - వ్యాధిత రూపీయ నిమావము	
— వ్యాధిత పురుష ద్వైవిధ్యము-అమువ్యాధితులు-గురువ్యాధితులు	129
— సంహర్తృజ్ఞానముయొక్క అవశ్యకత	130
— క్రిమి సంబంధమగు ప్రశ్న	132
— క్రిమి సంబంధము వివరము	133
— బాహ్య మలజ క్రిములు	134
— రక్తజ క్రిములు	134
— శ్లేష్మజ క్రిములు	135
— పురీషజ క్రిములు	136
— క్రిమిరోగ చికిత్సా సూత్రము	137
— క్రిమి చికిత్స	138
— మూలకాది యోగము	139
— విడంగ కషాయ ప్రయోగము	141
— శిర్షాద క్రిమి చికిత్స	142
— క్రిమిరోగి కివ్వవలసిన ఆహారము	142

విషయము	పుట సంఖ్య
— అశ్వ శక్యత్ (గుట్టపు లద్దె) ప్రయోగము	144
— భల్లాతరాస్తి తైలప్రయోగము	145
— విడంగ కషాయముతో భావనచేసిన నువ్వులప్రయోగము	145
— తిల్వకోదాలరాదీ తైలము	146
— సర్వరోగ చికిత్సా సూత్రము	148
— అధ్యాయ సంగ్రహము	149
క్రి. అష్టసూత్రాయము రోగవిషగ్నితీయ విమానము	
— శాస్త్రపరీక్ష	150
— ఆవార్య పరీక్ష	153
— గురుపును సేవించు విధము	154
— అధ్యయన విధి	154
— అధ్యాపన విధి	156
— శిష్యుడు అనునరింప వలసిన నియమములు	159
— సంభాషా విధి	164
— సంభాషా త్వైవిధ్యము	164
— సంధాయ సంభాషావిధి	165
— విగృహ్య సంభాషావిధి	166
— పరిషత్తు ఛేదములు	167
— వాదమర్యాదా లక్షణము	173
— వాద మార్గములు	173
— వాద లక్షణము	174
— ద్రవ్యగుణ కర్మ సామాన్య విశేష సముదాయములు	175
— ప్రతిజ్ఞ	175
— స్థాపన	175
— ప్రతిష్ఠాపన	176
— హేతుపు	177
— దృష్టాంతము	177
— ఉపనయ - నిగమనములు	178
— ఉత్తరము	178
— సిద్ధాంతము	179
— శబ్దము	181

విషయము	పుటసంఖ్య
— ప్రత్యక్షము	183
— అనుమానము	183
— బౌద్ధము (ఉపమానము)	184
— సంశయము	185
— ప్రయోజనము	186
— సవ్యభిచారము	186
— ఊహ	186
— వ్యవసాయము	187
— అర్థప్రాప్తి	187
— సంభవము	188
— అనుయోజ్యము	188
— అననుయోజ్యము	189
— ప్రత్యనుయోగము	189
— వాక్యదోషము	190
— వాక్య ప్రశంస	191
— చలము	193
— అహేతువు	194
— అతీతకాలము	196
— ఉపాలంభము	197
— పరిహారము	197
— ప్రతిజ్ఞాహీని	197
— ఆభ్యనుజ్ఞ	198
— హేత్వంతరము	198
— ఆర్థాంతరము	198
— నిగ్రహస్థానము	199
— వాదవిధానము	200
— దశవిధ ప్రకరణములు (పరీక్ష్య విషయములు)	201
— కారణము	201
— కరణము	202
— కార్యయోని	203
— కార్యము, కార్యఫలము	203

విషయము	పుటసంఖ్య
— ఆనుబంధము	203
— దేశము	204
— కాలము	204
— ప్రవృత్తి	204
— ఉపాయము	204
— ప్రశ్నించు విధానము	206
— సమాధానమిచ్చు విధానము	207
— పరీక్ష రెండు విధములు-ప్రత్యక్ష, అనుమానములు అప్రోప్ర దేశముతో కలిపి మూడు విధములు	208
— వైద్య లక్షణము	210
— భేషణ లక్షణములు	212
— కార్యయోని-ధాతువైషమ్య లక్షణము	214
— కార్యము ధాతుసామ్య లక్షణము	215
— కార్యఫలము-సుఖావ్యాప్తి లక్షణము	215
— ఆనుబంధము-ఆయువు యొక్క లక్షణము	215
— దేశద్వైవిధ్యము	216
— రోగి పరీక్ష	217
— ప్రకృతి పరీక్ష	220
— స్త్రేష్ఠ ప్రకృతి కల మనుజుని లక్షణములు	221
— పిత్త ప్రకృతి కల మనుజుని లక్షణములు	222
— వాత ప్రకృతి కల మనుజుని లక్షణములు	223
— వికృతి పరీక్ష	225
— సార పరీక్ష	226
— త్వక్సారము	226
— రక్తసారము	226
— మాంస సారము	227
— మేదోసారము	227
— అస్థి సారము	228
— శుక్లా సారము	228
— షక్ర సారము	228
— సత్త్వసారము	229

విషయము	పుటసంఖ్య
— సర్వసార పురుష లక్షణము	229
— సారపరీక్ష యొక్క అవశ్యకత	230
— సంహానన పరీక్ష	231
— ప్రమాణ పరీక్ష	232
— సాత్వ్య పరీక్ష	235
— సత్త్వ పరీక్ష	236
— ఆహారశక్తి పరీక్ష	237
— వ్యాయామశక్తి పరీక్ష	237
— వయః పరీక్ష	238
— కాలము	241
— ఋతుచర్య	243
— రోగి యొక్క వివిధ అవస్థలు	246
— ప్రవృత్తి	247
— ఉపాయము	247
— పరీక్ష వలన కలుగు ప్రయోజనము	248
— వమన ద్రవ్యములు - వాని కల్పనములు	249
— విరేచన ద్రవ్యములు - వాని వివిధ కల్పనములు	251
— అస్థాపన ద్రవ్యస్కంధము	253
— అస్థాపనమునకుపయోగపడు శుభ్ర స్కంధము	255
— అస్థాపనమునకుపయోగపడు అస్లు స్కంధము	257
— అస్థాపనమునకుపయోగపడు లవణ స్కంధము	258
— అస్థాపనమునకుపయోగపడు కటు స్కంధము	258
— అస్థాపనమునకుపయోగపడు తిక్త స్కంధము	259
— అస్థాపనమునకుపయోగపడు కషాయ స్కంధము	260
— పై చెప్పిన షడ్వర్గములందరి ద్రవ్యములకు అవసరమును బట్టి మార్పులకు చేర్పులకు చేయుట	263
— అనువాసన ద్రవ్యములు	265
— శిరో విరేచన ద్రవ్యములు	266
— అధ్యాయ సంగ్రహము	268

తప్పాప్పుల పట్టిక

చదువరులు ముందుగా ఈ పట్టికనునవరించి గ్రంథమును సరిచేసుకొని చదువుకొనగలరు.

పుటసంఖ్య	వ్యక్తి	తప్పు	ఓప్పు
16	6	భేదము	భేదము
17	3	క్లిదయత్యతో	క్లదయత్యతో
17	6	పాణ్డ్య	పాణ్డ్య
17	8	జెరంబాద్యపయుజ్జీత	జెరం నాద్యపయుజ్జీత
19	19వ శ్లోకము	యొక్క తాత్పర్యమునకు చెర్రవలసినది— క్రమముగా తప్పింపబడిన సాత్వ్యము వలన చోషములు కలుగవు. కలిగిననూ, అవి అల్పముగా నుండును.	
21	16	మాషముగ్ధయోః	మాషముగ్ధయోః
22	11	చక్రపాణి	అయుర్వేద దీపిక
22	18	ప్రస్తుతః స్నిన్నః	ప్రస్తుతః స్నిన్నః
27	13	మోరాసాత్యమే	మోరాసాత్యమే
34	12	నీవాతిదృతయశ్నతః	నీవాతిదృతమశ్నతః
37	16	కిచ్చిదనుభం	కిచ్చిదనుభం
40	11	మాత్రమాత్రోమాహార రాశిం	మాత్రమాహారరాశిం
43	22	బహిర్మూళభవతి	బహిర్మూళీ భవతి
45	17	అపివామదోరాపాషధ	అపివామదోషాహారాషధ
50	11	చాస్మానను రాజాన్తి	చాస్మాననురాజాన్తి
50	11	వయమను రాజామః	వయమనురాజామః
81	2	నిమిత్తయే	నిమిత్తయే
88	21	ప్రియమపత్రపదేన	ప్రియమపత్రపదేన
94	10	శబ్దమునకు	శబ్దమునకు
96	1	పురుషులు	పురుషులు

పుటసంఖ్య	వ్యక్తి	తప్పు	ఒప్పు
98	9	స్రాకస్సుల	స్రోతస్సుల
111	14	భేదప్రకృత్యాన్తరీయేషు	భేదప్రకృత్యాన్తరీయేషు
123	5	ప్రామేణ	ప్రాయేణ
123	10	విధాయుర్తా	విధియుర్తా
129	11	లఘువ్యాధిములు,	లఘువ్యాధితులు
		గురుత్యాధితులు	గురుత్యాధితులు
130	23	క్వదచిపి	క్వచిదపి
134	24	కేశదః, లోమదాః	కేశదాః, లోమదాః.
137	14	అనివేలమనగా	అలివేలమనగా
159	23	శిష్యుడా	శిష్యుడు
164	8	వైరదశ్యామపి	వైశారద్యమపి
185	7	శీఘ్రభక్షాశ్చిర....	శీఘ్రభక్షాశ్చిర....
187	12	నిశిభోక్తహ్యమితి	నిశిభోక్తవ్యమితి

చరకసంహిత - విమూనస్తానము

ప్రథమాధ్యాయము

రస విమూనము

1. అథా రస విమూనం వ్యాధ్యాస్యాహః
2. ఇతి హ స్మాహ భగవాన్ప్రేయః

తాత్పర్యము :- “ఇత ఇపుడు రస విమూనమును గూర్చి చెప్పబొందము” అని ఆశ్రేయ భగవానుడు చెప్పియుండెను.

విమూనస్తానము యొక్క నిరుక్తి మరియు ప్రయోజనము

ఆయుర్వేద దీపిక : నిదానస్తానమునందు తెలియదేయబడిన హేతువు మొదలగు అనుదీనియొక్క చికిత్సోపయోగముగా నుండునట్లు దోష భేషణముల విశేష జ్ఞానము కావలసియున్నది. ఇందువలన చెప్పదొప్పుచున్న దోషభేషణములను గూర్చి విశేషముగా తెలియజేయు విమూనస్తానము చెప్పబడుచున్నది. అచటయుగోపదోషభేషణముల కెండింటియొక్క ప్రాధాన్యత వలన వానిని గూర్చి విశేషముగా తెలియజేయు రస విమూనమును మొదట చెప్పుట జరుగుచున్నది. ఈ యొక్క స్థాన సంబంధమును స్వయముగనే తెలుపగలదు. దోషభేషణములను గూర్చి విశేషముగా తెలియజేయు (జ్ఞానమును కలిగించు)న దగుటవలన విమూనమని పేరు పెట్టబడినది. దోషభేషణములయొక్క ప్రభావము మొదలైన విశేషములని అర్థము. ఇట్లున్న విమూనమును పేరు ఎచ్చట నుండునో అది విమూన స్థానము. రస విమూనము నాధారముగ చేసికొనబడిన అధ్యాయము రస విమూనము.

విమూనస్తానమునుపదేశించుటకు గల కారణము

3. ఇహ యు వ్యాధిశాల నిమిత్తభూర్భూతావరూపావశయేనంధ్యాప్రాధాన్య విధి వికల్ప బలకాల విశేషానను ప్రవిశ్యాసస్తరం దోషభేషణ దేశకాల బల శరీర సారాహార సాత్వ్య నర్త్య ప్రకృతి వయసాం మాన మవహిత మనసా యథావర్జ్యేయం భవతి భిషగా, దోషాదిహిన్యజ్ఞానాదుత్పాదైర్ క్రియాయాః. స వ్యాధిసాన్త్యో దోషాదీనం భిషగ్ వ్యాధినిగ్రహా నిమిత్తో భవతి. రసాన్తా దోషాది మన జ్ఞానార్థం విమోగ్యభిషగవచిత్వమూఽగ్నివేళ !

తాత్పర్యము : వ్యాచులమొక్క కారణము, పూర్వరూపము, రూపము, ఉపశయము, సంభా, ప్రాధాన్యము, విధి, వికల్పము, బలము, కాలముల విశేషములను తెలిసికొనిన తరువాత వైద్యులకు చోష - దోషధ - దేశ - కాల - బల - శరీర - ఆహార - సాత్వ్య - సత్త్వ - ప్రకృతి అనువానిమొక్క మానమును (ప్రమాణమును) స్థిరమైన చిత్తముతో ఉన్నదున్నట్లుగా తెలిసికొనుట అవసరము. చికిత్స యనునది చోషము మొదలగువాని మానజ్ఞానము పైన ఆధారపడియుండును. కావున చోషాదుల మానమును గురించి తెలియని వైద్యుడు వ్యాచులను చికిత్సింపజాలడు. అందువలన ఓ అగ్ని పేరువా! చోషాదులమొక్క పరిమాణ జ్ఞానము కొరకు విమాన స్థానమును ఉపదేశింపదోవు చున్నాము.

ఆయుర్వేద దీపిక : “ఇహ ఖలు” అను మొదలగువాని వలన స్థాన సంబంధమును చెప్పుచున్నాడు. ఇవట సంప్రాప్తి మొక్క భేదములగు సంభా ప్రాధాన్యము మొదలగువానిని గ్రహించుటచేతనే సంప్రాప్తి అంతయు చెప్పబడి యున్నదని చూపుచున్నాడు. నిమిత్తము మొదలగువానికి మాత్రము ఎట్టి భేదముచేత అనియును ఇవట చెప్పబడుచున్నచో అటువంటి భేదము అల్పసూత్రమున (గ్రంథమున) చెప్పరాని దగుటచే సామాన్యముగనే చెప్పబడినవి. ‘అనుప్రవిశ్య’ అనగా తెలిసికొని అని అర్థము. చోషాదులు సూత్రస్థానము నుండి వివరింపబడినవి. “మానమే” అనగా ప్రభావాది విశేషము. “చోషాది” అను మొదలగువాని ద్వారా ఈ జ్ఞానమునందలి కారణమును చెప్పుచున్నాడు. “క్రియామూః” అనగా చికిత్స కొరకు.

రసముల సంఖ్య మరియు వాటి సామాన్య కృత్యములు

4. తత్రాదౌ రసద్రవ్యచోషవికారప్రభావాన్ వక్ష్యమః

రసాస్తావల్ పక్ష-మధురామ్లలవణకటుతి త్తకషాయాః

తే సమ్యగుపయుజ్యమానాః శరీరం యావయన్తి, మిథ్యోపయుజ్య

మానస్తే ఖలు చోషప్రకోపాయోపకల్పన్తే.

తాత్పర్యము : అందు తొలుత రస-ద్రవ్య-చోష-వికారముల ప్రభావమును చెప్పిచోపుచున్నాము. రసములు మధుర, ఆమ్ల, లవణ, కటు, తిక్త.

కషాయములని అరు విధములు. ఇవి సరిగా ఉపయోగింపబడుచున్నచో శరీరమును సమస్థితిలో నుంచును. సరిగా ఉపయోగింపబడకున్న యెడల దోష ప్రకోప కారణములు రాగలవు.

ఆయుర్వేద దీపిక :- “తత్రాదా” అను మొదలగునవి అఘ్నాయము యొక్క విషయమును తెలుపుటకు చెప్పబడినవని తెలియవలెను. “దోష భేషజ” అను మొదలగువాని యందు (పై సూత్రములలోనిది) భేషజమునకు దోషాపేక్షత్వముండుటచే దోషము ముందుగా పేర్కొనబడినప్పటికీ ఇచట రోగప్రళమన కర్తృత్వము రస ద్రవ్య రూపముగు భేషజమునకు అపేక్షితమై యుండుటవలన, మరియు దోషమునకు గూడ రస-ద్రవ్యములు రెండే కారణములగుటం జేసి భేషజ శబ్దమును సూచించిన దనియందు రస-ద్రవ్యములు రెండే మొదట వ్రాయబడినవి. తరువాతనే దోష గ్రహణమువలన దోష-వికారములు గ్రహింపబడినవి. ప్రకృష్ట భావము ప్రభావ మనబడును. అనగా శక్తి అని అర్థము. అదియును ఇచట చింత్యము అచింత్యమనియు గ్రహింపనగును. ఇందువలన “తత్ర ఖల్వనేకరసేషు” అను మొదలగు వాని వలన ద్రవ్య వికారముల రెండింటియొక్క రసము వలన మరియు దోషము వలననూ చింత్యమగునని చెప్పబోవుచున్నాడు. “యావయన్తి” అనగా సామ్యతను స్థిరపరచును. మిథ్యా శబ్దము ఇచట అయోగ, అలియోగ, మిథ్యాయోగములందు వర్తించును.

దోషముల సంఖ్య మరియు వాటి కృత్యములు

5. దోషాః పునస్త్రయో వాతపిత్తశ్లేష్మాణః తే ప్రకృతిభూతాః శరీరోపకారకాః
గతస్తి, వికృతిమాపన్నాస్తు ఖలు నానావిధైర్విరాజైః శరీరముపకారకాయన్తి.

తాత్పర్యము :- దోషములు వాతపిత్త శ్లేష్మములని మూడు విధములు. అవి ప్రాకృతముగా నున్నపుడు (వాటి వాటి నిర్ణీత స్థితిలో నున్నపుడు) శరీరము నకు ఉపయోగకరములుగా నుండును. వికృతి చెందినపుడు (ప్రకోపము మొదలైన వికృతావస్థలలో) అనేక రోగములకు కారణములై శరీరమును బాధించును.

ఆయుర్వేద దీపిక :- “దోషాః” అనగా శరీరదోషములు. “పున్య” శబ్దము చూపుచు దోషమును మివహించుచును.

రసములకు దోషములకు గల సంబంధము

6. తత్ర దోషమేకం త్రయప్రయో రసా జనయన్తి, త్రయప్రయర్చోపశమయన్తి. అద్యథా-కటుతి క్తకషాయా వాతం జనయన్తి, మఘరాష్ణలవణాప్త్యేనం శమయన్తి; కట్టాష్ణలవణాః పిత్తం జనయన్తి, మఘరతి క్తకషాయాప్త్యేనచ్ఛమయన్తి; మఘరాష్ణలవణాః శ్లేష్మాణం జనయన్తి, కటుతి క్తకషాయాప్త్యేనం శమయన్తి.

తాత్పర్యము :- అందు మూడేసి రసములు ఒక్కొక్క దోషమును కలుగజేయును. మిగిలిన మూడు రసములునూ ఆ దోషమును శమింపజేయును. ఎక్కువగా కటుత్తిక కషాయ రసములు వాతమును కలుగజేయును. మఘరాష్ణ లవణ రసములు పిత్తాన్ని శమింపజేయును. కటు-అష్ణ-లవణ రసములు పిత్తమును జనింపజేయును. మఘర తిక్త కషాయరసములు పిత్తాన్ని శమింపజేయును. మఘర అష్ణ లవణ రసములు శ్లేష్మమును జనియింపజేయును. కటుతిక్త కషాయములు పిత్తాన్ని శమింపజేయును.

ఆయుర్వేద దీపిక :- “తత్ర” అను మొదలగువాని ద్వారా అసంస్కృష్టములగు రసములయొక్క కర్మలను చెప్పబడ్డాయి. ఈ రసకర్మలను తెలుపుట వలన దోషములను ఆ రసములచే నుత్పత్తియగుట, ఆ రసములచే ఉపశమనమును పొందుట అనునదియును చెప్పబడియున్నది. కటుతిక్త కషాయములు వాతమును కలుగజేయును. అనగా అట్లు జరుగని మొదల తద్వ్యతిరేకమగునని తెలియవలెను. అందువలన తిక్తరసముగలవైనను బిల్వేదు, అగురు, లిస్యనీగె మొదలగునవి వాతమును కలుగజేయకపోవుటయందు దోషములేదు. అవలన ఉష్ణ పీఠ్యత్వము వ్యతిరేకమైనదిగా కన్పట్టుచున్నది. అందువలన అవి వాతమును కలిగించుటలేదు అను మొదలగునవి తెలిసికొనవలయును. “ఏనై” అను పదము వలన కటురసము మొదలగువానివలన కలిగిన వాతమేదిగలదో దానినే, అన్నింటిను వ్యతిరేకమగు గుణవిశేషములను కలిగియుండుటచేసి ముఖ్యరసము మొదలైనవి శమింపజేయును అని చూపుచున్నాడు. జాగరణము మొదలగువాని వలన కలిగిన వాతమునందు జాగరణములకు వ్యతిరేకములగు నిద్ర మొదలగునవి విశేషముగా భృగములు, ఇటులనే పిత్తశ్లేష్మములకునూ నీనద్ర, నీనల అను గ్రహములు కలుగజేయుటకు తాత్పర్యములను చూపుచున్నాడు.

7. రసదోషసన్నిపాతే తు యే రసా ధైర్యోష్టైః సమానగుణాః
సమానగుణభూయిష్ఠా వా భవన్తి తే తానభివర్తయన్తి విపరీతగుణా
విపరీతగుణభూయిష్ఠా వా శమయన్త్యభ్యన్యమానా ఇతి. వితద్వ్యవస్థాహతోః
షట్త్వముపదిశ్యతే రసానాం పరస్పరేదాసంస్పృష్టానాం, త్రిత్వం చ దోషాశామ్.

తాత్పర్యము :- రస దోష సన్నిపాతమునందు ఏ రసములు ఏ దోషములతో సమాన గుణములు కలిగియుండునో లేక సమాన గుణ భూయిష్ఠములై యుండునో అని వానిని అభివృద్ధి చేయును. వ్యతిరేకగుణములు లేదా ద్యతిరేకగుణ భూయిష్ఠతను కలిగియున్నవి మాత్రము శమింపజేయును. ఇది అభ్యసించబడుచున్న రసములవలన కలుగును. ఈ వ్యవస్థ కొరకు పరస్పరము అసంస్పృష్టములైన రసములకు షట్త్వము, దోషములకు త్రిత్వము చెప్పబడుచున్నది. (అసంస్పృష్టములైన రసములు ఆరు, అసంస్పృష్టములైన దోషములు మూడు అని చెప్పబడినది).

ఆయుర్వేద దీపిక :- ఇక ఏ యుక్తివలన రసములు దోషములను జనింపజేయునో మరియు శమింపజేయునో “రసదోష” అను మొదలగువానిద్వారా చెప్పుచున్నాడు. “తు”శబ్దము విశేషార్థమునందు ప్రయోగింపబడినది. అందువలన వ్యతిరేక గుణములే విశేషముగా వ్యతిరేక గుణభూయిష్ఠతగల వానికంటె శమింపజేయును అని సూచించుచున్నాడు.

రసములకు మాత్రము ఉపవారముచేత ఎట్లు గుణములు కలుగునో ఆ విషయము సూత్రస్థానమునందు “గుణాగుణాశ్రయానోక్తా” (సూత్రస్థానము. 26వ అధ్యాయము) అను మొదలగువాని ద్వారా పేర్కొనబడినది. “అభ్యన్యమానాః” అనగా ఒకేసారి పేవించుట వలన కాదు అని అర్థము. “ఇత్యేతద్” అను మొదలగు వాని ద్వారా - ఇక ఎందువలన రసముల మొక్క మరియు దోషముల మొక్క అధిక సంఖ్యను వదలి రసములు ఆరు అనియు దోషములు మూడు అనియు చెప్పబడుచున్నదో - ఆ విషయమును చెప్పుచున్నాడు. “వ్యవస్థా” అనగా రసదోషముల సంస్కరణ మొక్క సంక్షిప్త వివరణ. “పరస్పరేదాసంస్పృష్టానామ్” అను పదము దోషములకునూ అనియూ వర్తింపజేయవలెను.

8. సంసర్గ వికల్ప విస్తరో హ్యేషామపరిసంఘ్యేయో భవతి, వికల్ప భేదాపరి సంఘ్యేయత్వాత్.

తాత్పర్యము :- వికల్పభేదము లెక్కకు మించినదగుట వలన ఏని యొక్క (రసములు దోషముల యొక్క) సంసర్గ వికల్ప విస్తారము లెక్కకు మించినదగును.

ఆయుర్వేద దీపిక :- “సంసర్గ” అను మొదలగువానిద్వారా రసదోష సంసర్గమును వివరింపకపోవుట యందు కారణమును చెప్పచున్నాడు. సంసర్గభేద విస్తారము లెక్కకు మించినదగుట చేత రసముల సంఖ్య అరుగా నుండుట మరియు దోషముల సంఖ్య మూడుగా నుండుట చెప్పబడుచున్నది. “వికల్ప భేదాపరి సంఘ్యేయత్వాత్” అనగా సంసర్గ వికల్పము యొక్క భేదము అనునది విజాతీయ ప్రకారము. అట్టిది లెక్కకు మించినదగుట వలన, ఇందువలన ఏ విధముగా రసముల యొక్క అవాంతరవ్యక్తిభేదమునందునూ మధురత్వము మొదలగు సామాన్యయోగము వలన మధుర రసము మొదలగునవి చెప్పట వలన అవి అరుగా చెప్పబడినవో, అదే విధముగా మధురాష్లు, మధురలవణ మొదలగు సంసర్గము నందునూ అవాంతర భేదమున్నప్పటికినీ అందు సామాన్యముగా సంక్రమించుచేసి అరువదిమూడు అను సంఖ్య నియమము కలుగనున్నదని అట్టి సంఖ్య నిరసంపబడుచున్నది. నీలయనగా మధురాష్లుదీ సంసర్గమునందునూ విజాతీయము మధురతర మధురత మాది భేదముండుటంచేసి అట్టి భేదము లెక్కకు మించినదగును. సూత్ర స్థానమునందు “రసాస్తరతమాఖ్యాం తాం సంఖ్యామతిపతన్తి హి”. అని చెప్పబడియున్నది (సూ. 26). (తరతమ భేదములచేత రసములు లెక్కకు మించి పోవుచున్నవి).

ద్రవ్యము మరియు వ్యాధి వీని ప్రభావములను తెలిసికొను విధము

9. తత్ర ఖల్వనేకరసేషు ద్రవ్యేష్యనేకదోషాత్మకేషు చ విచారేషు రసదోష-ప్రభావమేకైకశ్యేనాభిసమీక్ష్య తతో ద్రవ్యవిచారయోః ప్రభావతత్త్వం వ్యవస్థేత్.

తాత్పర్యము :- అందు నిజముగా అనేక రసములుకల ద్రవ్యములందు మరియు అనేక దోషములున్న వ్యాధులయందును ఒక్కొక్క రసము దోషముల యొక్క ప్రభావమును ప్రత్యేకముగా పరిశీలించి అటుపైన ద్రవ్య వికారముల రెండింటి యొక్క ప్రభావతత్త్వమును నిర్ణయింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇక అపైనచో సంస్కృష్టములైన రసములు మరియు దోషముల యొక్క ప్రభావమును ఎట్లు తెలియవలెనో - “తత్ర/ఖలు” అను మొదలగు వానిద్వారా చెప్పచున్నాడు.

అనట అనేక రసములతో కూడిన ద్రవ్యము యొక్కయూ అనేక దోషములతో కూడిన వికారము యొక్కయూ ప్రభావమును వానియందలి ఒక్కొక్క రసము దోషముల యొక్క ప్రభావముల కలయిక ద్వారా చెప్పచూ రస సంసర్గము దోష సంసర్గముల రెండింటికి అటువంటి ప్రభావమునే చెప్పచున్నాడు. ఎందువలననగా రస - దోషముల సంసర్గ ప్రభావములు రెండునూ ఇక్కడ ద్రవ్యము వికారముల నాశ్రయించియుండుట వలన రస దోషముల ప్రభావము ద్రవ్య వికారముల ప్రభావముగానే చెప్పబడుచున్నది. ఈ న్యాయము వలన స్రవ్యక్షేమము చెప్పబడక పోయిననూ అసంస్కృష్టములగు రస దోషముల ప్రభావమును చెప్పుటవలన ఏకరస యుక్త ద్రవ్యము ఏకదోషజ వికారముల రెండింటి ప్రభావమును చెప్పినట్లుగనే తెలియవలెను. “ఏకైకశ్యేనాభినమీక్ష్య” అనగా రసాదుల కొక్కొక్కదానికి ప్రత్యేకముగా చెప్పబడిన ప్రభావము వలన అనేక రసములతో కూడిన ద్రవ్యమునకు అనేక దోషములతో కూడిన వికారమునకునూ క్రొత్తగా వచ్చిన ప్రభావమును పరిశీలించి (సమీక్షించి) అని అర్థము.

వికృతి విషమ సమవాయము - ప్రకృతి సమ సమవాయము

10. స త్యేవం ఖలు సర్వత్ర-న సా వికృతివిషమసమతేనాం నానాత్మకానాం పరస్పరేణ దోషహతానామన్యైశ్చ వికల్పవైర్వికల్పితానామవయవప్రభావానుమానైవ సముదాయప్రభావతత్త్వమధ్యపసాతుం శక్యమ్.

తాత్పర్యము : నిజముగా అన్నిచోట్లను ఈ విధముగా జరుగదు (రసముల ప్రత్యేక ప్రభావముచేత ద్రవ్యము యొక్క ప్రభావమును దోషముల ప్రత్యేక

ప్రభావముచేత రోగము మొక్క ప్రభావమును తెలిసికొనుట అన్నిచోట్లను సాధ్యపడదు). వికృతి విషమ సమవేతములు, నానాత్మకములు, ద్రవ్యమునందలి రసములు వికారమునందలి దోషములు ఒకదానిచే నొకటి బాధింపబడినవి. ఇతర వికల్పములచే విశిష్ట కల్పములచే కల్పింపబడినవియును అగు ద్రవ్య - వికారములకు వాటి అవయవ (రస - దోషముల) ప్రభావముచేతనే సముదాయ ప్రభావతత్త్వమును అవగాహన చేసికొనుట శక్యముగాదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : “న ర్జ్వరం బలు సర్వత్ర”. అనగా - ఈ విధముగా రస - దోష ప్రభావము ద్వారా ద్రవ్య - వికార ప్రభావమును నిర్ణయించుట అన్నింటిను ద్రవ్యమునందు మరియు వికారమునందు సాధ్యపడదని చెప్పుచున్నాడు. ఇచటనే “నదా” మొదలుకొని “శక్యమ్” అనువరకు చారణమును చెప్పుచున్నాడు. “వికృతివిషమ సమవేతానామ్” అనగా వికృతి సమవేతములకు మరియు విషమ సమవేతములకు అనునది వికృతి విషమ సమవేతములకు అని అర్థము. “సమవేతానామ్” అనగా కల్పింపబడు రసములకు మరియు దోషములకు అని అర్థము. అచట రసము మొక్క వికృతి సమవాయ మెట్లనగా - మధుర రసముగల తండులీయకమునందు; మధురరసము ప్రకృతివలన స్నిగ్ధత్వమును వృషత్వమును చేయునది. తండులీయకము (ముళ్ళ రోటూర) న్నందు మాత్రము వికృతి సమవేతత్వమువలన అవృష్యత్వమును స్నిగ్ధత్వమును అది కలుగజేయదు. తిలయందు (నువ్వుగింజ యందు) కషాయ కటు తిక్త మధురములు విషమ సమవేతములై యున్నవి. ఒకవేళ ఈ రసములే స్వపాకలో నున్నచో అప్పుడు లిల యును పిత్త శ్లేష్మహారముగాని త్రిదోషహారముగాని అయ్యుండవలెను. కాని ఇది మాత్రము పిత్త కఫకరము. అందువలన ఇచట రసముల మొక్క కొంచెము కర్మత్వము అకర్మత్వము కొంచెమును అని విషమత్వము పరిపాదించబడుచున్నది. “నానాత్మకానామ్” అను మొదలగు చూడు హేతువులు మాత్రము వికృతి సమవాయ విషమ సమవాయములకు రెండింటికీ ఆధారము. అందువలన నానాత్మకత్వము మొదలై న వానిచే వికృతి సమవాయము విషమ సమవాయములు రెండుగా కలుగుచున్నవి. “నానాత్మకానామ్” అనగా నానాభావములైన హేతువులవలన కలిగిన వానికి. అందువలన హేతుభేద బలముచేతనే రసదోషముల రెండింటి మొక్క సమ్మేళనము వికృతముగానీ విషమముగానీ అగునని అర్థము. లేదా, “నానాత్మకానామ్” అనగా నానా ప్రమాణములున్నవానికి ఇట్టిదియు నానా ప్రమాణత్వము విషమ సమవాయము

నందు హేతువు. “పరస్పరేణ దోషహతానామ్” అనగా ఒకదానిదొకటి నశింపజేయు గుణములకు అని అర్థము. పరస్పర గుచోపహతమనునది ఒకచో దోషములకు మాత్రము సాయాన్యముగా రేనేలేనప్పటికి అదృష్టవశమున కొంచెము అట్లు జరుగునని తెలియవలెను. రసములకు మాత్రము ఎక్కువ బలము కలవాటివలన ఇతర (అల్పబలముకల) రసములకు ఉపహతము తప్పకకలుగును. “అన్యైశ్చ వికల్పనైః” అనగా ఇతరములగు భేదకములచే (విధేదించువానిచే). అనట రసము మొక్క భేదకములు స్వరసము, కల్కము మొదలగునవి; ఒకే ద్రవ్యమునకే కల్పనా విశేషముచే గుణాంతరములు కలుగుచున్నవి. దోషమునకు మాత్రము దూష్యాంతరములే (వివిధములైన దూష్యములే) గుణాంతర యోగముచేత భేదకములగును. సూత్ర స్థానమునందు “స ఏవ కుపితో దోషః సముత్థానవిరేషతః. స్థానాంతరగత్త్వేన వికారాన్ కురుతే బహూన్” (సూ. 18) అని చెప్పబడినది. ఈ వ్యాఖ్యానమునందు రసములకు దోషములకును ఉత్కర్ష అపకర్షముల వలన కలుగు ఏ విషమ సమ వాయము విడిగా చెప్పబడుచున్నదో అది యుక్తముగాదు. ఏలయుగా విషమ సమ వాయమునందుసూ ఉత్కృష్టముగానున్న రసమునకు మరియు దోషమునకును ఉత్కృష్టములగు గుణములు అసక్తృష్టములగువానికి (బలసీనముగానున్న రస దోషములకు అసక్తృష్ట గుణములు కలుగుననుటంతేసి అవయవప్రభావముల సమూహ నింపకయే సమదాయ ప్రభావము సమూహించుట శక్యమగును. ఇక ఇట్లు చెప్పబడవలెను - రసము మొక్క మరియు దోషము మొక్కయూ విషమ సమ్మేళనము నందు అవియే గుణములు ఎక్కువగాని తక్కువగాని కావు కానీ ఇతర గుణము కలుగును. హస్త ! అబైనచో వ్యతిరేక కార్యకారణత్వములవలన ఈ సమవాయము వికృతమేయగును. అది ఇట్లు దోషహరితముగా నుండుటచే పేరొక విధముగా వ్యాఖ్యానింపబడుచున్నది. అది ఎట్లనగా రసములకు దోషములకు రెండు విధములగు సమ్మేళనము జరుగును - ప్రకృతికి అనుగుణమైనది మరియు ప్రకృతికి అననుగుణమైనది (వికృతమైనది). అచట ఏ సమ్మేళనము ప్రాకృతిక గుణములను నశింపజేయక యుండునో అది ప్రకృతి సమసమవాయ శబ్దముద్వారా చెప్పబడుచున్నది. ఏదైతే ప్రాకృత గుణములను నశింపజేయుటవలన కలుగునో అది వికృతి విషమ సమవాయముని పేర్కొనబడుచున్నది. వికృతమైన హేతువులవలన విషమ మైనది ప్రకృతికి అననుగుణమైనది (వ్యతిరేకమైనది) వికృతి విషమ సమవాయము అని అర్థము. ఇచటనే వికృతి విషమ సమవాయమునందు నానాత్మకాది మూడు హేతువులును వివరించినట్లుగనే అనుసరింపవలెను. వికృతి సమవాయము విషమ

సమవాయములను వేర్వేరుగనే చెప్పువారు విషమ సమవాయము మొక్క-
వైషమ్య తారతమ్యముచేత అధిక వివరణముండుట వలన, విషమమైన అవయవ-
ముల గుణముల ననుమానించుట దుఃసాధ్యమగుచుంటేసి అదియును ద్రవ్య వికార
ప్రభావము ద్వారానే చెప్పుదురు.

11. తథాయుక్తే హి సమదాయే సమదాయప్రభావత త్వమేవమోషలభ్య తతో
ద్రవ్యవికారప్రభావత త్వం వ్యవస్థేర్.

తాత్పర్యము : ఆ విధముగా (విషమముగా) కలసియున్న సమదాయము
నందు సమదాయ ప్రభావత త్వమునే ఈ విధముగా (పై విధముగా) తెలిసికొని
దాని నాధారముగా తీసికొని ఆపైన ద్రవ్య - వికారముల ప్రభావత త్వము తెలియ
వలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇక అట్లైనచో వికృతి విషమ సమవాయము జ్ఞాన
మెట్లు కలుగునో “తథాయుక్తే” - అను మొదలగువాని ద్వారా చెప్పువచ్చును.
“తథాయుక్తే సమదాయ” అనగా వికృతి విషమ సమవాయమునందు అని అర్థము.
“సమదాయప్రభావత త్వమే” అనగా సమ్మిళిత ప్రభావత త్వము అని అర్థము.
సమానముగా గ్రహింపబడిన తేనె నెయ్యిలయందు లేదా సూర్యావర్తమనబడు వ్యాధి
యందలి దోష సమదాయమునందు తీసుకొనబడిన తేనె నెయ్యిల యందుండి గుణ-
ములనుండి క్రమముగా వచ్చినదిలాని మారకత్వము మరియు వాకాది దోష ప్రభావ
గతముకాని సూర్యుని వృద్ధి ననుసరించి వృద్ధి పొందుట అనునవి సంయోగ ము-
వలన కలిగినవే (కాని ఆ ద్రవ్యములందలి సహజ గుణములు లేదా ఆ దోషముల
యందలి సహజ ప్రభావములుకావు) అని అర్థము. దోషము మరియు రసముల
సమ్మేళనగతులు రెండింటి వలన ప్రకృతి సమ సమవాయ రూపమగు సన్నిపాత
మును జ్వరవిదానమునందు దోషలక్షణముల సమ్మేళనము ద్వారా చెప్పియున్నాడు.
“పృథగ్గుక్త లక్షణసంసర్గాద్వాన్వికమన్యతమం సాన్నిపాతికం వా జ్వరం విద్యాత్.”
(నిదానస్తానము 1వ అధ్యాయము - దోషములకు వేర్వేరుగా చెప్పబడిన లక్షణముల
సంసర్గము (రెండు దోషముల లక్షణముల కలయిక) వలన ద్వంద్వజ్వరమును లేదా
అన్ని దోషముల లక్షణముల కలయిక వలన సన్నిపాత జ్వరమును తెలియవలెను).
/ వికృతి విషమ సమవేతమగు త్రిదోషములచే కలిగిన జ్వరమేది కలదో దానికి

చికిత్సాస్థానమునందు “క్షణే దాహః క్షణే శీతః” (చికిత్సా స్థానము 3 వ అధ్యాయము) అను మొదలగువానిద్వారా చెప్పబడినది/అవట చెప్పబడిన శ్యావరత్త చోషత్పత్తి మొదలైనవి వాతాదిజ్వరమునందు లేనేలేవు/ఇటులనే రసమునందును అమూలము (అడవి మామిడి) నందు ప్రకృతి సమ సమవేత్తయియున్నప్పుడు ఆ మూలము ముర మనిమాత్రమే చెప్పబడినది. అందువలన దానికి ముర రసమునకు సామాన్యముగా వచ్చిన వాతపిత్త హరత్వ గుణముకూడ తెలిసియేయున్నది. వార్తాకము నందు కటుతిక్త రసముల వల్లన వాతకరత్వము ఉన్నప్పటికీ అదట అందునిదే “వార్తాకం వాతప్లుం”/అని సూత్రస్థానము నందలి 27వ అధ్యాయమున చెప్పబడియేయున్నది. “ఏవమి” అను మొదలగునవి శాస్త్రమునందు వెలువరించబడిన ఆయా ఉపాహరణ మును అనుసరింపవలసినది. ప్రకృతి సమ సమయముగా నున్న రస-చోషముల గుణములద్వారా తెలిసియున్నప్పటికీ ద్రవ్యము మిక్కిల గుణము వ్యాధిమిక్కిల లక్షణము వీటి చెప్పబడుచున్నచో అది ఎక్కువగానూ సృష్టక కారకునూ అని తెలిసికొనవలెను.

12. తస్మాద్రసప్రభావతశ్చ ద్రవ్యప్రభావతశ్చ చోషప్రభావతశ్చ వికారప్రభావ తశ్చ తత్త్వముపదేశ్యమః

తాత్పర్యము :- రావున రసప్రభావమువలనను, ద్రవ్యప్రభావము వల నను, చోషప్రభావము వలనను, వికార ప్రభావము వలనను యథార్థమును ఉపదేశించ గలము. (తత్త్వమునుపదేశింపగలము.)

అయుర్వేద దీపిక : తస్మాత్ అను మొదలగువాని ద్వారా (మై విమనమును) ఉపసంహరించుచున్నాడు. తత్త్వమనగా రసాదుల ప్రభావతత్త్వము. ఇంతట ముందు “తత్రాహ రసద్రవ్య చోషవికార ప్రభావానుపదేశ్యమః” అనుటవలన రసా దుల ప్రభావమును వ్యాధ్యానించుటకు చేసిన ప్రతిజ్ఞ ఏది కలచో, అది రస ప్రభా వము ననుమానించుటచే ద్రవ్య ప్రభావమును చెప్పుట వలన మరియి చోష ప్రభా వము వలన వికార ప్రభావమును చెప్పుట కలననూ తెలిసియుండును. ఇటు మూత్రము వికృతి విషమ సమవాసాత్కరమగు ద్రవ్యము నందు లేదా వ్యాధియందు రసచోష ప్రభావముల ననుమానించుట ద్వారా ద్రవ్య వికార ప్రభావములను తెలిసి కొనుట యనునది కేకచోపఖండేసి వేరువేరుగా రసాది ప్రభావ తత్త్వములను పేర్కొనుట యను ప్రతిజ్ఞ పునరుక్తి కావలెను. ఇటు ద్రవ్యములకు వీర్య ప్రభా

వము విపాక ప్రభావము అను రెండునూ ద్రవ్యప్రభావమునందు లేదా రసప్రభావము నందు అంతర్భాగములని భావించవలసియున్నవి. అచట రసమునకు అనుగుణమైన వీర్యవిపాక ప్రభావములు రెండు. నీవి కలచో అవి రస ప్రభావమునందును, రసక్రమమునకు చెప్పబడిన వీర్యవిపాకములకు రెండింటికీ విపరీతములగు వీర్యవిపాక ప్రభావములు రెండు ఏవికలచో అవి ద్రవ్య ప్రభావమునందునూ ఉండునని తెలియవలసియున్నవి. “ఉపదేశ్యముః” అనగా తంత్రము నంతటి ద్వారా రసాది ప్రభావతత్త్వమును వేరుగా చెప్పగలము అని అర్థము. రసాదుల ప్రభావము వివరముగా మొత్తము తంత్రమునందే చెప్పవలసియున్నది.

ద్రవ్య ప్రభావము

13. తత్తైష రసప్రభావ ఉపదిష్టో భవతి. ద్రవ్యప్రభావం పునరుపదేశ్యముః. తైలస్ఫిర్మదాని వాతపిత్తశ్లేష్మప్రశమనాద్దాని ద్రవ్యాణి భవన్తి.

తాత్పర్యము :- అచట ఇట్లు రసప్రభావము ఉపదేశింపబడినది. ద్రవ్య ప్రభావమును మరల ఉపదేశించబడుచున్నాము. నూనె నెయ్యి తేనె అనునవి (క్రమముగా) వాతపిత్తశ్లేష్మములను శమింపజేయు ద్రవములు.

ఆయుర్వేద దీపిక :- ఇదియే సంక్షేపముగా పేర్కొనుట అని చూపుచూ “తత్తైష” అను మొదలగువానిద్వారా చెప్పుచున్నారు. “ఏష” అనగా “రసాఃషట్” అని మొదలుకొని “తత్త్వముపదేశ్యముః” అనువరకు గల సూత్రము ద్వారా చెప్పబడినదని అర్థము. “ఉపదిష్టోభవతి” అనగా సంక్షేపముగా చెప్పబడియున్నది. ఇతరులు మాత్రము “తత్తైష రసప్రభావ ఉద్దిష్టోభవతి” అని చదివెదరు. ఈ పక్షమునందు నీ ద్రవ్యోష వికారముల ప్రభావము చూడ ఇచట చెప్పబడి ఉన్నచో అదియును రసము ద్వారా (చెప్పబడియున్నది). అందువలన కేవలము రసముమొక్క వివరమును పేర్కొనుట వలన దానిని పేర్కొనుటయే ఉపసంహరించుచున్నది కాని ద్రవ్యాదులను కాదని తెలియవలెను. “ద్రవ్యప్రభావం” అను మొదలగువాని యందు “పునః” అనగా సామాన్యముగా ద్రవ్యప్రభావమును చెప్పటవలన మరల సంపూర్ణముగా తైలాది ద్రవ్యముల ప్రభావమును చెప్పబోవుచున్నామని అర్థము. “ప్రశమనాద్దాని” అనగా ప్రశమనము కారకు అని అర్థము.

నూనె నెయ్యి లేనెలను ఎల్లప్పుడు ఉపయోగించుట వలన

వాతపిత్త శ్లేష్మములను క్రమముగా శమింపజేయుట

14. తత్ర తైలం స్నేహాష్టగారవోపపన్నత్వాద్వాతం జయతి సతతమభ్యస్య-
మానమ్, వాతో హి రాత్యైత్యలాఘవోపపన్నో విరుద్ధగుణో భవతి,
విరుద్ధగుణనన్నిపాతే హి భూయసాల్పమవతీయతే, తస్మాత్తైలం వాతం
జయతి సతతమభ్యస్యమానమ్, సర్పిః ఖల్వేవమేవ పిత్తం జయతి, మాచుర్యా-
చ్చైత్యాన్యందత్వాచ్ఛః పిత్తం హృమధురముష్ణం తీక్ష్ణం చ. మధు చ
స్లేష్మాజం జయతి, రాజ్యైత్యజ్యైశ్చ కషాయత్వాచ్ఛః, స్లేష్మో హి స్నిగ్ధో
మధో మధురశ్చ. దూబ్యాన్యదపి కిచ్చద్ధర్మన్యమేవం వాతపిత్తకఫేభ్యో గుణతో
విపరీతం స్యాత్తత్రైత్యాన్యత్యభ్యస్యమానమ్.

తాత్పర్యము : అచట తైలము స్నిగ్ధ, ఉష్ణ, గురు గుణములచే బూడి
యిండుటచేత ఎల్లప్పుడు సేవించుటవలన వాతమును జయించును. వాతము చూడ,
శీత, లఘుగుణములు కలిగి తైల గుణములకు విరుద్ధ గుణములు కలదిగానగుచున్నది.
విరుద్ధ గుణముల కలుపుట యందు ఎక్కువగా నున్నవానిచే అల్పముగా నున్నవి
ఓడింపబడుచున్నవి. అందుచేత ఎల్లప్పుడును అభ్యసించుట వలన తైలము వాత
మును జయించును. మృతము ఇటులనే మధురత్వము, శీతగుణము, మందగుణముల
వలన పిత్తమును జయించును. పిత్తము అమధురము, ఉష్ణము, తీక్ష్ణములను కలిగి
యున్నది. తేనెయును చూడత్వము వలన, తీక్ష్ణత్వము వలన, కషాయరసమును
కలిగియుండుట వలననూ స్లేష్మమును జయించును. స్లేష్మము స్నిగ్ధము, మందము,
మధురమునై యున్నది. ఇతర ద్రవ్యమేదైననూ ఈ విధముగా వాత పిత్త కఫముల
లంఘన గుణము వలన వ్యతిరేకముగా నున్నచో దానిని అభ్యసించుట వలన అయా
దోషములను జయించును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “సతత మభ్యస్యమానమ్” అనగా ఎడతెగక ఉప
యోగించబడుచున్న అని అర్థము. “విరుద్ధగుణః” అనగా తైలము మొక్క గుణము
కంటె వ్యతిరేకమైన, “విరుద్ధ గుణ నన్నిపాతే” అనగా విరుద్ధ గుణముల నమ్మేక
నమునందు. నిజమనకు విరుద్ధగుణముల మధ్యన ఎక్కువగానున్న వానిచేత అల్ప
మైనవి జయించబడుచుండు గను, అది ఎట్లు తైలము వాతమును జయించును? దానికి
వాతములోని చూడత్వ గుణముల విరుద్ధమైనవి ముష్ణత్వము, తీక్ష్ణత్వము, అని. “సతత

మభ్యన్యమానమ్” అనుట ద్వారా చెప్పచున్నాడు. సతతము ఉపయోగించుట వలననే తైలము వాతము కంటే ఎక్కువగును, అందువలన వాతమును జయించునని అర్థము. “సర్విః ఖర్షేవమేవ” అనగా ఘృతము చూచా సతతము ఉపయోగించుచున్నట్టిది అని అర్థము “అమధురమ్” అనగా మధుర రస గుణములకు వ్యతిరేక గుణములను రూక్ష, లఘు, అవృష్యత్వములు కల కటు రసము అని అర్థము. ఇచటయును ప్రభావశబ్దము వలన సామాన్యముగా ద్రవ్యశక్తి చెప్పబడుచున్నది కాని అచింత్య శక్తి కాదు; అందువలన తైలాదులకు వాతాదులను శమింపజేయుట యను నది సిగ్గు ఉష్ణ గుణాదుల వలన వైచిర్య ద్రవ్య ప్రభావము వలననే కలుగును. ఘృతమునందును మధురరసము పిత్తప్రళమము నందు ఉపయోగపడుచున్నప్పటికి మధుర్య తైత్య మందత్వముల వలన పిత్తమును శమింప జేయుట యనునది ఘృతము యొక్క రార్యమే యగును. అందువలన అది ద్రవ్య ప్రభావమనియే చెప్పబడుచున్నది. ఎప్పుడైతే రసము ద్వారా ద్రవ్యము యొక్క రార్యము చింతింప బడుచున్నచో, అప్పుడు రసప్రభావము అని చెప్పుట జరుగును. ఇటులనే కషాయాను రసమునందు తేనె యొక్కయు సమాధానము చెప్పవలసి యుండును. కొందరు ఇట్లు చెప్పుదురు - తైలాదులకు వాతాదులను శమింపజేయుట యను దానికి అచింత్య ప్రభావమే ఇది అని చెప్పబడుచున్నది. అచటయును తైలము మరియు వాతము-ఈ రెండింటి యొక్క విరుద్ధ గుణముల యొక్క సమ్మేళనమునందు తైలము వాతమును జయించును కాని వాతము తైలమును మాత్రము కాదు అనునది తైలము యొక్క అచింత్య ప్రభావము. ఇట్లే ఘృతము తేనెలకును పిత్త శ్లేష్మహరణము నందు ప్రభావము వలన తెలియవలసి యున్నది. దీనిని కొందరు అంగీకరింపరు. ఎందువలననగా తైలాదులకు “సతతమభ్యన్యమానమ్” (ఎల్లప్పుడు అభ్యసించబడుచున్న) అను పదము వలన ఈ అధిక్యమే వాతాదులను జయించుటకు రారణముగా చెప్పబడినది. మరియు (ఇంకేదైనప్పటికీ కొంచెము ద్రవ్యము) “యచ్ఛాన్యదపి కించిద్ద్రవ్యమ్” అను మొదలగు సూత్రము వలన ద్రవ్యము యొక్క అచింత్య ప్రభావమును పదాల సామాన్యముగా గుణవ్యతిరేకతయే అభ్యాసము వలన వాతాదులకు జయించుటకు కారణముగా చెప్పబడుచున్నది.

పిప్పళ్ళు - జ్వరము - లవణముల అధిక సేవనము వర్జనీయము

15. అథ ఖలు శ్రీణి ద్రవ్యాణి నాత్యుపయుజ్జితాధికమన్యేభ్యో ద్రవ్యేభ్యః
తద్యథా-పిప్పలీజ్వరః లవణమితి.

తాత్పర్యము : పిప్పళ్ళు, జ్వరము, లవణము అను ఈ మూడు ద్రవ్యము లను ఇతర ద్రవ్యములకంటె ఎక్కువగా ఉపయోగించరాదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : అభ్యసంపవలసిన ద్రవ్యమును ప్రభావ ఉదాహరణముగా పేర్కొన అభ్యసంపహదని ద్రవ్యములను పేర్కొనుటకు “అథ” అను మొదలగునవి చెప్పబున్నాడు. “అధికమన్యేభ్యః” అను వచనముచేత ఇతరములైనను చిత్రకము భల్లాతకము మొదలగు ఇటువంటి జాతికి నెందిన వానిని అతిగా నుపయోగించరాదు, పిప్పలీ మొదలగు ద్రవ్యములు మాత్రము ఇతరముల కంటె హెచ్చు అధికముగా అతిగా ఉపయోగించుట వర్జింపవలసినది అని చూపుచున్నాడు.

పిప్పళ్ళను అధికముగా సేవింపరాదనుటకు గల కారణములు

16. పిప్పల్లో హి కటుకాః సర్వో మధుర విపాకా గుర్వో నాత్యర్థం
స్నిగ్ధోష్ణాః ప్రశ్లేదిర్యో షేషజాఘమతాశ్చ తాః సద్యః, పథాశభరీజ్యో
భవన్తిః అపాత భద్రాః. ప్రయోగసమసాధుత్వాః చోషనఽప్రయానుబంధాః,
సతత ముపయుజ్యమానా హి గురు ప్రశ్లేదిత్వాస్లేష్మ్యాణుక్లేశయన్తి,
దౌష్ట్యం పిత్తం, న చ వాతవ్రశమనాయోపకల్పన్తేల్పస్నేహోష్ణ భావాత్;
యోగవాహిన్యస్తు ఖలు భవన్తి. తస్మాత్పిప్పలీర్నాత్యుపయుజ్జితః.

తాత్పర్యము : పిప్పళ్ళు కటురసము కలవై యుండి మధుర విపాకము గురుగుణము గలవగును. ఎక్కువగా స్నిగ్ధ, ఉష్ణములు లేక యుండును. స్లేదమును (లేమను) ఎక్కువగా కలిగించును. ఇవి దోషభమువలె వాడిన పెంటనే బుభ సరితముల నిచ్చునవగును. అధికముగా వాడినచో అబుభఫలితముల నిచ్చును. సరిగా ప్రయోగించుటచే మంచి గుణములనిచ్చి, అప్పటి కప్పుడు మంచిని చేయును. ఎల్లప్పుడు ఉపయోగించుటవలన చోష సంబంధమునకు కారణములగును//గురుత్వమువలన అధికముగా స్లేదమును కలిగించుటవలన స్లేష్మమునకు ఉక్లేశమును కలుగజేయును. ఉష్ణత్వమువలన పిత్తమును పెంచును. అల్ప స్నేహోష్ణమువలన వాతప్రసమనమునకును ఉపయోగపడవు. ఇవి యోగవహిన్యములు//అందుచేత పిప్పళ్ళను అధికముగా ఉపయోగించరాదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : “కడుకాః సత్వో మురపాపాః” అను మొదలగు విప్పరియొక్క గుణములను చెప్పుట అలవాటుగా రావలెనా (తత్త్వవగా తత్త్వవచాలము) ప్రయోగింపటమువలన, దోషస్తై సరీత్యమువలన దోషప్రశమనమును చూపుటకొరకు; మరియు అతిగా అభ్యసించుటయందు “గురుప్రక్షేదిత్వాప్లేష్యాణి క్షుబ్ధాయంతి” అను మొదలగు సూత్రమున చెప్పవలసిన దోషమును కలుగజేయు గుణమును చూపించుటకును చెప్పబడినవి. “ధేషజాభిమతాశ్చ సద్యః” అని భేదము. “సద్యః” అనగా అభ్యాసము రావలెను యందు (కొంచెముగా ప్రయోగించి నప్పుడు). “చక్షుః కుభారాయో ధవస్తై”. అనగా కొంచెముప్రయోగించుటయందు కుభము నిచ్చినవి, అతిగా అభ్యసించుటయందు అంభకరములు. ఇదియే చక్షుః కుభరత్వమును “అపాతభద్రాః” అను మొదలగు వానిద్వారా చూపుచున్నాడు. “ప్రయోగ సమసాధుత్వాః” అనగా సమస్తై సప్రయోగముయొక్క సద్గుణత్వమువలన సమమునందు అనగా అల్ప కాలముందు మరియు అల్పమాత్రయందును విప్పరియొక్క ప్రయోగమునందు సద్గుణములు కలుగునని అర్థము. దోషసంచయానుబంధమనగా చేసి చక్షురయోగము అతిగా నుండునో అవి దోష సంచయమునకు కారణము లగును. ఇదియే దోషసంచయానుబంధమును “సతతమ్” అను మొదలగువానిద్వారా వివరించుచున్నాడు. విప్పరియొక్క ధర్మమును చెప్పు ప్రస్తావన వలన ‘యోగ వాచిత్వమ్’ అను మొదలగు ఇతర గుణములను చెప్పుచున్నాడు. | యోగవాచిత్వమువలన కడు రసము గలపై నప్పటికీ విప్పళ్ళను వృష్యయోగముగా ప్రయోగింపబడుట గలదు. మరియు జ్వర, గుల్మ, కుష్ఠహర, మొదలగు ప్రయోగములయందు జ్వరాదులను విప్పళ్ళు సశింప జేయుచున్నది. ఈ విప్పరియొక్క అతియోగమును నిషేధించుట, యనునది అలవాదమును వదలి అని అర్థము. అందువలన విప్పరి రసాయన ప్రయోగము మరియు గుల్కాదులందు సవర్పి వర్తమానక ప్రయోగము విరోధమును పొందవు. చెప్పబడిన విషయమునందీ యిట్లే దైహికము వలన విప్పళ్ళు నిర్దోషములగునని యిది వచనముచేత హరింప బడుచున్నది. కొందరు మాత్రము అన్న సంస్కరణము నందు విప్పళ్ళ ప్రయోగము నిషేధించురు. స్వరంత్రముగా ప్రయోగించుట నిషేధము లేదని ఆరుదురు. “సతత ముపయజ్యమాన” అనిగా విప్పళ్ళు హరించు మరియు విప్పళ్ళు ప్రయోగమువలన అనిధము గ్రహించవలెను.

జ్వర గుణములు - దాని నెక్కువ సేవించుటవలన కలుగు

దుష్పరితములు

17. జ్వరః పునరాప్త్యై తైత్త్యై లాఘవోపపన్నః స్లేదయత్యంతే పశ్చాద్విరోషయతి, స పచన దహన భేదనార్థముపయుజ్యతే: సోఽతివ్రయుజ్యమానః కేర్యాహ్నోదయపుంస్త్యోపమాతకరః సంపద్యతే. యే హ్యేనం గ్రామనగరనిగమజనపదాః సతతముపయుజ్యతే త అప్యై సాప్త్యభారిత్యపారిత్యభాతో హృదయాపకర్తినశ్చ భవన్తి, తద్యథా - ప్రాప్త్యాప్తినాశ్చ: తస్మాత్ జ్వరంవాత్యుపయుజ్యతే.

తాత్పర్యము : జ్వరము ఉష్ణతైత్త్యై ల్లుగుణములు కలిగి ఘోరమైన స్లేదనమును కలిగించి అటు పిమ్మట ఎక్కువగా రోషించుచుండును. అది పచన దహన భేదనార్థము ఉపయోగించబడును. అది ఎక్కువగా వ్రయోగించ బడుచుండుటచే వెంట్రుకలు, కన్నులు, హృదయము పురుషత్వములకు హాని కలిగించునదగును. దీనిని ఎల్లప్పుడు ఉపయోగించు గ్రామ, నగర, జనపద వాసులు, ఉదాహరణమునకు ప్రాచ్య దేశస్థులు మరియు చైనీయులు, గ్రుడ్డితనము, నపుంసకత్వము, బిడ్డతల, వెంట్రుకలు నెరయుట అను వ్యాధుల పాలగుదురు. ఇంకను వీరికి హృదయమున కత్తిరించుచున్నట్లు బాధ కలుగును. అందువలన జ్వరమును అధికముగా ఉపయోగింపరాదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : “హృదయాపకర్తినః” అనగా హృదయము కత్తిరించుచున్నట్టి వేదన గలవారు అని అర్థము.

ఉష్ణ గుణములు దానినెక్కువగా ఉపయోగించుట వలన

కలుగు దుష్పరితములు

18. అజీరణం పునరాప్త్యై తైత్త్యై సపన్నః, అసతిగురు, అసతి స్పిర్ధమ, ఉబ్బెడి, పుస్త్రంబిన సమర్థమ, అన్నద్రవ్యరూపకరమ, అపారభద్రం వ్రయోగవశమిచ్ఛన్యై, దోషసంపయానుబంధం, రక్త్రోచసహితోఽగ్రేదనవిశ్రంసవార్థమయ్యజ్యతే తదత్యర్థముపయుజ్యమానం గ్రామైశ్చిల్లార్థాభి-

నిర్వృత్తికరం శరీరస్య భవతి. యే హ్యనర్హమనగరనిగమజనపదాః సతతము
పయన్తే, తే ఘాయన్తం గ్లాన్నవః శిథిలమాంసభోజితా అపరిష్లేశసహశ్చ
భవన్తి. తద్యథా - వాస్థాకసారాష్టకస్తంభవసాపీరహః; తే హి పయన్త్యాపి
సహ లవణమశ్నన్తి. యేఽపీహ ఘామేరహ్యషరా దేహస్తేష్వోషభిరీరు
ద్ధనస్పృతివానస్పృత్యా న జాయన్తేల్పతేజసో వా భవన్తి, లవఃపీహ
తత్త్వైర్. తస్మాల్లవణం నాత్యపయన్తేత. యే హ్యలిలవణసాత్క్యాః
పురుషాస్తేషామపి చాలిత్యపాలిత్యాని వలయన్తూరాతే భవన్తి.

తాత్పర్యము : ఉప్పు ఉష్ణ శీర్ష్ణగుణములు కలిగి ఎక్కువ గురుగుణము
లేక, ఎక్కువ స్నిగ్ధగుణము లేకయుండును. కొంచెము స్లేదమును కలిగించును.
మలములను నడలించి బయటకు వెడలించజేయుటకు సమర్థుడైనది. అన్నద్రవ్యము
లతో దీనిని చేర్చిన నీటికి రుచి పుట్టించును. సరిగా ఉపయోగించినచో మంచి గుణముల
నిచ్చును. దోష సంచయమునకు కారణమగును. అది రుచిని, అన్నపాచనమును,
ఉపస్లేదనమును, మలవిస్రంసనమును కలిగించుట కారకు ఉపయోగించబడును. అది
ఎక్కువగా ఉపయోగించబడుచున్నపుడు శరీరమునకు గ్లాని (సంకోషము లేకుండుట),
శిథిలత్వము, దుర్బలత్వములను కలుగజేయునదగును. దీని నెక్కువగా సీగ్రాసు నిగ-
మనగర జనపదములందు నివసించు వారుపయోగింతురో, ఉదాహరణమునకు - వాస్థాక,
సారాష్ట్ర, సింఘ, సాపీర చేశస్థులు, వారు ఎక్కువ గ్లానిని కలిగియుండుట. వారికి
మాంస రక్తములు శిథిలమైయుండును, వ్యాధిత్వమత్వశక్తి లేకయుండుట. వారు
పాలతో కూడా లవణమును చేర్చి ఛేదించురు. ఇవటి ఘాములును అతి విషరసమో
కూడి (చవుడు) అందు పిషములు వీరుర్తులు వనస్పతి వానస్పరులు జనించవు. ఒక
వేళ జనించినచూ ఘాముల లవణముచే బలహీనపడి యుండుటవలన అల్పమైన
శక్తిని మాత్రమే కలిగియుండుట. అందువలన లవణమును అరిగా ఉపయోగింప-
రాదు. ఎక్కువగా లవణమును తిను అలవాటున్న వారికికూడా బద్ధతల, సంక్లిష్టతలు
నెలయుట శరీరమున నుడతలు అశాలమున వచ్చుట జరుగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : గ్లాని యనగా మాంసము పీడించుట లేదా గ్లాని
షము లేకుండుట. లవణము నధికముగా సేవించుట మాత్రమే శరీరమును గ్లాని
కలిగించుటయేగాక లవణమధికముగానున్న ఘాతుకాల బోనితలగలదుగ
“యేఽపీహ” అను మొదలగువాటిద్వారా చెప్పచున్నాడు. ఉషరా అనిగా లవణ
ప్రదానమైనది (వాడుఘాములు). “లవణం నాత్యపయన్తేత” అనగా ఎక్కువ

మోతాదులో ఎల్లప్పుడును లవణము నుపయోగింపరాదు అని అర్థము అన్నద్రవ్యము లను సంస్కరింపబడు లవణము మాత్రము అల్పమాత్రముగా అభ్యసించుట వలననూ ఉపయోగింపదగినదే. వాస్తావూతే కాకుండా ఇతర దేశములందు ఎవరు లవణమును ఎక్కువగా భుజింతురో వారికిని దోషములను “యే హి” అను మొదలగు వాని ద్వారా చెప్పచున్నాడు. ఇందువలననూ ఇతరభోజ్య కూడా అతిమాత్రమున లవణముపయోగించు అలవాటు ఉన్నవారికి పైఠల్యాది దోషములు లవణమును అతిగా సేవించుట వలననే కలుగునని ఊహింపబడుచున్నది. ఇది దేశ స్వభావము వలన రాదు.

సాత్త్వికముగా గ్రహించు పదార్థములను విడచు విధానము

19. తద్వ్యాప్తేషాం తత్సాత్త్వికతః క్రమేనావగమనం శ్రేయః. సాత్త్వికమపి హి క్రమేనోపనివర్త్యమానమదోషమల్పదోషం వా భవతి.

తాత్పర్యము : అందువలన వారికి (లవణమును అతిగా సేవించు అలవాటున్నవారికి) ఆ సాత్త్విక నుండి (అలవాటు నుండి) క్రమముగా తప్పించుట మంచిది.

ఆయుర్వేద దీపిక ; “తేనామై” అనగా అతిగా జెర లవణములను అలవాటుగా ఉపయోగించువారికి, “తత్సాత్త్వికతః” అనగా ఎక్కువ మోతాదులో జెరమును ఎక్కువ మోతాదులో లవణమును ఉపయోగించు అలవాటునుండి అని అర్థము. ఇవలన సాత్త్వికము వలన ఒకసాత్త్వికము అని అభిప్రాయము (ఒక సాత్త్వికమునగా అభ్యాస సాత్త్వికము). “అల్పదోషమదోషం వా” అనగా రెండు పక్షములయందు అతిసాత్త్వికము అల్పదోషమగును. ఇతరము అదోషము అని వ్యవస్థ పలదు.

సాత్త్వికముయొక్క నిరుక్తి - భేదములు

20. సాత్త్వికమేవ భవతి యదాత్మస్వరూపైతే; సాత్త్వికై హ్యవశయాత్కః, తత్త్రివిధం ప్రవరావరమభ్యవిభాగేన; సప్తవిధం చ రస్యైకత్వేన సర్వరూపయోగాచ్చ. తత్ర సర్వరసం ప్రవరమై, అవరమేకరసం, మధ్యం తు ప్రమాదరమవ్యవస్థమ్. తత్రావరమభ్యాధ్యం సాత్త్వికభ్యాం క్రమేనైవ ప్రవర-

ముసపాదయేత్ సాత్యమే. సర్వరసమపి చ సాత్యముసన్నే ప్రకృత్యా-
ద్యునయోక్తృష్టమని సర్వాత్మాహారవిధివిశేషాయతనాన్యధిసమీక్ష్య హితమే-
వానుభవ్యేత.

తాత్పర్యము : సాత్యమునునది - ఆత్మకు ఉపశయమునేది కలిగించునో
అది సాత్యము. సాత్యమునే ఉపశయముగా పేర్కొనవచ్చును. అది చూడు
విధములు - ప్రవర - అవర - మధ్యములు. ఒక్కొక్కరసము మరియు అన్ని
రసముల కలిపియును ఏడువిధములుగా నున్నది. అవల సర్వరస సాత్యము
ప్రవరము. ఏకరస సాత్యము అవరము. మధ్యమ సాత్యమునునది ప్రవరావరము-
లకు మధ్యనున్నది. అచ్చట అవర మధ్యసాత్యము గలవారిని క్రమముగానే ప్రవర
సాత్యమునకు తేవలెను. సర్వరస సాత్యమునకు వచ్చినప్పుడు చూడ ప్రకృతి మొద
లైన ఎనిమిది ఆహార విధివిశేషాయతనములను అభినమింపించి హితమునే (హితమైన
దానినే) సేవించవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “సాత్యం నామ” అనగా ఉతసాత్యమనగా అని
అర్థము. (‘ఉతాత్’ అనగా అభ్యాసమువలన) “ఉపశయార్థః” అనగా ఉపశయ
శబ్దమును పేర్కొనవలెనని అర్థము. “తదై” అనగా ఉతసాత్యము
“త్రివిధమ్” అనగా ప్రవర అవర మధ్య భేదములవలన (చూడువిధములు). సప్త
విధం — ఒక్కొక్క రసమువలన ఆరు, రసముల సంస్పృష్టము వలన అకటి చట్ట
ఏడు విధములు. సంస్పృష్ట శబ్దమువలన రెండు రసములు మొదలుకొని అరుదరసముల
వరకు తీసుకొనబడుచున్నవి. ప్రవరావర మధ్యస్థమునునది రెండు రసములు మొదలు
కొని ఐదురసముల వరకు (వర్తించును). అవర మధ్యమములచే లభింపజేసిన
పురుషుడు. “ప్రవరమై” అనగా అన్నిరసములు చూడినది. “సాత్యముసపాదయేత్”
అనగా అభ్యసించజేయవలెనని అర్థము. “ప్రమేష” అనగా చెప్పబడిన అభ్యాస
క్రమముచేత. “సర్వరసమ్” అను మొదలగువాని వలన అభ్యసించిన సర్వరస
సాత్యము వలన చూడా తీసుకొను ఆహారము ప్రకృత్యుపశయములగు
ఎనిమిది ఆహార విధి విశేషాయతనములతో సంపన్నమైనదానినీ తీసుకొనవలెనని
చెప్పుచున్నాడు. “అభినమీక్ష్య” అనగా హితాహిత్యము వలన ఏమిటిగలిగి “హిత-
మేవ” అను పదమువలన ఏది ప్రకృతి మొదలగు ఉపశయార్థ ప్రకృతిగలది అదిమిదిగి
ఇదిగి హితముగానుండునో దానినే — “అనుభవ్యేత” సేవించవలెనని అని అర్థము.

ఎనిమిది అహారవిధి విశేషాయతనములు

21. తత్ర ఖర్విమాన్యష్టావాహారవిధివిశేషాయతనాని భవన్తి: తద్యథా - ప్రకృతి-
కరణసంయోగశాశితేజకాలోపయోగసంస్థాపయోక్తృష్టమాని/ (భవన్తి).

తాత్పర్యము : ఈ క్రింది ఎనిమిది అహార విధి విశేషాయతనములగు
చున్నవి. అవి ఏవనగా (అహారవిధికి విశేషకారణములు) - ప్రకృతి, కరణము,
సంయోగము, శాశి, దేశము, కాలము, ఉపయోగసంస్థా మరియు ఎనిమిదవది ఉప
యోక్త.

ఆయుర్వేద దీపిక : అహారము యొక్క విధి, ప్రకారము లేదా విధా
నము అనునది అహారవిధి. దానియొక్క విశేషము హితముగా నుండుట మరియు
అహితముగానుండుట, దానియొక్క ఆయతనములనగా హేతువులు అనునవి అహార
విధి విశేషాయతనములు. అహార ప్రకారముయొక్క హితత్వము మరియు అహి
తత్వమునకు ప్రకృతి మొదలైనవి హేతువులని అర్థము. వేనికి ఉపయోక్త ఎనిమి
దవగానుండునో అవి ఉపయోక్తృష్టమములు.

ప్రకృతి

1. తత్ర ప్రకృతిరుచ్యతే స్వభావో యః, స పునరాహారోషధద్రవ్యాణాం స్వాభా-
వినో గుర్వాదీగుణయోగః: తద్యథా-, మాషముగ్ధయోః, భూకరైః ఐయోశ్య.

తాత్పర్యము : అచట స్వభావమేదీ కలనో అది ప్రకృతి యనబడు
చున్నది. అది మరల అహార ఔషధ ద్రవ్యములకు స్వభావ సిద్ధముగానుండు గురు,
లఘు మొదలగు గుణముల యోగము. అది ఎట్లనగా మినుములకు గురుగుణము
పెసలకు లఘు గుణము, పందికి గురుగుణము, లేడికి లఘు గుణము (స్వభావముగనే
యున్నట్లు).

ఆయుర్వేద దీపిక : “తత్ర” అను మొదలగు వాని వలన చెప్పబడిన
ప్రకృతి మొదలగునవి విభజింపబడుచున్నవి. “స్వాభావికః” అనగా సంస్కారము
చేత కలసి (ఆద్రవ్యమునందు) యున్నవి. “మాషముగ్ధయోః” అనగా ప్రాకృతి-
కముగా మినుమునందు గురుత్వము మరియు పెసలయందు లఘుత్వము, పంది
యందు గురుత్వము లేడియందు లఘుత్వము ఉన్నవి అని అర్థము.

కరణము

2. కరణం పునః స్వాభావిరానాం ద్రవ్యాహుషసంస్కారః సంస్కారోఽపి గుణాస్తరావశమువ్యతే. తే గుణాస్తోయాగ్ని సన్నికర్తృచాచ ముత్తనచేతరాల వాసన భావనాదిః చాల స్రవకర్తృభాజనాదిభిచ్ఛాదీయన్తే.

తాత్పర్యము : కరణమునునది స్వాభావికములగు ద్రవ్యములకు చేయు సంస్కారము. సంస్కారమే ఇతరగుణములను తెచ్చుననబడుచున్నది. జల - అగ్ని సన్నికర్తృము, చంద్రము (చంద్రసరచుట) ముత్తనము (చిలుకుట), చేతము, చాలము, దీరదెట్టుట, భావన చేయుట మొదలగువానివలన చాంతరాలమువరకు నిలువ యుండుట, వివిధపాత్రల నుపయోగించుట మొదలగువానివలన కూడా ఆ గుణములు వచ్చునట్లు చేయబడుచున్నవి.

చక్రపాదీ : “ద్రవ్యాహుష” అని చెప్పబయందు “స్వాభావిరానామై” అని చేసి చెప్పబవలన ఉత్పత్తికాలమునందు అవి కలుగుటకు చారణమైనవనిచే స్వగుణములు ఆరోపింపబడుట. సంస్కారమునునది ఉత్పన్నమైనట్టిదానిచే బలము మొదలగువానివలన గుణములను తెచ్చుట అని చూపుచున్నారు. అదియును ప్రారబ్ధక గుణములను బలహీనపరచుట చేతనే చేయబడును. విల్లనగా :- జలము, అగ్ని సన్నికర్తృము, చంద్రసరచుటల వలన వియ్యమునందున్న గురుత్వమును నుంపచేసి (బలహీనపరచి), అన్నమునందు లఘుత్వము వచ్చునట్లు చేయబడుచున్నది. ఈ విషయమునే సూత్రస్థానమున “సూత్రః ప్రస్తుతః స్థిన్నః సంప్రత్యర్థోదయో లభుః” (27వ అధ్యాయము - సూత్రస్థానము) అని చెప్పబడినది. మరియు రత్తరారి మొదలగువానికి లఘుత్వమున్నట్టికి అగ్ని సంయోగము మొదలగువానివలన లఘుత్వము వృద్ధి చేయబడుచున్నది. మంథనము వలన గుణాధానమునకు ఉపాహార ఐము “కోటకృద్ధృషి కోటఘ్నం సస్మేహమపి ముత్తనాః” - అనగా మెరుగు (దధి) కోట రోగమున్న కలిగించునదైనపు చిలుకుటవలన స్నేహముతోఁబడి కోటస్థు నలింప చేయును. చేతమువలన గుణాంతరధాన మెట్లనగా “భస్మరాచే రభస్థాపయేత్” (చికిత్సాస్థానము 1వ అధ్యాయము 3వ పాదము), అనగా భస్మరాగ్రికింద స్థాపించ వలెను మొదలనవి (ఇట్లు చేయుటవలన ఆ ద్రవ్యమునందు చేరుగుణమును తీసికొని రావచ్చును.) వాసనమువలన (దీరదెట్టుట). గుణాంతరధాన మెట్లనగా నిటియందు కలువలు మున్నగువానిని వాసనము చేయుటవలన పీడితి నుగంధిస్థును

కల్పించుట మొదలగునవి. భావనవలననూ - స్వరసము మున్నగువానిచే అమలకము (పసిరి) మున్నగువానికి ముందు ఉన్న గుణములను పెంచుటయును గుఠాంతరాధానము జరుగును. కాలప్రకర్షమువలన గుఠాంతరాధానము జరుగుట కుదాహరణ - “వక్షాంతరసం పిత్” - (చికిత్సా స్థానము 15వ అధ్యాయము). అనగా ఒక పక్షమునకు వచ్చిన ద్రవమును త్రాగవలెను. (ద్రవ్యములను యోగోక్త ప్రకారముగా ఆనవారిష్ట కల్పనావిధానములో కొంతకాలము నిలువయుంచి తరువాత ద్రవద్రవ్యమును తీసికొని వాడుదురు). పాత్ర వలన గుఠాంతరము వచ్చుటకుదాహరణ - “పైఠిపతేనాయాసేం పాత్రం కల్కేనాతేపయేత్” (చికిత్సాస్థానము - 1వ అధ్యాయము 3వ పాదము) (ఇనుప పాత్రను త్రిఫలా కల్కముతో లేపనము చేయవలెను) అను మొదలగునవి. “ఆది” అను శబ్దమును గ్రహించుటవలన పేషణము, అభిమర్త్యము మొదలగునవి గ్రహించబడుచున్నవి. నిజమునకు సంస్కారమువలన వచ్చినగుణము వలన ఎట్లు (ద్రవ్యము యొక్క) స్వభావ సిద్ధమగు గుణము నరింపబడుచున్నది, ఏలయనగా స్వభావము నరింప జేయలేనిదిగదా! ఒకవేళ సంస్కారము వలననే స్వాభావికమగు గురుత్వము బలహీనపర్చబడు చున్నదో అపుడు “స్వభావము ప్రతి క్రియకు నీలుకానిది” అనుపెట్టు? అందులకు వివరణము - స్వభావో నిష్ప్రీతిక్రియ. అను: స్వభావము భావముల (ద్రవ్యముల) ఉత్పత్తియందే స్వభావముండునో దానిని చూర్చివేయుట కష్టము. అందువలన మినుములు మొదలగువానికి పుట్టుకతో వచ్చిన గురుత్వమును వాని ఉత్పత్తియందు నశింపజేయుటకు తరముగాదు. సంస్కారము వలన మాత్రము దానిని ప్రత్యక్షముగా చూచుచుండుటవలన మార్చుటకు నీలు పడును. ద్రవ్యములకుండు ఒకానొకగుణము సంస్కారాదులవలననూ వేరుగా మార్చుటకు నీలుపడదు. ఉదాహరణకు —

అగ్నియొక్క ఉష్ణత్వము, వాయుపునకుగల చలత్వము పైలమునకు స్నేహ గుణము ఈ మొదలగునవి. ఈ గుణములు మాత్రము ద్రవ్యమున్నంతవరకు ఉండును. పురాణాధాన్యము మొదలగు వానియందు గురుత్వము మొదలగు గుణములు మాత్రము అదృశ్యమైపోవుట మనము చూచుటవలన అవి ద్రవ్యముండునంతవరకు ఉండునవి కావు. “గురో ద్రవ్య వినాశాద్వా వినాశముపగచ్ఛతి, గుహాంతరాధానాద్వా” అని చెప్పబడిచే మున్నది. అనగా - ఒక ద్రవ్యములందలి గుణము అద్రవ్యము నశించుటచే గాని అదే ద్రవ్యమునకు వేరుగుణమును తెచ్చుటవలనగాని వినాశము నొందును - అని అర్థము. ధ్యానమును సంస్కరించుట వలన లాజగా (చేలాలుగా) అగుట ద్రవ్యహార్పిడియే అగును. అచట వేరుగుణముయొక్క ఉత్పత్తి సరిపైనదే.

సంయోగము

3. సంయోగః పునర్ద్యయోర్బహూనాం వా ద్రవ్యాణాం సంహతీభావః స విశేష-
మారభతే, యం పునర్నైకైకతో ద్రవ్యాణ్యారభస్తే, తద్యథా-మధుసర్పిషోః,
మధుమత్య్క పయసాం చ సంయోగః.

తాత్పర్యము : సంయోగమనగా రెండుగానీ ఎక్కువగానీ ద్రవ్యముల కలయిక. ఇట్టి సంయోగముచే విశిష్టద్రవ్యమేర్పడును. ఆ విశేషత్వమునకు ఈ ద్రవ్యముల కలయికకు ముందువానిలో వేర్వేరుగా కనబడదు. అదియెట్లునగా - తేనె నెయ్యిల సంయోగము, చేపలు, పాలు వీని సంయోగము.

చక్రపాణి : “సంయోగస్తు” అను మొదలగువానిద్వారా సంయోగమును చెప్పచున్నాడు. “స విశేషమారభత” అనగా సంయోగించబడుచున్న ద్రవ్యములందు విడిగా కనబడని కార్యమును ననివశేయును అని అర్థము. “యం నైకైకక” అనగా ఏ విశేషమును ఈ ద్రవ్యములు కలుపకుండగ యున్నప్పుడు జనింపజేయదో - అని అర్థము. విడివిడిగా మారకములు కాని తేనె-నెయ్యిలను రెండింటినీ కలిపినపుడు (ఆ మిశ్రణము) మారకమగును, పాలు చేపలు ఈ మొదలగువాని సంయోగము కూడ కుష్టము మొదలగువానిని కలిగించునదగును. సంయోగము మాత్రము ఇచట ప్రాధాన్యమువలననే జనించు ద్రవ్యముల కలయిక అని వివక్ష చేయబడినది. అందు వలన భావనాదుల యందును సంయోగమున్నప్పటికీ అచట భావనాద్రవ్యములకు ప్రాధాన్యత లేకుండుట వలన అది సంయోగముగా గ్రహింపరాదు.

రాశి

4. రాశిస్తు సర్వగ్రహ పరిగ్రహౌ మోతామాత్ర ఫలవినిశ్చయార్థః తత్ర సర్వ-
స్యాహారస్య ప్రమాణగ్రహణమేకపిండేన సర్వగ్రహః, పరిగ్రహః పునః
ప్రమాణగ్రహణమేకైకశ్యేనాహారద్రవ్యాణామ్ సర్వస్య హి గ్రహః సర్వ-
గ్రహః, సర్వతశ్చ గ్రహః పరిగ్రహ ఉచ్యతే.

తాత్పర్యము : రాశి సర్వగ్రహ పరిగ్రహములని రెండు విధములు. అది సరియగు మోతాదు (మాత్ర) సరిగాలేని మోతాదు (అమాత్ర) వలన కలుగు ఫలితములను నిర్ణయించుటకు (ఉపయోగపడును). అచట ఆహారమునంతటికీ భిక్ష

ముద్దగా ప్రమాణముగా గ్రహించుట సర్వగ్రహమనబడును. ఒక్కొక్క ఆహార ద్రవ్యము యొక్క ప్రత్యేకముగా ప్రమాణమును గ్రహించుట పరిగ్రహమనబడును. అంతయును గ్రహించుట సర్వగ్రహము అన్నింటిని గ్రహించుట పరిగ్రహము అనియు చెప్పబడును.

ఆయుర్వేద దీపిక : రాశి యనగా ప్రమాణము. “మాత్రామాత్రఫల-వినిశ్చయార్థః” అనగా సరియగు మోతాదులో నున్న ఆహారము మరియు ఔషధము నకు కలుగు ఫలితము భుజ్యము, అమాత్రలో నున్న-తక్కువరేక ఎక్కువ ప్రమాణములో నున్న ఆహారము మరియు ఔషధము యొక్క ఫలితము అశుభము అని అర్థము. “తస్య జ్ఞానార్థముచితప్రమాణమనుచితప్రమాణం చ రాశినంజ్ఞం భవతి” అని చెప్పబడియున్నది. “తత్ర” అను మొదలగువాని ద్వారా సర్వగ్రహమును వివరించుచున్నాడు. “సర్వస్య” అనగా మిశ్రణము చేసియున్న అన్నము మాంసము పప్పు మొదలగువానికి ఒకే పిండముగా గ్రహించి కొలచుట. “పరిగ్రహః పునః” అను మొదలగు వానిద్వారా పరిగ్రహమును వివరించుచున్నాడు. “ఏతైకశ్యేన” అనగా ఒక కుడవము అన్నము, ఒక పలము సూపము, రెండు పలములు మాంసము అను మొదలైన ఆహారము నందల అంశముల కొలతతో కూడిన అన్నింటిని కలిపిన కొలత. సర్వగ్రహమునందు ఒక్కొక్క పదార్థము (అవయవము)నకు ఒక నియమమైన కొలతలేదు. అందువలన ఒక్కొక్కదానికి నియమిత ప్రమాణము లేని ఏదో ఒక ఆహారము వలన సంపూర్ణ (మొత్తము) ఆహారము యొక్క మాత్రను నియమించుట (నిశ్చయించుట) సర్వగ్రహము. ఈ శబ్దము యొక్క ఉత్పత్తినే “సర్వస్య హి” అను మొదలగువానిద్వారా చూపుచున్నాడు. “సర్వతః” అనగా ఆహారమునందలి ఒక్కొక్క పదార్థము ద్వారా అని అర్థము.

దేశము

5. దేశః పునః స్థానం: స ద్రవ్యాణాముత్పత్తిప్రచారా దేశసాత్మ్యం చావష్టే.

తాత్పర్యము : దేశమనగా స్థానము. అది ద్రవ్యముల ఉత్పత్తి ఆహారమును భుజించు వారి ప్రచారము, దేశసాత్మ్యమును కూడ తెలుపును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “దేశః” అను మొదలగువాని ద్వారా దేశము విభజింపబడుచున్నది (విదమరచి చెప్పబడుచున్నది). స్థానమును గ్రహించుట వలన ఆహార ద్రవ్యము యొక్క మరియు దానిని భుజించు వారి యొక్క యీ స్థానమును చూపుచున్నాడు. “అచష్టే” అనగా ద్రవ్యము యొక్క ఉత్పత్తి ప్రచారములచే కలుగు గుణములను తెలిసికొనుటకు కారణమగుచున్నది. అచట ఉత్పత్తి వలన-హిమవత్సర్వతమునందు పుట్టిన ద్రవ్యము గుణవంతమగును. మరుస్థలము లందు పుట్టినది లఘుగుణములు గలదగును. అను మొదలగు (ఉదాహరణములను తీసికొనవచ్చును.) ప్రచారము వలన - అల్పముగా భుజించు ప్రాణులకు మరియు జాంగల దేశమున సంచరించువాటికి ఇంకను అధికశ్రమ చేయువాటికి లఘుత్వము ఉండును ద్వ్యధిరేకముగా నుండు ప్రాణులకు గురుగుణముండును అని గ్రహించబడుచున్నది. దేశ సాత్వ్యము వలన అయా దేశమునను విసరీత గుణములను సాత్వ్యముగా గ్రహించబడుచున్నది. ఉదాహరణమునకు అనుపరేశమునందు ఉష్ణ రూక్ష గుణములు (కలద్రవ్యములు) జాంగలదేశమున శీత స్నిగ్ధ గుణములు - సాత్వ్యముగా గ్రహించబడును. ఓకసాత్వ్యము మాత్రము ఉపయోక్తను గ్రహించుట వలన గ్రహించబడినది.

కాలము

6. కాలో హి నిత్యగచ్ఛావస్థితకృః తత్రావస్థికో విచారమపేక్షతే, నిత్యగన్తు ఋతుసాత్వ్యపేక్షః.

తాత్పర్యము : కాలము నిత్యగన్తు మరియు అవస్థితము అని యెందు విధములు. అవస్థితకాలము వ్యాధితుని యొక్క వయస్సును అపేక్షించి యుండును. నిత్యగమనునది ఋతుసాత్వ్యము నపేక్షించి యుండును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “నిత్యగః” అనగా - అచోచాత్రాది రూపసుగు కాలము. “అవస్థితః” అనగా రోగి యొక్క బాల్యాది అవస్థా విశేషములలో ఒకటి యున్నది అని అర్థము. “విచారమపేక్షతే” అనగా బాల్యావస్థాదుల యందు శ్లేష్మ విచారములు కలుగుట, జ్వరాదులయందు ఆహార్యవస్థల ననుసరించి అహార నియమములుండుట-అని అర్థము. “ఋతుసాత్వ్యపేక్షః” అనగా ఋతుసాత్వ్యము-ఋతువు నపేక్షించి యుండునని అర్థము.

ఉపయోగనియమము

7. ఉపయోగసంస్థా రూపయోగనియమః; స జీర్ణలక్షణాపేక్షః

తాత్పర్యము : ఉపయోగ సంస్థయనగా ఉపయోగ నియమము. అది జీర్ణ లక్షణము నపేక్షించి యుండును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఉపయోగ నియమమనగా ఈ విధముగా అహారము నుపయోగింపవలెను, ఈ విధముగా ఉపయోగించరాదు అను నియమము. “స జీర్ణ లక్షణాపేక్షః” అని ప్రాధాన్యముగా చెప్పబడినది. అందువలన ఇచట “అజల్పస్పృహ సన్నాతి దృతం నాతి విలంబితమ్” (వాదులాడక, నవ్వక, వేగిరవడక, అలస్యము చేయక) అను మొదలగు ఉపయోగ నియమమును అపేక్షించియే యుండును. అజీర్ణ భోజనమునందు మాత్రము తీవ్రమైన త్రిదోష కోప లక్షణములతో కూడిన దోషము గలుగుట వలన ఇదియే ఉదహరింపబడినది.

ఉపయోగించువాడు

22. ఉపయోక్తా పునర్యస్తసూహారముపయుక్తే, యదాయత్త-సాకసాత్మ్యమ్. ఇత్యష్టావహారవిధివిశేషాయతనాని వ్యాఖ్యాతాని భవన్తి.

తాత్పర్యము : అహారము నుపయోగించువాడు ఉపయోక్త యనబడును. ఇతని నపేక్షించియే ఓకసాత్మ్యముండును. అని ఛనిమిది అహారవిధి విశేషాయతనములు వ్యాఖ్యానించబడినవగుచున్నవి.

ఆయుర్వేద దీపిక : “యదాయత్తమోకసాత్మ్యమ్” అనగా అభ్యాస సాత్మ్యమనునది భుజించువాని నపేక్షించి యుండును అని అర్థము. కొందరికి తిన దగిన లేదా తినదగని పదార్థము కొంచెము అభ్యాసము చేతనే సాత్మ్యమగును.

అహారవిధి, విశేషాయతనములను తెలిసికొనుట వలన కలుగు

ఫలితము

23. ఏషాం విశేషాః కుఖాకుభఫలాః పరస్పరోపకారకాః భవన్తి; తాన్ ఋతుత్వేత, ఋద్ధ్యా చ హితేష్పురేవ స్యాత్; స చ మోహత్, ప్రమాదాద్వా ప్రియ-
మసితమనుభోదర్కమునపే వ్యసూహారజాతమన్యద్వా కించిత్,

తాత్పర్యము : ఈ విశేషములు (ఎనిమిది అహారవిధి విశేషాలు) చుభాభివృద్ధి ఫలముల విచ్ఛిన్నవగుచు పరస్పరోపకారకములుగ నుండును. వీనిని తెలిసికొనాలనే కాంక్ష కలిగి ఉండవలెను. తెలిసికొనియు హితమైనవానినే కోరవలెను. మోహముచేత గానీ, ప్రమాదవశమునగానీ ఇష్టమైననూ అహితకరములైనవి తరువాతి కాలమున శరీరమునకు దుఃఖమును కలిగించు అహార, ఔషధ, విహారములను సేవింపరాదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : “ఏషామ్” అను మొదలగు వానియందు చుభఫలములు విశేషములు మరియు అశుభ ఫలములు పరస్పరోపకారములు అగుచున్నవని తెలిసికొనవలెను. అచట ప్రకృతి వలన లభు మొదలైనవి చుభఫలము మరియు గురు మొదలైనవి అశుభఫలము. కరణాదులపై ఆధారపడియున్నప్పటికీ శాస్త్రము నందు చెప్పబడిన విశేషము చుభఫలము శాస్త్రనిషిద్ధము అశుభఫలములు (ఇచ్ఛుచున్నవి). దేశసాత్వ్యము - నిందితమైన దేశమునందు (మరుభూమి మొదలగువాని యందు) పుట్టుట మొదలైనవి ద్రవ్యమునకు అశుభఫలము (కలుగజేయును). ఇట్లే కాలమునకు ఆసాత్వ్యమైన అశుభఫలితము అక్షిర్ణభోజనము మొదలైనవి (అని తెలియవలెను). అటులనే ఓకిసాత్వ్యము వలన కూడ చుభాశుభ ఫలము అని తెలియవలెను. (ఇందు) వ్యతిరేకమైనది అశుభఫలము (నిచ్చును). “మోహాత్” అనగా అజ్ఞానము వలన, “ప్రమాదాత్” అనగా తెలిసియున్నను దానిపై సున్న అనురాగము వలన అని అర్థము. “ప్రియమ్” అనగా ఆ సమయమున మాత్రమే ప్రియమగునది అని అర్థము. “అనుభోదర్కమ్” అని “అహితమ్” అని దాని మొక్క వివరణము (ఇవ్వబడుచున్నది). అనుభవమునగా దుఃఖరూపమైనది. ఉదర్కమనగా తరువాతి కాలము నందు కలుగు ఫలము దేనికి కలుగునో, అది అటుల (అనుభోదర్కము అగును). “అన్యద్యా” అనగా ఔషధ, విహారాలు.

హితతమమగు అహారవిధి విధానము

24. తత్రేదమాహారవిధివిధానమరోగానామాతురానాం చాపి కేషాంచిత్ తాత్రే ప్రకృత్యైవ హితతమం భుజ్జానానాం భవతి - ఉష్ణం, స్నిగ్ధం, మాత్రావర్త, జీర్ణే వీర్యావిరుద్ధమ్, ఇష్టే దేశీ, ఇష్టనర్వోపకరణం, నాతిద్రుతం. నాతి-విలమ్యుతమ్, అజల్పన్, అహానన్, తన్మనాభుజ్జీత, అత్కానమభినమీక్ష్య సమ్యక్.

తాత్పర్యము : అచట చెప్పబోవుచున్న ఆహార విధివిధానము ఆహారమును స్వస్థులకు, కొందరు రోగులకు ఒక్కొక్క సమయమునందు స్వభావముచేతనే హితతమమగును. ఆ విధానము ఎట్టిదనగా-ఉష్ణము, స్నిగ్ధము, తగిన ప్రమాణములో నున్నదీ, జీర్ణమైన ఆహారము యొక్క వీర్యమునకు విరుద్ధముకానిది, ఇష్టమైన ప్రదేశమునందు, ఇష్టమైన సర్వ ఉపకరణముల (పదార్థముల)తో కూడియున్న (ఆహారమును) వేగిరపడక, అతి ఆలస్యము చేయక, మాటలాడక, నవ్వుక, మనస్సును లగ్నముచేసి తన్నుతాను (అగ్ని, బలాబలములను) సమీక్షించి సరిగా భుజింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “తత్ర” అను మొదలగుదానియందు “ఇదమ్” అనగా చెప్పబోవుచున్న అని అర్థము. చెప్పబోవుచున్న ఏ ఉష్ణ స్నిగ్ధుల వలన ఆహారవిధి విధింపబడుచున్నదో అది ఆహార విధివిధానము. “అతురాణాం చ రేషాంచిత్ర” అను పదము వలన రత్నపితృ రోగులకు శీతగుణముకలవి, కఫరోగులకు రూక్షగుణములు కలవియగు ఆహారద్రవ్యములే హితముగానుండునను మొదలగు వ్యతిరేకతను చూపుచున్నాడు. కొందరు భుజించువారలకు ఈ ఆహార విధివిధానము హితతమమగునని యోజన (సంబంధము/సంయోగము). ప్రకృత్యైవ అనగా స్వభావము చేతనే హితతము హితతమని చెప్పబడినది. అందువలన ఏది స్వభావము చేతనే హితముగా నుండును అట్టిది ఎప్పుడో ఒకప్పుడు ఎవడో ఒక పురుషునకు పూర్తిగా అహితముగా నుండును. అదియును కదాచిత్కము (ఎప్పుడో ఒకప్పుడు) అగుటచేత లెక్కపెట్టినవసరములేదు. అందువలన ప్రాయితత్వముచేత (సాధారణ త్వముచేత) హితతమమును చెప్పబోవుచున్నాము అని భావము. “ఉష్ణమ్” అను మొదలగు వానియందు “సమ్యక్” అని భేదము. (సమ్యక ఉష్ణమ్, సమ్యక్ స్నిగ్ధమ్) ఈ విధమగు సంబంధమును అన్వయించుకొనవలెను).

ఉష్ణ ఛోజనమువలన కలుగు సద్గుణములు

1. తస్య సాధ్యుః శుక్లః పిత్తః - ఉష్ణమగ్నియైతే, ఉష్ణం హి భుజ్యమానం హృదయే, భుక్తం చాగ్నిమౌదీర్యముదీరయతి, ప్రతి జరాం గచ్ఛతి, వాతమనులోమయతి, శ్లేష్మజం చ కరిహోయతి, తస్మాద్గుణమగ్నియైతే.

స్నిగ్ధభోజనము వలన కలుగు నష్టములు

2. స్నిగ్ధమన్నీయార్, స్నిగ్ధం హి భుజ్యమానం న్యదతే, భు త్తంహను దీర్ఘమగ్నిము-
దీరయతి, ప్రిప్రంజరాంగవృత్తి, వాతమునులోమయతి, శరీరముపచిన్నోతి, దృశ్య-
కరోతద్వియాజీ, బలాభివృద్ధిముపజనయతి, వర్జప్రసాదం చాభినిర్వర్తయతి,
తస్మాత్ స్నిగ్ధమన్నీయాత.

తాత్పర్యము : పై చెప్పిన ఉష్ణము మొదలగు గుణములతో కూడిన ఆహారము మొక్క సాధ్యజ్యమును చెప్పబోవుచున్నాము- ఉష్ణమైన (వేడిగనుండు) ఆహారమును భుజింపవలెను. అయ్యది నోటికి రుచిగనుండును. మెంజినే వెంటనే అగ్నిని ప్రేరేపించి జీర్ణమగును. వాతమునకు అనులోమనమును కలిగించును. కఫము మొక్క చిక్కదనము పోవునట్లు చేయును. అందువలన ఉష్ణమగు ఆహారమును తినవలెను.

స్నిగ్ధమైన ఆహారమును భుజింపవలెను. స్నిగ్ధమున నున్న ఆహారమును భుజించుచున్న యది నోటికి రుచిగనుండును. అనుదీర్ఘమగు అగ్నిని ప్రేరేపించును, వెంటనే జీర్ణమగుటకు సిద్ధపడును. వాతమును అనులోమగతిని పోవునట్లు చేయును. శరీరమును వృద్ధిపరచును. ఇంద్రియములను దృఢముగానగునట్లు చేయును, బలాభివృద్ధిని కలిగించును. వర్జమును ప్రసన్నతను కల్గించును. అందుచేత స్నిగ్ధముగా ఆహారమును భుజింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “తన్య” అనగా ఉష్ణము మొదలగు గుణములతో కూడిన అన్నము మొక్క అని అర్థము. “సాధ్యజ్యమ్” అనగా ప్రశస్తమైన గుణములతో కూడియుండుట అని అర్థము. “పరిహానయతి” అనగా సంఘాతమును భిన్నము చేయును అని అర్థము.

సరియగు మోతాదులతో ఆహారమును భుజించుట వలన కలుగు నష్టములు

1. మూత్రావదన్నీయాత, మూత్రావద్ధి యుక్తం వాతిపిత్తకఫానపీడయదాయురేవ
మిషత్తయతి కేవలం, నిఖం గుడమునుపర్యేతి, సచోష్ణాజముపహృద్ధి, అవ్యభి-
చ పరిపాకమేతి, తస్మాన్మూత్రావదన్నీయాత.

తాత్పర్యము : సరియగు ప్రశస్తమైన ప్రమాణము (మోతాదు)లో నున్న ఆహారమును భుజింపవలెను. సరియగు మోతాదులోనున్న ఆహారము మాత్రమే భుజింపబడిన అది వాతపిత్తకఫములను పీడింపక (వానికి ప్రకోపము కలుగనీయక) కేవలము ఆయుష్షునే పెంపొందించును. సుఖముగా పరిణమించి గుడము వరకు ప్రసరించును. అగ్నిని నశింపజేయదు. వ్యథ లేకుండా పరిపాకమునొందును. అందుచేత సరియగు ప్రమాణములోనున్న ఆహారమును భుజింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “మాత్రావత్” అనునది ప్రశంసయందు “మతుస్” ప్రయోగము; అందువలన ప్రశస్తమైనది మాత్రము అని అర్థము. “అపీడయోః” అనగా ఎక్కువ మోతాదులో లేనందువలన స్వస్థానములోనున్న సరియైన వాతాదులను ఆ స్థానములను పీడింపకుండుటచే ప్రకోపము కలిగించకుండగ అని అర్థము. “గుడమనుపర్యేతి” సరిగా పరిపాకము నొంది గుడమువరకు ప్రసరించును అని అర్థము. చిహ్నము అనగా అగ్నిని అని అర్థము.

మొదట తినిన ఆహారము జీర్ణమైన తరువాతనే భుజింపవలెననుట

4. జీర్ణైశ్చైయాత్, అజీర్ణే హి భుజ్జానస్యాభ్యవహృతమాహారజాతం పూర్వస్యాహారస్య రసమపరిణమితైశ్చాహారరసేనోపవృణోత నర్వాన్ దోషాన్ ప్రకోపయత్యాదు, జీర్ణే తు భుజ్జానస్య స్వస్థానస్థేషు దోషేష్యగ్నౌ చోదీర్ణే జాతాయాం చ బుభుక్షాయాం వివృతేషు చ ప్రోతసాం ముఖేషు విసర్జే చోద్ధారే హృదయే విసర్జే వాతానులోమ్యే విసృష్టేషు చ వాతమూత్ర-పురీషవేగేష్యభ్యవహృతమాహారజాతం సర్వశరీరధాయనప్రహాషయదాయు-రేవాభివర్ధయతి కేవలం, తస్మాజ్జీర్ణైశ్చైయాత్.

తాత్పర్యము : మొదట భుజించిన ఆహారము జీర్ణమైన తరువాత భుజింపవలయును. జీర్ణముకాకుండా భుజించువానికి భుజించిన ఆహార ప్రవృత్తుల వలన సరిగా పరిపాకము నొందని పూర్వపు ఆహారము యొక్క రసము తరువాత భుజింపబడిన ఆహారముతో కలసి పెంపొందిన సమస్తదోషములను ప్రకోపింపజేయును. // జీర్ణమైన తరువాత దోషములు స్వస్థానమునందుండును. అగ్నిదీప్తి కలుగును. అకలి కలుగును, ప్రోతముఖములు వికసించుచుండును. శ్రేష్టులు కర్మముగ (పులుపు లేకుండ) యుండును. హృదయము పరిసర్ధముగ (బిరుదు లేకుండ)

యుండును. వాతానులోమనమువలన (శరీరమునందు) వాధ లేకుండుగ వాత మూత్ర పురీష వేగములు కలుగుచుండును/ ఇట్టి స్థితి యందు అహార ద్రవ్యములను భుజించి నచో సర్వశరీర ఛాతువులను చూషింపజేయక వేవలము ఆయుష్షునే అభివృద్ధి చేయును. అందువలన మొదట భుజించిన అహారము జీర్ణమైన తరువాత అహార మును భుజింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : పూర్వస్య అనగా క్రిందటి రోజిన తీసికొనినట్టి అని అర్థము. “అపరిణతమ్” అనగా సరిగా తయారు కానటువంటి అని అర్థము. “అహారరసేన” అనగా అహార పరిణామములోనున్న ముఖరాది రసముల వలన లేదా, అహారము నుండి పుట్టిన రసమువలన “స్వస్థానస్థేషు చోషేషు” అను మొదలగునవి అహారము జీర్ణమైనపుడు కలుగు లక్షణములు.

పీర్య విరుద్ధత్వము లేని అహారమును భుజింపవలెననుట

5. పీర్యవిరుద్ధమశ్చీయోః అవిరుద్ధపీర్యమశ్చన్ హి విరుద్ధాహారఃత్విర్యరాలై-
ర్నోపస్పృశ్యతే: తస్మాద్విర్యవిరుద్ధమశ్చీయోః.

తాత్పర్యము : విరుద్ధ పీర్యముకాని అహారమును తినవలెను. అవిరుద్ధమైన పీర్యములు కల అహారమును తినుటవలననే విరుద్ధాహారము వలన కలుగు వికారములు కలుగనేరవు. అందుచేత పీర్యమునకు విరుద్ధము కాని అహారమును (విరుద్ధ పీర్యములు కల వివిధ పదార్థములను కలిపి భుజించుట.) భుజింపరాదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : “విరుద్ధాహారజ్ఞైః” అనగా ఆశ్రేయ భద్రాకాష్ఠి-
యాధ్యాయమునందు చెప్పబడిన కుష్ఠము, అంధత్వము వినర్పము మొదలైన రోగము
లచే - అని అర్థము.

ఇష్టమైన ప్రదేశమునందు - ఇష్ట ఉపకరణములతో కూడి భుజించుట
వలన కల్గు గుణములు

6. ఇష్టే దేశేక్షుప్తసర్వోపకరణం చాశ్చీయోః ఇష్టే హి దేశే భుక్తానో నాస్తిష్ట-
దేశద్వైర్యనోపిభూతకర్తృత్వాత్తైర్యనోవిభూతం ప్రాప్నోతి, తస్మాచ్ఛేష్టా-
సర్వోపకరణైః, తస్మాద్దేశే దేశే తదేష్ట సర్వోపకరణం చాశ్చీయోః.

తాత్పర్యము : ఇష్టమైన ప్రదేశముందు ఇష్టమైన అన్ని ఉపకరణములను భుజింపవలెను. ఇష్టమైన దేశమునందు భుజించువానికి ఇష్టము లేని దేశమునందు భుజించుట వలన కలుగు మనోవిఘాతకర భావములచే మనోవిఘాతము కలుగదు. అట్లే ఇష్టమైన సర్వ ఉపకరణములతోనూ తినుట వలన అట్టి ఫలితములే కలుగును. అందుచేత ఇష్టమైన దేశమునందు మరియు ఇష్టమైన అన్ని ఉపకరణములతోడను భుజింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “మనో విఘాతకరైర్భావైః” అనగా త్రివిధకుషీయము (విమానస్తానము-రెండవ అధ్యాయము)న చెప్పబోవుచున్న కామము మొదలగు చిత్త మునకు ఉపకావము కలిగించు చిత్తవికారములచే అని అర్థము. అట్లే ఇష్టములైన సర్వోపకరణములతో భుజించువాడు మనోవిఘాతమును పొందడు అని అన్వయము. ఆయుష్షమైన భోజనాదుల వలన మనో విఘాతము కలుగును.

మిక్కిలి వేగముగా భుజించుట వలన కల్గు దుష్ఫలితములు

7. నాది దృఢమశ్మీయాత్: అతిదృఢం హి భుజ్జ్ఞానస్యోత్సేహనమవసాదనం భోజనస్యాప్రతిష్ఠానం చ, భోజ్యదోషసాధ్గుణ్యయోపలబ్ధిశ్చ న నియతాః తస్మాన్నాతిదృఢమశ్మీయాత్.

తాత్పర్యము : అతివేగముగా భుజింపరాదు. అతి వేగముగా భుజించుటచే భుజించువానికి ఉత్సేహనము, అవసాదనము, భోజనము నిలకడగా కోష్ఠమును చేరకపోవుట, నియమపూర్వకముగా భోజ్య వస్తువు యొక్క దోషము గుణములు తెలియకపోవుట అనునవి కలుగును. అందుచేత అతి తొందరగా భుజింపరాదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఉత్సేహనమనగా పోవలసిన మార్గమున కాకుండా వ్యతిరేక మార్గముననుగుట (ఉదా - వాంతి యగుట మొ॥) అదీమిపెట్టి నట్లుండుట అవసాదనమనబడును. అప్రతిష్ఠానం అనగా ఈ అహారము హృదయమునకు దగ్గరగా నుండుటవలన కోష్ఠమున ప్రవేశింపకపోవుట. భోజ్యగత దోషములు అనగా పెండ్లురలు మొదలగునవి అహారము నందు కలిసియుండుట నద్గుణములు అనగా అహారము రుచిగా నుండుట మొదలగునవి: పీచియొక్క ఉపలబ్ధి నియమ పూర్వకముగా నుండదు - ఒక్కొక్కప్పుడు గుణదోషములు తెలియును-ఒకప్పుడు తెలియకుండును.

అతి నెమ్మదిగా భుజించుట వలన కల్గు దుష్ప్రితములు

8. నాతివిలంబితమశ్మీయాత్: అతి విలమ్మికం హి భుజ్ఞానో న తృప్తిమధిగచ్ఛతి, - బహుభుక్త్యేతీతిభవత్కాహారణా, విషమం చ వచ్యతే. తస్మాన్నాతివిలమ్మికమశ్మీయాత్.

తాత్పర్యము : అతి నెమ్మదిగా భుజింపరాదు. అతి నెమ్మదిగా భుజించు వాడు తృప్తిని పొందడు. అధికముగా తినును. ఆహారద్రవ్యములు చల్లగానగును. ఖిన్నముగా పడచును. అందుచేత అతి నెమ్మదిగా భుజింపరాదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : విషమంచవచ్యత “అనగా చిరకాల భోజనము వలన అగ్ని సంబంధమునకు గలుగు వైషమ్యము వలన” అని భావము.

మాట్లాడక, నవ్వుకయూ భుజింపవలెననుట

9. అజల్పన్నహసన్ తన్మనా భుజ్జీతః జల్పతో హసతోఽన్యమానసో వా భుజ్జానన్య, త ఏవ హి దోషా భవన్తి య ఏవాతిదృతయశ్నతః: తస్మాదజల్పన్నహసంస్తన్మనా భుజ్జీత.

తాత్పర్యము: : మాటలాడక, నవ్వుక, మనస్సును లగ్నము చేసి ఆహారమును భుజింపవలెను. వాడులాడుచు, నవ్వుచు, లేదా అన్యమనస్కుడై భుజించు వానికి అతి వేగముగా భుజించుటచే కలుగు దోషములు ఏవి కలవో అదోషములే కలుగును. అందుచేత వాడులాడక (మాట్లాడక), నవ్వుక, మనస్సును లగ్నముచేసి భుజింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “య ఏవాతిదృతయశ్నతో దోషాః” అనగా ఉత్సేహనాదులు అని అర్థము.

తన్నుతాను తెలిసికొని భుజింపవలెననుట

25. ఆత్మానమభినమీక్య భుజ్జీత సమ్యక్: ఇదం మమోపశేతే ఇదం నోపశేత ఇత్యేవం విదితం హ్యాస్యాత్మన ఆత్మసాత్మ్యం భవతి: తస్మాదాత్మానమభినమీక్య భుజ్జీత సమ్యగితి.

తాత్పర్యము : తన్నుతాను అభినమీక్షించుకొని (అవగాహన చేసుకొని) సరిగా భుజింపవలెను. “ఇది నాకు సరివడును”, “ఇది సరివడదు” అని ఇట్లు తెలిసికొనినదియే తనకు ఆత్మసాత్మ్యమగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “నోపశేత ఇతి” అనుచోట సాత్మ్యాసాత్మ్యములను సూచించుచు “ఇతి” శబ్దము వలన విచార ఫలమగు ఓకసాత్మ్య సేవనమును సూచించుచున్నాడు. “ఆత్మాన” అను పదము వలన స్వయముగనే తనయొక్క సాత్మ్యము (ఆత్మసాత్మ్యము)ను ప్రతివ్యక్తి తెలియవలసియున్నది. కాని శాస్త్రోపదేశము వలనకాదని చూపుచున్నాడు.

వైద్యుడు తెలిసికొనవలసిన విషయములు

భవతి చాత్ర—

26. రసాన్ ద్రవ్యాణి దోషాంశ్చ వికారాంశ్చ ప్రభావతః,
వేద యో దేశకాలా చ శరీరం చ స నో భిషక్.

తాత్పర్యము : రసములు, ద్రవ్యములు, దోషములను, మరీము వికారములను వాని ప్రభావము వలననూ, దేశ కాలములను, శరీరములను (ఇచట నున్న వానిని-ఈ అధ్యాయమునందు చెప్పబడిన వానిని) ఎవడు తెలుసుకొనునో అట్టివాడు మనకు వైద్యుడు.

ఆయుర్వేద దీపిక : “రసాన్” అను మొదలగువాని ద్వారా అధ్యాయమునందు చెప్పబడిన రసము ప్రభావము మొదలగువాని జ్ఞానమును స్తుతించుచున్నాడు. “స నో భిషక్” అనగా అతడు “నో ౭ స్మాకం” (మనకు) సమ్యతమగు వైద్యుడు అని అర్థము.

అధ్యాయ సంగ్రహము

తత్రశ్లోకా—

27. విమానార్థో రసద్రవ్య వోషరోగాః ప్రభావతః,
ద్రవ్యాణి నాతిసేవ్యాని త్రివిధం సాత్మ్యమేవ చ.
28. అహారాయతనాన్యజ్ఞై భోజ్యసాద్భుజ్యమేవ చ,
నిమానే రససంధ్యాతే సర్వమేతర్ ప్రకాశితమ్.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తస్మై చరకప్రతిసంస్కృతే విమానస్తానే రసవిమానం సమ ప్రభుమోఽధ్యాయః.

తాత్పర్యము : విమాన శబ్దము యొక్క అర్థము రసద్రవ్య దోషరోగముల ప్రభావములు, అతిగా నేవింపకూడని ద్రవ్యములు, త్రివిధ సాత్వ్యమున్నూ, ఎనిమిది అహారాయతనములు, తినదగిన ఆహారము యొక్క సౌధుణ్యము ఇవి అన్నియు రసమను పేరుగల విమాన స్థానమునందు వివరింపబడినవి.

అని శ్రీ అగ్ని వేళునిచే రచింపబడి చరకునిచే ప్రతిసంస్కరింపబడిన తంత్రమందలి విమాన స్థానమున రసవిమానము అను ప్రథమాధ్యాయము నమాప్తము.

ఆయుర్వేద దీపిక : దోష వికారములు రెండునూ త్రివిధకుక్షీయ విమానము (విమానస్థానమున రెండవ అధ్యాయము) నందు వాని ప్రభావ విస్తారమున చెప్పవలసియున్నవి. అయినప్పటికీ ఇచట సంక్షేపముగా చెప్పబడియే యున్నవి. అందువలన దోష వికారముల ప్రభావములు రెండును చెప్పబడినవి అన అధ్యాయసంగ్రహమున చెప్పబడినది సరియైనదే. తైలము మొదలగు ద్రవ్యములను గురించి చెప్పబడియు ద్రవ్యము యొక్క ప్రభావముగా తీసికొని చెప్పబడిన ఆ విషయము విడిగా అధ్యాయ సంగ్రహము నందు చెప్పబడలేదు.

అని శ్రీ చక్రపాణిదత్త విరచితమైన ఆయుర్వేద దీపిక యను చరక తాత్పర్యటీక యందు విమానస్థానమునందలి రసవిమానమును ప్రథమాధ్యాయము నమాప్తము.

త్రివిధ కుక్షీయ విమానము

ద్వితీయాధ్యాయము

1. అధాతత్త్రివిధకుక్షీయం విమానం వ్యాఖ్యాస్యామః

తాత్పర్యము : ఇకపై త్రివిధ కుక్షీయమును విమానమును చెప్పబోవుచున్నాము.

2. ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్మేయః

తాత్పర్యము : అని ఆత్మేయ భగవానుడు చెప్పియుండెను.

అయుర్వేద దీపిక : రస విమానాధ్యాయమునందు రాశి చెప్పబడినది. ఆ రాశియొక్క సరియైన మోతాదు, సరిగాలేని మోతాదుల వలన కలుగు ఫలితము యొక్క వివరము, మరియు తద్వారా కలుగు దోషములు వ్యాధుల యొక్క వివరములను చూపుటకు త్రివిధ కుక్షీయాధ్యాయము పేర్కొనబడుచున్నది.

కుక్షీయందు మూడు విధములైన అవకాశాంశముల నేర్పరచుట

3. త్రివిధం కుక్షౌ స్థాపయేదవకాశాంశమాహారస్యాహార ముపయుజ్ఞానః; తద్యథా - ఏకమవకాశాంశం మూర్తానామాహార వికారాణామ్, ఏకం ద్రవణామ్, ఏకం పునర్వాతపితృశ్లేష్మణామ్; ఏతావతీం హ్యహారమాత్రముపయుజ్ఞానో నమాత్రాహారజం కిచ్చిదక్షణం ప్రాప్నోతి.

తాత్పర్యము : ఆహారము సుపయోగించువాడు కుక్షీయందు ఆహారము నకు మూడు ప్రకారముల అవకాశ అంశములను ఏర్పరుచుకొనవలెను. అది యెట్లనగా - ఒక అవకాశాంశము మూర్తరూపమగు (ఘనరూపమగు) వివిధ ఆహార పదార్థములకు, ఒకటి ద్రవములకు ఒకటి వాతపితృ శ్లేష్మములకు (భాగీ) ఉంచవలెను. ఇటువంటిదైన ఆహారపుమాత్ర (మోతాదు)ను ఉపయోగించువాడు అమాత్ర (సరియగు మోతాదులో లేనట్టి) ఆహారము వలన కలుగు అసభ ఫలితమును కొంచెముగూడ పొందడు.

అయుర్వేద దీపిక : “త్రివిధమ్” అనగా మూడు ప్రకారములు. “అవకాశాంశమ్” అనగా కోష్ఠమునందలి భాగమున్న భాగము. “ఆహారస్య”

అనగా అహారము కొరకు అని అర్థము. అందువలన తెండు అవకాశములు అహారమునకు చెప్పబడవలెను. ఒకటి మాత్రము దోషములకు అని చెప్పబోవుచున్న మూడు విధములు. దోషములకు అవకాశమును ఏర్పరచుట అహారమునకు ఉపకరించున దగుటచేతనే, అహారమునకు అని చెప్పబడుచున్నది. దోషములకు అవకాశము నేర్పరచక పోవుటయందు అహారము దోషములచేత దూషింపబడుచున్నది అని చెప్పవలసియుండును. లేదా, అహారమునకు అమాశయ రూపమగు కుషీయందు చెప్పబోవు విధానమున అవకాశాంశమును ఏర్పరచవలెనని అర్థము. “తద్యథా” అను మొదలగువానిద్వారా కుషీయందు అంశ విభాగము నెట్లు చేయవలెనో చెప్పుచున్నాడు. “మూర్తానామ్” అనగా నోటిచే తినదగినవానికి: “ద్రవాణామ్” అనగా లేహ్యములు (నాలుకతో నాకదగినవి), త్రాగదగినవి అనువానికి అని అర్థము. ఇచట “అంశ” శబ్దము సమముగా విభజించుటయందు రాదు, కాని కావలసినంత భాగమునందు అని తెలియవలెను: అందువలన మూర్త ద్రవ్యములకు (ఘన ద్రవ్యములకు) ఎక్కువ భాగము ఉండునని తెలియవలెను. వాత పితృ శ్లేష్మములకు భిన్నములగు స్థానములున్ననూ ఘనాహారము మొదలగువాని భాగము కంటె కలసియున్న వాటికి కొంచెము స్థానముండునని ఒకటిగనే ఎంచి ఇచట ఒక భాగము అని చెప్పబడినది. “నామాత్రజాహారమ్” అను మొదలగువానిద్వారా కుషీయొక్క అంశ విభాగము వలన తీసికొనిన అహారమునందునూ, ప్రకృతి, గుర్వాదీ గుణములు, దుష్టద్రవ్యముల వలన కలుగు దోషము అనువానిని చూడవలెనని చెప్పుచున్నాడు: ప్రకృతి మొదలగువాని యందలి దోషముల వలన కలుగు దుష్ఫలితము తప్పక కలుగునని అర్థము.

4. స చ కేవలం మాత్రావత్త్వాదేవాహారస్య కృత్స్నమాహారఫలసౌష్ఠ్యవమవాప్తం శక్యం, ప్రకృత్యాదీనామష్టానామాహారవిధివిశేషాయతనానాం ప్రత్యేక - ఫలత్వాత్.

తాత్పర్యము : ప్రకృతి మొదలైన ఎనిమిది అహార విధి విశేషాయతనములకు వేరుగా ఫలముండుటచేత, కేవలము మాత్రావత్త్వము (సరియైన మోతాదులో నుండుట) చేతనే అహారమునకు మొత్తము అహారము యొక్క సత్ఫలితము లను పొందుట శక్యముగాదు.

అయుర్వేద దీపిక : “న చ” అను మొదలగుపోనిద్వారా అదియే స్ఫురింప జేయుచున్నాడు. “సౌప్తవమ్” అనగా సుప్తుత్వము, మంచినీచేయుట యను గుణము అని అర్థము. “వ్రవిభక్త ఫలత్వాత్” అనగా వేరు ఫలితము లుండుటచేత అని అర్థము.

ఆహారరాశి మాత్ర ఆమాత్రయని రెండు విధములుగా నుండుట

5. తత్రాయం తావదాహారరాశిమధికృత్య మాత్రమాత్రఫలవినిశ్చయార్థః ప్రకృతః ఏతావానేవ హ్యహారరాశివిధవికల్పౌ యావన్మాత్రావత్త్వమమాత్రావత్త్వం చ

సరియగు మాత్ర (మోతాదు)లోనున్న ఆహార సేవనఫలన కల్గు గుణములు

6. తత్ర మాత్రావత్త్వం పూర్వముద్భిష్టం కుక్ష్యంశవిభాగేన, తద్భూయో విస్తరేణానువ్యాఖ్యాస్యామః. తద్యథా - కుక్షేరప్రసీదనమాహారేణ, హృదయస్యానవరోధః, పార్శ్వయోరవిపాటనమ్, అనతిగౌరవముదరస్య, ప్రీణనమిన్ద్రియాణాం, జీర్ణిపాసోపరమః, స్థానానవశయనగమనోచ్ఛ్వాసప్రశ్వాసహాస్యనఙ్కథాను సుఖానువృత్తిః, సాయం ప్రాతశ్చ సుఖేన పరిణామనం, బలవర్ధోపచయకరత్వం చ; ఇతి మాత్రావతో లక్షణమాహారస్యభవతి.

తాత్పర్యము : ఆహారరాశిపై నాభారపడి మాత్రామాత్రఫలమును నిశ్చయించుట ప్రస్తుతము (చేయవలసియున్నది). ఇదియే ఆహారరాశి విధి వికల్పము మాత్రావత్త్వము మరియు ఆమాత్రావత్త్వము అని రెండు విధములు.

అచట మాత్రావత్త్వము పూర్వము కుక్ష్యంశ విభాగము వలన చెప్పబడినది. దానిని మరల విస్తారముగా చెప్పబోవుచున్నాము. అది యెట్లునగా - ఆహారముచేత కుక్షి సీదినపబడకుండుట, హృదయమునకు అవరోధము లేకుండుట, ప్రక్కలు విపాటనము (వగులుచున్నట్లుండుట) లేకుండుట, ఉదరమునందు అతిగా బరువు లేకుండుట, ఇంద్రియములకు సంకోచము గలుగుట, ఆకలిదప్పులు శాంతించుట, నిలచుట - కూర్చొనుట - పడుకొనుట - నడచుట - ఉచ్ఛ్వాస ప్రశ్వాసలు చేయుట - నవ్వుట - మాట్లాడుటలయందు సుఖముగా నుండుట, సాయంత్రము, ఉదయము ఆహార పరిణామము సుఖముగా నుండుట, బలము వర్ధము వృద్ధిని చేయుటయును అనునది సరియగు మోతాదులోనున్న ఆహారము యొక్క లక్షణమగును.

అయుర్వేద దీపిక : “కుక్ష్యంశ విభాగేన” అనగా ఒక అవకాశము మూర్తరూప అహారమునకు - ఈ మొదలగువాని వలన అని అర్థము. “ఉద్దిష్టమ్” అనగా సంక్షేపముగా చెప్పబడినది. “సాయం ప్రాతశ్చ” అను వచనముచేత సాయం త్రమ భోజనము చేసినచో ఒకవేళ ప్రాతఃకాలము, ప్రాతఃకాలమున భుజించినచో ఒకవేళ సాయంత్రము సుఖముగా పరిణమింపుచున్నచో మరియు నిలచుట కూర్చుండుట మొదలగువానియందు సుఖము కలుగుచున్నచో అప్పుడు ఇతనిచే మాత్రావంతమైన భోజన మితనిచే చేయబడినదని తెలియవలెను.

అమాత్రావత్త్వద్వైవిధ్యము - హీనమాత్ర - అతిమాత్ర -

వీనివలన కల్గు ఫలితములు

7. అమాత్రావత్త్వం పునర్ద్వివిధమాచక్షతే - హీనమ్, అధికం చ. తత్రహీన - మాత్రమాత్రోమాహారాశిం బలవర్తోపచయక్షయకరమతృప్తికరముదావర్త - కరమనాయుష్యమవృష్యమనౌజన్యం శరీరమనోబుద్ధింస్త్రియోపఘాతకరం సారవిధమనమలజ్ఞ్యోవహమశీతేశ్చ వాతవికారాణామాయతనమాచక్షతే, అతి-మాత్రం పునః సర్వదోషప్రకోపణమిచ్చన్తి కుశలాః యో హి మూర్తానా-మాహారజాతానాం సౌహిత్యం గత్వా ద్రవైస్తృప్తిమావద్యతే భూయస్త-స్యామాశయగతా వాతపిత్తశ్లేష్మోఽభ్యవహారేణాతిమాత్రేణాతిప్రసీద్య-మానాః సర్వే యుగవత్ ప్రకోపమావద్యంతే, తే ప్రకువికాస్తమేవాహార-రాశిమపరిణతమావిశ్య కుక్ష్యైకదేశమన్నాశ్రితా విష్టమ్భయన్తః సహసావా-పుష్కత్రాధరాభ్యాం మార్గాభ్యాం ప్రచ్ఛావయన్తః పృథక్ పృథగిమాన్ వికారానభినిర్వర్తయన్త్యతిమాత్రభోక్తూః. తత్ర వాతః కూలానాహజ్జిమద్ద-ముఖశోషమూర్చాశ్రమాగ్నివైషమ్యపార్శ్వపుష్కకటిగ్రహాపిరాకుఙ్కునస్తమ్భ - నాని కరోతి, పిత్తం పునర్ద్వరాతీసారాస్తర్ధాహతృష్ణామదభ్రమప్రలాపాని, శ్లేష్మ తు ఛర్ద్యరోచకావిపాకశీతజ్వరాలస్యగాత్రగౌరవాణి.

తాత్పర్యము : అమాత్రావత్త్వము హీనము మరియు అధికము అని రెండు విధములుగా చెప్పబడుచున్నది. అందు తక్కువమోతాదులో సున్న (హీనమాత్రలో సున్న) ఆహారరాశిని బల - వర్ధ - ఉపచయములను తగ్గించునది. తృప్తిని కలుగజేయునది, ఉదావర్తమును కలుగజేయునది, వృష్యశక్తిని తగ్గించునది,

ఆయుష్కరము కానిది, ఓజస్సును నష్టపరచునది శరీరము - మనస్సు - బుద్ధి - ఇంద్రియములకు విఘాతమును కల్గించునది సారములను నష్టపరచునది, దార్ద్ర్యమును కలుగజేయునది మరియు ఎనుబడి వాత వికారములకు కారణమగునదిగను చెప్పబడుచున్నది.

అతి మాత్రను (ఎక్కువగా నున్న ఆహారరాశిని) మరల, సర్వదోష ప్రకోపకముగా కుశలత గలవారు పేర్కొందురు. ఎవడు ఘన ఆహారమును తృప్తిగా భుజించి ఆ పై ద్రవములచే తృప్తిని పొందునో, వానికి ఆమాశయమందున్న వాతపిత్తశ్లేష్మములు అతిమాత్రలో తినిన ఆహారమువలన ఎక్కువగా పీడింపబడుచుండును. అందువలన అవి ప్రకోపమును పొందుచున్నవి. అట్లు ప్రకోపించిన ఆ దోషములు పరిణామము నొందని అదే ఆహారరాశిని జేరును. కుక్షియందలి ఆహారమును చేరి యుండి విష్టంభమును కలిగించును. ఒక్కసారిగా గాని ఊర్వ - అనో మార్గముల గుండా ప్రసరించును. (అట్లుపై) అతిమాత్ర భోజనము చేయువానికి వేర్వేరుగా ఈ క్రింద చెప్పబడుచున్న వికారములను కలుగజేయును. అవట వాతము - కూల - అనాహ (కడుపుబ్బరించుట) అంగమర్ద (ఒడలు నొప్పలు) - ముఖ శోష (నోరు ఎండి పోవుట) - మూర్ఛ - భ్రమము - అగ్నియొక్క పై షమ్యము పార్శ్వపృష్ఠ - కటిగ్రహములు సిరా కుంచనము - స్తంభనములను కలుగజేయును. పిత్తము మరల జ్వర - అతిసార - అంతర్దాహ - తృష్ణ - మద - భ్రమ - ప్రలాపములను కలుగజేయును. శ్లేష్మము మాత్రము ఛర్ది - అరోచకము - విపాకము నొందకుండుట - శీతజ్వరము - అలసత్వము - శరీర గురుత్వములను కలుగజేయును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “సార విధమనమ్” అనగా రోగభిషగ్జీతీయాధ్యాయమునందు (విమానస్తానము - ఎనిమిదవ అధ్యాయము) చెప్పబోవుచున్న త్వక్ సారము మొదలగువానిని నష్టపరచుట. “ఆహార - వికారాణామ్” చేయుటయందు హితకరముగా నుండుట వలన నిది వస్త్రీవిభక్తి. “ద్రవైస్తృప్తిమ్” అనగా భూయః అను పద విశేషముచేత అతి తృప్తి అని అర్థము. ఆమాశయగతాః” అను పద నముచేత అగ్నికి సహాయము చేయు వాయువు (సహనవాయువు) నకే ప్రకోపము కలుగును. పక్షాశయము నుండున్న వాయువునకు కాదు అని చూపుచున్నాడు. కుక్ష్యేకదేశమస్మాక్రితాః అనగా యీషంపటిన్ ప్రహారముతోకూడి అని అర్థము.

ఆమ దోషమును కల్గించుటకు అతిమాత్రయేకాక ఇతర కారణములు

8. న చ ఖలు కేవల మతిమాత్రమేవాహారాభి మామప్రదోషకరమిచ్చన్తి, అపి తు ఖలు గురురూక్షశీత శుష్కద్విష్టవిష్టస్పివిదాహ్యశుచివిదాహనామరాచే చాన్న పాకానామపసేవనం, కామక్రోధలోభ మోహేర్ద్యాప్రీతిశోకమానోద్వేగ భయోపతప్తమనసా వా యదన్నపానముపయజ్యతే, తదప్యామమేవ ప్రదూషయతి.

భవతి చాత్ర —

9. మాత్రయాప్యవహృతం పథ్యం చాన్నం న జీర్యతి,
చింతాశోకభయక్రోధదుఃఖశ్యాప్రజాగరైః ।

తాత్పర్యము : నిజమునకు కేవలము అతి మాత్రలోనున్న ఆహారాభియే అనుప్రదోషకరము గాదు. ఇంకను గురు - రూక్ష - శీత - శుష్క - ద్వేషించబడిన - విష్టంభమును కలిగించు, విదాహమును కలిగించు, విరుద్ధ గుణములు కలసియున్న, ఆకాలమునందుఅను అన్న పానాదులను సేవించుట, లేదా కామక్రోధలోభ మోహ ఈర్ష్యా లజ్జా శోక అభిమాన ఉవ్వేగ భయములచే జాధింపబడిన మనస్సుతో గానీ ఏ ఆహారమును ఉపయోగింపబడునో, అదియును అమమునే ప్రదూషింపజేయును.

ఇంకను పథ్యమగు ఆహారము సరియగు మాత్రలో భుజించిననూ, చింతా - శోకము - భయము - క్రోధము - దుఃఖము - అధిక నిద్ర - అధిక జాగరణముల చేత జీర్ణముకాదు.

అయుర్వేద దీపిక : “న చ ఖలు” అను మొదలగువాని ద్వారా అతి మాత్ర యందున్న ఆహారమును భుజించుటవలన అమ ప్రదోషము కలుగుటను చెప్పబయిండు ఇతరములైన ఏ యే కారణములవలనగూడ అమ ప్రదోషము కలుగునో వానిని చెప్పుచున్నాడు. కామాదులచే కలుగు మానస ఉపహత ప్రభామము చేతనే అన్నమును దూషించును. ఇట్లే అశుచిగా నున్న అన్నము అశుచిగా నుండుటను తెలియబడిన మనస్సు ఉపహతము నొందుటచే అమ దూషకమగును. అపక్వాహారము మొక్క ప్రదోషము అమదూషకమగును. అమమే ప్రదూషణమును

నని ఇచటకర్మకు కర్తృత్వము నాపాదించుట యందు “అచ్” ప్రయోగము జరిగినది. అందుచే దుష్టమగునని అర్థము. లేదా, అపరివక్త్యమగు అమము దుష్టములైన దోషముల సంపర్కముచేత శరీరమును దూషింపజేయును అని తెలియవలెను.

అమ దోషము రెండు విధములనుట

10. తం ద్వీవిధ మామ ప్రదోష మా చక్షరే భిషజః - విసూచికామ్, అలసకం చ.

విసూచికా లక్షణము

11. తత్ర విసూచికా మూర్ధ్వం చా ధశ్చ ప్రవృత్తామదోషాం యదోక్త రూపాం విద్యాత్.

తాత్పర్యము : అట్టి అమప్రదోషమును వైద్యులు విసూచిక, అలసక మని రెండు విధములుగా చెప్పుదురు.

అచట విసూచికను యథోక్త రూపమగు అమ దోషము ఊర్ధ్వ అప్రోరూప మున వెడలునదిగా తెలియవలెను. (వాంతిగను విరేచనముగను బయటపడునదిగా తెలియ వలెను.)

ఆయుర్వేద దీపిక : “ద్వీవిధమ్” అను మొదలగువానియందు అలస కము నందే దండాలసకము అమ పదార్థములకు అవరోధము కలిగించునదిగా తెలియ వలెను. ఆ రెండింటికీనీ మాత్రమే దోషము అప్రవృత్తముగా (బయటకు వెడల కుండునదిగా) నుండుట వలన అలసీభూతముగనే ఆగునని అర్థము.

అలసక లక్షణము

12. అలసక ముపదేశ్యమః - దుర్బలస్యాల్పాగ్నేర్బహుశ్లేష్మణో వాతమూత్ర పురీష వేగధారిణః స్థిర గురు బహురూక్ష శీత శుష్కాన్న సేవిన స్తదన్న పాన మనిల ప్రసీడితం శ్లేష్మణా చ విబద్ధ మార్గమతి మాత్ర ప్రతీనమల- సత్వాన్న బహిర్ముశీభవతి, తతశ్చర్మ్యతీసారవర్షాన్యామప్రదోషలిక్లాన్యభిదర్శ- యత్యతిమాత్రాణి. అతిమాత్రప్రదుష్టాశ్చ దోషాః ప్రదుష్టామబద్ధమార్గాస్తీర్క- గ్గచ్ఛంతః కదాచిదేవ కేవలమన్య శరీరం ధండవత్ స్తమ్భయంతి, తతస్తం

దద్ధాలనకమసాధ్యం బ్రువతే. విరుద్ధాద్యశనాజీర్ణాశన శీలినః పునరామదోష-
మామవిషమిత్యావక్షతే భిషజః విషనదృశలిక్ష్వాః; తత్ పరమసాధ్యమ్,
ఆంశారిక్వాద్విరుద్ధోపక్రమత్వాచ్చేతి.

తాత్పర్యము : అలసకమును గూర్చి ఉపదేశించబోవుచున్నాము-దుర్బ-
లుడు, అల్పమైన అగ్ని గలవాడు, అధికశ్లేష్మము గలవాడు, వాతమూత్ర పురీష
వేగములను ధరించినవాడు, (ఆ వేగములను వెలువరింపక ఆపి యున్నవాడు) స్థిర-
గురు-బహురూక్ష-శీత-శుష్క-మగు అన్నమును పానములను సేవించినవాడు వాత
ముచే పీడింపబడినవాడును అగువానికి శ్లేష్మముచేత మార్గము విబద్ధమై మిక్కిలి
కలసిపోయి అలసత్వముచేత (ఆమము) బయల్పడెదలదు. అంతట పురి అతిసారము
దప్ప మిగిలిన ఆమప్రదోష లక్షణములు అతిగా చూపించును. దోషములును అతిగా
దూషింపబడుట వలన బాగా దూషించియున్న ఆమముచే మార్గములు బంధింపబడి
తిర్యగ్గమనము చేయును. ఎప్పుడో ఒకప్పుడు మూత్రము అట్టివాని పూర్తి శరీరము
దండమువలె స్తంభించును. అప్పుడు దానిని వైద్యులు అసాధ్యమగు దండాలనకమని
చెప్పుదురు. విరుద్ధాహారమును సేవించువారికి, అధ్యశనము చేయువారికి, క్రితము
తినిన ఆహారము జీర్ణము కాకముందే తిరిగి భుజించువారికిని మరల ఆమ దోష
మును ఆమ విషము అని వైద్యులు పిలుతురు. ఇది విష నవ్యశమైన లక్షణములు
కలిగియుండుట చేత (ఆమ విషమని) పిలుతురు. అది అపశారిత్వము (శీఘ్రముగా
చంపు గుణము) కలిగియుండుట చేతను విరుద్ధ చికిత్స గలదగుట (చికిత్స వలన
వ్యాధి ఉపశమింపక ఎక్కువగుచుండుట) చేత చాల అసాధ్యముగా నుండును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “అలసకముసదేక్ష్యమాః” అను మొదలగువాని
ద్వారా మరల విశేష హేతువు-సాధారణముగా ఆ వ్యాధిని అభినిర్వర్తింపజేయు
హేతువు - చెప్పబడుచున్నది. అతిమూత్రాహార రూపమగు హేతువు సామాన్యముగా
చెప్పబడియే యున్నదని తెలియవలెను. “అనిలప్రసీడితం శ్లేష్మశ్చాచ విబద్ధ మార్గమ్”
అని రెండు దోషముల కార్యములనే చెప్పుట వలన అలసకమునందు వాతము
మరియు శ్లేష్మముల సాధాన్యము చెప్పబడుచున్నది. పిత్తము మూత్రము సామాన్య
మగుట వలన సిద్ధించినట్లు అప్రధానమే అయియున్నది. దానికి తృప్తా-మద-భ్రూమాది
లక్షణములని తెలియవలెను. “ప్రదుష్టామబద్ధమార్గాః” అనగా ఇవట అపక్వమగు
ఆహారము లేదా అన్నరసము అపక్వముగా నున్నది ఆమమనబడుచున్నది. “కేవ
లమ్” అనగా అంతయు అని అర్థము. “విరుద్ధాద్యశనాజీర్ణాశన శీలినః” అనగా విరు

ద్వాశనము, అధ్యశనము, మరియు అజీర్ణాశనము చేయువానికి: “అజీర్ణస్య”- పచన ముగాకుండగ “అశనమ్”-భుజించుట అజీర్ణాశన మనబడును. అజీర్ణమునందు భోజనము యొక్క అధ్యశనము జరిగియుండునని తెలియుచున్నది. “అమదోషమామవిష మాచక్షత” అనుచోట విషసదృశ లక్షణమే అమప్రదోషమని అభిప్రాయపడుట జరిగినది. అందువలననే “విషసదృశ లింగత్వాత్” అని చెప్పడైనది. “విరుద్ధోపక్రమ త్వాత్” అనగా అమమునకు ఉష్ణ చికిత్స చేయబడిన యెడల అది విషమునకు విరుద్ధ మగును. విషమునకు శీత చికిత్స చేసిన యెడలనూ అది అమ విరుద్ధమగును. విష సాదృశ్యము కూడ అమమునకు విశేష ప్రభావముచేత అమమును పట్టించు హేతువు కలుగును. మఱు మృతముల సంయోగముల వంటి విషత్వ మిచట కలుగును.

చికిత్సా సాధ్యమగు అమావస్థయందు చేయదగు క్రియలు

13. తత్ర సాధ్యమామం ప్రదుష్టమలసీభూతముల్లేఖయేవాచౌ పాయయిత్వా సల-
వణముష్టం వారి, తతః స్వేదనవ ర్తిప్రణిధానాభ్యాముపావరేదుపవాసయేచ్ఛై-
నమ్. వినుచితాహుంతు లజ్ఞ నమేవాగ్రే విరి క్తవద్ధానుపూర్వీ. అమప్రదోషేషు
త్వన్నతాతే జీర్ణాహారం పునర్దోషాలిప్తామాశయం స్తిమితగురుకోష్ఠమనన్నా-
ధిలాఽజమభినమీక్య పాయయేద్దోషశేషపాచనార్థమౌషధమగ్ని సంధుక్షణార్థం
చ, నత్వేవాజీర్ణాశనమ్; అమప్రదోషదుర్బలో హ్యగ్నిర్న యుగవద్దోష
మౌషధమాహారజాతం చ శక్తః పక్తుమ్. అపి చామదోషాషధవిభ్రమోఽతి-
బలత్వాదుపరతతాయాగ్నిం సహ నైవాతురమబలమతిపాతయేత్. అమప్రదోష-
జానాం పునర్విరారాజామపతర్పణేనైవోపరమో భవతి, సతి త్వనుబధ్నే
కృతాపతర్పణానాం వ్యాధీనాం నిగ్రహే నిమిత్తవిపరీతమపాస్యౌషధమా
త్యక్తుమివతమేవావచారయేద్యథాన్యమ్. సర్వవికారాణామపి చ నిగ్రహే
హేతువ్యాధివిపరీతమౌషధవిచ్ఛిన్తి కుశలాః, తదర్థకారి వా. విముక్తాముప్ర-
దోషస్య పునః పరిసక్యదోషస్య దీప్తే చాగ్నావభ్యక్తాస్థాపనామవాసనం విధిపర్
స్వేచ్ఛాపానం చ యుక్త్యా ప్రయోజ్యం ప్రసమీక్య దోషభేషజదేశరాలబల-
శరీరాహారసాత్క్ర్యం త్వప్రకృతివయసామవస్థాంతరాడి విరారాంశ్చ సమ్యగితి.

తాత్పర్యము : అట్టి సాధ్యమగు అమమును (అమదోషమును) బాగుగా
హరించుబడినచానిని ఆలసీ భూతముగా (బయల్బెడలత అమాశయమునందు)
యున్నదానిని మొదట ఉప్పు కలిపిన పేడి నీటిని త్రాగించి ఉల్లేఖనము చేయవలె

వలెను. అటుపైన స్త్రీవదనము వర్తిప్రణిధానములను చేసి రోగిని ఉపవాసముంచవలెను. వినూచిక యందు మాత్రము మొదట లంఘనమునే చేయించవలెను. పేయాదీక్రమమునుసరించి విరేచనమును చేయించవలెను. ఆమ ప్రదోషముల యందు మాత్రము ఆహార మివ్వదగినకాలమునందు ఆహారము జీర్ణమై, దోషములచే లేపనము చేసియున్నట్లున్న ఆమాశయముతో, స్తంభించిన గురువుగా నున్నకోష్ఠము కలిగియుండి, అన్నమునందఖిలాష లేక యున్నవానిని బాగుగా పరిశీలించి శేష దోషముల పాచనము కొరకు అగ్నిదీప్తి కొరకును బౌషధమును త్రాగించవలెను. అజీర్ణముగా నున్నపుడు ఆహారము నివ్వనే కూడదు. అమప్రదోషముచే దుర్బలమైన అగ్ని ఒక్కసారిగా దోషము, బౌషధము మరియు ఆహారవదార్థములను పచింప జాలదు. ఇంకనూ అమప్రదోషము, ఆహారము, బౌషధము లొకటిగా చేరి బలవంతమై రాయాగ్ని బాగుగా తగ్గినట్టియు, బలహీనుడై యున్నట్టియు రోగిని ఒక్కసారిగా క్రిందపడవేయును. మరల అమప్రదోషము వలన కలుగు వ్యాధులకు అపతర్పణము వలననే శమనము కలుగును| అనుబంధమునందు (జ్వరము మొదలగునవి బాడి యున్నపుడు) అపతర్పణము చేసిన వ్యాధులకు హేతువివరీతమగు చికిత్సను చేయక వ్యాధి వివరీతమగు చికిత్సనే యథావిధి న చేయవలెను| అన్ని వ్యాధులకును హేతు వ్యాధి వివరీతమగు బౌషధమివ్వవలెనని లేదా తదర్థకారి నివ్వవలెనని చికిత్సా కౌశలము గలవారి అభిప్రాయము. అమదోషము పోయినపుడు మరల పరిపక్వమైన దోషములున్నపుడు అగ్నిదీప్తి కలిగియున్న సమయమునందు అభ్యంగ - అస్థాపన - అనువాసనములను విధిప్రకారము మరియు యుక్తి యుక్తము స్నేహపానమును - ప్రయోగింపవలసిన దానిని దోష-భేషజ-దేశ-కాల-బల-శరీర-అహార-సాత్వ్య-సత్త్వ-ప్రకృతి-వయస్సు-వీనియొక్క ఇతర అవస్థలను వికారములను సరిగా నమీ షించి ప్రయోగింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “వర్తి” అనగా పలవర్తి అని అర్థము. “అనుఘారీ” అనగా పేయాది క్రమము అని అర్థము. “జీర్ణాహారమ్” అని విమనస్తా-అలసకముల యందున్న ఆహారమే జీర్ణమగుటను చూపుచున్నాడు. “చోషా వల్లిపామాశయస్తి మిత గురుకోష్ఠ” ఆమాశయము దోషములచే అవలిపమైయుండుట, కోష్ఠము స్థిమితముగను బరువుగను నుండుట పురుషునికి (రోగికి) విశేషణములుగా బహుబుధిసంపన్నులకి లక్షణముగా (రోగలక్షణముగా) తెలియవలెను. “నల్వజీర్ణాశనమ్” అను మరల నిశ్చేదింపబడవలసిన అజీర్ణముగా నున్నపుడు భుజింపబడుచుండు ప్రమాదము

చేత కలుగు అజీర్ణమును శమింపజేయుటయును అభిప్రాయముతో చేయబోవు చికిత్స యొక్క గొప్ప అవసరమును “దోషదుర్బరోహ్యగ్నిః” అను మొదలగు అని చెప్పబోవుచున్న వానిద్వారా చూపుచున్నాడు. “కృతావతర్పణమ్” అనుచు వలన దోషములకు అమక్షయత్వమును సూచించుచున్నాడు. సరిగా చేయబడిన అవతర్పణము నందు అమముయొక్క అనుబంధము ఉండదు. అటుపైన విరూచిక-అలసకము లుండగా నిరామమగు దోషముల వలన కలుగు శూల, జ్వరము మున్నగువానియందు వ్యాధి విపరీతమగునట్టి నిరామశూల-జ్వరదులను హరించునట్టియు చికిత్సయే ఉపయోగింపబడుచున్నది. “యథాస్వప్” అనగా శూల మొదలగువానికి వ్యాధి విపరీత చికిత్సచే ఏది కలదో దానినచట చేయవలెనని అర్థము. “ఆతంక విపరీత” శబ్దము వలన తదర్థకారి కూడ తీసికొనబడినదని అనుకొనవలెను. అందువలననే తరువాతిచోట సర్వవ్యాపల భేషజమును చెప్పునపుడు “తదర్థకారి వా” అని వచ్చి యున్నది. లేని యెడల ఇచట చెప్పబడిన అప్రస్తుతమగు తదర్థకారి అచట ఏల చెప్పబడుచున్నది? “విముక్తామప్రదోషస్య” అను మొదలగు వానివలన అభ్యంగము మొదలైనవానిని చేయుట (విధించుట) అనునది వ్యాధి వలన కలిగిన అతి దౌర్బల్యము మొదలగు దోషములను శమింపజేయుట కొరకు అని గ్రహించవలెను.

భవతి చాత్ర—

14. అహారవిధాయతనాని చాత్తానిమ్యక్ పరీక్ష్యత్వహితం విదధ్యాత్.
అన్యశ్చకల్పిదహోస్తి మార్గోహితోవయోగీషు భవతీత తం చ.

తాత్పర్యము : ఎనిమిది అహారవిధి ఆయతనములను సరిగా పరీక్షించి తనకు హితమగుదానిని ఉపయోగించవలెను. హితోపయోగములందింకేదైననూ మార్గమున్నచో దానిని కూడ అనుసరింపవలెను.

అయుర్వేద దీపిక : “అన్యశ్చ” అను మొదలగువానిని ఇచట చెప్ప బడిన విధిని గ్రహించుట కొరకు చెప్పుచున్నాడు. “అన్యశ్చ” అనగా గ్రహణీ, అతిసారములకు చెప్పబోవుచున్న అమదోషహరములగు చికిత్సానూపమగు మార్గము ఇచట అమప్రదోషమునందు హితమగునని సంబంధము.

అహారము పచనము నొందు స్థలము (శరీరావయవము)

15. అళితం ఛాదితం పీతం రీథం చ త్వ వివచ్యతే, ఏతత్వాం ధీర! వృచ్ఛామస్తన్న
అచక్ష్య బుద్ధిమన్.
16. ఉత్కాగ్ని వేశప్రముఖైః శిష్టైః పృష్టః పునర్వః, అచచక్షే తత స్తీథ్యో
యప్రాణో వివచ్యతే.

17. నాభిస్తనాస్తరం జువోరామాశయ ఇతి స్మృతంః, అశితం ఖాదితం పీతం
లీథం చాత్ర విషచ్యతే.
18. ఆమాశయగతః పాకమాహారః ప్రాప్య తేవలమ, పక్ష్యః సర్వాశయం
పశ్యాద్దమనీభిః ప్రపద్యతే.

తత్త్వోక్తః - అధ్యాయ సంగ్రహము

19. తస్య మాత్రావతో లిజం ఫలం చోక్తం యథాయథమ్, ఆమాశ్రస్య తథా
లిజం ఫలం చోక్తం విభాగశః.
- ఇత్యగ్నివేశకృత్ శ్రష్టే చరకప్రతినంస్కృతే విమానస్తానే త్రివిధకుషీయ-
విమానం నామ ద్వితయోఽధ్యాయః.

తాత్పర్యము : సమలబడిన, మ్రింగబడిన, త్రాగబడిన, నాలుకచో
నాకబడిన ఆహార ద్రవ్యములెక్కడ పాకము చెందును అని ధీరుడగు మిమ్ముల
నడుగుచున్నాము. ఓ బుద్ధిమంతుడా ఆ విషయమును మాకు చెప్పుము.

ఇట్లు అగ్నివేశాది ప్రమాణ శిష్యులచే ప్రశ్నింపబడిన పునర్వసు ఆశ్రేయ్యుడు
అటుపైన వారికి ఆహారము ఎచట పచనమగునో చెప్పుచున్నాడు.

ప్రాచులకు నాభిస్తనములకు మధ్యనున్నది ఆమాశయమనబడును. ఇచట
అశిత, ఖాదిత, పీత, లీథ ఆహారము పచనము చేయబడుచున్నది.

ఆమాశయమును చేరిన ఆహారము పాకమునొంది, తరువాత ధమనుల ద్వారా
సర్వ శరీరమును చేరును.

ఇచ్చట తగు ప్రమాణములో ఆహారమును భుజించుట వలన కలుగు
లక్షణములు, దాని ఫలితములు, ప్రమాణము సరిలేక హెచ్చు తగ్గులుగానున్న
ఆహారమును సేవించుటవలన కల్గు లక్షణములున్నూ, దాని ఫలితములు విడివిడిగా
చెప్పబడినవి.

ఇది అగ్నివేశునిచే రచింపబడి, చరకునిచే ప్రతినంస్కరింపబడిన తంత్ర
మందలి విమానస్తానములోని త్రివిధ కుషీయవిమానమును రెండవ అధ్యాయము.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఆమాశయ ప్రమాణమును చూపుటకు గురువును
ప్రశ్నింపిట దానిరాతడు సమాధానమిచ్చుటకు “అశితమ” అను శ్లోకమును చెప్పు
చున్నాడు. సర్వాశ్రయమనగా సర్వ శరీరముని అర్థము.

ఇది శ్రీ చక్రపాణి దత్తునిచే రచింపబడిన ‘ఆయుర్వేద దీపిక’యను చరక
ఆత్పర్య దీకయందలి విమానస్తానమున త్రివిధ కుషీయ విమానమును ‘రెండవ
అధ్యాయము.

జనపదోద్వంసనీయ విమానము

తృతీయాధ్యాయము

1. అథాతో జనపదోద్వంసనీయం విమానం వ్యాఖ్యాస్యామః.
2. ఇతి హ స్మాహ భగవాన్అత్రేయః.

తాత్పర్యము : ఇక ఇప్పుడు జనపదోద్వంసనీయ విమానమును చెప్పబోవుచున్నాము.

అని అత్రేయ భగవానుడు చెప్పియుండెను.

అయుర్వేద దీపిక : ప్రాణులకు వ్యాధిని కలిగించు హేతువు సాధారణము ఆసాధారణము అని రెండు విధములు. అచట ప్రతి పురుషునికి నియతముగా నుండునట్టియు, వాతాదులను జనింపజేయునట్టియు, సాధారణ హేతువగు ఆసాధ్యమును పేర్కొని, ఎక్కువ జనులకు సాధారణముగావచ్చు వాత-జల-వేళ-కాల రూపమగు సాధారణ రోగ కారణమును పేర్కొనుటకు జనపదోద్వంసనీయమును పేర్కొనబడుచున్నది.

3. జనపదమణ్డలే పక్షాలదేశే ద్వీజాతివరాధ్యుషితే కామ్యుల్యరాజిదాన్యాం భగవాన్ పునర్వసురాత్రేయోఽవైవాసిగణపరివృతః పశ్చిమే సుర్యమాపే గ్గౌతీరే వనవిచారమనువిచరజ్ఞిష్యమగ్ని వేశమబ్రవీత్.

తాత్పర్యము : పంచాల దేశము నందలి గ్రామసమూహమున బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులు నివసించుచున్న కాంవిల్య రాజధానియందు జ్యేష్ఠమానమున గంగాతీరమున వనాంతరములందు నుండరించుచు శిష్యుడగు అగ్ని వేశనితో పునర్వసు అత్రేయ భగవానుడిట్లు చెప్పెను.

అయుర్వేద దీపిక : జనపద నివాసమునకు కావలసిన లక్షణములతో కూడిన మండలము జనపద మండలము. దానికి విశేషణము పక్షాలక్షణము “ద్వీజాతివరాధ్యుషితే” అను వచనము వలన మహాజనులచే నేవింపబడినప్పటికి

అధర్వణమున చెప్పిదోవుచున్న జనపదోద్వంసము కలుగునని చూపుచున్నాడు. “పశ్యమే మర్కమాసే” అనగా జ్యేష్ఠమాసమునందు అని అర్థము. “వనవిచారమనువిచారన్” అనగా వనమును తిరిగి తిరిగి తరువాత మరల తిరుగుచున్న అని అర్థము.

బోషధులను గ్రహింపవలసిన సమయము

4. దృశ్యస్తే హ ఖలు సౌమ్య ! సక్షత్రగ్రహగణచస్త్రీసూర్యానిలాసలానాం దిశాం చాప్రకృతిభూతానామృతువైచారికా భావాః, అచిరాదిరో భూరపి చ స యథావద్రవసీర్యవిపాకప్రభావమోషధీనాం ప్రతివిధాన్యతి, తద్వియోగా-చ్యుతజ్ఞాప్రాయతా నియతా. తస్మాత్ ప్రాగుద్వంసాల ప్రాక్ చ భూమేర్వి-రసీభావాదుద్ధరధ్వం సౌమ్య ! భైషజ్యాని యావన్నోపహతరవసీర్యవిపాక-ప్రభావాణి భవన్తి. వయం చైషాం రససీర్యవిపాకప్రభావానుబయోఽగ్రముహేయే చాస్మాననుకూడాన్తి, యాంశ్చ వయమనుకూడామః స పి సమగుర్దృతేషు సౌమ్య ! భైషజ్యేషు సమ్యగ్గీహితేషు సమ్యక్ చావహితేషు జనపదోద్వంస-కరాణాం వికారాణాం కించిత్ ప్రతీకారగౌరవం భవతి.

తాత్పర్యము : ఓ సౌమ్యుడా సక్షత్రములు, గ్రహములు, చంద్రుడు, సూర్యుడు, వాయువు, అగ్ని, దీక్కులు-ఇవి వికృతములై యున్నపుడు యిటువంటి తములగు భావములు కలిగి దానివలన కొలదికాలములోనే భూమిపూడ బోషధులకు సరియగు రససీర్యవిపాక ప్రభావములను జనింపజేయదు. రసాదులు సరిగా లేనందున రోగములు కలుగుట సహజమగుట చూచుచున్నాము గదా ! అందువలన ఓ సౌమ్యుడా జనపదములకు ఉద్వంసము రాకముందు, భూమి విరసేభావము చెందక ముందునూ, ఉపహతములు కానట్టి రససీర్యవిపాక ప్రభావములు కలిగిన బోషధులను తీసికొనుడు. (ఏవి) ఎవరు మనలను (చికిత్సచేయ) గోరుచున్నారో ఎవరిని (వేనిని) మనము (చికిత్సించ) గోరుచున్నారో అట్టివారికి (అట్టి రోగములకు) మనము ఇటువంటి రససీర్యవిపాకప్రభావములను (గల బోషధులను) ఉపయోగించెదము. ఓ సౌమ్యుడా సరిగా ఉద్ధరింపబడిన బోషధులను సరిగా తయారించబడిన బోషధిములలను జనపదోద్వంసకరములకు ప్రతీకారము చేయుటయందు తొందరముగా గొప్పతనము లేదు (అవి సామాన్యముగనే జనపదోద్వంసకర భావములకు హాని తత్పరములగు భావము).

ఆయుర్వేద దీపిక : ఋతువులకు వికారమును కలిగించుటకుగాను కలిగినవి ఋతువైకారికములు. ఋతువికారము అనునది ఉపలక్షణము. అందువలన జలము, దేశము, వాతములకు వికారములను కలిగించుటకు గాను కలిగినవి అని అనుకొనవలెను. ఎందువలననగా భూమ్యాదులకును వికృతిని చెప్పబోవుచున్నాడు. లేదా, ఋతువునకు వ్యతిరేకములైనవి బూతువైకారికములు. అందువల్ల ఋతువునకు అనురూపము గాని లక్షణమే నక్షత్రాదులకు వికృతి అని చెప్పబడియున్నది. గ్రీష్మకాలమునందు నక్షత్రములు నిర్మలముగా నుండును. ఒకవేళ అవి గ్రీష్మమునందు తుషారముచే కప్పబడి యున్నచో అప్పుడు వికృతములుగా నున్నవని తెలిసికొనవలెను. “భూరపి చ” అను వచనము చేత జలము వాయువులను కూడ గ్రహించుచున్నాడు. అందువలన భూమియే ఔషధులకు ప్రధాన కారణము, అది రసాదులను జనింపజేయదు; జలము, వాయువు ఈ రెండునూ ఔషధులకు రసాదులను జనింపజేయవని చెప్పబడియున్నది. “ప్రతివిధాన్యతి” అనగా జనింపకేయగలదు. అని అర్థము. “ఉద్ధరధ్యమ్” అను బహువచనము అనేక శిష్యులతో (మిత్రులతో) నున్న అగ్నివేళునికి చెప్పబడినది; అగ్నివేళుడు మాత్రము ప్రధాన శిష్యుడగుట వలన “అగ్నివేళుడా” అను పదముచేత మరియు “సౌమ్యుడా” అను పదముచేత సంబోధింపబడుచున్నాడు. భేషజములను గ్రహించుట (భూమినుండి తీయుట) అనునది అనేకమందిచే చేయబడవలసిన కార్యమగుట యను అభిప్రాయము వలన బహువచనముగా ప్రయోగింపబడినది. ప్రధానుడగు వ్యక్తిని సంబోధించి సమూహముచే చేయదగిన క్రియను చేయమని చెప్పట యుండనేయున్నది. ఎట్లనగా సేనాపతిని యుద్ధము చేయుమని అజ్ఞాపించుట అను మొదలగునవి. కొందరు “సౌమ్య” అను పదమును భేషజమునకు విశేషణముగా చేయుదురు. “యేవాస్మాననుకాన్క్షన్తి” అనగా ఏవి మనలను - వైద్యులను కోరుచున్నవో అని అర్థము. “యాంశ్చవయమనుకాన్క్షామ్” అనునది చికిత్సవలన అని అర్థము. ఇందువలన ఏవి వైద్యుని కోరుచున్నవో అవి వైద్య ప్రియులు లగుటవలన సాధ్యములు. అసాధ్యములు వైద్యులు ద్వేషించునవని చెప్పబడినవి. వైద్యులును వేసిని కోరుచున్నారో అవి సాధ్యరోగములే. అసాధ్యములను వైద్యులు చికిత్సజేయ విచ్ఛగించరు. ఇందువలన ఇతరములైన భేషజ సాధ్యములగు రోగములు ఏవి కలవో వానికి ఈ ఔషధముల యొక్క రసాదులను ఉపయోగింపబోవుచున్నారని అర్థము. ఒకవేళ, ఏవి మనవద్ద నున్నవో వేసిని మనము ప్రయోజనవశమున వర్తనుచున్నామో వానికి ఉపయోగింపకలము - అని వ్యాఖ్యానము చేసినచో

అత్రేయుని పక్షపాత బుద్ధివలన ఇచట ఆప్రోపదేశము సిద్ధింపదు. “సర్వప్రజానాం పితృవచ్చరణ్యః” (చికిత్సా స్థానము 5 వ అధ్యాయము) అను వచనము వలన అత్రేయునికి అనురాగము (ఏ ఒక్కరిపైననూ) లేదని చెప్పబడినది.

అసమానమగు ప్రకృతి మొదలగునవి గలవారికి అందరికీ ఒకేమారు జనపదోద్ధ్వంసములగు వ్యాధులు ఎందువలన కలుగును అనుప్రశ్న

5. ఏవంవాదినం భగవన్తమాత్రేయమగ్నివేళ ఉవాచ - ఉద్భృతాని ఖలు భగవన్! బైషజ్యాని, సమ్యగ్విహితాని, సమ్యగవహరితాని చ: అపి తు ఖలు జనపదోద్ధ్వంసనమేకేనైవ వ్యాధినా యుగపదసమావప్రకృత్యాహారదేహబల-సాత్మ్యేన త్వవయసాం మనుష్యాణాం కస్మాద్భవతీతి.

తాత్పర్యము : ఇట్లు చెప్పుచున్న అత్రేయ భగవానునితో అగ్నివేళ దిట్లనెను - ఓ భగవానుడా! బౌషధములు సరిగా తీసికొనబడినవి బాగుగా తయారు చేయబడినవి. కానీ జనపదోద్ధ్వనకమైన ఒకేవ్యాధి వేర్వేరు ప్రకృతి, అహారపు-టలవాట్లు, దేహ నిర్మాణము, బలము, సాత్మ్యము, సత్త్వము, వయస్సులు కలిగిన మనుష్యులకు ఒకే సమయమున ఎట్లు కలుగును.

అయుర్వేద దీపిక : “ఉద్భృతాని” అను వచనము ఇంకను జరుగ కున్నను జరిగినదానికివలె ననియు ప్రయోగముచేత తెలిసికొనవలెను. ఉదాహరణము నకు - కొద్దికాలములో చేయదోపుచున్న పనిని చేసినట్లుగా చెప్పుదురు: చెప్పుచున్న సమయమున ఓషధులను వెలికితీయుట జరుగలేదు అని భావము. “ఏకేన” అనగా ఒకే రకమయిన అని అర్థము. అసమానమగు ప్రకృత్యాదులు గలవారలకు సమాన కారణము లేకపోవుటచే ఒకే రూపముగనున్న వ్యాధి కలుగజాలదు అని ప్రశ్నార్థము.

అత్రేయ భగవానుని ఉత్తరము

6. తమువాచ భగవాన్త్రేయః - ఏవమసామాన్యతామప్యేభిరగ్నివేళ! ప్రకృత్యా-దిభిర్వాచై ర్మనుష్యాణాం యేఽన్యే భావాః సామాన్యాస్తద్వైగుహ్యైశ్చ సమానకాలాః సమానర్హిత్యా వ్యాధయోఽభినిర్వర్తమానా జనపదముద్ధ్వంస-యన్తి తే తు ఖల్విమే భావాః సామాన్యా జనపదేషు భవన్తి: తద్వ్యాధి-కారణైః, కుతకరైః, నేత్రైః, కాల ఇతి.

తాత్పర్యము ; అతనితో ఆత్రేయ భగవాను డిట్లనెను. ఇట్లు అసామాన్యములైనప్పటికీ, ఓ అగ్నివేళుడా ! ఈ ప్రకృతి మొదలగువానిచేత మనుషులకు ఇతరములగు ఏ సామాన్య గుణములుండునో వాటికి వైగుణ్యము కలుగుటవలన సమానకాలమునుగల సమాన లక్షణములుగల వ్యాధులు వచ్చుచు జనపదములను ధ్వంసము చేయును. అవి నిజముగా ఈ (క్రిందచెప్పబోవు) భావములు అందరకు సామాన్యముగా జనపదములందుండును. అవి ఏవనగా - వాయువు - ఉదకము - దేశము - కాలము అనునవి.

ఆయురేద దీపిక : “సమానలింగా” అనగా తుల్యమైన (సమానమైన) లక్షణములు కలవి.

దుష్టవాత లక్షణములు

1. తత్ర వాతమేవంవిధమనారోగ్యకరం విద్యాత్: తద్యథాయథర్తువిషమమతి-
స్తిమితమతివలమతిపరుషమతిశీతమత్కుష్టమతిరూక్షమత్యభిష్యన్తిమతితైర-
వారావమతిప్రతిహతపరస్పరగతిమతికుణ్ణలినమసాత్య్యగన్తబాష్టసికతాపాంకు-
ఘామోపహతమితి.

అర్థము : అచట ఈ క్రింద చెప్పబోవునటువంటి వాయువు అనారోగ్యమును కలిగించునదిగా తెలియవలెను. - ఋతువుననుసరించి యుండక విషమముగా నుండునది, కదలక యుండునది, ఎక్కువ చంచలత్వము కలిగియున్నది, అతి పరుషముగా నుండునది, అతి శీతలముగా నుండునది, అతి ఉష్ణముగా నుండునది, అతి రూక్షమైయున్నది, అతి అభిష్యందము (జిగట)గా నుండునది, అతి ఉగ్రమైన శబ్దములతో కూడినది, వేర్వేరు దిక్కులనుండి వీచుచు పరస్పరము అతిగా ప్రతిహతమగునది, అతిగా నుడులు తిరుగుచున్నది అసాత్య్యములగు వాసన, అవిరి, ఇసుక, దుమ్ము, పొగ - వీనిచే ప్రతిహతమైనది - ఇట్టి లక్షణములు గలది (అనారోగ్యకరమని తెలియవలెను).

దుష్ట ఉదక లక్షణములు

2. ఉదకం తు ఖల్వత్యర్థవికృతగన్తవర్ణరసస్పర్శం క్షేదబహులమపక్రాన్తజల-
చరవిహ్లాముపక్షిణజలేశయమగ్నీతికరమపగతగుణం విద్యాత్.

తాత్పర్యము : ఉదకము (జలము) మాత్రము నిజమునకు బాగా వికృతి పొందిన గంధ - వర్ణ - రస - స్పర్శలను కలిగినదానిని, అధికమగు క్షేదము కలదానిని, జలచరములు పక్షులతో కూడియున్నది బలహీనములుగానున్న జలమునందు నివసించు జంతువులు గలది క్రితని కలుగజేయునది సద్గుణములు లేనిది అగుదానిని (అనారోగ్యము కలిగించు జలముగా) తెలియవలెను.

దుష్ట దేశ లక్షణములు

3. దేశం పునః ప్రకృతివికృతివర్ణగర్భరసస్పర్శం క్షేదబహులమునృష్టం సరీ-
 సృపవ్యాలమశకశలభమక్షికామూషనోలాకశృణానికశకునిజమ్బూరూదిభిస్తృ -
 ణోలాపీలవనవస్తం ప్రతానాదిబహులమపూర్వవదవపతితకుష్మనష్టశస్త్యం
 ధూమ్రపవనం ప్రధృతపతతిగణముత్రక్ష్మనష్టదర్శనత్యలజ్ఞాచారశీలగుణ-
 జనవదం శశ్వత్తుభితోదీర్ఘనలిలాశయం ప్రతతోల్కాపాతనిర్ద్రాతభూమికమ్ప-
 మతిభయారావరూపం రూక్షతామ్రారుణసితాభ్రజాలనంవృతార్కచంద్రతారక-
 మభీష్టం నసంభ్రమోద్వేగమివ సత్రానరుదీకమివ సతమస్కమివ గుహ్యకా-
 చరితమివాక్రన్థితజ్జిబహులం చాహితం విద్యాత్.

తాత్పర్యము : ప్రకృతిముగా నుండవలసిన వర్ణగంధ రస స్పర్శలు వికృతముగా నున్నదియు, క్షేమ అధికముగానున్నది, వర్షములు, క్రూరమృగములు, దోమలు, మిడుతలు, ఈగలు, ఎలుకలు, గుడ్లగూబలు, శకుని పక్షులు, నక్కలు మొదలగువానిచే నిండియున్నది, గడ్డి, రెల్లు (ఉల్కాపము) పొదలతో కూడినది, తీగలు మొదలగునవి ఎక్కువగానున్నవి, ముందెన్నడూ లేని విధముగా పడిపోయి, ఎండి, నష్టపడియున్న పంటలు గలదియును దుమ్ము (పొగ)తో కూడిన గాలి కలది, అరచుచున్న పక్షి సమూహములు, అరచుచున్న కుక్కలు దెదరిపోయి బాధపడుచున్న వివిధములైన మృగములు, పక్షులునూ కల్గియున్నదియు, విదువబడి నష్టపడిన ధర్మము-సత్యము-లజ్జ-ఆచారము-శీలము-గుణములు కల మనుష్యులున్నది, చూటి చూటికి నంచలనము నొంది కలతపొరుచున్న జలాశయములు కలది, ఎల్లప్పుడును ఉల్కాపాతముచే గుంటలుపడి, భూకంపముకల్గి, అతి భయంకరమగు శబ్దములు కలది, గోమర్యదు-చంద్రుడు-నక్షత్రాదికములు-రూక్షముగా తామ్ర అరుణ శ్వేతము లగు మేఘములచే ఆవరింపబడినట్లున్నది, భీకరముగానున్నది, సంభ్రమోద్వేగము

లతో కూడియున్నట్లు, భయము ఏడుపులతో కూడియున్నట్లు, చీకట్లు కమ్మినట్లు దుఃఖాపాదములు తిరుగుచున్నట్లును ఏడుపులతో కూడిన శబ్దము అధికముగా నున్నదియును అగు దేశము అహితమైనదిగా తెలిసికొనవలెను.

వైగుణ్యము నొందిన కాలము యొక్క లక్షణములు

4. కాలం తు ఖలు యథర్తులక్ష్ణాద్విపరీతలింగమతిలింగం, హీనలింగం చాహితం వ్యవస్యేత్.

తాత్పర్యము : కాలము నిజముగా ఋతువు ననుసరించిన లక్షణములతో నుండక తద్వ్యతిరేక లక్షణములను కలిగియుండునది, ఋతువుననుసరించియే యున్నను-అతిగానున్న లక్షణములు కలదీ, హీనలక్షణములు కలదియునూ అహితమని తెలియవలెను.

7. ఇమానేవందోషయుక్తాశ్చతురో భావాజ్జనపదోద్వంసకరాన్ వదన్తి కుశలాః. అతోఽన్యథాభూతాంస్తు హితానాచక్షేత్.

తాత్పర్యము : ఈ విధముగా దోషయుక్తములుగానున్న ఈ నాలుగు (వాయువు, జలము, దేశము, కాలము) భావములు జనపదోద్వంసములను కలిగించు నని నేర్పరులు అందురు. పై చెప్పిన లక్షణములు లేకయున్నచోనివి హితకరము లని చెప్పబడుచున్నవి.

వాతాదులు వైగుణ్యము నొందినపుడు సరియగు చికిత్సతో

వ్యాధుల నరికట్టుట

8. విగుణ్యేషి ఖల్వేతేషు జనపదోద్వంసకరేషు భావేషు భేషజేనోపపాద్యమానామభయం భవతి రోగేభ్య ఇతి.

తాత్పర్యము : వ్యతిరేక గుణములు కలిగి జనపదోద్వంసమును చేయు ఈ భావములయందు ఔషధమును సేవించువారికి (చికిత్స చేయించుకొనువారికి) రోగములవలన భయముండదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : “యథర్తువిషమమ్” అనగా ఋతువునకు అను రూపముకానట్టి అని అర్థము. “అపగతగుణమ్” అనగా ఇలమునందుండవలసిన

జీవనము, పిపాసాహరత్వము (బ్రతికింపట, దప్పికను హరింపజేయుట) అను గుణములు లేకుండుట. ప్రాకృతముగా నుండవలసిన వర్ణము మొదలగునవి వికృతి చెందియుండుట ఏ దేశమునకుండునో ఆ దేశమును ప్రకృతి వికృత-వర్ణగర్భిత స్వర్గము" (అందురు). "శ్యాశానిక శకునిః" అనగా గ్రద్ధ. "అపూర్వవత్" అనగా ఇంతకు పూర్వము పరిచయమైయున్ననూ ఉపహతమైయున్నందున ఇంతకుముందు లేనట్లు కన్పించును. విడువబడిన, నష్టపడిపోయిన ధర్మము, సత్యము, లజ్జ, సద్గుణములుకల జనులెక్కడ నుందురో ఆ దేశము అట్లు పిలువబడును. అచట ఎవరు ధర్మాదులతో కూడి యుందురో వారు ధర్మాదులను విడచిపెట్టెదరు. ఎవరు ఎల్లెడలను అజ్ఞానముచేత ధర్మాదులను ఆచరింపరో వారికి ధర్మము మొదలగునవి నష్టపడిపోయినట్లే అనుకొనవలెను. గుహ్యక (అను పిశాచము)చేత ఆక్రమింపబడిన దేశము ఎట్లు ఏర్పడుతో కూడియుండునో ఆ విధముగా నుండునది "గుహ్యకాచరిత మివాక్రన్తికళబ్ధ బహులం" అనబడును.

వైగుణ్యము నొందిన వాతాదులు క్రమముగా నొకదానికంటె
నొకటి ఎక్కువ జలము కలిగియుండును

భవన్తి చాత్ర—

9. వైగుణ్యమువన్నానాం దేశకాలానిలామృతామ్,గరీయస్త్యం విశేషేణ హేతుమత్ సంప్రవక్ష్యతే.
10. వాతాజ్జలం జలాద్దేశం దేశాల్ కాలం స్వభావతః,విద్యాద్భుష్పరిహార్యత్వాద్గరీ-యస్తరమర్థవిత్.
11. వాయ్యాదిసు యథోక్తానాం దోషాణాం తు విశేషవిత్,ప్రతీకారస్య సౌకర్యే విద్యాల్లాభువలక్షణమ్.

తాత్పర్యము : విపరీత గుణములను పొందిన దేశ కాలవాయు జలముల యొక్క గరీయత (దీనికంటెనేది ఎక్కువ యనుట) వహేతుకముగా చెప్పబడ నున్నది.

వాతము కంటె జలము జలము కంటె దేశము దేశము కంటె కాలము ప్రతి క్రియను చేయలేనందున ఒకదానికంటె నొకటి బలవంతములై యుండునని విషయము తెలిసినవారు అందురు,

వాయువు మొదలగు వానియందు యథావిధిగా చెప్పబడిన దోషములమొక్క-
ప్రతీకార సౌకర్యమునందు విశేషవిదుడు లాఘవ (తక్కువగానుండు) లక్షణములను
తెలిసికొనవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “వైగుణ్యమ్” అను మొదలగువాని ద్వారా
దూషింపబడిన వాతాదులకు దేనికి ఏ ఉత్కర్షము ఏ కారణమువలన కలుగురో ఆ
విషయమును చెప్పుచున్నాడు. స్వభావముచేత “దుష్పరిహార్యత్వాత్” అనగా
స్వభావము చేతనే వాతముకంటె జలము దుష్పరిహార్యమగుతుంది. జలము కంటెను
దేశము; దేశముకంటెనూ కాలము దుష్టపరిహార్యములగును. వాతమును నివాత
స్థానమున నుండుటవలన పరిహరింపవచ్చును. జలమట్లు గాదు. దానిని దేహప్రవృత్తి
కొరకు తప్పక పేవినవలసియున్నది. జలమునుకూడ గొప్ప ప్రయత్నముచేత
విడువబడ జేయవచ్చును. దేశము మాత్రము దానిని వదలి నివసించుట కష్టమగుటచే
జలముకంటె దుష్పరిహారమగును. దేశమునుకూడ ఒకవేళ ఇతరదేశమునకు పోవుట
వలన విధువబడుచున్ననూ కాలము మాత్రము అన్ని విధముల విడుచుట అశక్య
మగుటచేత ఇది అన్నిటికంటె ఎక్కువైనది. ‘గరీయః పరమ్’ అను పాఠమునందు
ఒకదానికంటె నింకొకదాని ఎక్కువ అని తెలియవలెనని యోజన. దీనికి వ్యతి
రేకము లాఘవమును ‘వాయాదిమ’ అను మొదలగువాని ద్వారా చెప్పుచున్నాడు.
“ప్రతీకారస్య సౌకర్యే” అనగా యథోక్త విధిద్వారా వాతాదులను త్యజించుటకు
సౌకర్యమువలన అని అర్థము.

జనవదోద్ధ్వంసములు వచ్చునప్పుడు చేయవలసిన చికిత్సలు

12. చతుర్థ్యవీ తు దుష్టేషు కాలాన్తేషు యదా నరాః.
భేషణోప పాద్యంతే న భవన్త్యాతురాస్తదా.
13. యేషాం న మృత్యు సామాన్యం సామాన్యం న చ కర్మణామ్,
కర్మ పంచవిధం తేషాం భేషణం పరముచ్యతే.
14. రసాయనానాం విధివచ్చోపయోగః ప్రళయతే,
శస్యతే దేహవృత్తిశ్చ భేషణైః పూర్వ ముద్భృతైః.
15. సత్యం ఖాతే దయా దానం బలయో దేవతార్చనమ్
సద్యస్తాను వృత్తిశ్చ ప్రళయో గుహితాత్మనః.

16. హితం జనపదానాం చ నివానాముపసేవనమ్,
సేవనం బ్రహ్మచర్యస్య తథైవ బ్రహ్మచారిణామ్.
17. సంకథా ధర్మశాస్త్రాణాం మహర్షీణాం జితాత్మనామ్,
ధార్మికైః సాత్త్వికైర్నిత్యం నహాస్యా వృద్ధ సంమతైః.
18. ఇత్యేతద్దేవజం బ్రోక్త మాయషః పరిపాలనమ్,
యేషామనియతో మృత్యుస్తస్మిన్ కాలే నుదారుచే.

తాత్పర్యము : వాయువు, జలము, దేశము, కాలము అను నాల్గును దుష్టములైన ననుచుమునందు నరులు భేషజముతో చికిత్స పొందినతో వారు రోగముచే పీడింపబడరు. ఎవరికి మృత్యువు సమానముగా నుండదో, వారి కర్మలను సమానముగా నుండవో, అట్టివారికి పంచవిధ కర్మల రూపమగు భేషజము బాగుగా నుండును.

విధి పూర్వకముగా రసాయనములయొక్క ప్రయోగము శ్రేష్టముగానుండును. భూమి వికృతి నొందకముందే గ్రహింపబడిన ఓషధులచే చికిత్స చేయుట ప్రశస్తముగా నుండును.

సత్యవాక్పరిపాలనము, భూతములయెడ దయాగుణము, దానము, బిలులు అర్పించుట, దేవతార్చనముచేయుట, సద్వృత్తమును అనుసరించుట, మంత్రాదులచే, రక్షలచేతను వ్యాధులను చికిత్సించుటలను చేయవలెను.

జనపదములకు మేలైనవి, మంగళప్రదమైనవి అగువానిని చేయవలెను. బ్రహ్మచర్యము సేవలంబించవలెను. అట్లే బ్రహ్మచారులను సేవింపవలెను.

ధర్మశాస్త్రములను గూర్చి, మహర్షులను గూర్చియు, మహాత్ములను గూర్చి, ధార్మికులు, సాత్త్వికులు, హాస్యముతో కూడి, వృద్ధులకు నమృతమగువారి చేత కథలను చెప్పించుకొనవలయును.

దారుణమగు జనపదోద్ధ్వంసనకాలమునందు అనియతమగు మృత్యువు కలుగు అవకాశమున్నవారికి పై చెప్పిన వన్నియు చికిత్సలుగా చేయవలెను. దీనివలన ఆయుః పరిపాలనము జరుగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “యేషాం న మృత్యుసామాన్యమ్” అనగా మృత్యువును కలిగించు విధిలితము సమానముగా నుండదో అని అర్థము. “సామాన్యమ్” అనగా సమానముగా.

న్యం న చ కర్మణామ్” అనగా మృత్యువును కలిగించు కర్మలును ఎవరికి సామాన్యముగ నుండవో అని అర్థము. కొందరు క్రిందటి జన్మయందు గ్రామములను తగులబెట్టుట మొదలగు కర్మలను చేసియుందురు, ఆ కర్మబలము వలన వీరు మృతులగుచున్నారు. లేగా వేరుగా మృత్యువును కలిగించు కర్మ చేసిన వారికిని దానిమొక్క కర్మవిపాకము ఏకకాలమందు జరుగును. వారును (పైవారితో కలిసి) సమకాలమునందు మృతులగుదురు. అచట “న మృత్యుసామాన్యమ్” అనుటవలన అరిష్టములతో కూడి యుండుటచే కొందరికి ఆసాధ్యము అగునని చూపుచున్నాడు. “న కర్మ సామాన్యమ్” అనుటవలన కొందరికి అరిష్టములు కలిగినప్పటికీ మారకమగు కర్మ వశము చేత ఆసాధ్యమగుచున్నది అని చూపుచున్నాడు. లేదా “న మృత్యు సామాన్యమ్” అనుటవలన మారకమగు వ్యాధి సాధారణముగా నుండునని చెప్పబడుచున్నది. “న కర్మసామాన్యమ్” అనుటవలన మారకవ్యాధిని జనింపజేయు కర్మ అని చెప్పబడుచున్నది. “పూర్వముద్భుతైః” అనగా విపత్తు రాకమునుపు గ్రహింపబడిన వాటిచేత అని అర్థము. “గుప్తిః” అనగా మంత్రాదులచేత రక్షి విధానము. “అని యతః” అనువచనముచేత దుర్బలమగు కర్మచే కలుగు మృత్యువే తప్పింపవీలగును, అట్టిదానిని యిక్కడ చెప్పిన విధముగా పరిహరింప (ప్రయత్నింప) వలెనని సూచించుచున్నాడు.

వాయువు మొదలైనవి వైగుణ్యము పొందుటకు కారణము

19. ఇతి శృత్వా జనపదోద్వంసనే శారణాని పునరపి భగవన్తమాత్రేయమగ్ని చేశ ఉవాచ-అథ ఖలు భగవన్! కుతోమూలమేషాం వాయ్వాదీనాం వైగుణ్యముత్పద్యతే? యేనోపపన్నా జనపదముద్వంసయతీతి.
20. తమువాచ భగవాన్త్రేయః-సర్వేషామప్యగ్ని చేశ! వాయ్వాదీనాం యద్యైగుణ్యముత్పద్యతే తస్య మూలమధర్మః, తస్మాలం వాఽనతక్రూర్మ పూర్వకృతం; తయోర్యోనిః ప్రజ్ఞాపరాధ ఏవ. తద్యథా-యదా వై దేశవగరనిగమజనపదప్రధానాః ధర్మముత్రక్రమ్యాధర్మేణ ప్రజాం వర్తయన్తి, తదాశ్రితో-పాశ్రితాః పౌరజనపదా వ్యవహారోపజీవినశ్చ తమధర్మమభివర్తయన్తి, తతః సోఽధర్మః ప్రసభం ధర్మమన్తర్తతే, తతస్తేఽన్తర్మితధర్మాణో దేవతాభిరపిత్యజ్యస్తేః తేషా తథాఽన్తర్మితధర్మణామధర్మప్రధానానామవక్త్రాన్తదేవతానామృతవో వ్యావద్యస్తేః తేన నాపో యథాకాలం దేవో వర్తతి న వా వర్తతి

వికృతం వా వద్వతి. వాతా న సమ్యగభివాన్తి, క్షీతిర్యావద్యతే, సలిలాన్యవ-
శుష్యన్తి, ఓషధయః స్వభావం పరిహాయాపద్యంతే వికృతిం: తత ఉద్వంశస్తే
జనపదాః స్పృశ్యాభ్యవహార్యవోషాత్.

తాత్పర్యము : అన విని అగ్నివేళడు అత్రేయ భగవానుని మరల జన
పవోద్వంశనమునందు కారణములను - ఓ భగవానుతా! ఏ వైగుణ్యమును పొందిన
వామ్యులు జనపదములను ధ్వంసము చేయునో అట్టి వైగుణ్యమునకు మూలమేదీ.
అని అడుగుచున్నాడు.

అతనితో నాత్రేయ భగవానుడిట్లనెను - ఓ అగ్నివేళడా వామ్యులన్నింటి
కినీ ఏ వైగుణ్యము కలుగునో దానియొక్క మూలము అధర్మము. పూర్వజన్మ
యందు యీ యుగము చేయబడిన అసత్కర్మమును దీనికి మూలము కావచ్చును. ఈ
రెండింటికినీ ప్రజ్ఞాప్రసాదము మూలకారణ మగుచున్నది. అది యెట్లునగా - దేశ
నగర నిగమ - జనపదములయందలి ప్రధానులు (అధ్యక్షులు) ఎప్పుడైతే ధర్మమును
వీడి అధర్మమార్గమున ప్రజలయొడ ప్రవర్తించునో అప్పుడు వారి నాశ్రయించియున్న
వారు, పురములందు జనపదములందును నివసించువారు మరియు వ్యవహారములను
నడిపించుటపై ఆధారపడి జీవించువారు అట్టి అధర్మమును వృద్ధిపరచెదరు. అటు
పైన ఆ అధర్మము ధర్మమును మాయముచేయును. అట్లు ధర్మమును వీడిన వారిని
దేవతలుకూడ త్యజించుదురు. అట్లు ధర్మమును వీడి అధర్మమును ప్రధానముగా అవ
లంబించునట్టియు దేవతలచే త్యజింపబడినట్టియు వారియొడ ఋతువులు విపత్తును
కలిగియుండును. అందువలన వరుణదేవుడు కాలానుసారముగా వర్షింపడు, లేదా
అనలు వర్షింపడు. లేదా వికృతముగానై వనూ వర్షించును. వాయువులు సరిగా వీచవు
భూమి విపత్తును పొందును, జలాశయము లెండిపోవును. ఓషధులు తమ స్వభావమును
వీడి వికృతిని పొందును. అటుపైన స్పర్శద్వారానూ ఖోజన పదార్థములద్వారానూ
దోషములు ఒకరి నుండి మరియొకరికి వ్యాపించుటచేత (ప్రజలు రోగగ్రస్తులై) జన
పదములు నశించును!

అయుర్వేద దీపిక : “కుతోమూలమ్” అనగా మూలమేదీ అని
అర్థము. “తస్యమూలమధర్మః” అని ఐహికమగు (ఇహలోక సంబంధమగు)
అధర్మమును చూపుచున్నాడు. “తస్మాల్లం వా” అనగా ఆ వాతాదుల వైగుణ్యమునకు
మూలము పూర్వజన్మ కృతమగు కారణమైననూ కావచ్చునని అర్థము. అందువలన

ఐహికమగు అధర్మముగాని, జన్మాంతరకృతమగు అధర్మముగాని వాతాదుల వైగుణ్యమునకు కారణమని చెప్పబడుచున్నది. అది దేశము అను మొదలగువానిద్వారా చెప్పబోవుచున్న ఐహికమగు అధర్మముగాని ఏది కారణముగా చెప్పబడబోవుచున్నదో అది ప్రత్యక్షముగా ప్రస్ఫుటమైన సిద్ధాంతముకొరకేగాని వేదజన్యమునందు చేసిన అధర్మము కారణము కాకపోవుట వలన కాదు అని తెలియవలెను. “తయోః” అనగా ఐహికము మరియు జన్మాంతర కృతము అను అధర్మముల రెండింటికీ - అని అర్థము. “యోనిః” అనగా కారణము. “స్పృశ్యాభ్యవహార్యదోషాత్” అనగా స్పర్శ లేదా జలాదులను త్రాగుట (లేక తినుట) వలన వనియందున్న పూర్తి దోషముచేత అని అర్థము. ఇదియునూ ప్రాధాన్యముగా అని తెలిసికొనవలెను. అందువలన దుష్టవాతముయొక్క గంధమునుకూడా (ఇందుకు కారణముగా) తెలియవలెను. దుష్టవాతమునందు అసాత్మ్యగంధము కూడా (ఉండునని) చెప్పబడినది.

శస్త్రముల (తో యుద్ధము చేయుట) వలన కలుగు జనపదోద్ధ్వంసము నకునూ అధర్మమే కారణమగుట

21. తథా శస్త్రప్రభవస్యాపి జనపదోద్ధ్వంసస్యాధర్మ ఏవ హేతుర్వపితి. యేఽతి-ప్రవృద్ధరోభక్రోధమోహమానాస్తే దుర్బలానమత్యాత్మస్వజనపరోపఘాతాయ శస్త్రేణపరస్పరమధిక్రామన్తి, పరాన్ వాఽధిక్రామన్తి, పరైర్వాఽధిక్రామ్యన్తే.

తాత్పర్యము : రోభ క్రోధ మోహములను ఎక్కువగా కలిగియున్నవారు దుర్బులలను అవమానించి తాము, స్వజనులు పరులను హింసించుటకు శస్త్రముతో పరస్పరము యుద్ధము చేయుదురు, లేదా ఇతరులపై దండెత్తుదురు లేదా ఇతరులచే ఆక్రమింపబడుదురు.

అయుర్వేద దీపిక : శస్త్రముల వలన కలుగు జనపదోద్ధ్వంసమునకును అనగా ఎక్కువమంది నశింపజేయు యుద్ధాదులకును అని అర్థము. ఆత్మ స్వజన పరోపఘాతము అనగా తమను, స్వజనులకును ఇతరులకు కూడా నష్టపరచుదురని అర్థము.

అధర్మము అపచారజన్య జనపదోద్ధ్వంసములకు కారణమనుట

22. రక్షగజాదీనిర్వా వివిధైర్హృతసంఘైస్తమధర్మమన్యథావ్యవహారాన్తరము. లభ్యతేఽతఃపశ్యన్తే.

తాత్పర్యము : ఆ అధర్మము చేత లేదా అశౌచము మొదలైన అపవారముల కారణమున జనపదములు రాక్షసులచే, భూత ప్రేతాదులచే నశింపబడుదురు. (పీడింపబడి నశింపబడుదురు).

ఆయుర్వేద దీపిక : రాక్షసగణముల చేత - అనుచిత జనులు చేయు అధర్మ కారణముననే రాక్షసులు విజృంభించి జనపదములను నశింప చేయుదురని భావము. ఇతరములైన అపవారముల వలన అనడం అధర్మమునకు కారణములైన అశౌచాదులను సూచిస్తుంది.

అభిశాపజన్యజనవదోద్ధ్వంసములకు అధర్మము కారణమనుట

23. తథాభిశాపప్రభవస్యావ్యధర్మ ఏవ హతుర్నవతి. యే లుప్త ధర్మానో ధర్మాదపేతాస్తే గురువృద్ధసిద్ధర్థిపూజ్యనవమత్యాహితన్యావరన్తి; తతస్తాః ప్రజాగుర్యాదిభిరభిశప్తా ధన్యతాముపయాన్తి ప్రాగేవానేకపురుషకులవిశాళాయ, నియతప్రత్యయోపలమ్బాదనియతాశ్చావరే.

తాత్పర్యము : ఇంకనూ అభిశాపముల వలన కలుగు జనవదోద్ధ్వంసములకు అధర్మము వలననే కలుగుచుండును. ధర్మము లోపించినవారు, ధర్మహీనులు గురువులను, పెద్దవారిని, సిద్ధులను, యునులను, పూజింపదగిన వారిని అవమానించి వారికి యిష్టములేని పనులను చేయుదురు. అప్పుడా ప్రజలు గురువులు మొదలగు వారిచే కులనాశనమగునట్లు శపింపబడి ముందుగానే నశింతురు. ఈ విషయమున దోషులు నశింతురు. దోషము చేయనివారు నశింపరని సిద్ధాంతము.

ఆయుర్వేద దీపిక : ముందుగానే అనగా ముందున, ఎక్కువమంది పురుషులు కల సమూహము నశించుటకు శాపము పొంది నశింతురు అని అర్థము. అధర్మము వలన గురువు మొదలైనవారిని అవమానించిన వారు నశింతురు. మిగతా వారు నశింపరనుట సిద్ధాంతము. అనియతారలపని వారు (గురువులను అవమానించుట చేసినవారు) బ్రతినియుతి పురుషాః శాపము వలన అందు అవమానింపగవారే నశింతురు. అందుకు శాపము అని అర్థము.

అధర్మము అశుభమునకు కారణమునుట

24. ప్రాగపి చాధర్మాద్యతే నాశుభోత్పత్తిరన్యతోఽభావాత్. అధికారే హ్యధీతీసుత-
సమోజసోఽతివిమలవిపులప్రభావాః, ప్రత్యక్షదేవదేవద్విధర్మయజ్జీవివిధానాః-
తైలసారసంహతస్థిరశరీరాః, ప్రసన్న వర్ణేంద్రియాః పవనసమబలజవపరా-
క్రమాశ్చారుస్పృహోఽభిరూపప్రమాణాకృతిప్రసాదోపచయవస్తః సత్యార్థ-
వాస్యశంన్యదానదమనియమతపఃపవాసబ్రహ్మచర్యవ్రతపరా వ్యవగతభయ-
రాగద్వేషమోహలోభక్రోధభోకమానరోగనిద్రాతంద్రాశ్రమక్లమాలన్యపరిగ్ర-
హోశ్చ పురుషా బభూవురమితాయుషాః. తేషాదామరసత్త్వగుణకర్మణామ-
చింత్యరసవీర్యవిపాకప్రభావగుణసముదితాని ప్రాదుర్భవాః. శస్యాని
సర్వగుణసముదితత్వాత్ పృథివ్యాదీనాం కృతయుగస్యాం. భ్రూతీ తు
కృతయుగే తేషాంచిత్యాదానాం సాంపన్నికానాం సత్త్వానాం శరీరగౌరవా-
నేత్, శరీరగౌరవాద్రుమః, శ్రమదాలన్యం, అలస్యాత్ ఫంచయః, సంచ-
యాత్ సరిగ్రహః, సరిగ్రహోల్లోభః ప్రాదురాసీత్ కృతే. తతస్త్రీతాయాం
లోభాదభిద్రోహః, అభిద్రోహాదన్యతపచనమ్, అన్యతపచనాత్ కామక్రోధ-
మానద్వేషపారుష్యాభిమాతభయతాపభోకచింతోద్వేగాదయః ప్రవృత్తాః. తత-
స్త్రీతాయాం ధర్మపాదోఽస్త్రానమగమత్. తస్యాస్త్రానాత్ యుగవర్షప్రమా-
ణన్యసాదహాసః పృథివ్యాదేశ్చ గుణపాదప్రమాణభోఽభిరా. తత్ప్ర-
మాణకృతశ్చ శస్యానాం స్నేహవైమల్యరసవీర్యవిపాకప్రభావగుణపాద-
భ్రంశః. తతస్థాని ప్రజాశరీరాణి హీయమానగుణపాదైరాహారవిహారయదా-
పూర్వము పష్టభ్యమానాన్నిమారుతషరాని ప్రాగ్వాదిభిర్ద్యురాదిభిరాక్రాంతాని.
అతః ప్రాణిలో హాసమవాపురాయుషః క్రమశః యతి.

తాత్పర్యము : మొదటరూపా అధర్మమువలననే అశుభములు కలుగు
చుండెడివి. అధికాలమునందు మానవులు సూర్యునివంటి పిండము, అత్యంత నిర్మల
మైన ప్రభావముకలిగి దేవతలు, దేవములు - ధర్మము, యజ్ఞము పీఠిందు
వేదోక్తముగా ప్రవర్తించి పర్యతములవలె దృఢ సంఘటిత శరీరము గల్గి ప్రసన్న
మైన వర్ణము, ఇంద్రియములు, (చూడచక్కని రంగు, తీర్చిన కనుముక్కు, తీరు)
కలిగి, బాము సమానమైన బలము, వేగము, పరాక్రమము, చక్కని పిరుదులతో,
చూపము, ఎత్తునకు తగిన శరీర ప్రమాణము కలిగి, సత్యమార్గముననే భ్రమింప
చేయుచూ, యుక్తమార్గము కల్గి దాన - దాన - విధము - భవము, తపనము,

బ్రహ్మచర్యము నవలంబించుచూ భయము, రాగము, ద్వేషము - మోహము - లోభము - క్రోధము - శోకము - అభిమానము - రోగము - విద్రా - తంధ్ర - శ్రమ - క్లమ - అలసత్వము - మమకారములు లేక అమితమైన ఆయుష్షును కలిగియుండెడి వారు. వారియొక్క ఉదారమైన బుద్ధివలన భూములు, సర్వసుగుణములు కలిగి యుండుటవలన పంటలు, వృక్షదులు చాలా మంచి రస, గుణ, వీర్య, విపాక ప్రధానములను కలిగియుండెడివి. ఇది కృతయుగమున మొదటి కాలపుమాట. కృతయుగము కొంత గడచిన తరువాత కొందరికి అతి సంపాదన వలన సంపదలు పెరిగి శరీరమున గురుత్వము కలిగినది. శరీర గురుత్వము వలన శ్రమ, శ్రమ వలన అలసత్వము (ప్రాతిపదిక), దానివలన సంపదము (శరీర, ధనవృద్ధి), సంపదమువలన మమకారము, మమకారము వలన లోభము కలిగినవి. కృతయుగాంతము వరకిట్లు జరిగినది. దానివలన త్రేతాయుగమునందు లోభముచే అభివ్రోహము (ఒకరి కొకరు ద్రోహము తలపెట్టుట), అభివ్రోహము వలన అసత్యములాడుటచే కామ - క్రోధ - అభిమాన - ద్వేష - పారుష్య (మనసునకు కష్టము కలిగించు పనులు) - అభిఘాత (కొట్టాటలు) - భయ - రాస - శోక - చింత - ఉద్వేగ (మానసిక వేదన) లు మమస్కల యందు చోటు చేసుకున్నవి. అందుచేత త్రేతాయుగమున ధర్మమునందు నాల్గవంతు షీఠించినది. తదనుసారముగా ఆయుష్షునందుకూడా నాల్గవంతు షీఠించినది. అది షీఠించుట వలన వృద్ధివ్యాధులయందును గుణములు నాల్గవంతు నశించినవి. ఇదే నిష్ప్రతి యందు పంటలయొక్క స్నిగ్ధత్వము, విర్యులత్వము, రస - వీర్య - విపాక - (ప్రధాన గుణములు నశించినవి. దీనివలన పాదాంశము (నాల్గవ వంతు) షీఠించిన గుణములు కల అహార విహారములను సేవించుట వలన మనుష్యులు పూర్వము రాకు సామ్యము వలన నియమ ప్రకారముగా అగ్ని వాయువుల చేతను, జ్వరాది వ్యాధులచేతను మొదట పీడింపబడిన శరీరము కలవారైరి. అప్పుడు క్రమముగా ప్రాణులయొక్క ఆయువు షీఠించుట ప్రారంభమైనది.

ఆయుర్వైద్య దీపిక : మొదట చూడఁగా ఈ మొదలైన వాక్యముల వలన మొదటపుట్టిన రోగములకుకూడా అధర్మమే కారణమని చెప్పబడినది. యజ్ఞము, యజ్ఞదేవత, విధి యనగా యజ్ఞ విధిని చెప్పి శాస్త్రము. విధానము యజ్ఞకర్త. జన మనగా పేగము. పరిగ్రహము - మమకారము. అమితాయుష్కులు అనగా లెక్కలేనంత ఆయుష్షు ఎవరికి వుండుచో వారు. సత్యయుగమున ఆయుష్షు నాలుగువందల వంశర్షరములు. ద్వాపర భగవానుడు చెప్పినట్లు కృతయుగమునందు చర్యకార్యసిద్ధిని

పొందగోరిన పురుషులు (మనుష్యులు) నాలుగువందల ఏండ్లు ఆయుష్షు కలిగి యుండిరి. సంవత్సరములు - ఐశ్వర్యవంతులు. కృతే అనగా మిగిలిన కృతయుగము నందు అని గ్రహించవలెను. గుణమునందు నాల్గవవంతు క్షీణించు చున్నట్లువంటి అనగా - త్రేతాయుగము క్రమముగా క్షయముపొందుచున్నపుడు అహార విహారముల గుణము లందును అదే క్రమమున నాల్గవవంతు క్షయము జరుగునని సూచించబడినది. అధర్మములకు విహారముకూడా గుణము లోపించియుండును. దాని వలన శరీరము యొక్క పెరుగుదల జరుగదు. ఉపవ్యభ్యమానాని అనగా ధాతువుల సమముగానుండుట వలన వృద్ధిపొందుచున్న యని అర్థము.

ప్రాణులకు ఆయువు క్షీణించుటకు ధర్మక్షీణమే కారణమునుట

భవతిశ్చాత్ర

25. యుగే యుగే ధర్మపాదః క్రమేణానేన హీయతే,
గుణపాదశ్చ భూతానామేవం లోకః స్రవీయతే.
26. సంవత్సరశతే పూర్ణే యాతి సంవత్సరః క్షయమ్,
దేహినామాయుషః కారే యత్ర యన్మానమిష్యతే.
27. ఇతి వికారాణాం ప్రాగుత్పత్తిహేతురుక్తో భవతి.

తాత్పర్యము : ఒక్కొక్క యుగమునందును ధర్మము క్రమముగా ఒక్కొక్క పాదము (నాల్గవవంతు) క్షీణించును. ఇదే విధముగా పంచభూతముల యొక్క ఈ గుణములు (ప్రాణులయందలి గుణములు) క్రమముగా క్షీణించుటచేత చివరకు లోకమునందు ప్రళయము సంభవించును. ఒక్కొక్క యుగమునందు ప్రాణులకు చెప్పబడిన ఆయుఃప్రమాణమునందు, ఆ యుగపు సూరవవంతు గడచు నప్పటికి ఒక సంవత్సరము తగ్గిపోవును. ఈ విధముగా వ్యాధులయొక్క మొట్ట మొదటి పట్టుకకు కారణము చెప్పబడియున్నది.

ఆయుర్వేద దీపిక : నూరు సంవత్సరములు పూర్తియగుసరికి అనగా యుగమునందలి సూరవ అంశము పూర్తియగు వరకు అని యర్థము. ఎక్కడ ఏ ప్రమాణము వుండునో అనగా ఆయుగమునందు చెప్పబడిన ఆయుఃప్రమాణము అని

అర్థము. ఆ యుగమునందు సూరవ అంశము సంపూర్ణమగునప్పటికి ఒక సంవత్సరము ఆయువు క్షీణించును. అందువలన కలియుగమునందున్న ఆయుప్రమాణము వంద సంవత్సరములకు ఒక సంవత్సరము తగ్గినచో తొంది తొమ్మిది సంవత్సరములు పూర్ణాయుష్షుగా పరిగణించవలెను.

అయుఃప్రమాణము నియతమా ? కాదా ? అని అగ్నివేళుని ప్రశ్న

28. ఏవం వాదినం భగవంతమగ్నివేళ ఉవాచ—కిన్నుఖలుభగవన్ ! నియత-
కాలప్రమాణమాయుః సర్వం న వేతి.

తాత్పర్యము : ఈ విధముగా చెప్పుచున్న ఆత్రేయ భగవానుని అగ్ని వేళుడిట్లు ప్రశ్నించెను. ఓ భగవానుడా ! అగ్ని ప్రాణులకును ఆయుషు నియతకాల ప్రమాణానుసారము ఉండునా ? ఉండదా ?

ఆత్రేయుని సమాధానము

తం భగవానువాచ—

29. ఇహగ్నివేళ ! భూతానామాయుర్యక్తిమపేక్షతే,
చైవే పురుషకారే చ స్థితం హ్యవ్యం బలాబలమ్.

30. దైవమాత్మకృతం నిద్యార్ తర్క యర్ హార్వచేహితమ్,
స్వృతః పురుషకారస్తు త్రియతే యతిహాసరమ్.

31. బలాబలవిశేషోఽస్తి తయోరపి చ తర్కచోః, దృష్టం హి త్రివిధం తర్క
సీనం మధ్యము త్తమమ్.

తాత్పర్యము : ఆయనతో ఆత్రేయ భగవానునిష్ఠునెను. ఓ అగ్నివేళుడా!

1/ ఈ లోకమునందు ప్రాణులయొక్క ఆయుఃప్రమాణము చైవము, పురుష ప్రయత్నముల యొక్క యోగము (యత్తి) ననుసరించి యుండును// పీనియొక్క బలాబలములపై ఆధారపడి యుండును. దైవమనగా పూర్వజన్యమునందు చేసిన తర్కయని తెలుసుకొనుచును. పురుషకారము అనగా ఈ జన్మలో చేసిన పని. ఈ రెండు తర్కాలకును బలాబల విశేషము గలదు. తర్కము సీన, మధ్యము, ఉత్తిమహి అని మూడు విధములుగా మారవచ్చును.

అయుర్వేద దీపిక : యుక్తి ననుసరించి యుండును అనగా నియతత్వ, అనియతత్వములు (అయువు సంపూర్ణముగా నుండుట, సంపూర్ణముగా నుండక ఖోపుట అనునవి). దైవము పురుష ప్రయత్నముల యోగము ననుసరించి యుండు నని అర్థము. బలాబలములు అనగా బలము మరియు బలహీనత. అయుష్షు నియతముగా (సంపూర్ణముగా) నుండుట బలము, అనియతముగా నుండుట బలహీనతయని తెలియనగును. పూర్వజన్మయందు చేసినకర్మ కనపడనప్పటికిని దానివలన కలిగిన ఫలితము తెలియచున్నందు వలన ఆ కర్మ (పూర్వజన్మకర్మ) ఈ జన్మయందును కారణమగుచునే యున్నది. పురుషకారమనగా ఈ జన్మయందు చేసినకర్మయని సామాన్యముగా చెప్పబడుతుంది. అదృష్టముగా వచ్చిన ఫలితములందు బలి, మంగళ పూజ మొదలైనవి ఉపయోగపడును. రసరక్తాది ధాతువుల వికృతియందు ఔషధ ప్రయోగము జరుగును.

అయువు నియతానియతముగా నుండుటకు కారణము

32. తయోర్యుదారుయోర్యక్తిర్నిర్జన్య చ సుఖస్య చ, నియతస్యాయుషో హేతుర్విపరీతస్య చేతరా
33. మధ్యమా మధ్యమస్యేష్టా కారణం శృణు చాపరం, దైవం పురుషకారేణ దుర్బలం హ్యవహన్యతే.
34. దైవేన చేతరక్కర్మ విశిష్టేనోపహన్యతే, దృష్ట్వా యదేకే మన్యంతే నియతు మాసమాయుషః
35. కర్మ కించిత్ కృచిత్ కాలే విపాకే నియతం మహత్ కించిత్త్వకాలనియతం ప్రత్యక్షైః ప్రతిబోధ్యతే.

తాత్పర్యము : ఈ రెండింటి యొక్క శ్రేష్టమైన యోగము దీర్ఘాయువు నకు, సుఖాయువునకునూ కారణమై నియతపూర్వకముగా నుండును. తద్విపరీతమైనది అనియతమగును. మధ్యమ (కర్మ) మధ్యమ ఫలము (మధ్యమమైన అయువు) నకు కారణమగును. అయువుయొక్క నియతత్వ అనియతత్వమునకు ఇంకను కారణములను చెప్పెదను వినుము. బలవంతమైన పురుష ప్రయత్నము దైవమును బలహీన పరచును. దీనివలన మనుజులు అయువుయొక్క ప్రమాణము నియతమని తలచెదరు. కొన్ని కర్మలయొక్క పరిపాక కాలము నిశ్చితముగా నుండును. కొన్నింటికి అనిశ్చితముగా నుండును. కారణముచేత కర్మలు పరిపాకమునకు దానితీయును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఉదారయోః అనగా ప్రకృతి చేత గొప్పవి. దీర్ఘమైన అనగా రసాయనాదుల ప్రయోగము వలన నూరు సంవత్సరముల కంటెను అధికమైన సుఖవంతమైన అనగా రోగములు లేకున్న, నియతపూర్వకమైన అనగా యుగానుసారముగా ప్రమాణము ననుసరించియున్న ఆయుష్షు. కలియుగమునందు నూరు సంవత్సరముల ఆయుఃప్రమాణ ముండుట. నూరు సంవత్సరముల కంటె తక్కువగా నుండుట నియతమైనప్పటికీ అదియును నియత శబ్దముచేత గ్రహింప నగును. అందువలన విధి - పురుష ప్రయత్నముల ఫలము తగ్గదు. ఆయినప్పటికీ తక్కువ ప్రభావముగల విధి - పురుష ప్రయత్నముల వలననే ఆయుః ప్రమాణము యొక్క నియతత్వము నిర్ణయింపబడుట వలన అవియే కారణముగా చెప్పబడుచున్నది. ఆయువు అనియతముగా మున్నవారికి రసాయనాది ప్రయోగముల అవసరము కలుగుచున్నది. నియతమైన ఆయువు కలిగినవారికి రసాయనముల యొక్క ఉపయోగమే లేదు. అనియతమైన ఆయువునందు రసాయనాది ప్రయోగము గొప్ప దనుట వలన ఇదియును విధి - పురుష ప్రయత్నములకు చెందినదే అనియును బయ్యుక్తమే. లేదా రసాయనాదుల వలన దీర్ఘాయువు కలుగుచుండుటచే అదియును నియత ఆయువునకు కారణమని సిద్ధాంతీకరించవచ్చును. అందువలన (కలి) యుగానుసారము ఆయుష్షు నూరు సంవత్సరములు. దానికంటె ఎక్కువ ఆయుష్షు కలిగియుండుట గొప్ప కర్మము చేయుటవలననే కలుగును. ఈ గొప్ప కర్మ వ్యాధులను తగ్గించుటకు పురుష ప్రయత్నముగా చేయబడుచున్నది. ముసలితనమును పోగొట్టుటకు కూడా రసాయన ప్రయోగాదులు జరుగుచున్నవి. తద్విభవరీతిమైన అనియత ఆయువు దుఃఖము వలననూ వ్యాధుల వలననూ కలుగుచున్నవి. ఇతరములు అనగా గోసములైన విధి - పురుష ప్రయత్నములని అర్థము. మధ్యమమైన విధి - పురుష ప్రయత్నములు మధ్యమ ఆయువుగను దీర్ఘాయువు - అదీర్ఘాయువులు అనియత ఆయువులుగను పరిగణించబడినవి. మరియు సుఖ దుఃఖముల వలన ఆయువు యొక్క అనియతత్వము మధ్యమమైన విధి - పురుష ప్రయత్నముల సంయోగము అని అర్థము. కారణమనగా విధి - పురుష ప్రయత్నములు ఒకదానినొకటి బాధించుట వలన అనియతత్వమునకు కారణమగుట సూచింపబడినది. విధి ననుసరించి చుర్రలమైన ఆయుష్షు బలవంతమైన అపభ్యుభోజనము మొదలైన మారత వ్రేలులచే యింకనూ నష్టపడుచున్నవి. సోష్టేన అనగా బలవంతమైన కార్యము పురుష ప్రయత్నము అని పిూవబడుచున్నది. అందునకే అనగా ఒడింపబడుచున్నది.

విధి వలన పురుష ప్రయత్నము బలహీన పరచబడడం వలన ఆయువు విధియుతము గనే కొందరు చెప్పుచున్నారు. ఒకవేళ పురుష ప్రయత్నమే ఆయువునకు కారణమైనచో మంచి ఔషధముల ప్రయోగము వలన మరణమును నిరోధించవచ్చును. అందువలననే మంచి చికిత్స చేసిననూ కర్మవశాత్తు మరణము సంభవించవచ్చును. చికిత్స వలన జీవనము (మృత్యువును నిరోధించుట) కలుగునని తలంచినప్పటికీ కర్మయే జీవనమునకు (బ్రతికియుండుటకు) కారణమగుట వలన పై చెప్పిన ఆయువు విధి నియతమును లోకోక్తి వినవచ్చుచున్నదని భావము. కర్మకించిత్.... అను వాక్యము వలన విధి పురుష ప్రయత్నములు రెండునూ ఒకదాని కొకటి బాధించుట వలన ఒక విధముగా ఆయువు మొక్క నియతత్వము నిరాకరింపబడినది. కర్మను నిరాకరించుట సాధ్యముగాదు. అందువలననే “వందకోట్ల కల్పములైనను కర్మము క్షీణింపదు. దాని మొక్క ఫలితమును మంచియైననూ, చెడ్డయైననూ అనుభవించియే తీరవలెను” అని చెప్పబడినది. కించిత్త్వ కాల నియతం.... అనగా ఉదాహరణకు ఈ మృత్యుకారకమైన కర్మ కొంచెము కాలము - ఇరువది అయిదు సంవత్సరములకు తక్కువకానిది. అందువలన ఏ కాలమునందు కర్మకు అనుగుణమైన పురుష ప్రయత్నము జరుగునో ఆ విధి - పురుష ప్రయత్నముల పరస్పర సహకారము వలన విధి (కర్మ) బలీయమై మృత్యువు సంభవించును. ఎపుడైతే పురుష ప్రయత్నము కర్మకు వ్యతిరేకముగా (అపభృశేవన మొదలైనవి జరుగకుండుట) ఉండునో అట్టితరి మృత్యువు సంభవింపదు. కారణములచేత తెలియనగును అనగా మనకు కనిపించు కారణముల (పురుష ప్రయత్నము) వలన విధి మొక్క బలము పెరుగునని భావము. ఎవరైతే ఒకానొక కర్మ కాలానుగుణముగా పరిపక్వము చెందునో ఆ కాలముననే పాకమునొందుట కాల నియమము. విపాక నియమము అనునది ఫలానా కర్మ పరిపాకము నొందినదే పరిపాకము నొందుచున్నదని కాదు. కాల విపాక నియతము అనగా ఫలానా కర్మ ఫలానా కాలమునందు పరిపాకము నొందుట. ఇట్టి స్థితి కాలము-కర్మ విపాకముల నియతత్వముచేత బలవత్తరమైనదని చెప్పబడుచున్నది. ఇది పురుష ప్రయత్నముచేత వాదించబడదు” అని ఎవరు చెప్పుదురో వారి మతానుసారము - అనుభవించక పోయిననూ బలహీనమైన కర్మఫలమును ప్రాయశ్చిత్తాదుల ద్వారా క్షీణింపజేయవచ్చును. కానీ యిక్కడ వ్యతిరేకమైనప్పటికీ ఒకానొక కర్మ కాలనియతము కాదు అను వచనముచేత కర్మ మొక్క కాల నియతత్వము కూడా పరపక్షమున సూచింపబడుచున్నది.

36. తస్మాదుభయదృష్టత్వాదేకాంతగ్రహణమసాధ్యం. నిదర్శనమపి చాత్రోదాహరి-
ష్వామః-యది హి నియతకాలప్రమాణమాయః సర్వం స్యాత్ తదాఽ-
యుష్మాకమాణాం న మన్తౌషధిమణిమంగలబల్యుపహారహోమనియమ-
ప్రాయశ్చిత్తోపవాసస్య స్త్యయనప్రణిపాతగమనద్యాః క్రియా యిష్టయశ్చ
ప్రయోజ్యేరన్: నోద్భాగ్రింతచండచపలగోగతోష్ఠ్రిఖరతురగమహిషాదయః
పవనాదయశ్చ దుష్టాః పరిహార్యాన్యుః నప్రసాతగిరివిషమదుర్గాంబువేగాః
తథా న ప్రమత్తౌన్యత్తోద్భాగ్రింతచణ్డచపలమోహలోభాకులమతయః నారయః
న ప్రవృద్ధోఽగ్నిః చ వివిధవిషాశ్రయాః సరీసృషోరగాదయః న సాహసం
నాదేశకాలచర్యా, న నరేంద్రప్రకోప ఇతి, ఏవమాదయో హి భావా నా-
భావకరాః స్యుః ఆయుషః సర్వస్యనియతకాలప్రమాణత్వాత్. న చానభ్యస్తా-
కాలమరణభయనివారకాణామకాలమరణభయమాగచ్ఛేత్ ప్రాణీనాం, వ్యర్థాశ్చా-
రంభతథాప్రయోగబుద్ధయః స్యుర్మహర్షీణాం రసాయనాభికారే, నాపీన్ద్రీ-
నియతాయుషం శత్రుం వత్రేణాభిహన్యాత్, నాశ్వినావార్తం భేషజేనోపపాద-
యేతాం, న మహర్షయో యథేష్టమాయుస్తపసా ప్రాప్నుయుః, న చ విదిత-
వేదితవ్యా మహర్షయః స సురేశాః సమ్యక్ వశ్యేయరుపదీశేయూచరే-
యుర్వా. అపి చ సర్వచక్షుషామేతత్ పరం యదైన్ద్రం చక్షుః ఇదం నావ్య-
స్మాకం తేన ప్రత్యక్షం: యథాపురుషసహస్రాణాముత్తాయోత్తాయావహం
కుర్వతామకుర్వతాం చాతుల్యాయుష్షం, తథా జాతమాత్రాణామప్రతీకారాత్
ప్రతీకారశ్చ అవిషవిషప్రాణీనాం చావ్యతుల్యాయుష్షమేవ, న చ తుల్యో-
యోగక్షేమ ఉదపానఘటనాం చిత్రఘటనాం చోత్పీదతాం: తస్మాద్ధితోపచార-
మూలమ్ జీవితమ్, అతోవిపర్యయాన్యుత్కుః, అపి చ దేశకాలాత్మాగుణ-
విపరీతానాం కర్మణామహారవిహారాణాం చ క్రమోపయోగః సమ్యక్ త్యాగః
సర్వస్య చాతియోగాయోగవిధ్యాయోగానాం సర్వాతియోగసంధారణమ్,
అసంధారణమదీర్ఘానాం చ గతిమతాం సాహసానాం చ వర్జనమ్,
ఆరోగ్యానువృత్తౌ హేతుముపలభామహే నమ్యగుపదీశామః సమ్యక్ప్రకృ-
మశ్శ్రేతి.

తాత్పర్యము : కొబ్బి రెండు విధములు గానూ అవకాశముండుట వలన
ఒకే పద్ధతిని అంగీకరించడము సరికాదు. దానికి నిదర్శనములను కూడా ఇక్కడ
ఉదహరించుకొందము. ఒకవేళ ప్రాణుల ఆయువు యొక్క కాల ప్రమాణము

ముందుగనే నిర్ణయింపబడినట్లయితే (నియతమైనట్లైతే) ఆయువును పెంచుకొనుటకు మనుష్యులు మంత్రములు, ఔషధములు, మణిధారణము, మంగళపూజలు, బలినమర్పణము, హోమము, కొన్ని నియమము (వ్రతము)ల నాచరించుట, ప్రాయశ్చిత్తము, ఉపవాసము, స్వప్తి, గురువు మొదలగువారి పాదసేవ, తీర్థయాత్రలు, యజ్ఞయాగాదులను చేయరు. ఆవులు, ఏనుగులు, ఒంటెలు, గాడిదలు, గుట్టములు, మతిచెడి భయంకరమైన వేగము కలిగి యుండవు. వాయువు మొదలైనవి చెడుగుణములను పొందవు. పర్వతములు విరిగిపడవు. జలాశయములు అతివేగముగా ప్రవహింపవు. మరియు ప్రమత్తులై మతిచెడి, భ్రాంతి కలిగి, దురుసుతనముతోకూడి చలత్వము కలిగి మోహలోభములచే నిండిన మనస్సు కల మనుష్యుల నుండి దూరముగా నుండవలసిన అవసరము లేదు. అగ్నిప్రకోపము, విషములను పొందియున్న సరీసృపములు పెద్ద పాములనుండి రక్షించుకొనవలసియుండదు. సాహసము వుండదు. దేశ కాలములకు విపరీతమైన కర్మ వలన ఇబ్బందులుండవు. రాజులు కోపించరు. ఈ మొదలైన అంశములు అన్నియు నిరర్థకములైనవే. ఆయువు కాలానుసారము నియతమగుట వలన వీటియొక్క ప్రభావము లేదని అర్థము. అకాల మరణ భయమును నివారించుటకు చేయు క్రియలను చేయనివారికి అకాల మరణ భయము వుండదు. మహర్షులచే రసాయనాధికరణమునందు చెప్పబడిన ఆయుర్వృద్ధికర యోగములు, కథాప్రసంగములు, రసాయనాధి ప్రయోగములు వ్యర్థములు అగును. ఇంద్రుడు తన వజ్రాయుధముతో నియతమైన ఆయుష్షు కలవారిని సంహరింపలేడు. అశ్వినీ దేవతలు రోగులకు ఔషధముల నివ్వరు. మహర్షులు తపస్సుచేత ఇచ్చానుసారము ఆయుష్షును పెంపొందించుకొనలేరు. మహర్షులు, రాజులును ఆరోగ్య శాస్త్రముల గురించి, ఔషధములను గూర్చియు తెలిసికొనరు. ఉపదేశింపరు. అనున రింపరు కూడా. మరియు అన్ని చక్షువుల కంటెను ఇంద్ర చక్షువు (దీవ్యజ్ఞానము) గొప్పది. దానివలన మనకు యుద్ధము చేయువారికి, చేయనివారికి, ఆయువునందు వ్యత్యాసము తెలియును. అదే విధముగా చికిత్స చేసిన రోగులకు చేయని రోగులకు, విషము లేని అహారము సేవించువారికి, విషయుక్త అహారమును సేవించువారికిని ఆయువునందు గల వ్యత్యాసము తెలియవచ్చుచున్నది. జలమును శీత్రగుణకు వాడు కుండయును చిత్రమునందు గీయబడిన కుండకును యోగ క్షేమములు ఒక మాదిరిగా యుండునట్లు పై విషయములందుకూడా ఆయువుయొక్క నియతత్వమును గ్రహించవలెను. అందుచేత హితోపచారములను సేవించుట, జీవితమును (ఆయుర్వృద్ధిని) తద్విపరీతమైన ప్రవర్తన మృత్యువునకు కారణములగుచున్నవి. అంతేగాక చేతము,

కాలము, అస్థ్య గుణములకు వ్యతిరేకమైన కర్మలు అహార విహారముల నరిమైన ఉపయోగము అతియోగ అయోగ మిద్ధాయోగముల వివర్తనము, అన్ని వేగములను అతిగా ప్రవర్తించ చేయకుండుట, ఉద్యుక్త వేగములను ప్రవర్తించకయుండు, సాహసముల వర్తనము - ఈ క్రియలు అనారోగ్యమును కల్గించుటకు కారణములుగా మనము తెలుసుకొని, ఉపదేశించి చూచుచున్నాము.

ఆయుర్వేద దీపిక : తస్మాత్....అనుట ద్వారా సమాధానమును ఉపసంహరించుచున్నాడు. రెండును చూడబడుటచేత అనగా విధియనునది పురుష ప్రయత్నము. విధిచేతను బాధింపబడుట యనునది చూడబడుటచేత, ఒకే సిద్ధాంతమును అంగీకరించుట అనగా ఆయువు నియతము మరియు ఆయువు అనియతము. ఈ రెంటిలో ఒకే వాక్యమును అంగీకరించుట, రెంటినీ అంగీకరించవలెనని భావము. అభిప్రాయమును ఉదాహరణ ద్వారా చూపించుట నిదర్శనమనబడును. ఇది యుక్తి. ఇప్పుట అనగా అనై కాంతిక పక్షమనందు (ఆయువుయొక్క నియతత్వానియతత్వములను రెండింటినీ అంగీకరించుట యందు). యదీ .... ఈ వాక్యము వలన జనులందరూ అంగీకరించిన ఆయుర్వృద్ధికి కారణములైన వాటిని ఉపయోగించుట ఆయువు నశించుటకు కారణములైన వాటియొక్క వర్తనమును గూర్చి సూచించబడినది. ఈ విధమైన సేవనము ఒకవేళ ఆయువు నియతమైనదైతే వృధాయగును. అనియతమైనపుడు ఉపయోగకరమగును. కావున ఆయువు అనియతమనికూడా చెప్పనగునని భావము. ఎల్లెడలా అదృష్టము (విధి) యే కారణముగాదు. దృష్టము భౌతికమైనది ఏమీ చేయలేదని చెప్పుటవలన దృష్టమైన (చూడబడుచున్న) దైవప్పటికినీ త్రివృత్ (తెగడ యను ద్రవ్యము) విరేచనమును కల్గించుట వ్యక్తమే. అదృష్టము దృష్టము ద్వారా కార్యము నెరవేర్చునని తెలుసుకొనవలెను. దానివలన కన్నదుచున్న కారణము నందే కన్నేదని (అదృష్టము యొక్క) కారణత్వము కలదని తెలియవలెను. అంతేగాని దృష్ట కారణమును చేదించుటకు సంకల్పమునకూడా సాధ్యము కాదు. ఇష్టయః అనగా యజ్ఞములు. అత్యధిక వేగముగా పారెడి పాములను సరీసృపిరగములు అందురు. అచరింపరు అనుచోట ఔషధమును అని అన్వయించు కొనవలెను. అన్ని చక్షువులకును గొప్పదైన అనుట దాని యొక్క అభ్రాంత తత్వము (స్థిరమైన గుణము)ను సూచించుచున్నది. సమానమైన ఆయుఃప్రమాణము లేనివారు - అనగా యుద్ధము చేసెడివారు శస్త్రముల వలన మరణింతురు. యుద్ధము చేయనివారు సాధారణముగా శస్త్రముల వలన మరణము పొందరు. ఇక్కడ ప్రతి

క్రియ అప్రతి క్రియలవలన వీరి ఆయువు ఒకే మాదిరిగా యుండదని సిద్ధాంతము. నీరు త్రాగుటకు వాడు కుండ చిత్రము నందలి కుండయును సమావము కాదనుటచేత చిత్రమునందు గీయబడిన కుండ చిత్రించినట్లుగనే యుండును. అది నీటిని తెచ్చుట, త్రాగుట మొదలగు నశింపజేయు కారణములైన వనులకు ఉపయోగింపకుండుటచేత నశింపకుండ అట్లేయుండును. కానీ నీటికి వాడు కుండ నీటితో నింపుట, నీటిని తెచ్చునపుడు, క్రిందపడుట మొదలైన వనులకు ఉపయోగించుటచేత త్వరగా నశించును. హిరోపవారములవలన జీవనము (ఆయుర్వృద్ధి) అనుటవలన హిరోపవారము వలన కూడా ఆయుర్వృద్ధి కలుగునని భావము. క్రమోపయోగము అనగా సరియైన ఉపయోగము. ఇదియే సరియైన పద్ధతి అని సిద్ధాంతము. అన్ని వేగములను అతిగా ప్రవర్తించకుండ జేయుట అనగా అన్ని అతియోగములను వర్జించుట.

కాలమృత్యువు-అకాల మృత్యువు ఎట్లు సంభవించునని

అగ్నివేకుని ప్రశ్న

37. అకః పరమగ్నివేళ ఉపాచ - వివం సత్యనియతకాల ప్రమాణాయుషాం భగవన్! కథం కాల మృత్యు రకాల మృత్యుర్వా భవతీతి.

తాత్పర్యము : అటుపైన అగ్నివేళు డిట్లనెను. ఓ భగవానుడా! ఆయుషు నకు కాల ప్రమాణము నియతము కాకపోయినపుడు కాలమృత్యువు, అకాలమృత్యువు ఎట్లు సంభవించును?

ఆయుర్వేద దీపిక : ఆయువు కాల నియమానుసారముగా వున్నవారికి అకాలమందు మరణము సంభవించకుండుటవలన అకాల మృత్యువులేదు. ఆయువు కాల నియమానుసారము గానపుడు అనియతత్వము వలన కాల మృత్యువుగానీ అకాల మృత్యువుగానీ ఎట్లు సంభవించును? అనియతమైన ఆయుః ప్రమాణమునందు కాల నియమము వుండదు. నియతకాలమునకు ముందుగా మరణము సంభవించిన అది అకాల మృత్యువగునా యని సందేహమును వెలిబుచ్చుచున్నాడు.

ఆత్రేయుని సమాధానము

38. తమువాచ భగవాన్త్రేయః — శ్రూయతామగ్నివేళ యథా యాన సమా యుక్తోఽక్షః ప్రకృత్యైవాక్షగుక్షైరుపేతః స చ సర్వగుణ సంకనన్.

వాహ్యమానో యథాకాలం స్వప్రమాణ క్షయా దేవావసానం గచ్ఛేత్, తథా
 ౭౭యుః శరీరోపగతం బలవత్ప్రకృత్యా యథావదుపచర్యమాణం స్వప్ర
 మాణ క్షయా దేవావసానం గచ్ఛతి: స మృత్యుః కారే. యథా చ ఏవాక్షోఽతి
 భారాధిష్ఠితత్వాద్విషమపథాదపథాదక్షచక్రభంగాద్వాహ్యవాహకదోషాదణి-

మోక్షేదనుసాంగాత్ పర్యసానా చ్ఛాంతరాఽవసాన మాపద్యతే,
 తథాఽలయురప్య యథా బలమారంభాదయథాగ్న్యభ్యవహరణాద్విషమా
 భ్యవహరణా ద్విషమశరీర న్యాసాదతి మైథునాదత్సం శ్రయాదుదీర్ఘవేగ
 వినిగ్రహాద్విధార్య వేగ.విధారణాభూతవిషవాయుగ్నుపతాపారభిహతా
 దాహార ప్రతీకార వివర్జనాచ్ఛాంతరాఽవసాన మాపద్యతే, స మృత్యురకారే:
 తథా జ్వరాదీనాప్యాతం కాన్మిథ్యోపచరితానకాలమృత్యాన్ వహ్యాను ఇతి.

తాత్పర్యము : ఆత్రేయ భగవానుడిట్లు సమాధానమిచ్చెను. ౬ అగ్ని
 వేకుడా! వినుము. బండియొక్క అక్షము (ఇరును) అన్ని మంచి గుణములతో కూడి
 యున్ననూ, (బలమైనదీ, గట్టి లోహముతో చేసినదీ యైననూ) బండిని ఉపయోగిం
 చుట వలన కాలక్రమమున అరిగిపోయి నశించును, ఇదే విధముగా శరీరమునందలి
 ప్రాకృతికమైన బలము చేత ఆయుష్షు విధి యుక్తమైన ఆహార విహారాదుల సేవ
 నము కలిగియున్నను సహజముగనే కొంతకాలమునకు స్వప్రమాణ సహజ బలము
 ననుసరించి ఉండవలసిన ఆయుః కాల ప్రమాణ క్షయము చేత అంతమగును. ఇట్టి
 అవసానము కాల మృత్యువు అనబడును. ఇంకనూ బండి యిరును బండిపైన అధిక
 మైన బరువును వేయుట, ఎగుడు దిగుడు త్రోవల గుండా పోవుట, ఎప్పుడూ
 మార్గములేని చోట్ల నడుపుట, ఇరుసుకున్న చక్రము విరిగి పోవుట, బండి నడుపు
 వాడు, బండిని లాగు ఎద్దులు మొదలైనవి సరిగా లేకుండుట, ఇరుసుకున్న చీల
 టిడిపోవుట, కంచెన వేయకపోవుట, పడిపోవుట మొదలగువాటి వలన నశించును.
 ఇదే విధముగా బలమును మించిన పనులు చేయుట, అగ్నిని గమనించకుండా ఆహా
 రమును సేవించుట, విషమముగా (అకాలముగా మోకాడును మించి లేదా బాగా
 తగ్గించి) ఆహారమును సేవించుట, విషమమైన శరీర వ్యాయామము లేదా శారీరక
 శ్రమ చేయుట, ఎక్కువగా సంభోగించుట, చెడు సహవాసము, వెడలించవలసిన
 వేగములను నిరోధించుట, నిరోధించవలసిన వేగములను వెడలించుట, భూత-విష-
 వాయు-అగ్ని వీటిచేత బాధింపబడుట, దెబ్బలు తగులుట, ఆహారమునకు (ఆహార

జనిత వ్యాధులకు) చికిత్స చేయకుండుట మొదలైన కారణముల వలన ఆయువు అంతమొందును, ఇది ఆకాల మృత్యువనబడును. మరియు జ్వరము మొదలగు రోగముల యందు మిథ్యోపచారములు (ఆ వ్యాధికి సరివడని క్రియలు) చేయుట కూడా ఆకాల మృత్యువునకు హేతువగుట చూచుచున్నాము.

ఆయుర్వేద దీపిక : కాలానుసారము అనగా దానియొక్క సహజ బలమునకు వ్యతిరేకమైన ప్రతిక్రియ జరుగునపుడు బలము ప్రకారము ఎంత కాలము నడచునో అంతకాలము తరువాత క్షయము పొందును అని అర్థము. స్వప్రమాణ క్షయము అనగా యుగము ననుసరించి యుండువలసిన ఆయుః ప్రమాణము క్షయించుట వలన అని అర్థము. అపథము-అనగా మార్గము లేని చోటు. అణిమోక్షము అన చీల విరుగుట, ఊడిపోవుట. అనుపాంగాత్ - అనగా కందెన (చక్రము తగిలించు చోట అరిగిపోకుండా నారపీచును చుట్టి ఆముదము మొదలైనవాటిని పూయుట) వేయకపోవుట, వడిపోవుట (చర్యసానాత్) అనగా ఎగుడు దిగుడు మార్గములందు బండిని నడిపించుట వలన క్రింద వడిపోవుట, మిథ్యోపచారము చేసిన వ్యాధులు అనగా సరిగా చికిత్సింపబడని వ్యాధులు. ఆకాల మృత్యున్ - అనగా ఆకాల మృత్యువును కలిగింపజేయునవి.

39. అథాగ్నివేళః ప్రసవ్య-కిన్ను ఖలు భగవన్ జ్వరితేభ్యః పాషియముష్టం ప్రయచ్చన్తి భిషజో భూయిష్టం న తథా శీతమ్, అస్తి చ శీతసాధ్యోఽపి ధాతుర్జ్వరకర ఇతి.

తాత్పర్యము : అపుడగ్నివేళుడిట్లు ప్రశ్నించెను. ఓ భగవానుడా ! జ్వరమును కలిగించు ధాతువు (పిత్తము) శీతోపచారములచేత శమించునప్పటికి జ్వరము నందు వైద్యులు ఎక్కువగా ఉష్ణజలమునే ప్రయోగించుదురు. ఇది ఏ విధముగా సమంజసము ?

ఆయుర్వేద దీపిక : రోగములు మిథ్యోపచారములచే ఏకటించి మృత్యువు సంభవించును. (ఆకాల మరణము కలుగును) అను సందర్భమున జ్వరమును కలిగించు పిత్తము దాని గుణములకు వ్యతిరేక గుణములు కలిగిన శీతోపచారములచే శమించును. అట్లుగాక వైద్యులు జ్వరమునందు ఉష్ణోదకము నిచ్చుట

మిశ్కోవచారము కాదా అను సందేహమును వెలిబుచ్చుచున్నాడు. శీత సాద్యమైన దాతువు అనగా పిత్తము. ఉష్ణగుణము కలదని అర్థము. అన్ని జ్వరములందు పానీయము ఇవ్వబడును కాబట్టి పానీయమును గురించియే ప్రశ్నించుట జరిగినది.

జ్వరితునకు ఉష్ణోదక పానము చేయించుటకు కారణము.

అట్లు చేయించకూడని సందర్భములు

40. తమునాచ భగవానాశ్రేయః-జ్వరితవ్యకాయ నముత్థాన దేశకాలానభి సమీక్ష్య పాచనార్థం పానీయముష్ణం ప్రయచ్ఛన్తి భిషజః జ్వరోహ్యమాశయనముత్తః ప్రాయోభేషణాని చామాశయ నముత్థానాం వికారాణాం పాచనవసానాపకర్పణ సమర్థాని భవన్తి. పాచనార్థం చ పానీయ ముష్ణం తస్మాదేతజ్జ్వరితేభ్యః ప్రయచ్ఛన్తి భిషతో భూయిష్టమ్. తదిద్రి తేషాం పీతం వాతమసురోమయతి, అగ్నించోదీర్యముదరీయతి, క్షిప్రం జరాంగచ్ఛతి. క్లేష్మాణం పరిహోషయతి, స్వల్పమపిచపీతం తృప్తా ప్రశమనయోపకల్పతే; తథాయుక్తమపి చైతన్నా త్యక్తోత్పన్నపిత్తే జ్వరే సదాహాభ్రమప్రలాపాతిసారే వా ప్రదేయమ్ ఉష్ణేన హి దాహాభ్రమప్రలాపాతిసారా ధూయోభివర్ధన్తి, శీతేన చోపశామన్తీతి.

తాత్పర్యము : ఆశ్రేయ భగవానుడతనితో యిట్లు చెప్పెను— జ్వరితుని యొక్క శరీరమునందని బలదేశ కాలములను దృష్టిలో ఉంచుకొని పాచనము కొరకు ఉష్ణ పానీయమును వైద్యులు ఉపయోగింతురు. జ్వరము ఆమాశయము నందుత్పన్నమగును. సాధారణముగా ఆమాశయమున తల్లి వ్యాధులకు పాచన, వసన, అపకర్పణ చికిత్సలను చేసి శమింపజేయవచ్చును. ఉష్ణపానీయము పాచనము కొరకు ఉపయోగపడును. కాబట్టి దీనిని వైద్యులు ఎక్కువగా జ్వరితులకు యిచ్చెదరు. ఉష్ణపానీయము జ్వరితులకు త్రాగించినచో వాతము అనురోమ గతిని బొందును (వాయువు సరిగా వెడలును). అగ్ని ఎక్కువగా ప్రజ్వలించును. వెంటనే జీర్ణమగును. క్లేష్మమును ఎండించును. కొంచెముగా త్రాగినచో దాహమును శమింపజేయుటకు పనికివచ్చును. పిత్తము అధికముగా నుండు జ్వరము నందు, దాహము, భ్రమ, ప్రలాపము-అతిసారములతో కూడిన జ్వరమునందునూ ఉష్ణజలము వివ్వరాదు. ఉష్ణము వలన (ఉష్ణపానీయ సేవన వలన) దాహ భ్రమ ప్రలాప అతిసారములు బాగా ఎక్కువగును. శీతోపచారముల వలన యివి శమించును.

అయుర్వేద దీపిక : ఆత్మన్న పిత్రే అనగా వృద్ధి చెందిన పిత్తము నందు.

భవతి చాత్ర

ఉష్ణజన్య రోగములకు శీతోపచారము

శీతజన్య రోగములకు ఉష్ణోపచారము

41. శీతేనోష్ణకృతాన్ రోగాః పశ్యంతి ని భిషగ్విదః
యే తు శీతకృతా రోగాస్తేషాం చోష్ణం భిషగ్విదః.

తాత్పర్యము : ఉష్ణము వలన కలిగిన రోగములను శీతోపచారములచేత వైద్యవిదులు చికిత్సించుదురు. అట్లే శీతము వలన కలుగు రోగములందు ఉష్ణోపచారము లను ప్రయోగించుదురు.

అయుర్వేద దీపిక : కేవలము జ్వరమునందు మాత్రమే ఉష్ణశీత కారణములకు శీత-ఉష్ణ ఉపచారములను చేయక అన్ని వ్యాధులందుమా ఇట్టి చికిత్స లను చేయనగునని చెప్పుచున్నాడు. వైద్యులలో జ్ఞానవంతులు కూడా అయినవారిని వైద్యవిదులు (భిషగ్విదులు) అందురు.

నిదానవిపరీత చికిత్స

42. ఏవమితరేషామపి వ్యాధీణం నిదానవిపరీతం భేషజం భవతి-యథా- అవత ర్పణ నిమిత్తానం వ్యాధీణం నాస్తరేణ పూరణమస్తి తద్ధా పూరణ- నిమిత్తానం వ్యాధీణం నాస్తరేణావతర్పణం.

అవతర్పణము మూడు విధములనుట

అవతర్పణమపి చ త్రివిధం లఙ్ఘనం, లఙ్ఘనపాచనం దోషావసేదనం చేతి.

లంఘనము - లంఘనపాచనము

44. తత్ర లఙ్ఘనమల్పదిలదోషానామ్, లఙ్ఘనేన హి అగ్నిమాదుతవృద్ధ్యా వాతా తపసరీతమివాల్ప ముదకమర్చో దోషః స్రవోషహపద్యతే. లఙ్ఘనపాచనే తు మధ్యదిలదోషానామ్. లఙ్ఘన పాచనాద్ధ్యాం హి సూర్య నరతాపమాదు

తాత్కాలిక పాంశుభస్మావకీరణైరివ చానతి బహుదకం మధ్యబలౌ దోషః ప్రశోషమాపద్యతే.

బహుదోషాణాం పునర్దోషావసే చనమేవ కార్యం, నహ్యభిన్నే కేదారసే-
తౌ పల్వలా వ్రసేకోఽస్తి, తద్వద్దోషావసేచనమ్.

తాత్పర్యము : ఇట్లే ఇతర వ్యాధులకు కూడా ఆ వ్యాధుల కారణములకు వ్యతిరేకమైనవి చికిత్సగా అగుచున్నవి. ఎంతైతే అపతర్పణము వలన వచ్చు వ్యాధులకు సంతర్పణము తప్ప యితర చికిత్స లేదో అటులనే సంతర్పణము వలన కలుగు వ్యాధులకు అపతర్పణము తప్ప వేరు పద్ధతుల వలన చికిత్స జరుగదు.

అపతర్పణము కూడా మూడు విధములు. అవి లంఘనము, లంఘనపాచనము మరియు దోషావసేచనము.

అల్పబలము కలిగిన దోషముల చికిత్స యందు లంఘనము చేయించవలెను. లంఘనము చేత అగ్ని, వాతము వృద్ధి చెంది ఎండ గాలి వలన ఎండిపోవు అల్ప జలాశయము వలె దోషము శోషించును.

మధ్యమ బలము కలిగిన దోషముల యందు లంఘన పాచనముల రెండింటిని చేయవలెను. లంఘన పాచనములచేతనే సూర్యుని వేడిమి, గాలిచేత దుమ్ము, ఎక్కువ నీరులేవి చెరువు నందలి నీరు ఎండిపోయినట్లు మధ్యమ బలము కలిగిన దోషములు శోషించబడును.

అధిక బలము కల దోషములున్నపుడు వాటిని వమన విరేచనాదుల ద్వారా బయటికి వెడలించుట (అవశేచనము) ద్వారానే పోగొట్టవలెను. బాగు చేయని పొలము నందలి నీరు ఇంకనట్లు దోషములను పోగొట్టటండా చికిత్స సాధ్యపడదు.

అయుర్వేద దీపిక : శీతోష్ణముల వలన కలిగిన వ్యాధులకు మాత్రమే హేతు వివరీత చికిత్స చేయుట యనితాక అపతర్పణము- మొదలగువాటి వలన కలుగు వ్యాధులు కూడా హేతు వివరీత చికిత్సను చేయవలెనని చెప్పడమైనది. అపతర్పణము, సంతర్పణము ఈ రెండింటి వలననే చికిత్స యంతయును చెప్పబడినది. చికిత్స చేయుటకు అపతర్పణ సంతర్పణములు తక్కువేనందు పద్ధతిలేదు. అందు వలన అన్ని చికిత్సా విధానములును అపతర్పణ-సంతర్పణ భేదములేయని గ్రహించవలెను. అందువలననే విశేష జ్ఞానము కౌంఠు అపతర్పణ భేదములను ఇక్కడ

చెప్పియున్నాడు. లంఘన పాచనమునుచి వలన పాచనము జరుగునపుడు కొంచెము లంఘనము చేయుట కూడా అవసరము. పాచన కాలము నందు బృంహణము చేయుట వలన బృంహణము అగ్నికి వ్యతిరేకమై పాచనము జరుగదు. 'అవకీరణై రివ' అనుచోట 'ఇవ' శబ్దము 'అనతి బహూదకమివ' అని అన్వయించు కొనవలెను.

దోషావసేచనము

15. దోషావసేచనం తు ఖలు అన్యద్వా భేషజం ప్రాప్తకాల మస్యాకురన్య నైవం విధన్య కుర్యాత్. తద్యథా - అనవవాద ప్రతీకార స్వాధనస్యా పరివారికన్య వైద్యమానినశ్చందస్యాసూయకన్య తీవ్రధర్మారుచేరతిక్షీణబలమాంసశోణితన్య అసాధ్యరోగోపహతన్య ముమూర్షులింగాన్నితన్య చేతి ఏవం విధం హ్యేతురముపచరన్ భిషక్ పాపీయసాఽయశసా యోగమృచ్ఛతీతి.

తాత్పర్యము : తగిన సమయము వచ్చినను దోషావసేచనము లేదా లంఘన బృంహణ చికిత్సలను ఈ క్రిందివారికి చేయరాదు. హితవచనములను గౌరవింపనివాడు, ధర్మహీనుడు, ధనహీనుడు, పరివారకులు లేనివాడు, తన్ను తాను వైద్యునిగా పరిగణించుకొనువాడు, కోపిష్టి, అసూయాపరుడు, అధర్మమునందు ఎక్కువ యిష్టము కలవాడు, బలము, మాంసము, రక్తము ఇవి బాగా క్షీణించినవాడు, అసాధ్యరోగముచే కృశించినవాడు మరియు అనన్న మృత్యు లక్షణములు కలవాడు. ఇట్టి రోగులకు చికిత్స చేయబానుట వలన వైద్యునికి పాపము - అవకీర్తి కలుగును.

ఆయుర్వేదదీపిక : "అన్యద్వా" అనగా లంఘన బృంహణముల వలనైననూ అని అర్థము. హితవచనములను గౌరవింపనివాడు అనగా చెప్పిన మాటను వినినవాడు. ధనములేనివానికి తగిన ఉపకరణములను కూర్చుకొనుట సాధ్యపడ నందున చికిత్స కష్టతరమగునని భావము. తన్ను తాను వైద్యునిగా పరిగణించుకొనువాడు వైద్యుని సలహామేరకు నడచుకొనడు. అధర్మము నందెక్కువ మక్కువ గలవానికి చికిత్సయందు అధర్మము చేయవలసి వచ్చును. ధర్మవిరోధము వలన చికిత్స సిద్ధింపదు. అనన్న మృత్యు లక్షణములనగా అరిష్ట లక్షణములు. "పాపీయసా" - అనగా పాపము కారణమగుటచే - పాపము వలన అవకీర్తి కలుగుట (చికిత్స సిద్ధించనిచో గూడ అవకీర్తి కలుగుట సాధారణముగా చూడనగును).

అశుభకర్మ నిషేధము - దేశ త్రైవిధ్యము

భవతివాత్ర—

46. తదాత్వే వానుబంధే వా యన్యస్యాదనుభం ఫలమ్,
కర్మణస్తన్నకర్తవ్యమేతద్ బుద్ధిమతాం మతమ్.
47. అశ్నోదకో ద్రుమో యస్తం ప్రవాతః ప్రభూతాతపః,
జ్ఞేయం స జ్ఞాలో దేశః స్వల్పరోగతమోఽపిచ.
48. ప్రదురోదకవృత్తో యో నివాతో దుర్లభాతపః,
అస్మాగ్ బహుదోషశ్చ పమః సాధారణోమతః.

తాత్పర్యము : అప్పటికప్పుడు గాని, తరువాతి కాలము నందుగాని అశుభ ఫలితముల నిచ్చు కర్మలను చేయరాదని బుద్ధిమంతుల అభిప్రాయము.

తక్కువ నీరు తక్కువ చెట్లు కలిగి, ఎక్కువ గాలి, ఎండ కలిగియున్న ప్రదేశమును జాంగల దేశమందురు. ఇక్కడ రోగము లెక్కువగా వుండవు. ఎక్కువ నీరు, ఎక్కువ వృక్షములు కలిగి గాలి ఎండ తక్కువగా నున్న ప్రదేశము అనూపదేశము అనబడును. ఇచ్చట దోషములధికముగా నుండును. అన్ని (నీరు, చెట్లు, గాలి, ఎండ) సమముగానున్నది సాధారణ దేశము అనబడును.

అయుర్వైద దీపిక : అనుబంధే వా - అనగా తరువాత కాలమునందు గానీ - తక్కువ నీరు, తక్కువ చెట్లు - అనునది జాంగలము. మొదలైన (జాంగల - అనూప - సాధారణ) దేశములను గూర్చి చెప్పచున్నారు.

అధ్యాయ సంగ్రహము

తత్రగ్లోతాః—

49. పూర్వరూపాణి సాయాన్యహేతవః సస్వలక్షణాః
దేరోద్వంసస్య చైష్యణ్యం హేతూనాం చూలమేవ చ
50. ప్రాగ్విరారసముత్పత్తిరాయుషశ్చ శయిత్రమః,
మరణం ప్రతి హేతూనాం కాలకాలవనిశ్చయః.
51. యథా వాచాలమరణం యథా యుత్తరం చ భేషజమ్,
సిద్ధిం యాత్యాషభం యేషాం స కుర్యాద్యేన హేతునా.

52. తదగ్నివేశాయాత్రేయో నిఖిలం సర్వము క్తవాన్,
దేశోద్వంస నిమి త్తయే విమానే మునిన త్తమః
ఇత్యగ్నివేశకృతే త స్త్రై చరకప్రతిసంస్కృతే విమానస్తానే జనపదోద్వంస-
నీయవిమానంనామ తీయోఽధ్యాయః

తాత్పర్యము : జనపదోద్వంస వ్యాధులకు పూర్వ రూపములు, సామాన్య కారణములు, లక్షణములు; వాటి చికిత్స, జనపదోద్వంసములకు మూల కారణము. రోగముల ప్రాదుర్భావము ఆయువు క్షీణించు క్రమము, ప్రాణులు మరణించుట యందు కాలాకాల నిర్ణయము, అకాలమృత్యువు, ఔషధముల సంగ్రహణ కాలము (ఉపయోగింపదగిన ఔషధముల నిర్ణయము) చికిత్స చేయదగినవారు - ఈ విషయములను గురించి అగ్నివేకునకు ఆత్రేయ మునిన త్తముడు సవివరముగా దేశోద్వంస నీయ విమానము నందు చెప్పియున్నాడు.

ఇది అగ్నివేకునిచే రచింపబడి చరకునిచే ప్రతి సంస్కరింపబడిన తంత్రము లోని విమానస్తానము నందలి జనపదోద్వంసనీయమును 'మూడవ అధ్యాయము.

ఆయుర్వేద దీపిక : అధ్యాయమున వివరింపబడిన విషయము సంగ్రహముగా ఇక్కడ చెప్పబడినది. “పూర్వరూపాణి” అనగా జనపదోద్వంసములు కలుగుటకు ముందు సక్షత గ్రహదుల యందు వికారములు జనించుట. స్వల్ప లక్షణములతో కూడిన అనగా తమ యొక్క వికృతి లక్షణములతో కూడిన. ఈ విధముగా వాతము ప్రకోపించి అనినబోట ఆయా లక్షణములు చెప్పబడినవి. యథావిధిగా ఇవ్వబడిన ఔషధముల వలన చికిత్సా ఫలితములు (సత్ఫలితములు) లభించును. జ్వరమునందు ఉష్ణ పానీయము నిచ్చుట అనువాని ద్వారా సర్వమును గ్రహింపబడి నది.

ఇది శ్రీ చక్రపాణిదత్తునిచే రచింపబడిన ఆయుర్వేద దీపిక యన చరక తాత్పర్య టీక యందలి విమానస్తానమున జనపదోద్వంసనీయ విమానమును మూడవ అధ్యాయము.

త్రివిధ రోగ విశేష విజ్ఞానీయ విమానము

చతుర్థాధ్యాయము

1. అథాతత్త్రివిధరోగ విశేషవిజ్ఞానీయం విమానం వ్యాధ్యాస్యామః.
2. ఇతి హ స్వాహ భగవానాత్రేయః.

తాత్పర్యము : ఇప్పుడు మూడు విధములుగా రోగ విశేషములను తెలుపువాటిని గురించి చెప్పకొందము అని ఆత్రేయ భగవానుడు చెప్పెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : జనపబోధ్యంన నీ యాధ్యాయమునందు సంగ్రహముగా అన్ని వ్యాధులనూ చెప్పబడినవి. వాటియొక్క విశేషములను ఏ విధముగా తెలుసుకొనవలెనో ఆ విధమును గురించి ఉపదేశించుటకు త్రివిధ రోగ విశేష విజ్ఞానీయము చెప్పబడినది.

రోగ విశేషమును తెలిసికొను ఉపాయములు

3. త్రివిధం భలు రోగవిశేషవిజ్ఞానం భవతి, తద్యథా - ఆప్తోపదేశః, ప్రత్యక్షం అనుమానం చేరి.

తాత్పర్యము : రోగ విశేషములను మూడు విధానములద్వారా తెలుసుకొనవచ్చును. అవి ఆప్తోపదేశము, ప్రత్యక్షము మరియు అనుమానము.

ఆయుర్వేద దీపిక : రోగముల విశేషములను ఎట్లు తెలుసుకొనవలెనో అది చెప్పుటకు రోగ విశేష విజ్ఞానము కొరకు ఆప్తోపదేశ, ప్రత్యక్ష, అనుమానము లని మూడు ప్రమాణములు చెప్పబడినవి. ఇచ్చట యుక్తి అనునది అనుమానము నందు అంతర్గతమైనది రాబట్టి దానిని ప్రత్యేకముగా చెప్పలేదు. ఈ మూడు ప్రమాణములు కొన్ని రోగములందు మూడు కలసిననే ఆ రోగమును తెలుసుకొన వలగును. కొన్ని రోగములను రెండు ప్రమాణముల ద్వారానూ, ఇంకొన్నిటిని ఒకే ప్రమాణము పలననూ తెలుసుకొనవచ్చును. అగ్నిహింద్యమునందు ప్రత్యక్షము తప్పనిసరిగా ఉపయోగించును.

ఆప్తోపదేశము

4. తత్రాప్తోపదేశోవామాప్తవచనమ్. అప్తా హ్యవితర్క స్మృతి విభాగవిదో నిష్క్రిత్యవతాప దర్శనశ్చ. తేషామేవంగుణయోగాద్యద్వచనమే తత్రప్రమాణమ్. అప్రమాణం పునర్మత్తోన్మత్తమూర్ధరక్తదుష్టాదుష్టవచనమితి. ప్రత్యక్షం తు ఐతి స్య యమిన్ద్రియైర్మనసా చోపలభ్యతే. ఆనుమానం ఐతి తర్కో యుక్త్యపేక్షః.

తాత్పర్యము : ఆప్తోపదేశమనగా అప్తవచనము (పెద్దలమాట). ఆప్తులు తర్కించుటకు వీలులేని జ్ఞానము, చక్కని స్మరణశక్తి కలిగి సంపూర్ణముగా విషయము నెరిగి పక్షపాత బుద్ధిలేనివారై యుండుదురు. ఈ గుణములవలన వీరి వాక్యము ప్రమాణముగా నంగీకరింపబడును. మదముతో కూడి, మతిచెడి, మూర్ఖత్వముతో కూడినవారి మాట మంబుడైననూ చెడుదైననూ ప్రమాణముగా నంగీకరింపబడదు. ప్రత్యక్షమనునది ఇంద్రియములచేతనూ మనస్సుచేతనూ స్వయముగా లభించునది. అనుమానము యుక్తి నపేక్షించి యుండు తర్కము.

ఆయుర్వేద దీపిక : సూత్రస్థానమందలి తిప్రైషణీసూత్రాయము (పదవ అధ్యాయము)నందు మొదట అనుమానము మొదలైన ప్రమాణముల లక్షణములను గురించి ప్రకరణమునందు వచ్చియున్నది కావున చెప్పబడుచున్నది. ప్రకరణమునందు వచ్చిన విషయములను వివరించకపోయినచో అది సూచనమగును. (అందువలన ఇక్కడ కూడా ఆప్తోపదేశాదులనుగూర్చి వివరించడం జరుగుచున్నదని భావము). “అవితర్కే” - మొదలైన శబ్దములలో — విశేషముగా తర్కించుట అనిర్భుతమైన దానినిగురించి చెప్పుచున్నట్లు — స్మృతి స్మరణ జ్ఞానము; విభాగము ఏక పక్షముననే అంగీకరింపదగినది. దీనికి విరుద్ధముగా నిశ్చయమైన అనుభవముతో సంపూర్ణముగా విషయమును తెలుసుకొనినవారు అవితర్క స్మృతి విభాగవిదులు అనబడుదురు. ప్రతిపాదించిన వస్తువు (విషయము) యొక్క సంపూర్ణ జ్ఞానము లేనందున వితర్కము మొదలైనవానితో కూడియున్నవారు ఆప్తులు కాజాలరు. స్మృతి జ్ఞానముకూడా ప్రమాణమునకు మూలమైన దైనప్పటికీ అప్పటి కప్పుడు స్మృతి జ్ఞానమువలన వచ్చిన విషయమే అవశ్యముగావున స్మృతి జ్ఞానము ప్రమాణము రాదని భావము. లేదా స్మృతి జ్ఞానమనగా స్మృతి కాత్రమువలన వచ్చిన జ్ఞానము, గతత జ్ఞానము. ఈ రెండు జ్ఞానములవలన విషయబోధన సరిగా జరుగక

పోవడంవలన కూడా సృతి జ్ఞానమును ప్రమాణముగా నంగీకరించుటకు పలులేరు. పక్షపాతబుద్ధి లేకపోవుట అప్ర లక్షణముగా చెప్పబడుట వలన కొండొకచో నరిమైన జ్ఞానము కలవారును, రాగద్వేషములవలన, పక్షపాతబుద్ధి కలిగియుండుటవలన వీరి వాక్యము ఆప్రోవదేశము కాజాలదని గ్రహింపవలెను. ఆ వస్తువుయందు యిష్టాన్నిష్టములు లేకుండా చూచుట వలననే జ్ఞానము కలుగుననియు భావము. ఇందువలన యధార్థమును చూచువాడు దోషము లేనివాడును, అప్రదగునని చెప్పబడినది. ఈ విధమైన అప్రత్యక్షము బ్రహ్మాదులకు ఎల్లెడలనూ వుండును (వారెప్పుడు ఎక్కడ చెప్పిననూ సత్యమునే చెప్పుదురు). ఈ లోకమునందు వితర్కాదులు లేనట్టిదియే ఉపదేశము. అదియే ప్రమాణము అని తెలుసుకొనవలెను. అప్రమాణముగా రాగాది దోషములవలన ప్రమాణముగా గ్రహింపనిది. దుష్టాదుష్టమనగా దుష్టత్యము కలిగి యున్ననూ ఒకానొకచోట అది అదృష్టముగానే గ్రహింపవలెను. దీనివలన తండ్రి దుష్టుడైననూ కుమారునికి అప్రదేయగును. లేదా దుష్టుడనగా వంచకుడని అర్థము గూడా తీసికొనవచ్చును. న్యయముగా ఇంద్రియములతో మనస్సుతోనూ ..... అను వాక్యమువలన అత్య చటరాది ఇంద్రియములచేత రూపాదులను గ్రహించుట ప్రత్యక్షము. యిది బాహ్య ప్రత్యక్షముగా తీసుకొనబడుచోంది. మనస్సుతోనూ, అనుటవలన అత్య మనస్సుల సంయోగము వలన నేర్పడు ప్రత్యక్షము సుఖాదులు అనునవి మానస ప్రత్యక్షముగా గ్రహింప నగును. చరణ తర్కము అప్రత్యక్ష జ్ఞానము. యుక్తి యనగా అనివాభావ సంబంధమని యర్థము. రాబట్టి యుక్తి - తర్కముల వలన కలుగు పరోక్ష జ్ఞానము అనుమానము అని యర్థము.

పరీక్ష ద్వైవిధ్య త్రై విధ్యములు

5. త్రివిధేన ఖల్వనేన జ్ఞానసముదాయేన హర్షం పరీక్ష్య రోగం సర్వం సర్వ మథోత్తరకాలమధ్యవసానమచోషం భవతి, న హి జ్ఞానానాయతేన కృత్స్నే ష్టేయే జ్ఞానముత్పద్యతే. త్రివిధే త్వస్మిన్ జ్ఞానసముదాయే హర్షమాహ్లోః, దేహజ్ఞానం తతః ప్రత్యక్షేనుమానాభ్యాం పరీక్ష్యమాహ్లో విద్యాత్. తస్మాత్ ద్వైవిధా పరీక్షా జ్ఞానావతాం ప్రత్యక్షమ్ అనుమానం చ, త్రివిధా వా సహోప దేయేన.

తాత్పర్యము : ఈ మూడు విధములైన రోగములను గురించి తెల్పు జ్ఞాన సాధనముల వలన రోగమును ముంచుగానూ, చికిత్సా కాలమునందును ఉత్తరకాలము

నందునూ పరీక్షించినచో చికిత్స సఫలమగును. మూడింటిద్వారా పరీక్షింపవలసిన చోట ఒకే సాధనము వలననే పరీక్ష చేసినచో సరియగు జ్ఞానోత్పత్తి కాజాలదు. ఈ మూడు జ్ఞాన సాధనములయందును మొదట ఆప్తోపదేశము ద్వారానూ, అటు పిమ్మట ప్రత్యక్ష అనుమానములద్వారానూ జ్ఞానము సంభవించును. మొదట ఆప్తోపదేశము జరుగునపుడు ప్రత్యక్షానుమానముల ద్వారా దేనిని పరీక్షింపవలెను ? అందుచేత జ్ఞానవంతులకు ప్రత్యక్షము, అనుమానము అను రెండు పరీక్ష సాధనములుండును. లేదా (ఉపదేశము) ఆప్తోపదేశముతో కలిపి యివి మూడు.

ఆయుర్వేద దీపిక : జ్ఞాన సముదాయముచేత....జ్ఞానసముదాయము - ప్రమాణముల సముదాయము. దానివలన - ఈ సముదాయము వలన ఇది ఫలానా రోగము అను నిశ్చయమైన జ్ఞానము కలుగును. తెలియజెప్పినది కావున యిది జ్ఞానమని చెప్పబడినది. ఇది ప్రమాణము. మొదట ఆప్తోపదేశము వ్యాధిని గూర్చి తెలియజేయును. తరువాత ఆ వ్యాధిని ప్రత్యక్షము, అనుమానము - ఈ రెండింటి వలన ఆ యా వ్యాధుల లక్షణమును పరీక్షించి రోగ విర్ణయము చేయబడును. కింహ్యనుపదిష్టమ్ .... అనుటవలన ఆప్తోపదేశము ద్వారా ముందుగా తెలియని వ్యాధి గురించి ప్రత్యక్షానుమానములద్వారా అవైద్యునివలె తెలుసుకొనుట జరుగదు. ఈ క్రింది విధములుగా చాలామంది ఉద్దేశ్యపడుదురు. వ్యాధి విశేషములను తెలుసుకొనుట చాల కష్టము. ఆప్తోపదేశము లేకుండా వాటిని గ్రహింప శక్యముగాదు. వైద్య శాస్త్రమును అభ్యసించినవారు వ్యాధి విశేషములను తప్పక ప్రకటింతురు. కాబట్టి అగమములయందు వ్యాధి యొక్క హేతువు మొదలైన విశేషములు స్రుతిపాదించబడియుండును. వాటికి రోగులయందు ప్రత్యక్ష, అనుమానములచేత గ్రహించి వ్యాధి నిశ్చయము చేయుట జరుగును. ఆ యా విశేషములను గూర్చి ముందుగా ఉపదేశింపబడినవాడు ఆ లక్షణములను ప్రత్యక్షానుమానముల ద్వారా గ్రహించినప్పటికీ, రత్నములను ప్రత్యక్షముగా చూచుచూ దానిని గురించి యిది ఫలానా రత్నమని తెలియనివాలె వ్యాధి విశేషమును (వ్యాధియొక్క హేతు) తెలిసికొనజాలడు. జ్ఞానవంతులకు అనగా ఆప్తోపదేశము పొందినవారు అని అర్థము. మూడు విధములు అనగా వ్యాధిని పరీక్షించు సమయమున గ్రహణీ మార్దవము, స్వప్న దర్శనము, దోషముల స్థాన-సంక్రమణము మరియు కోష్ఠము యొక్క మృదుత్వ దారుణత్వాదులు రోగియొక్క కథనము అను ఆప్తోపదేశము ద్వారా తెలిసికొనుట వలన ఆప్తోపదేశమును మూఢవ విధముగా లెక్కించుట జరిగినది.

ఆప్రోవదేశము ద్వారా తెలియదగు అంశములు

6. తద్రేదమునదిశన్తి బుద్ధిమన్తః-రోగమేకమేవం ప్రకోపమేవం
యోనిమేవముత్థానమేవమూత్థానమేవమధిష్ఠానమేవం వేదనమేవం
సంస్థానమేవం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధమేవముప్రదవమేవం వృద్ధిస్థానక్షయ-
సమన్వితమేవముదర్శనమేవం నామానమేవం యోగం విద్యాత్.తస్మిన్నియం
ప్రతీతారాధ్యా ప్రవృత్తిరథవా నివృత్తిరిత్యుపదేశాజ్ఞాయతే.

తాత్పర్యము : బుద్ధిమంతులైన వైద్యులు రోగములను సాంగో
పాంగముగ వివరించి చెప్పదురు. వారి ఉపదేశముల వలన (ఆప్రోవదేశము వలన)
ప్రతిరోగము యొక్క ప్రకోప లక్షణములు, మూలము, కారణము, స్వభావము,
ఉపద్రవములు, వృద్ధిస్థానక్షయములు ముందు రాదోపు లక్షణములు, నామధేయము,
యోగము - వీటిని తెలుసుకొనవచ్చును. మరియు అట్టి రోగమునకు ఇది నేవింప
దగినది లేదా యిది వర్జనీయము అనునవి కూడా తెలియనగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “తత్ర” అను మొదలగువాని ద్వారా ఆప్రోవదేశము
ద్వారా తెలిసికొనవలసిన వానిని చెప్పబున్నాడు. ప్రకోపణము అనునది వాయువునకు
రూక్షత్వము మొదలగునవి ప్రకోపణహేతువులగును. వాతాదులు యోనియగును.
“ఆత్మా” అనగా స్వభావము ఉదాహరణమునకు రోహిణీ(కార్తై)కు దారుణత్వము,
సన్యాసమునకు శీఘ్ర చికిత్స చేయవలసియుండుట ఈ మొదలగునవి స్వభావము
అని తెలిసికొనవలెను. అధిష్ఠానము అనగా శరీరము, అవయవములు మరియు
మనస్సు. ఇది ప్రతీకారము కొరకు చేయు ప్రవృత్తి అనుటకు ఉదాహరణము—
జ్వరమునందు లంఘన పాచనాదులకొరకు చేయు ప్రక్రియ. ప్రతీకారము కొరకు
(అనునరింపవలసిన) నివృత్తికి ఉదాహరణము—నవజ్వరమునందు దీవాన్వప్నము
స్నానము మొదలగువానిని నివృత్తి చేయుట (వర్జించుట) మొదలగునవి అని
తెలిసికొనవలెను.

ప్రత్యక్షము ద్వారా తెలియదగు విషయములు

7. ప్రత్యక్షతస్తుఖలు రోగతత్వంబుభుక్తుః సర్వైరింద్రియైః సర్వానింద్రియార్థా-
నాతురశరీరకాన్ పరిజ్ఞాతన్యత్రసజ్ఞానాత్ తద్యథా-అంత్రహజనం, సంధి-
స్ఫుటనమంగులీపర్వణాంచ స్వరవిశేషాంశ్చ మేహాన్యేషి కేచిద్ధరోపగతాః

శబ్దః స్మృతాః ప్రేణ పరీక్షేతః వర్ణసంస్థానప్రమాణచ్ఛాయాః శరీరప్రకృతి విరారౌచకైర్వైషయకాణి యావిచన్యాన్యనుక్తాని తానిచక్షషా పరీక్షేతః రసం తు ఖల్వాతురశరీరగతమింద్రియవైషయిక మప్యనుమానాదవగచ్ఛేత్: నహ్య-స్యప్రత్యక్షేణ గ్రహణముసపద్యతే తస్మాదాతురపరిప్రన్నేనైవాతురముఖ-రసం విద్యాత్ యూకాపసర్పదేనతస్య శరీరవైరస్యం మక్షికోపసర్పదేన శరీర మాదుర్యంతోహితపిత్త సందేహే తు కిం ధారి లోహితం లోహితపిత్తంవేతి శ్వకాకభక్షణాద్ధారిలోహితమభక్షణాల్లోహితపిత్తమిత్యనుమాతవ్యమ్, ఏవ-మన్యానప్యాతురశరీరగతాన్ రసాననుమత గణాంస్తుఖలు సర్వశరీరగతా నాతురస్య ప్రకృతివైరారికాన్ పూజేనపరీక్షేతస్వర్గం చ పాణినప్రకృతి వికృతియు క్తమ్. ఇతిప్రత్యక్షతోఽనుమానాదు పదేశతశ్చ పరీక్షణ ముక్తమ్.

తాత్పర్యము : రోగతత్త్వమును తెలుసుకొనదలచినవారు ప్రత్యక్షము వలన అన్ని యింద్రియముల చేత రోగి శరీరమందున్న ఇంద్రియార్థములను పరిక్షింపవలెను. రసమును మూత్రము ఇతర వద్దతులద్వారా ఆంధ్ర కూజనము (పేపులు అరచుట), నందుల యందు ప్రేళ్ళ కణుపుల యందును కలుగు స్పృశనము (మెటి కలు విరుచునపుడు కలుగు శబ్దము) మురియు శరీరము నందు కలుగు ఇతర శబ్దములను గూడా గ్రహింప వచ్చును. శరీర వర్ణము, సంస్థానము, మెరుపు, శరీర ప్రకృతి మొదలైన చక్షురింద్రియ విషయాలను, ఇంకను ఈ సంబంధముగా చెప్పబడిన ఇతర విషయములను కూడా చక్షురింద్రియము ద్వారా గ్రహింపనగును. రోగి శరీరము నందలి ద్రవ్యముల రసమును మూత్రము ఇంద్రియ (రసనేంద్రియ) విషయ మైనప్పటికీ అనుమానము చేతనే దానిని తెలుసుకొనవలెను. దీనిని ప్రత్యక్షముగా తెలియుట సాధ్యపడదు. కాబట్టి రోగిని ప్రశ్నించి తద్వారా రోగి ముఖమునందు గల దుచిని తెలుసుకొనవలెను. యూకలు (పేలు) శరీరముపై నుండుట వలన వైరస్యము, ఈగలు వాలటం వలన మధుర రసము - ఇవి ఉన్నట్లు తెలుసుకొనవలెను. రక్తపిత్తమునకు సంబంధించిన ఇది జీవరక్తమూ లేక రక్తపిత్తమూ అను సంశయము కలిగి నపుడు కుక్క, కాకి ఇవి ఆ రక్తమును భక్షించినచో అది జీవ రక్తమనియూ, మూచాడక వదలినచో రక్తపిత్తమనీ తెలియవలెను. ఇదేవిధముగా రోగి శరీరమందలి ఇతర ద్రవ్యముల రసములను అనుమానము ద్వారా గ్రహించవలెను. రోగి వద్ద నుండు గంధములను (వాసనలను) పూజేంద్రియము ద్వారా గ్రహింపవలెను. ప్రకృత వికృత స్వర్గులను చేతి స్పర్శతో గ్రహింపవలెను. ఈ విధము ప్రత్యక్ష అనుమాన ఆహ్వాన వేళముల ద్వారా రోగి పరీక్షను గురించి చెప్పబడినది.

ఆయుర్వేద దీపిక : వ్రేళ్ళ కణుపులకు కూడా స్పృహనము వర్తించును. ఇతర శబ్దములు అనగా దగ్గు ఎక్కిళ్లు మొదలైనవి. చక్షుష ప్రత్యక్ష విషయములలో ఇంతనూ చెప్పబడనివి అనుట వలన లక్షణము కాంతి మొదలైన వానిని గ్రహింప నగును. పేలు శరీరమునందు ప్రాకుట వలన శరీర విరసత్వమున్నట్లు తెలుసుకొన వలెను. విరసత్వము వలననే యూకలు (పేలు) వదును. అటులనే యూకలు ప్రాక నిబో శరీరము నందు విరసత్వము లేదని అనుమానము ద్వారా గ్రహింపనగును. ధారి లోహితమనగా జీవరక్తము. పిత్తము చేత దూషింపబడని కారణమున రక్తము (జీవరక్తము) రసమునందు మార్పు చెందకుండుట చేతనూ కుక్క, కాకి మొదలైన జంతువులు భక్షించుటకు అనువుగా నుండును. రక్తపిత్తము నందు రక్తము పిత్తముచే దూషింపబడుట వలన కుక్కలు, కాకులు భక్షింప యోగ్యముగా నుండదు. శబ్ద స్పర్శరూప రస గంధముల పరీక్షను చేయవలెనని ఉపదేశించి శబ్ద గ్రహణము తరువాత చక్షురింద్రియ విషయమును వివరించి, శబ్దాది లక్షణ పరీక్ష యందు క్రమ నియమము లేదనుట సూచింపబడినది.

అనుమానము చేత తెలియదగు విషయములు

8. ఇమే తు బల్బన్యేకాప్యేవమేవ భూయోఽనుమానశ్చేయా భవన్తి భావాః. తద్యదా అగ్నిం జరణశక్త్యా పరీక్ష్యేత, బలం వ్యాయామశక్త్యా, శ్రోత్రాదీని శబ్దాద్యర్థ గ్రహణేన, మనోఽర్థావ్యభిచరణేన, విజ్ఞానం వ్యవసాయేన, రణః సంగేన, మోహమవిజ్ఞానేన, క్రోధమభిప్రోహేణ, శోకందైన్యేన, హర్షమామోదేన, ప్రీతిం తోషేణ, భయం విషాదేన, దైర్యమవిషాదేన, వీర్యము-త్థానేన, అపస్తానమవిభ్రమేణ, శ్రద్ధామభిప్రాయేణ, మేధాం గ్రహణేన సంజ్ఞానామగ్రహణేన, స్మృతిం స్మరణేన, ప్రియమపత్రపణేన, శీలమనుశీలనేన, ద్వేషం ప్రతిషేధేన, ఉపధమనుబంధేన, దృఢమౌల్బేన, వశ్యతాం విచేయతయా, వయోభక్తిసాత్వ్యాదినముత్తానాని బాల చేశోపశయావేదనా విశేషేణ, గ్రూఢబిందమ వ్యాధిముపశయామపశయాభ్యాం, దోష ప్రమాణ విశేషమపచార విశేషేణ, ఆయుషః క్షయమరిష్టైః, ఉపస్థిత శ్రేయస్త్వం కన్యాతాభినివేశేన, అమలం సత్వమవికారేణ, గ్రహణ్యాస్తు మృదుదారుణత్వం స్వస్నదర్శనమభిప్రాయం ద్విష్టేష్ట సుఖదుఃఖాని చారురపరిష్పృవైవ విద్యాదితి.

తాత్పర్యము : ఇంకా ఇతరములైన ఈ క్రింది భావములను అనుమానము చేత గ్రహింపనగును. అహార పాచన శక్తి చేత అగ్నిని, వ్యాయామ శక్తి చేత బలమును, శ్రోత్రాదులను శబ్దాది అర్థములను గ్రహించు సామర్థ్యము చేతను, అర్థములనుండి వ్యాకులత చెందకుండుట. ఇదే విధముగా ఈ క్రింద నుదహరించిన కొన్ని విషయములను ఎక్కువగా అనుమానము ద్వారా గ్రహింపనగును. అవి వివిధ యనగా జీర్ణశక్తివలన అగ్ని (పాచకాగ్ని)ని, శబ్దములను వినుట మొదలైన వాటి వలన శ్రోత్రము (చెవి) మొదలగు ఇంద్రియములను, విషయముల నుండి వ్యాకులత చెందకుండుట వలన మనస్సును (మనోశక్తి) చేయు పనిని బట్టి విజ్ఞానమును, స్త్రీ నహవానము చేత రజస్సును, విజ్ఞాన లోపము వలన మోహము, ఇతరులకు కీడు తలపెట్టుట వలన క్రోధమును, దైన్యము వలన శోకమును, సంతోషము వలన హర్షము, సంతృప్తి వలన ప్రీతిని, విషాదము వలన భయమును, విషాదము లేకుండుట వలన దైర్యమును, పని చేయుటకు తలపెట్టుట వలన వీర్యమును, బెదరకుండుట వలన స్థిరబుద్ధిని, ఇష్టమును కోరిక వలన, మేధస్సును గ్రహణశక్తి వలన, సంజ్ఞను పేర్కొనుట వలన, స్మరణమును బట్టి స్మృతిని, తొణకుట వలన సిగ్గును, వస్తువుల యంధిత్వమును నేవించు అలవాటును బట్టియు వదలుటను బట్టి ద్వేషమును, తరువాత చేయు పనిని బట్టి గుప్త వేషమును, చలించు కుండుటను బట్టి ధృతిని, విధేయతను బట్టి అజకువను (ఉపశయ అనువశయము వలన బయటకు కనిపించని లక్షణములు గల రోగమును, చేసిన తప్పును బట్టి దోష ప్రమాణమును, అశీర్షముల వలన ఆయుః క్షయమును) వయస్సు, భోజనము సాత్వ్యము, వ్యాధి, ప్రదేశములను క్రమముగా కాల, దేశ, ఉపశయ, వేదనా విశేషముల వలననూ మంచిని కోరుట వలన మంచి కీర్తిని వికారము నొందకుండుట వలన ఛద్ద సత్త్వము (మనస్సు)ను తెలియవచ్చును. గ్రహణి యొక్క మృదు దారుణత్వములు, స్వప్న దర్శనమునకు సంబంధించిన విషయములు, వస్తువుల యందు ఇచ్చా ద్వేషములు, సుఖ దుఃఖములు-వీటిని మాత్రము రోగిని ప్రశ్నించియే తెలుసుకొన వీలగును.

అయుర్వేద దీపిక : ఎక్కువగా అనుమానము వలన గ్రహింప వీలగును అని చెప్పట వలన అనుమానము చేత తెలియనగు అగ్నిబలము మొదలగు కొన్నింటిని రోగి చెప్పేదాన్ని బట్టి కూడా తెలియవచ్చునని సూచించుచున్నాడు. అర్థముల నుండి వ్యాకులత చెందకుండుట వలన మనస్సును తెలియుట అనగా— అన్ని ఇంద్రియములు తమ తమ అర్థములతో సంబంధము పెట్టుకొని యున్నప్పుడు

యిది ఏదో ఒక శక్తియు అని ప్రోక్తము ద్వారా గ్రహించుచూ తరువాత విడిగా ఇది ఏదో ఒక రసమనియు, ఇట్లు అన్ని ఇన్ద్రియార్థములను అన్నింటిని ఒకేపాఠి కాకుండా ఒకదాని తరువాత ఇంకొక దానిని గ్రహించుట జరుగును. కాబట్టియే ఇంద్రియములకు తమ ఆర్థములతో సంయోగ మేర్పడిన తరువాత వానిని గ్రహించు నది మనస్సు అని అనుమానము ద్వారా గ్రహింపబడును. జ్ఞానమును వ్యవసాయము ద్వారా అనుట యందు వ్యవసాయమనగా ప్రవృత్తి; త్రాగు నీటిని త్రాగుటకే ఉపయోగించు ప్రవృత్తి ద్వారా జలము యొక్క జ్ఞానము పున్నది అని తెలుసుకొనవలెను. లేనిచో ఆ నీటిని ఎట్లు చేయును? స్త్రీలతో సహవాసము చేత రజస్సు ఎక్కువ యని తెలియవలెను, స్త్రీ సహవాసము రజస్సు వలననే యగుట వలన అభిద్రోహమనగా ఇతరులను పీడించు ప్రవృత్తి, దైన్యము అనగా ఏడ్చుట, దీనముగా నుండుట మొదలైనవి. ఆమోదమనగా నృత్య గీతాదులచే సంబరము చేసికొనుట. సంతోషము (తోషము) ముఖ ప్రసన్నత వలన తెలియునది. అందువలన ప్రీతి యనునది సంతోషము ద్వారా ప్రకటిత మగునది. హర్షమనునది ప్రీతియొక్క విశేషము. ఇది మనస్సును ఉదేక పెట్టునది అని చెప్పబడినది. దైర్ఘ్యమనగా విపత్తునందును మనస్సు కలవరపడకుండుట. పీడ్యమనునది - అరంభించిన దుష్కరమైన పనిని వదలకుండా మనస్సు లగ్నము చేసి యుండుట. ఉత్థానము - పనిని ప్రారంభించుట. అవస్థానము స్థిరచిత్తము కలిగి యుండుట అవిభ్రమము-త్రాంతి నొందక యుండుట. శ్రద్ధ యనునది-ఇష్టము-స్మృతి యనగా స్మరణశక్తిని కలిగించు సంస్కారము. స్మరణశక్తి కలిగి యుండుటకు కారణము ఆ స్మృతియనెడి సంస్కారమే. ప్రాయశునగా సిగ్గు. అపత్రపేణ-సిగ్గుచో చుంచుండుట బోయినట్లుండుట వలన - శీలమనగా వస్తువుల యందు సహజమైన యిష్టము అను శీలసము అనగా ఎల్లప్పుడు సేవించుట. దాని వలన ఏ వస్తువును ఎల్లప్పుడూ సేవించుచుండునో ఆ వస్తువుపై యిష్టము కలదని గ్రహింపవచ్చును. ప్రతిషేధేన అనగా వదలిపెట్టుట వలన, సేవించక పోవుట వలన ఉపధి యనగా గుప్త వేషము, మారు వేషము (ఉపేత్య ధీయతే ఇతి ఉపధిః). దీనిని అనుబంధము వలన అనగా చేసిన పని వలన, సౌందర్యము చూపిన తరువాత, ఈ విచ్ఛిన్నాని వేషములలో నున్నవాడు చంద్రగుప్తుడు అని తెలుసుకొనుట - విధేయత వలన అనగా అణకువగా నడచుకొనుట వలన, వయస్సు మొదలుకొని వ్యాధి సముత్థానము వరకు ఈ నాలిగింటి వలన తెలియనగును. కాలము చేత పదునారు సంవత్సరముల వరకు బాల్యము-ఈ మొదలైన వర్గీకరణమును గ్రహింపవచ్చును. దేశము వలన భోజనమునందు యిష్టా

యిష్టములను తెలియవచ్చును. ఉదాహరణకు ఇతడు మధ్య ప్రాంతమునుండి వచ్చిన వాడగుట చేత గోధుమలను, మినుములను ఎక్కువగా భుజించుననెడి అనుమాన జ్ఞానము కలుగుట - ఈ పదార్థము ఇతనికి నరిపడుట వలన ఇతనికిది సాత్త్వికము అని గ్రహించుట - సంతాప ముండుట వలన జ్వరమున్నదని గ్రహించుటచే, బాధను బట్టి వ్యాధిని తెలియుట. పూర్తిగా కనపడని లక్షణములు కలవ్యాధిని ఉపశయ అనుపశయముల ద్వారా తెలియవలెననుట చేత స్పష్టముగా తెలియుచున్న లక్షణ ములు గల వ్యాధియందు ఉపశయానుపశయముల ప్రయోగము అనవసరమని తెలియ వలెను. అపచార విశేషము అనగా పెద్ద అపచారముచే అధిక దోషము, కొద్ది అప చారము చేత స్వల్పదోషము కలుగును. మంచిని కోరుట యనగా మంచి మార్గము నవలంబించుట, దీని వలననే అచిరకాలము నందు మంచి కీర్తి కలుగును. సత్త్వము అనగా సత్త్వగుణమును ఎక్కువగా కలిగి యుండుట. అవికారము (వికారము చెంద కుండుట) అనగా రాగద్వేషములు లేకుండుట, రోగిని ప్రశ్నించుట ద్వారా-అనుట చేత గృహణి యొక్క మృదుత్వము మొదలైనవి అనుమానము ద్వారా గ్రహింప దగినవైననూ అనుమానజ్ఞానము ఎక్కువ కష్టముతో కూడి యుండుటచేత రోగిని ప్రశ్నించియే ఈ విషయములను తెలుసుకొనవలెనని తెల్పబడినది. అభిప్రాయము, భోజనాదుల యందు ఇచ్చ, ద్వేషము, ఇష్టము అనుట వలన వస్తువుల యందు కలి గెడు ఇష్టానిష్టములను తెలిసికొనుట యని గ్రహింపవలెను.

త్రివిధ పరీక్షలనుపయోగించి వ్యాధులను తెలిసికొనుట
వలన కలుగు శుభఫలితము.

భవన్తి చాత్ర

9. అస్తతశ్చోపదేశేన ప్రత్యక్షతరణేన చ,
అనుమానేన చ వ్యాధీన్ సమ్యగ్విద్యాద్విచక్షణః
10. సర్వదా సర్వమాలోచ్య యథాసంభవమర్థవిత్,
అథాద్యైవస్యేత్తత్త్వే చ కార్యే చ తదనంతరమ్,
11. కార్యతత్త్వ విశేషజ్ఞః ప్రతివత్తే న ముహ్యతి
అమూఢః ఫల మాప్నోతి యదమోహనిమిత్తజమ్.
12. జ్ఞానబుద్ధి ప్రదీపేన యో నావిశతి తత్త్వవిత్,
ఆతురస్యాస్తదాత్మానం న స రోగాంచితృతి.

అధ్యాయసంగ్రహము

తత్ర శ్లోకా :

13. సర్వరోగ విశేషాణాం త్రివిధం జ్ఞానసంగ్రహం,
యథా చోపదేశవ్యాప్తాః ప్రత్యక్షం గృహ్యతే యథా.
14. యే యథా జానుమానేన జ్ఞేయాస్తాంశ్చాప్యధారదీః,
భావాంశ్చిరోగవిజ్ఞానే విమానే మునిరుక్తవాన్.

ఇత్యగ్నిచేతకృతే తస్మై చరకప్రతిపంస్కృతే విమానస్థానే త్రివిధరోగ విశేష విజ్ఞానీయం విమానం నామ చతుర్థోఽధ్యాయః.

తాత్పర్యము : వివేకవంతుడైనవాడు వ్యాధులను ఆప్రోవదేశ, ప్రత్యక్ష అనుమానములచేత సరిగా తెలిసికొనవలెను. వీలై నంతవరకు అన్ని విధములుగను వ్యాధి తత్త్వమును పరీక్షించి తెలిసికొని ఆపై చేయదగిన కార్యము (చికిత్స)ను అధ్యయనము చేయవలెను. కార్యతత్త్వ విశేషమును తెలిసి కొనినవాడు ఘటము నందు అసజయము పొందడు. మోహరహితుడు మోహము లేకపోవుట వలన కలుగు జ్ఞానమును పొందును. జ్ఞానబుద్ధి యనెడు ప్రకాశము చేత రోగి యొక్క అంతరాత్మను (శరీరము నందలి పరిస్థితిని) చూడలేనివాడు రోగములను చికిత్సించ జాలడు.

అన్ని రోగములను తెలిసికొనుటకు సంగ్రహముగా మూడు మార్గములు న్నవి. అవి ఆప్రోవదేశము, ప్రత్యక్షము మరియు అనుమానము. రోగ విజ్ఞానమును కలిగించు భావములను మురిసత్తముడు త్రిరోగ విజ్ఞాన విమానమునందు వివరించెను.

ఇది అగ్ని వేరునిచే రచింపబడి చరకునిచే ప్రతి సంస్కరింపబడిన విమాన స్థానము నందలి త్రివిధరోగ విశేష విజ్ఞానీయ విమాన మనెడి నాల్గవ అధ్యాయము.

ఆయుర్వేద దీపిక : వీలై నంత వరకు అనుట చేత అన్ని చోట్లను, అన్ని ప్రమాణముల చేతను పరీక్ష చేయుట సాధ్యపడదనుట సూచింపబడుచున్నవి. అథః....ప్రతియొక్క శబ్దము యొక్క విషయమును పరీక్ష చేసిన తరువాత తత్త్వము నందు అనగా వ్యాధి తత్త్వము నందు మరియు పని యందును సాధ్యమైన వ్యాధి

యందు చేయదగిన కర్తవ్యము నందును తదుపరి విచక్షణను చేయవలెను. చెప్పబడిన తత్త్వము (వ్యాధితత్త్వము) తదనుగుణమైన కర్తవ్యము నందును పరిశీలన చేసి నిశ్చయము చేయవలెనని ఆర్థము. అనంతరమునగా తేడా తెలియని అని ఆర్థము. కార్యతత్త్వ విశేష వివేచన వలన కలుగు ఫలమును కార్యే .... — అను వాక్యము ద్వారా చెప్పచున్నాడు ప్రతిపత్తియనగా పనులను, వాటి అర్హతను బట్టి చేయుట. అమూఘుడు అనగా ప్రతిపత్తి యందు మోహరహితుడు అజ్ఞానరహితుడు అని ఆర్థము. జ్ఞానము-శాస్త్రము దాని వలన వచ్చు బుద్ధి జ్ఞానబుద్ధి. అవిశతి అనగా బుద్ధి చేత గ్రహించును అని ఆర్థము. అంతరాత్మను అనగా రోగి యొక్క అంతః శరీరము.

ఇది శ్రీ చక్రపాణి దత్తునిచే రచింపబడిన ఆయుర్వేద దీపికయను చరక తాత్పర్యటీకలోని విమాన స్థానమందలి త్రివిధరోగ విశేష విజ్ఞానీయమనెడి స్థాన అధ్యాయము.

స్రోతో విమానము

పంచమాధ్యాయము

1. అథాతః స్రోతసాం విమానం వ్యాఖ్యాస్యామః.
2. ఇతి హ స్మాహ భగవాన్ఆత్రేయః.

తాత్పర్యము : ఇక స్రోతో విమానమును గురించి చెప్పకొందము- అని ఆత్రేయ భగవానుడు వచించెను.

చక్రపాణి : త్రిందటి అధ్యాయము నందు పరీక్ష విధములను తెలిపి ఆ విధానముచే పరీక్షింపవలసిన శరీరము నందలి స్రోతస్సుల యొక్క సమస్థితి వికృత స్థితులను వివరించుటకు స్రోతో విమానమును చెప్పుచున్నాడు.

స్రోతస్సుల ప్రకారములు - స్రోతో శబ్దమునకు అర్థము

3. యావత్తః పురుషే మూర్తిమంతో భావవిశేషాస్తావత్త పీవాస్మిన్ స్రోతసాం ప్రరారవిశేషాః సర్వే హి భావా పురుషే నాస్తరేణ స్రోతాన్యథి నిర్వర్తంతై, ఉయం వాచస్యథిగచ్ఛంతి. స్రోతాసి ఖలు సరితామహాపద్యమానానాం ధారానామథివాహీని భవన్త్యయన్తాదేన.

తాత్పర్యము : పురుషుని యందు ఎన్ని మూర్తిమంత భావరూప వస్తువులున్నచో అన్ని ప్రరారముల స్రోతస్సులు పున్నవి. పురుషునిలోని భావములన్నియు స్రోతస్సుల వలననే ఉద్భవించుట లేదా ఉద్భవించుట జరుగును. అసలు స్రోతస్సులు పరిణామము చెందుచున్న ధారువులను ఒక చోడు నుండి మరియొక చోటికి తీసుకొని వెళ్ళునట్టివి. ఇవి వహన వాహనమునకు పనికి వచ్చునట్టివి.

ఆయుర్వేద దీపిక : మూర్తి మంత మనగా - అన్ని చోట్లను లేని (నిర్విష్ట స్థానము కలిగిన) ద్రవ్యరూపములైన ఆరారములు అని అర్థము. ఎందుచేత ననగా ద్రవ్యసరితామము గల ఆరారములు సర్వప్రదేశమున వ్యాపించుచుండక నిర్దిష్టమైన స్థానమునందే యుండునవి. భావ విశేషములనగా ఉత్పత్తి యైన వస్తు విశేషములు. సర్వే....అను వాక్యము వలన దీనిని పోరువు చెప్పబడుచున్నది. అథి

నిర్వర్తస్త....అనగా పుట్టించుచున్నవి. ఇది సంతాన న్యాయమును సూచించును. ఖలు శబ్దము హేతువును వక్కాణించుచున్నది. పరిణామమును పొందుచున్న అనగా తమ పూర్వ రూపములైన రసము మొదలైన స్థితులను వదిలి ఉత్తరోత్త ర్గతా జనించు రత్తాది స్థితులను పొందుచున్న ధాతువులు యని అర్థము. అయినా ర్థేన.. అనుటచే స్థిరములైన ధాతువులను శ్రోతస్సులు తమ యందు ప్రవహింప జేయవు. కాని వేరొక ప్రదేశమునకు ధాతువులను తీసుకొని వెళ్ళువనిని అవి చేయును. రక్త రూపముగా పరిణమించిన రసము కలియుట వలన రక్తము యొక్క వృద్ధి యగు నని అనుకొందము. అట్టి తరి వేరు స్థానము నందున్న రసమును తెచ్చి రక్తము నందు కలుపు గమన మార్గమును కూడ శ్రోతస్సనియే వ్యవహరింతురు. ఇక్కడ ఒక ముఖ్య విషయము గలదు — శ్రోతస్సులందు ఎక్కువగా ఉత్తర ధాతుపోషక భాగము యొక్క పరిణామమే రత్తాది ధాతువులుగా మారుచున్నది. అదియును ఉత్తర ధాతుపోషణమనునది శ్రోతస్సుల వలననే జరుగును. రక్తధాతు పరిణామము నందు ఏ విధమైన న్యాయమున్నదో అదియే ఇతర ధాతువులకును వర్తించును. అంతేగాని ఇతరులైన శ్రోతస్సులద్వారా ఇతర ధాతువుల పరిణామము జరగదు. (అనగా మేదోపహాశ్రోతస్సుల ద్వారా రక్త ధాతు లేదా మాంస ధాతు పరిణామము జరుగకపోవుట మొదలైనవి) అయినా ధాతువుల స్థానములు భిన్నమైన వగుట చేత యిది జరుగదు. ఒక ప్రదేశము నందున్న చెట్లకు మరియొక చోటనున్న శ్రోతస్సు ద్వారా సేదనము జరుగదు. మనస్సు నిత్యమైన దగుట వలన పోషణ అనునది దీనికి లేకపోయినప్పటికీ ఇంద్రియములున్న చోట్లకు ప్రవేశించుటకు ఇది శ్రోతస్సు లున్నవనియే అనుకొనవలెను. మనస్సు మొదలైన అతీంద్రియములకు శరీరమంత యును శ్రోతోరూపమై యుండును. (అనగా ఇవి శరీరము నందెవటిదైననూ వ్యాపించగలవు) దోషములకు సర్వ శరీర వ్యాపకత్వముండుటచే వాటికి ప్రత్యేక శ్రోతస్సులను చెప్పకపోయినప్పటికీ అన్ని శ్రోతస్సులనూ దోష వహకములుగానే పనిచేయునని తెలియవలెను. సూక్ష్మ పరిశీలన వలన వాదాదులకును ప్రత్యేక ధమ నులను గుర్తించుట జరిగినది. సుశ్రుత శరీరములోని 7వ అధ్యాయమున - తాసాం వాత వాసాన్యోదశ.... అని చెప్పి దోషములకు ప్రత్యేక ధమనులను గుర్తించుట జరిగినది. చరకము నందు సుశ్రుత సంహితలో వలె ధమసీ సివా శ్రోతస్సుల వివిధ భేదములు చెప్పబడి యుండలేదు.

పురుషులు స్త్రోత్రోమయుడనుట

4. అపి చైతే స్త్రోతసామేవ నమువయం పురుషుచ్చన్తి, సర్వగతత్వాలే సర్వ-
సరత్వాచ్చ చోషప్రకోపణ ప్రళమనానాం న ధ్యేతదేవం, యన్య హి
స్త్రోతాంసి, యచ్చ వహన్తి, యచ్ఛావహన్తి, యత్ర చావస్థితాని, సర్వం
తదన్యత్రేభ్యః, అతిబృహత్వాల్ ఖలు కేచిదపరిసంభ్యేయాన్యాచక్షతే
స్త్రోతాంసి, పరిసంభ్యేయాని పునరన్యే.

తాత్పర్యము : కొందరు స్త్రోతస్సుల నముదాయమే పురుషుడని
యందురు. స్త్రోతస్సులు సర్వశరీరమందునను వ్యాపించియుండుట వలన చోష
ప్రకోపక-చోషామిశ్ర పదార్థములను సర్వశరీరమునందును ప్రసరింపజేయుట వలన
ఇట్లను కొందురు. కానీ ఇది సరికాదు. ఎందుచేతననగా ఈ స్త్రోతస్సులు ఎవరికి
సంబంధించినవో (దేనిచే నిర్మించబడినవో) దేనిని ఇవి ప్రవహింపజేయునో, ఎవ
నిని ఆక్రమించియుండునో, ఎక్కడ ఇవి స్థిరముగా నుండునో అది అంతయును
స్త్రోతస్సులకు భిన్నమైన దగుట చేత పురుషుడును, స్త్రోతస్సులును ఒకటిగా కలంప
రాదు. ఇవి ఎక్కువగా నుండుట వలన లెక్కించుటకు మిక్కిలికష్టముగా నున్నవని
కొందరందురు. పీటికి నిర్ణీతమైన సంఖ్య కలదని కొందరి యభిప్రాయము.

ఆయుర్వేద దీపిక : అంతటా వ్యాపించి యుండుటచే అనగా శరీరము
నందలి అన్ని అవయవముల యందును వ్యాపించి యుండుటచే అని అర్థము.
అన్నింటినీ ప్రవహింపజేయుట యనుట తరువాత వాక్యమునకు అన్వయించును.
అసత్యము చోష ప్రకోపమును, పథ్యము చోష శమనమును కల్గించును. సర్వ
శరీరము నందును చోషము ప్రసరించునట్లే భేషజమును ప్రసరించును. రావున అన్ని
చోట్లనూ స్త్రోతస్సులున్నట్లు తెలియుచున్నది. అందుచేత పురుషుడు స్త్రోత్రోమయమై
యున్నాడనుట పూర్వ వక్షము నందు స్థాపింపబడుచున్నది. సత్వేత దేవం....అనుట
వలన ఈ వాదమును ఖండించుచున్నాడు.

ఈ స్త్రోతస్సులు దేనివలన నిర్మింపబడినవో (ఎవరికి చెందినవో) దేనిని
వహించుచున్నవో అనగా ఏ రసము మొదలైన వానిని ప్రవహింప జేయుచున్నవో,
దేనిని అవహించుచున్నవో అనగా దేనికి పుష్టిని కలుగజేయుచున్నవో అని అర్థము.
ఎక్కడ పున్నవో అనగా ఏ మాంసము మొదలైనవాటిలో బంధింపబడి స్థిరముగా
నున్నవో అని అర్థము. ఇవి అన్నియును స్త్రోతస్సులు కాదు. రాబట్టి పురుషుడు
స్త్రోతస్సుల నముదాయము మాత్రమే యనుట సరికాదు.

ఘాల స్రోతస్సుల సంఖ్య - వాటి పేర్లు

5, 6, 7. తేషాం తు ఖలు స్రోతసాం యథాస్థూలం కతివిత్పరీకారాన్మూలతశ్చ ప్రకోపవిజ్ఞానతశ్చాఽనువ్యాభ్యాసాన్యముః, య ఖవిష్యస్త్వలమనుత్తార్థజ్ఞానాయ జ్ఞానవతాం, విజ్ఞానాయ చాఽజ్ఞానవతామ్ తద్యథా - ప్రాణోద్-కాన్పరసరుత్తిరమాంసమేదోఽస్థిమజ్జశుక్రమూత్రపురీషస్వేదవహానీతి. వాత పిత్తశ్లేష్మణాం పునః సర్వశరీరచరాణాం సర్వస్రోతాన్యాయన భూతాని, తద్వదతీన్ద్రియాణాం పునః సత్వాదీనాం కేవలం చేతనావచ్ఛరమయనభూతమదిష్ఠానభూతం చ తదేతత్స్రోతసాం ప్రకృతిభూతత్వాన్న వికారైరుపస్పృశ్యతే శరీరమ్.

తాత్పర్యము : ఈ స్రోతస్సుల యొక్క వివిధ భేదములను వాటి మూలమును బట్టి వాటి ప్రకోప విశేషమును బట్టియు వివరముగా తెలుసుకొందుము. ఇది జ్ఞాన సంపన్నులైన వైద్యులు స్రోతో విషయమును తెలియకుండుటచేత వారి జ్ఞానాభివృద్ధికిని, ఏమియు తెలియని వారికి విజ్ఞానము కొరకును ఉపయోగపడును. స్రోతస్సులు 1) ప్రాణవహములు, 2) ఉదకవహములు, 3) అన్నవహములు, 4) రసవహములు, 5) రక్తవహములు, 6) మాంసవహములు, 7) మేదోవహములు, 7) అస్థివహములు, 9) మజ్జావహములు, 10) శుక్రవహములు, 11) మూత్రవహములు, 12) పురీష వహములు, 13) స్వేదవహములు. (ఇవి ప్రాణవహ స్రోతస్సులు, ఉదకవహ స్రోతస్సులు.... ఈ విధముగా పిలువబడును) అనునవి. అటుపైన వాత పిత్త శ్లేష్మములు సర్వ శరీరమునందు సంపరించునవి. ఇవి అన్ని స్రోతస్సుల ద్వారానూ పయనించునట్టివి. అదేవిధముగా అతీంద్రియములైన సత్వము (మనస్సు) మొదలైనవి చేతనావంతమైన శరీరమునందే యుండుట, దానియందే తమ గమనము కలిగియుండుట ఐదుగుచున్నది. ఇట్టి స్రోతస్సులు శరీరమునందు ప్రాకృతికముగా యుండుటవలన శరీరమున కెట్టి వికారమున్నూ కలుగదు.

ఆయుర్వేద దీపిక : ప్రకోప విశేషమునుబట్టి అనగా స్రోతస్సులకు ప్రకోపమును ఏ విధముగా తెలుసుకొందుమో ఆ విధముగా అని అర్థము. తెలియని విషయమును తెలుసుకొనుటకు అనగా స్రోతస్సులను గురించి ఇంతకు పూర్వము తెలియినో వాటిని గురించి తెలుసుకొనుటకు అని అర్థము. జ్ఞానవంతులకు అనగా

చెప్పబడిని విషయములను గురించి తెలుసుకొన గలిగినవారు. జ్ఞానపంతులు ఈ చెప్పబోవు లక్షణములను బట్టి ప్రోతస్సులను అనుమానము ద్వారా తెలిసికొందురు. తెలియనివారికి తెలియబరచుటకు చెప్పినంతవరకే తెలిసికొనుటకు, మందబుద్ధి గలవారికి అదేవిధముగా అనగా సర్వ శరీరమునందు సంవరించు వానికి ఉద్దేశించబడినది. చేతనావంతమైన శరీరము అనగా అచేతనములైన కేశనఖాది ప్రదేశములందు సత్త్వము మొదలైనవాని ప్రవేశమును నిషేధించుచున్నాడు. చోషములు మాత్రము అక్కడకు కూడా వెళ్ళునని అర్థము. ఆయనభూతము (వహించునది) అనగా మార్గమైనట్టిది. అధిష్టాన భూతమనగా స్థానమైనట్టిది.

ప్రాణవహాది ప్రోతస్సుల మూలములు మరియు దుష్టి లక్షణములు

8. శ్రీత్ర ప్రాణవహానాం ప్రోతసాం హృదయం మూలం మహాప్రోతశ్చ. / ప్రదృష్టానాం తు ఖల్వేషామిదం విశేషజ్ఞానం భవతి: తద్యథా-అతిసృష్టమతి-బద్ధం కుపితమల్పాల్పమపీక్షం వా సకబ్ధి భూలముచ్ఛసంతం దృష్ట్యా ప్రాణవహాన్యన్య ప్రోతాంసి ప్రదృష్టానీతి విద్యాత్.

ఉదకవహానాం ప్రోతసాం తామూలం క్లోమ చ / ప్రదృష్టానాం తు ఖల్వేషామిదం విశేషజ్ఞానం భవతి: తద్యథా-అహోరాత్రోష్ణతక్లొమరోషం విపానం చాతిప్రవృద్ధాం దృష్ట్యా దకవహాన్యన్య ప్రోతాంసి ప్రదృష్టానీతి విద్యాత్.

/ అన్నవహానాం ప్రోతసామామాశయో మూలం వామం చ సార్వమి. / ప్రదృష్టానాం తు ఖల్వేషాం ఇదం విశేషజ్ఞానం భవతి. తద్యథా అనన్యాభిలషణ-మరోచరావిపాకౌ చర్మం చ దృష్ట్యాన్నవహాన్యన్య ప్రోతాంసి ప్రదృష్టానీతి విద్యాత్.

రసవహానాం ప్రోతసాం హృదయం మూలం దశ చ భుజాన్యః శోణితవహా-నాం ప్రోతసాం యకృన్ములం ప్లేహో చ. మాంసవహానాం చ ప్రోతసాం స్నాయు మూలం త్వక్తో చ. మేదోవహానాం ప్రోతసాం పృష్ఠో మూలం నపావహానం చ. అస్థివహానాం ప్రోతసాం మేదో మూలం బిఘనం చ. మజ్జావహానాం ప్రోతసామస్త్రీని మూలం నస్తయశ్చ-మిత్రవహానాం ప్రోతసాం వృషకో మూలం శేఫశ్చ.... ప్రదృష్టానాం తు ఖల్వేషాం రసాదీవహా-ప్రోతసాం విజ్ఞానాన్యుత్తాని వినిధాతళితపీయేంద్ర్యాదే - యావద్భవం చ

ధాతునాం ప్రదోషవిజ్ఞానాని తాన్యేవ యథాస్వం ప్రదృష్టానాం ధాతుస్రోత సామ్. మూత్రవహానాం స్రోతసాం బస్తియ్యులం వజ్జహౌః, ప్రదృష్టానాం తు ఖల్వేషామిదం విశేషవిజ్ఞానం భవతి. తద్యథా అతిస్పృష్టమతిబద్ధమ్ కుపిత-మల్మలృప్తమభీక్ష్యం వా బహులం సకూలం మూత్రయంతం దృష్ట్వా మూత్ర-వహాన్యన్య స్రోతాంసి ప్రదృష్టానీతి విద్యాత్....

పురీషవహానాం స్రోతసాం పక్ష్యాశయో మూలం స్థూలగుదంచ పదృష్టానాం ఖల్వేషా మిదం విశేషవిజ్ఞానం భవతి. తద్యథా-కృచ్ఛ్రిదాలాల్పం సకూలమతిద్రవ-మతిగ్రథితమతిబహు చోపవిశంతం దృష్ట్వా పురీష-వహాన్యన్య స్రోతాంసి ప్రదృష్టానీతి విద్యాత్.

స్వేదవహానాం స్రోతసాం మేదో మూలం రోమక్షూపశృంగ-ప్రదృష్టానాం తు ఖల్వేషా మిదం విశేషవిజ్ఞానం భవతి తద్యథా-అస్వేదనమతిస్వేదనం పారుష్యమతిస్లక్షితామృగన్య పరిదాహం లోమహర్షంచ దృష్ట్వా స్వేదవహా-న్యన్య స్రోతాంసి ప్రదృష్టానీతి విద్యాత్.

తాత్పర్యము : వీటియందు ప్రాణవహ స్రోతస్సులకు మూలము హృదయము మరియు మహాస్రోతస్సు. ఈ క్రింది లక్షణముల వలన ప్రాణవహ స్రోతస్సులు ప్రదృష్టములైనవని గ్రహింపనగును. ఎక్కువగా ప్రవహించుట, బంధింపబడియుండుట, కొంచెవినట్లుండుట, కొంచెము కొంచెముగా గాలిని వదలుట, మాటిమాటికినీ నొప్పితో శబ్దముతో గాలిని పీల్చి వదలువానిని చూచి అతని ప్రాణవహ స్రోతస్సులు దూషింపబడినవని యెరుంగవలెను.

ఉదకవహ స్రోతస్సుల మూలము తాలుపు మరియు క్లోమము. నాలుక, అంగిలి (తాలుపు) పెదవులు, కంఠము మరియు క్లోమనలికా ఇవి యన్నియునూ ఎండిపోయినట్లుండి అతిగా దప్పికను కలిగియున్న పురుషునికి అతనికి ఉదకవహ స్రోతస్సులు దూషింపబడియున్నవని గ్రహింపవలెను.

అన్నవహ స్రోతస్సులకు అమాశయము మరియు వామ పార్శ్వము మూలము. అన్నమునందిచ్చురేకుండుట, అరుచి, అజీర్ణము, వాంతి కలుగుట ఈ లక్షణములున్న వ్యక్తి యొక్క అన్నవహ స్రోతస్సులు దూషితములైనవని గ్రహింపవలెను.

రసవహా శ్రోతస్సులకు హృదయము మరియు వది ధమనులు మూలముగా నున్నవి. రక్తవహా శ్రోతస్సులకు మూలము యకృత్తు మరియు స్లీహా. మాంసవహా శ్రోతస్సులకు స్నాయువు మరియు చర్మము మూలములైయున్నవి. మేదోపహా శ్రోతస్సులకు వృక్కలు మరియు వపావహానము మూలము. అస్థివహా శ్రోతస్సులకు మేదస్సు మరియు జఘనము మూలము. పుష్టివహా శ్రోతస్సుల మూలము అస్థులు మరియు సంఘలు. చక్రవహా శ్రోతస్సులకు వృషణములు మరియు మేఘము మూలమైయున్నవి. ఈ రసాది ధాతువులు ప్రద్యుష్టములైనప్పుడు కలుగు లక్షణములు సూత్రస్థానమునందలి వివిధాశితసీతీయాధ్యాయము (చ.సూ. 28) నందు పొందు పరచబడినవి. ధాతువులకు ఒక్కొక్కదానికి దూషితలక్షణములు ఏవైతే చెప్పబడి యున్నవో అవియే ఆ యా ధాతువహా శ్రోతస్సుల దూషిత లక్షణములుగా గ్రహింప వలెను.

మూత్రవహా శ్రోతస్సులకు మూలము వస్తి మరియు వంక్షణములు, (గజ్జలు). మూత్రమును అధికముగా స్రావము చేయుచున్నను, అసలు స్రావము చేయకున్ననూ, ప్రకోపించి, కొంచెము కొంచెముగా, మాటమాకిటిని, ఎక్కువగా నొప్పితో కూడి స్రావము చేయుచున్నవాని యొక్క మూత్రవహా శ్రోతస్సులు ప్రమాషితములైనవని గ్రహింపనగును. పురీషవహా శ్రోతస్సుల మూలము వత్సాశయము మరియు స్థూల గుదము. కష్టముగా కొంచెము కొంచెముగా శబ్దము బాధతో కూడి అతిద్రవ మూత్రముగను, కఠినముగను (గట్టిగను) ఎక్కువ పరిమాణములో పురీషమును వదలు వానిని జూచి అతని పురీషవహా శ్రోతస్సులు దోషింపబడినవని గ్రహింప నగును. స్వేదవహా శ్రోతస్సులకు మేదస్సు మరియు రోమ కోశములు మూలము. చెమట పట్టుకుండుట, అతిగా చెమట పట్టుట, చర్మము కఠినముగను, దిద్దుగా, మంటితో రూడియుండుట గగుర్పాటు కలుగుట, ఈ లక్షణములున్నవాని యొక్క స్వేదవహా శ్రోతస్సులు దూషితములైనవని తెలియవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : ప్రాణవహములు అనగా ప్రాణసంబ్ధకమైన వాయువును పోషించునవి. ఇది ముఖ్యముగా ప్రాణమును పేరుగల వాయువును పోషించు ప్రత్యేకమైన శ్రోతస్సు. సామాన్యముగా వాయువునకు అన్ని ధమనులును బాహ్యములని చెప్పబడు అర్థంబరము లేదు. మూలముగగా పట్టుచోటు. అతిస్పష్ట ఆలోచనలు విధర్మముచేత గ్రహించబడునవి ఈ తెలియచూచుచే నమయమున

సంభవించవు. గావున పీటిని వేరు వేరు పరిస్థితులుగానే తెలియవలెను. అల్పముగా మరియు తీక్ష్ణముగా అనునవి కూడా వేర్వేరుగనే గ్రహింపవలెను. క్లృమము హృదయమునందలి పిపాసాస్తానము. వపా యనగా ఉదరమునందలి స్నిగ్ధమైన వర్తివంటిది. దానినే జనులు తైలవర్తికా యందురు. సుశృత్తమునందు ప్రేదోవహా శ్రోతస్సులకు వృక్కలు మరియు కటిస్తానములు మూలముగా చెప్పబడినవి. ఇది అతీంద్రియజ్ఞానము ద్వారా తెలుసుకొను విషయమగుటచే ఇది ఇదమితముగా చెప్ప నలవికాదు. అస్థిభాతువు కూడా ద్రవరూపమున ఉన్నప్పుడు శ్రోతస్సుల ద్వారానే ప్రసరింపబడునది గావున అస్థివహ శ్రోతస్సులు కూడా పేర్కొనబడినవి. వివిధాశిత పీతీయా ధ్యాయమునందు రసాది భాతువుల దుష్టి లక్షణములు చెప్పబడినవి. తద్వ్యాహకములైన శ్రోతస్సులను గురించి చెప్పి యుండలేదు. అయినప్పటికీ రసాది వహశ్రోతస్సుల విజ్ఞానముల గురించి చెప్పబడిన దనుటలో రసాది భాతువుల వైకృతము తద్వ్యాహక శ్రోతస్సుల వైకృతముగా సామాన్యార్థమునందు చెప్పబడినది. రసాది వాహక ధమనులయొక్క వైకృతము ఆయా భాతువుల వైకృతము రెండునూ ఒకటిగా చెప్పవారు వేర్వేరుగా భాతుశ్రోతోదృష్టి లక్షణములను చెప్పి యుండలేదు. ఇంకను ధమనులు దూషింపబడుట వలన ఆ యా భాతువులను ఆ యా ప్రకోపస్తానములనుబట్టి దూషింపబడుటచేత రెండింటి దుష్టిని అభిన్నముగా చూచెదరు. ధమనులు దూషింపబడుటవలన ఆ యా భాతువులను దృష్టి చెందుటచేసి భాతుదుష్టి లక్షణములే ఆ యా ధమనుల దృష్టి లక్షణములుగా చెప్పబడినవి. రక్త భాతు దుష్టి లక్షణములు చెప్పక ఆ ధమనీ దుష్టిని గురించి చెప్పినప్పుడు అతి ప్రవృత్తి మొదలగు రక్తదుష్టి లక్షణములే చెప్పబడినవి. ఆస్వేదనము మొదలైన స్వేదవహ శ్రోతస్సుల దుష్టి లక్షణములు కుష్ఠ రోగమునకు పూర్వ రూపములుగా కూడా చెప్పబడియున్నవి. దీనివలన కుష్ఠరోగమునకు చెప్పబడిన ఇతర పూర్వ రూపములతోబాటు ఆస్వేదనాదులుండుట వలన కుష్ఠ పూర్వ రూపములను నిశ్చయించవలెను. ఈ లక్షణముల వలననే స్వేదోవహ శ్రోతస్సుల దుష్టిని నిర్ణయించ వలెను. ధమనులయొక్క మూలమును తెలుసుకొనుటవలన ప్రయోజనము చెప్పబడి యుండకపోయిననూ మొదలునరికిన చెట్టువలె ధమనులునూ మూలమువద్ద చెబ్బి తిన్నప్పుడు నశించును అని తెలియవలెను. అందువలననే సుశృత్తమునందు శ్రోతో మూలములవద్ద శస్త్రములచే పొడిచినపుడు కలుగు లక్షణములు వివరింపబడినవి.

శ్రోతౌపర్యాయ నామములు

9. శ్రోతాంసి సిరా ధమన్యో రసాయన్యో నాడ్యః పద్మానో మూగ్ధాః శరీరచ్చిద్రాణి సంవృతాసంవృతాని స్థానాని ఆశయాః నికేతాశ్చేతి శరీరధాత్వావకాశానాం లక్ష్మ్యలక్ష్మ్యకాం నామాని భవన్తి. తేషాం ప్రకోపాత్ స్థానాస్తాననైవ శరీర ధాతవః ప్రకోపహాపద్యంతే. ఇతరేషాం చ ప్రకోపాది తరాణి. శ్రోతాంసి శ్రోతాంస్యేవ, ధాతవశ్చ ధాతూనేవ ప్రయాషయన్తి ప్రదృష్టాః. తేషాం సర్వేషామేవ నాత పితృ శ్లేష్మజ్ఞో ప్రదృష్టా దూషయితారో భవన్తి వోష స్వభావాదిరి.

తాత్పర్యము : శ్రోతస్సులు, సిరలు, ధమనులు, రసాయనులు, రస వాహినులు, నాడులు, పంథానములు, మార్గములు, శరీర చిద్రములు, సంవృతా సంవృతములు, స్థానములు, ఆశయములు, నికేతములు. — ఇవి ధాతువుల యొక్క కనిపించు మరియు కనిపించని కూన్యస్థానముల (అవకాశముల పేర్లు). వీటి ప్రకోపమువలన, వీటియందే యుండుటవలన, వీటియందే సంచరించుటవలననూ శరీర ధాతువులనూ ప్రకోపించును. ఇతర శ్రోతస్సు ధాతువులనుకూడా ప్రకోపింప జేయును. ప్రకుపితములైన శ్రోతస్సులు ఇతర శ్రోతస్సులనే ప్రకోపింపజేయును. అట్లే ప్రకుపితములైన ధాతువులు ఇతర ధాతువులనే ప్రకోపింపజేయును. ఈ ధాతు శ్రోతస్సులను దూషింప జేయునవి దుష్టములైన వాత పితృ శ్లేష్మములే. దూషింప జేయు స్వభావము కేవలము ఈ మూడింటికే యుండుట వలన అట్లు జరుగుచున్నది.

ఆయుర్వేద దీపిక : శ్రోతస్సులకు వ్యవహారార్థము శ్రోతాంసి (శ్రోత స్సులు) మొదలైన పర్యాయములు చెప్పబడినవి. సంవృతా సంవృతములు అనునది ఒక పేరు. ఇది చివరల యందు సంవృతములు (ఒకదాని నొకటి పెనవేసుకుని యుండునవి) మూలమునందు అసంవృతములు (ఒక్కటిగనే యుండునవి). స్థానము మొదలైన (స్థానము, ఆశయము, నికేతము) పర్యాయములు ధమనీ మూలము యొక్క పర్యాయములుగా చెప్పుదురు. ధమనులున్నూ రసము మొదలగువాటికి స్థానమై యున్నందున మరియొందరు ఈ పేర్లను కూడా ధమనులకు పర్యాయములుగా వ్యవహరించురు. స్థానము నందున్నవి అనగా ఆశయము నందున్నవి అని అర్థము. మార్గమునందు వెళ్ళునవి అనగా ధమనులలో ప్రవహించునవి. ఇతరేషాం అను వాక్యార్థమును శ్రోతాంసి చ.... .... అను వాక్యము ద్వారా వివరించడం

జరిగినది. శ్రోతస్సులు, ధాతువులు దూషింపబడి అటుపై తమ సమీపమున గల శ్రోతస్సులు, ధాతువులను, స్వదోషమును సంక్రమింపజేసి దూషింపజేయును అని అర్థము. దోష స్వభావము అనగా దూషింపజేయు స్వభావము. ఇది దోషములకే (త్రిదోషములకు మాత్రమే) యున్నది. ధాతువుల కీ గుణము లేదు. కావున ధాతువు చేత దూషింపబడుట ధాతుదుష్టి. ఇది ధాతువునందున్న దోషము వలననే ఆ సంజ్ఞ ఇవ్వబడినదని గ్రహింపవగును.

శ్రోతోదుష్టికి కారణములు

భవన్తి చాత్ర

10. క్షయాత్సంభారణా ద్రౌఢ్యే ద్వాయామాత్ జుధితస్య చ ప్రాణవాహీని దుష్యన్తి శ్రోతాన్యన్యైశ్చ దారుణైః.
11. ఔష్ణ్యాదామాద్భయాత్పానాదతి శుష్కాన్న సేవనాత్, అమ్బువాహీని దుష్యన్తి తృష్ణాయాశ్చాతి పీడనాత్.
12. అతిమాత్రస్య చాకాలే హితస్య చ భోజనాత్, అన్నవాహీని దుష్యన్తి వై గుణ్యాత్పావకస్య చ.
13. గురుశీత మతిస్నిగ్ధమతిమాత్రం సమశ్చతామ్, రసవాహీని దుష్యన్తి చిన్త్యానాం చాతి చిన్తనాత్.
14. విదాహీన్యన్నపానాని స్నిగ్ధోష్ణాని ద్రవాణి చ, రక్తవాహీని దుష్యన్తి భజతాం చాతపావలే,
15. అభిష్యందీని భోజ్యాని స్థూలాని చ గురుణి చ. మాంస వాహీని దుష్యన్తి భుక్త్వా చ స్వపతాం దీవా.
16. అవ్యాయామాద్భవా స్వపాన్నాత్ మేధ్యానాం చాతి ఖక్షణాత్, మేదో వాహీని దుష్యన్తి వారుణ్యాశ్చాతి సేవనాత్.
17. వ్యాయామాదతి సంఖోభా దస్థ్వామతి విఘట్టనాత్, అస్థి వాహీని దుష్యన్తి వాతలానాం చ సేవనాత్.
18. ఉత్పేషాదత్యభిష్యన్దాదభిమాతాత్పిడనాత్, మజ్జావాహీని దుష్యన్తి విరుద్ధానాం చ సేవనాత్.

19. అకాల యోని గమనాత్ నిగ్రహదతిమైఘినాత్,
శుక్రవాహీని దుష్కన్తి శత్రుజైరాగ్నిభిస్తథా.
20. మూత్రితోదకభక్ష్యశ్రీసేవనాత్ మూత్రనిగ్రహాత్,
మూత్రవాహీని దుష్కన్తి క్షీణస్యాఽభక్షరస్య చ.
21. విభారణాదత్యశనాత్ అజీర్ణాఽధ్యశనాత్తథా,
వర్షో వాహీని దుష్కన్తి దుర్బలాగ్నేః కృశస్య చ,
22. వ్యాయామాదతి నన్దాపాత్ శీతోష్ణాక్రమసేవనాత్,
స్వేదవాహీని దుష్కన్తి క్రోధ శోక భయైస్తథా.

ధాతుక్షయము, వేగసంధారణము, రూక్ష ఆహారవిహార సేవనము, వ్యాయామము, అధికముగా ఆకలిని కలిగియుండుట మొదలైన దారుణమైన కారణముల వలన ప్రాణవహ శ్రోతస్సులు దూషింపబడును. ఉష్ణ పదార్థముల సేవనము, ఆమము, భయము, మద్యపానము అతి శుష్కములైన ఆహారపదార్థముల సేవనము, తృష్ణ, అతిగా శరీరము పీడింపజేయుట - వీనివలన ఉదకవహ శ్రోతస్సులు దూషింపబడుతాయి. అధికమైన ఆహార సేవనము, అకాలమునందు ఆహారము సేవించుట, అహితకరమైన ఆహారమును సేవించుట, పాచకాగ్ని వైగుణ్యము నొందుట ఈ కారణముల వలన అన్నవహ శ్రోతస్సులు దూషితములగును. గురు శీత అతిస్నిగ్ధ ఉష్ణ గుణములు గలిగినదీయునగు ఆహార పదార్థములను అతిగా సేవించుట వలన, అధికముగా చింతించుట వలననూ రసవహ శ్రోతస్సులు దూషింపబడును. తాపమును కలిగించునవి, స్నిగ్ధ, ఉష్ణ గుణములు కలిగినదీయునగు ఆహార పదార్థముల సేవన వలననూ, ఎండ గాలి యందు నంచరించుట వలననూ రక్తవహ శ్రోతస్సులు వికృతి నొందును. అభిష్యందములైనవి, పెద్ద ఆకారములోనున్నవి (పెద్ద పెద్ద ముక్కలు) గురుగుణము గలవి యగు ఆహారపదార్థములను సేవించుట పగటిపూట భుజించిన వెంటనే నిదురించుట - ఈ పనుల వలన మాంసవహ శ్రోతస్సులు దూషింపబడును వ్యాయామము చేయకుండుట, అతి సంకోభము ననుభవించుట, ఎముకలకు దెబ్బతగులునట్లు ప్రవర్తించుట మరియు వాతవృద్ధికర ఆహారములను సేవించుటచేత అస్థివహ శ్రోతస్సులు దూషింపబడును. జ్ఞానము మర్చింపబడుట (శరీరము) అభిష్యంద పదార్థ సేవనము, అభిఘాతము (దెబ్బతగులుట) పీడనము (శరీరపీడనము) విరుద్ధాన్తఃసేవనముల వలన మజ్జావహ శ్రోతస్సులు దుష్టి నొందును. అకాల మైదనము, అయోని మైదనము (దుష్ట మైదనము లేదా గుడ

మైధునము మొదలగునవి), శుక్ర వేగమును నిగ్రహించుట, అతిగా మైధునము చేయుట, శస్త్రములచే గాయములగుట (ప్రజననాంగములయందు) క్షయములను అతిగా సేవించుట, అగ్నివలన (అగ్నివద్ద ఎక్కువకాలము పనిచేయుట) ఈ పనుల వలన శుక్రవహ స్రోతస్సులు దూషింపబడును. మూత్ర వేగమును నిరోధించుట వలన, బలక్షయమునందు, మూత్రవహ స్రోతస్సునందలి అవయవములకు అభిఘాతము తగులట వలననూ మూత్రవహ స్రోతస్సులు దుష్టముచెందును. మలవేగమును నిరోధించుట, అధికముగా భుజించుట, అజీర్ణము కలుగుట, మొదట తిన్నది జీర్ణము కాక ముందే తిరిగి భుజించుట, అగ్నిమాంద్యము కలుగుట, కృశత్వము — వీటి వలన మలవహ స్రోతస్సులు చెడును. వ్యాయామము, అతి సంకాపము (ఎండలో తిరుగుట) క్రమస్థు లేకుండా శీతోష్ణ వస్తుసేవనము, క్రోధము, శోకము, భయముల వలన స్వేదవహ స్రోతస్సులు దూషింపబడును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “క్షయాత్” — మొదలైన వాక్యములద్వారా క్రమముగా స్రోతస్సులు దూషింపబడుటకు కారణము చెప్పబడుచున్నది. దారుణములైన అనుచోట కర్మలచేత అనిహిత అన్వయించు కొనవలెను. గురు పదార్థములు సేవించుట యనునది క్రితము చెప్పినదానికి సంబంధము కలిగియున్నది. మేద్యము లనగా మేదస్సును పెంచునవి (క్రావ్యను పెంచునవి). ఆకాల యోని గమనమనగా తగిన సమయము కానప్పుడు మైధునము చేయుట మరియు ఉచితముకాని యోనియందు మైధునము చేయుటవలన అని ఆర్థము. నిగ్రహమనగా శుక్రవేగమును నిగ్రహించుట (ఇది రతియందు ఉపనంహార మనబడును). మూత్రిత మొదలైన వానియందు మూత్రవేగము కలిగియున్నప్పుడు ఉదకము మొదలగువానిని సేవించుటయని తెలియవలెను.

స్రోతస్సులను దూషింపజేయు అహార విహారములు

23. అహారశ్చవిహారశ్చ యః స్వాధ్యోషగుణైః సమః ధాతుర్విగుణాశ్చాపి స్రోతసాం స ప్రదూషకః

తాత్పర్యము : దోషముల యొక్క గుణములకు సమానగుణము కలిగి ధాతువులకు వ్యతిరేక గుణములు కలిగియున్న అహార విహారములు స్రోతస్సులను దూషింపజేయును.

ఆయుర్వేద దీపిక : సామాన్యముగా స్రోతో దుష్టిని గురించి ఆహారము వలన అను వాక్యముద్వారా చెప్పుచున్నాడు. దోషముల యొక్క గుణములలో సమానమైన అనుటచేత దోషములను అతిగా వృద్ధిచెందుట చూపబడుచున్నది. క్షీణమైన దోషములు ఇతరములైన వాటిని దూషింప చేయజాలవు. కానీ స్వయముగనే తమ లక్షణములను కోల్పోయి యుండునని యర్థము. ధాతువులకు విగుణమైన అనగా ధాతువులకు విరోధ స్వభావము కలిగిన యని యర్థము. అంతేగానీ ధాతు వ్యతిరేక గుణము విగుణము అని చెప్పరాదు. దినమునందు నిద్రించుట మేదో వర్తకములైన ఆహార పదార్థముల సేవన మొదలైన మేదో గుణమునకు సమాన గుణములే మేదస్సును దూషించునని చెప్పబడినది.

స్రోతో దుష్టి లక్షణము

24. అతిప్రవృత్తిః సంగో వా సిరాణాం గ్రస్తయోఽపి వా, విమార్గగమనం చాపి స్రోతసాం దుష్టిలక్షణమ్.

తాత్పర్యము : ఎక్కువగా ప్రవహించు లేదా బంధించుట లేక స్రోత స్ఫులయందు గ్రంథులు పుట్టుట, మార్గమును నీడి వేరు మార్గమును (తిరోగమనము మొదలైనవి) పొందుటయు స్రోతో దుష్టలక్షణములు.

ఆయుర్వేద దీపిక : సామాన్యముగా వచ్చు స్రోతో దుష్టి లక్షణములు 'అతిప్రవృత్తి' అనువాని ద్వారా చెప్పబడుచున్నవి. అతి ప్రవృత్తి యనునది స్రోతస్ఫులయందు ప్రవహించెడు రసము మొదలగువాని యొక్క అతిప్రవృత్తియని గ్రహించవలెను. అట్లే సంగము కూడా రసాదులకు సంబంధించినదే. విమార్గ గమన మనగా మలముమూత్ర మార్గమున వెడలుట మొదలైనవాటిద్వారా వేరుదారిన వెళ్ళుటను తెలియవలెను.

స్రోతస్ఫుల వర్ణము - ఆకారములు

23. స్వధాతు సమవర్ణాని వృత్తస్థూలాన్యయాని చ, స్రోతాంసీ దీర్ఘాఞ్ఞాకృత్యా ప్రతాననదృశాని చ.

తాత్పర్యము : స్రోతస్ఫులు తాము వహించు ధాతువుయొక్క రంగు కలిగియుండి గుండ్రముగా పెద్దవిగా, సూక్ష్మమైనవిగా పొడవుగను మరియు లతల వలె అల్లుకొనియు యుండును,

అయుర్వేద దీపిక : స్వధాతు సమవర్ణము కలిగిన అనగా తాము వహించు ధాతువు ఏ రంగులో వుండునో ఆ రంగును కలిగియుండుట. ప్రతానము అనగా తీగలవలె అల్లుకొని యుండుట.

స్రోతో దుష్టియందు చేయవలసిన చికిత్సలు

26. ప్రాణోదకాన్నవహానాం దుష్టానాం శ్వాసీకీ క్రియా,
కార్యా తృష్ణోపశమనీ తథైవామ ప్రదోషకీ.
27. వివిధాశత పీతీయే రసాదీనాం యదౌషధమ్,
రసాదీ స్రోతసాం కుర్యాత్ తద్యథా స్వముపక్రమమ్.
28. మూత్రవిత్ స్వేదవహానాం చికిత్సా మూత్ర కృచ్ఛికీ,
తథాతిసారికీ కార్యా తథా జ్వరచికిత్సికీ.

తాత్పర్యము : ప్రాణ, ఉదక, అన్నవహ స్రోతస్సులు దూషింపబడి నప్పుడు క్రమముగా శ్వాస, తృష్ణోపశమన, అమనాశక చికిత్సలను చేయవలెను. వివిధాశత పీతీయ (మూత్రస్థానము 28వ) అధ్యాయమునందు చెప్పబడిన ఔషధము లను రసాదీ స్రోతో దుష్టియందు ఆ యా లక్షణానుసారముగా నివ్వవలెను. మూత్ర పురీష, స్వేద వహ స్రోతో దుష్టియందు క్రమముగా మూత్ర కృచ్ఛ, అతిసార మరియు జ్వర రోగములందు చేయు చికిత్సలను చేయవలెను.

అయుర్వేద దీపిక : ప్రాణ, ఉదకా మొదలైన చికిత్సలు చెప్పబడు చున్నవి. ప్రాణవహ స్రోతస్సులకు శ్వాస సంబంధమైన చికిత్స, ఉదకవహ స్రోతస్సులకు తృష్ణోపశమన చికిత్స మరియు అన్నవహ స్రోతస్సులకు అమ ప్రదోషము నందు చేయు చికిత్సను చేయవలెనని గ్రహించవలెను. మూత్రవహ పురీషవహ మరియు స్వేదవహ, ఈ మూడు స్రోతస్సులకుగూడ క్రమముగా మూత్ర కృచ్ఛ, అతిసార జ్వరములందు చేయుచికిత్సను క్రమముగా చేయవలెనని తెలుసు కొనవలెను.

అధ్యాయ సంగ్రహము

తత్ర శ్లోకాః

29. త్రయోదశానాం మూలాని స్రోతసాం దుష్టి లక్షణమ్,
సామాన్యం నామపర్యాయాః కోపనాని పరస్పరమ్,

30. దోషహేతుః పృథక్త్వేన భేషణోద్దేశ ఏవ చ,
 ప్రోతో విమానే నిర్విష్టవ్రథా చానా వినిశ్చయః.
31. కేవలం విదితం యస్య శరీరం సర్వభావతః,
 శరీరాః సర్వరోగాశ్చ న కర్మసు న ముహ్యతి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే త స్త్రై చరకప్రతిసంస్కృతే విహనస్థానే ప్రోతో విమానం
 నామ సంబమోఽధ్యాయః

తాత్పర్యము : పదమూడు ప్రోతస్సులమొక్క మూలము దూషిత లక్షణము పర్యాయనామములు, పరస్పర ప్రకోపకారణములు, విడివిడిగా అవి దూషింపబడుటకు కారణములు, దూషిత ప్రోతస్సుల చికిత్సలు మరియు పురుషుడు ప్రోతోమయుడను మొదట చెప్పిన సిద్ధాంత వినిశ్చయము ప్రోతో విహనమునందు చెప్పబడినవి. ఎవడైతే అన్ని విధములా శరీరమును సంపూర్ణముగా తెలుసుకొనునో అట్టివాడు శారీరకములైన అన్ని రోగములయందును తప్పజేయడు.

ఇది అగ్నివేదనిచే రచింపబడి చరకునిచే ప్రతి సంస్కరింపబడిన తంత్రమునందలి విహనస్థానములోని ప్రోతోవిహనమును ఐదవ అధ్యాయము.

ఆయుర్వేద దీపిక : సామాన్యముగా దుష్టి లక్షణమునగా వాతాది వికల్పము లేక సంగ్రహముగా చెప్పబడిన దుష్టి లక్షణము అని అర్థము. ఇక్కడ ప్రోతో దుష్టి లక్షణములు వాతాది దోషముల భేదము ద్వారా చెప్పబడలేదని గ్రహింపనగును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే దోషములనునరించి చెప్పబడలేదు. అందువలన వాతాది దోషముల విశేష లక్షణముల ననుసరించి ప్రోతోదుష్టిని దోషానుసారముగా వర్గీకరణము చేయవలసి యున్నది. మొదట దాని వినిశ్చయము అనగా అధ్యాయము మొదట చెప్పబడిన “పురుషుడు ప్రోతోమయుడ” న్న వాదమును నిర్ణయించుట అని యర్థము. కేవలము.....అనుటవలన ఇక్కడ చెప్పబడిన ధమనుల వివరమును తెలిసికొనుట శరీర సంబంధమైన జ్ఞానమునంతవరకు తోడ్పడునో చెప్పబడినది.

ఇది శ్రీ చక్రపాణి దత్తునిచే విరచింపబడిన చరక తాత్పర్యటీకయగు ఆయుర్వేదదీపిక యందలి విహనస్థానమున ప్రోతోవిహనమును ఐదవ అధ్యాయము.

రోగానీక విమానము

షష్ఠాధ్యాయము

1. అథాకో రోగానీకం విమానం వ్యాఖ్యాస్యామః.

2. ఇతి హ స్మాహ భగవానాశ్రేయః.

తాత్పర్యము : ఇక ఇప్పుడు రోగానీకమును విమానమును గూర్చి చెప్పకొందము అని అశ్రేయ భగవానుడు చెప్పెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : పూర్వాధ్యాయమునందు శ్రోతస్సులను అధిష్ఠానముగా చేసికొని వచ్చి రోగములను గురించి వివరించి, ఆపైన ప్రభావభేదముచే రోగములను గురించి చెప్పుటకు రోగానీక విమానము వివరింపబడుచున్నది. రోగానీక మనగా రోగ సమూహము.

రోగ సమూహమునందలి వివిధ ప్రకారములు

3. ద్వే రోగానీకే భవతః ప్రభావభేదేన. సాధ్యంవాసాధ్యం చ. ద్వే రోగానీకే బలభేదేన మృదు చ దారుణం చ: ద్వే రోగానీకే అధిష్ఠానభేదేన - మనోఽధిష్ఠానం శరీరాధిష్ఠానం చ: ద్వే రోగానీకే నిమిత్తభేదేన - స్వధాతు వైషమ్య నిమిత్తం చాగస్తరిమిత్తం చ: ద్వే రోగానీకే ఆశయభేదేన - ఆహారయ సముత్తం చ పక్షాశయ సముత్తం చేతి. ఏవమేతద్రప్తభావబలాధిష్ఠాన నిమిత్తాశయభేదాత్ ద్వైధం సద్వేదప్రకృత్యాస్తరేణ విద్యమానమథవాఽపి సస్థియ మానం స్యాదేకత్వం వా బహుత్వం వా ఏకత్వం తావదేకమేవ రోగానీకం దుఃఖసామాన్యార్: బహుత్వం తు దశరోగానీకానిప్రభావభేదాదీనా భవన్తి. బహుత్వమపి సంఖ్యేయం స్యాదసంఖ్యేయం వా స్యాత్. తత్ర సంఖ్యేయం తావద్యతోక్తమష్టోదరీయే అపరి సంఖ్యేయం పునర్యథా - మహారోగాధ్యాయే రుగ్గర్జ్వలముత్తానాదీనాం సంఖ్యేయత్వాత్.

తాత్పర్యము : రోగ సముదాయమును ప్రభావ భేదమువలన రెండు విధములుగా విభజింపవచ్చును. ఒకటి సాధ్యరోగములు, రెండు అసాధ్యరోగములు. బలముననుసరించి రోగములు మృదు - దారుణములని రెండు విధములు. అధిష్ఠానము

(స్తానము) ననునరించి మరోధిష్టానములు, శరీరాధిష్టానములు అని రెండు రకములు. రోగ కారణము ననునరించి వాటిని స్వభాతు వైషమ్యమువలన కలిగినవి. అగంతక కారణముల వలన కలిగినవి అని రెండు విధములుగా విభజించవచ్చును. ఆశయము (రోగములు ఆశ్రయించియున్న శరీర అవయవము) ననునరించి ఆయాశయము నందు పుట్టినవి, వత్సాశయమునందు పుట్టినవి అని రెండు విధములు. ఈ విధముగా ప్రభావ, బల, అధిష్టాన, నిమిత్త, ఆశయ భేదములవలన ఒక్కొక్కదాని ననునరించి రెండేసి విధములై యున్నవి. శివగీతరించుటకు ఇతరములైన కారణములద్వారా అనేకములుగను, నీకీకరించు కారణములద్వారా ఒక్కటిగను రోగములు వర్గీకరింప బడుచున్నవి. || రోగ సమూహములో సామాన్యముగా నుండు బాధించు గుణము వలన అవియున్నియును ఒక్కటిగనే వర్గీకరింపబడుచున్నవి. అనేకములుగా రోగములను ప్రభావము, బలము మొదలైనవాటివలన ఏదిగా ఎంచబడుచున్నవి. బహుత్వమునూచా లెక్కింపదదినన్ని, లెక్కకు మించినన్నిగను విభజించవచ్చును. లెక్కింపదగిన రోగములను అష్టాదశీసూక్త్యాయము (సూత్రస్తానము 19వ అధ్యాయము), లెక్కకు మించిన రోగములను మహారోగాధ్యాయము (సూత్రస్తానము 20వ అధ్యాయము) లందు వివరింపదగినది. కాథ (రుణ) వర్ణము (లక్షణములు) సమృద్ధానము (కారణము) మొదలైనవి అనంత్యాయము లైనందువలన మహారోగాధ్యాయమునందు రోగములు అనంత్యాయములుగా చెప్పబడినవి.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇక్కడ బలభేదము వలన మృదు అనగా అల్ప బలము దారుణమనగా అధిక బలము అని యెరుంగవలెను. దారుణత్వము కలిగిన రోగము కొంతకాలము గడచినంతనే బలము పెరిగి మనుజుని నశింపజేయును. సూత్రస్తానము సందలి 18వ అధ్యాయమునందు చెప్పబడినట్లుగా — కొన్ని దారుణ రోగములైననూ సాధ్యములైయున్నవి. అవి చికిత్సింపక పోయిననూ లేదా క్రమ పద్ధతి లేకుండా చికిత్సించిననూ మనుజుని అంతమొందించును (సంతి హ్యనం విధా రోగాః సాధ్య దారుణ సంమతాః, యే హ్యను రనుప్రకాంతా మిథ్యారంభేణ వా పునః చ. సూ. 18/37) అయాశయ సమత్వములుగా అవలంబింపకొనియున్న కఫ పిత్తములవలన కలిగిన రోగములన్నింటినీ తీసికొనదగినవి. ఈ విధముగా రోగము లన్నింటియుకూ ఆశయ భేదముచేత ద్వివిధములుగా తెలుసుకొనవలెను. ద్వివిధము కలదు అనగా విభేదించుటకు గల కారణాలవలన లేదా సంధీకరింప బడు చున్నట్టియు, — అనగా నీకీకరింపబడుచున్నట్టియు ఒకే లక్షణముచేత తెలిసి

కొన దగిన ధర్మము కలిగినట్టియు అని తెలియనగును. దుఃఖ సామాన్యత్వమువలన అనగా బాధను కలిగించుట అను లక్షణము. సాధారణముగా అన్ని రోగముల యందును ఉండుటవలన రోగములన్నియు ఒకటిగనే ఎంచబడును. అనేకములుగా కూడా అనుటవలన పై చెప్పబడిన ప్రభావాది భేదముచే అనేకములుగా కూడా రోగములను విభజించవచ్చును. లెక్కించదగిన రోగములను అష్టోదరీయాధ్యాయములో 48 విధములైన రోగాధికరణములీ ప్రకరణమునందు సంగ్రహముగా చెప్పబడినవి. (చ. సూ. 19) (అష్టవత్సారింశద్రోగాథకరణా న్యస్మిన్ సంగ్రహే చ.సూ. 19/3). ఈ విధముగా సంఖ్యేయ రోగములగురించి చెప్పబడినది. రోగములను లెక్కించలేని తనము (అపరిసంఖ్యేయత్వము)ను గురించి మహారోగాధ్యాయము మరియు త్రిశోఢి యాధ్యాయమునందు “రోగములు - బాధ - లక్షణము - కారణము - స్థానము - ఆశయము - నామధేయములవలన అపరిసంఖ్యేయములుగా విభజింపబడును”. (త వివాసరిసంఖ్యేయా భిద్యమానా భవన్తి హి, రుణావర్త సముత్థానస్థానసంస్థాన నామభిః - చ. సూ. 18) అను సూత్రముద్వారా చెప్పబడినది.

4. న చ సంఖ్యేయాగ్రేషు భేదప్రకృత్యా స్తరీయేషు విగీతీరిత్యతో దోషవతీ స్యాదత్ర కాచిత్రప్తిజ్ఞా న వావిగీతీరిత్యతః స్యాదదోషావతీ. భేత్తా హి భేద్యమాన్యథా భిన్తీ, అన్యథా పురస్తాద్భిన్నం భేదప్రకృత్యస్తరేణ భిన్నన్ భేదసంఖ్యావిశేషమాపాదయత్యన్కథాః న చ పూర్వభేదాగ్రముసహన్తీ- సమానాయాపి ఖలు భేదప్రకృతౌ ప్రకృతానుప్రయోగా స్తరమపేక్ష్యమ్. నన్తి హ్యర్థాన్తరాణి పర్యాయశబ్దాభిహితాని. నమానో హి రోగశబ్దో దోషేషు వాధిషు చ దోషాహ్యపి రోగశబ్దమాతర్జుశబ్దం యక్ష్మశబ్దం దోషప్రకృతి శబ్దం వికారశబ్దం చ లభన్తే. వ్యాధయశ్చ రోగశబ్దమాతర్జుశబ్దం దోష ప్రకృతిశబ్దం వికారశబ్దం చ లభన్తే. తత్రదోషేషు చైవవ్యాధిషు చ రోగ- శబ్దం నమానః శేషేషు తు విశేషవాన్.

తాత్పర్యము : భేదములు గల వివిధ కారణములచే ఉత్పన్నమైన లెక్కించదగిన రోగములను అసంఖ్యేయములనుట తప్ప. ఇంతకుముందు రోగములను సంఖ్యేయములుగా ప్రకటించుటయూ తప్పుకాదు. పైగా లెక్కయందు తప్పి మియునూ లేదు. రోగములను విభజించు పురుషుడు రోగముల విభజనము భిన్నములైన దూషణము, ప్రకారముల వలన చేయుటచే యిది తప్పుకాదు. విద్వాంసులైన వారు మొదట విభజించిన రోగములను ఇంకను భిన్నమైన కారణములచేత మరి

కొంత విభజించి చెప్పవలసిన మొదటి విభజనను ఖండించినట్లు రాదు. మరియు విభజించుటకు గల కారణములు నమాన సంఖ్యయందున్నప్పటికీ కారణ విశేషము వలన భేదముండును. ఒకే శబ్దమునకు అనేకార్థములును, అనేక శబ్దములకు ఒకే అర్థమును వుండుట చూచుచున్నాము. రోగశబ్దము దోషములకు వ్యాధులకునూ వర్తించును. దోషములునూ రోగ - ఆతంక - యశ్మ - దోషప్రకృతి - వికార శబ్దములచే గుర్తించబడుచున్నవి. వ్యాధులును రోగ - ఆతంక - యశ్మ దోష ప్రకృతి - వికార శబ్దములచే విలువబడుచున్నవి. అయినచో రోగశబ్దము దోషములు-వ్యాధులకు నమానముగా వర్తించును. మిగిలిన వాటియందు మాత్రము విశేష (భిన్న) మగును.

అయ్యుద్బోధ దీపిక : న చ.... య్యాది వాక్యముల వలన లెక్కించ దగిన, లెక్కించదగని అనునవి పరిస్పర భర్తృములు. అట్టి పితృ అనేకత్వము లును విరుద్ధములు. అయినచో విరుద్ధమైన భర్తృములు ఒకే రోగమునందెట్లు యిటుడి యుండునో వివరింపబడుచున్నది. సంఖ్యోపాగ్రహ.... అనగా సంఖ్యయే పరిమాణమునందు, అగ్రశబ్దము పరిమాణమును సూచించును. ఎట్లనగా— ఒక్కొక్క భేదాగ్రహము (విభజన పరిమాణము) లెక్కకు మించినదిగా నుండును. విభజన సంఖ్యా రూపము యిచట పరిమాణమని అర్థము. భేద, ప్రకృతి అంతరములందు అనగా భేదముల కారణాంతరములయందు విరుద్ధముగా చెప్పుట విగీతి. ఎట్లనగా ఒకదాని గురించి చెప్పనపుడు ఇది ఏకము మరియు అనేకమున్నూ అనిచెప్పుట: అందు వలన అనగా పై చెప్పబడిన విరుద్ధ కథనము వలన మొదట చేసిన ప్రతిజ్ఞయందు తప్పులేదనుట. ఎట్లనగా ఏక - అనేక విభాజ్య లక్షణము యిచట చెప్పబడినదనుట సిద్ధాంతము. విరుద్ధముగా చెప్పకుండుట తప్పనుటలో విరుద్ధ కథనము తప్పని చెప్పి భేదకారణమునందు చెప్పబడని విరుద్ధ కథనమును దోష పూరితమని చెప్పబడుచున్నది. బాధయనునది సామాన్య లక్షణముండుట వలన రోగనమూనామంతరం ఒక్కడేయని పేర్కొని, సురంగ ప్రభావ భేదము వలన రోగములన్నియు ఒక్కడేయని, విరుద్ధముకాని, ఏకత్వముననే పేరుకు అవిరుద్ధత్వము కలుగని కథనము చేసి నట్లయితే అది పరిస్పర విరుద్ధమే యగును. దీనివలన ప్రభావముచేత ఏకత్వముగాక రోగములు తెండు విధములేయని భావము తెలిసినగును. “భేదాని” అనుట రోగయ విరుద్ధ కథనమునందు దోషము లేకుండుటకు కారణము వివరింపబడినది. భేదించు వాడు (విభజించువాడు) పురుషుడు. విభజింపబడినది రోగము కేదా తెండుగా విభ

జింపబడినది. లేక మొదట ఒకటిగానే వర్గీకరింపబడినది కూడా యితర కారణములచే తిరిగి విభజింపబడినది. భేదప్రకృత్యంతరేణ ... అను వాక్యము ద్వారా పై అర్థము వివరించుట జరిగినది. అనేకములుగా అనగా రెండు రకములైన రోగ సమాహములు మరియు పదిరకములైన రోగానీకములు మొదలైనవి. అంతేగాక మొదట చెప్పిన విభజన పరిమాణమును ఖండించుట లేదు. ఏ ధర్మము వలన ఏకత్వము చెప్పబడినదో అదే ధర్మము మొక్క యోగమువలన రోగములు అనేకములని చెప్పట పరస్పర విరుద్ధ కథనము.

ఒకే ధర్మము ఏకత్వము మరియు అనేకత్వములకు కారణము కాదు. ఎప్పుడైతే వేరొక ధర్మ వివక్ష చేత బహుత్వము కూడా కలదని చెప్పబడినదో అది విరుద్ధము కాదు! బహుత్వమును గురించి చెప్పునపుడు రోగ ధర్మములున్నా అనేకములుగా చూపబడినందున విరుద్ధము కాదు. /అందువలన రోగముల ఏకత్వము, ఏక ధర్మ విషయము నందును, రోగముల బహుత్వము బహుధర్మ విషయము నందును అంగీకరించుట యందు విరోధము లేదు, ఎవరూ భేద కారణము సమానము కాదో అవట కారణాంతరములచే పై చెప్పబడిన న్యాయము వలన విరుద్ధ కథనము సరిగా నుండును. ఎటైనైతే ప్రభావాది ద్వైవిధ్యము వలన రోగము ఎదిగా చెప్పబడినవో అవట రోగ సమాహము రెండు అని ద్వైత్వమును సూచించు ద్వైవిధ్యమును పేర్కొని మరలా ద్వైత్వాది భేదము వలన పదిగా నెట్లు చెప్పదగును ? “సమానమైన వాటి యందును....” అనుట ద్వారా ఈ ద్వైత్వము రోగముల ద్వైత్వము నందు దశత్వము నందును సమానమైన హేతువని చెప్పబడుచున్నది. సమాన శబ్దమును పేర్కొనుటచే కల్గిన సమానత్వము వలన ప్రతిభా సమానములైన వాటి యందు (వెలుగొందు వాటి యందు) అని అర్థము కలుగుచున్నది. ఇకపై ప్రయోగాంతరమును అపేక్షించునది అనగా ఇప్పుడు సమాన శబ్దముచే పేర్కొనబడిన భేదము తదుపరి ప్రయోగాంతరము విరుద్ధ కథనము తీసివేయుటకు అపేక్షించునది యని యర్థము. దీనిని విధముగా చూపుట జరుగుచున్నది — దిశబ్దము రోగ ప్రభావము మరియు రోగ బలము మొదలగు వాని యందు సమానమైనప్పటికీ ఒక చోట “ప్రభావ భేదము వలన” అనెడు ప్రయోగాంతరమును అపేక్షించి ప్రభావ ద్వైవిధ్యమును తెలియజేయుచున్నది. మరియు బల భేదము వలన అనెడి ప్రయోగాంతరమును అపేక్షించి ద్వైత్వము బల ద్వైవిధ్యమును సూచించుచున్నది. కాబట్టి

వివిధార్థములను తెలుపునట్టి పివిధ ద్వితీయ ప్రయోగముల చేత దశత్వము కూడా ఉప పన్నుమైనది మరియు ద్వితీయము కూడా యని భావము. సంతిహి.... అను వాక్యములో దృష్టాంతకారకు ఒకే శబ్దము చేత అనేక అర్థములను పేర్కొనుటకు గురించి చెప్పబడినది. అర్థాంతరములు (వివిధార్థములు) పర్యాయ శబ్దములచే పేర్కొనబడిన అర్థములు. నమానో హి.... అను వాక్యమునందు దీనికి ఉదాహరణము చెప్పబడినది. దోషముల యందు, వ్యాధి యందును రోగ శబ్దము ఉభయవాచకత్వముచే నమానము. దీని వలన రోగ-దోష నమానముచే దానికి పర్యాయ పదములుగా రోగ-అతంత-యజ్ఞేది శబ్దములను ఎల్లెడలను గ్రహించనగును. మిగిలిన వాని యందు అనగా హేతువు మొదలగు వానియందు విశేషమైనది అనుగా పేర్కొనుటకు విశేషమైనది (భిన్నమైనది) యని అర్థము.

5. తత్ర వ్యాధయోఽపరిసంభ్యేయా భవన్తి అలిఖ్యాన్యైః; దోషాన్తు ఖలు పరిసంభ్యేయా భవన్త్యానతిహిత్యాత్. తస్మాద్వ్యాధాచిత్రం వివరానుదహరణార్థ మనవశేషేణ చ దోషా వ్యాధ్యాశ్యన్తి. రజస్తమశ్చ మనసో దోషా, తయోర్వికారాః కామక్రోధలోభమోహేర్ధ్యామానమదశోకచి(ంతో)ర్తద్వేగభయహర్షాదయః. వాతపితృశ్లేష్మదాన్తు ఖలు శరీరా దోషాః. తేషామపి చ వికారా జ్వరాతీసారశోఫశోషశ్వాసమేహకుష్ఠాదయః. ఇతి దోషాశ్చ కేవలా వ్యాధ్యాతః వికారైకదేశశ్చ.

దోష ప్రకోపణ కారణములు - అసాత్మ్యేంద్రియార్థాదులు

6. తత్ర ఖచ్చేషాం ద్వయానామపి దోషాణాం త్రివిధాం ప్రకోపణం. తస్మాత్ ఆసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగాః ప్రజ్ఞాపరాధః పరికామశ్చేతి

తాత్పర్యము : వ్యాధులు బహుత్వము వలన లెక్కించలేనన్ని గలవు. దోషములు మాత్రము ఎక్కువగా లేనందున లెక్కించగలిగినన్ని యున్నవి. కాబట్టి బాహ్యోత్పత్తిని బట్టి ఉదాహరణము కొరకు రోగములను, దోషముల నన్నింటి యను చెప్పుచుందుము. రజస్సు మరియు తమస్సులు రెండునూ చూసిన దోషములు. వాని వలన కలుగు వికారములు కామ, క్రోధ, లోభ, మోహ, ఈర్ష్యా, మాన, మద, శోక, చింత, ఉద్వేగ, భయ, హర్షాదులు. వాత పితృ శ్లేష్మములు శరీర దోషములు. వీనికిని వికారములు జ్వర, అతీసార, శోఫ, శోష, శ్వాస, మేహ, కుష్ఠాదులు ఈ విధముగా కేవలము దోషములు, వాని వికారములలో కలిపి చెప్పబడినవి. ఈ రెండు

రకములైన దోషములకు మూడు విధములుగా ప్రకోపము జరుగును. అవి అసా త్యేచ్ఛియాద్ధ సంయోగము, ప్రజ్ఞాపాదము, మరియు పరిణామము.

ఆయుర్వేద దీపిక : తత్ర.... అను వాక్యమువలన - అచటను రోగ శబ్దమును, రోగమును మరియు దోషమును సూచించుటకు, పేర్కొనుచేత లెక్కించ గలుగుట, లెక్కించలేకపోవుట యను విరుద్ధ వాక్యమునందు దోషము లేదనెడి అభి ప్రాయము వ్యక్తపరచడమైనది. ఒకే దోషము వలన అనేక వికారములు కలుగు ననెడి యభిప్రాయముచేత వికారముల కంటె దోషములు తక్కువయని తెలియ నగును. చిత్రానుసారముగా అనగా లక్షణానుసారము. ఇందువలన పూర్వాచార్యులు అధికముగా యున్నదని ఏ వ్యాధులను గూర్చి చెప్పియుండిరో వానిని గురించియే చెప్పకొందుము. పీలుపడక పోవుటవలన అన్నింటిని గురించికాదు అని యర్థము. లేక తగురీతిని అనుసారము కూడా తీసికొనవచ్చును. దోషములను పూర్తిగా యనుట వలన దోషములు తక్కువనంబుతో నుండుటవలన వాటి అన్నింటిని గురించి (ఒక్క దానిని గూడా విడువక) పేర్కొనుట పీలుపడునను విషయము వివరించబడినది. ఇక్కడ మానస దోష వికారములు అనల్పములగుట చేత పరిమాణము చెప్ప బడినది.

7. ప్రకుపితాస్తు ఖలు తే ప్రకోపణవిశేషాద్ధూష్యవిశేషాశ్చ వికారవిశేషానభి- నిర్వర్తయన్త్యసరిసంఖ్యేయాన్.

తాత్పర్యము : దోషములు ప్రకోపించినవై, ప్రకోపణ విశేషముచేతన దూష్య (దాత్యాది) విశేషము చేతను అపరి సంఖ్యేయములను వ్యాధులను కల్గించును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ప్రకుపితాస్తు.... అను వాక్యమునందు పరిమితము లైన వ్యాధి కారణములగు దోషములు అపరిమితములైన వ్యాధులను ఎట్లు కలి గించునో వివరించుట జరిగినది. ఒకానొక హేతు విశేషముచే దుష్టమైన దోషము దూష్యము నందలి విభిన్నమైన వ్యాధి కారకశక్తి యోగముచేత బహువిధములైన వికారములను కల్గించుననుట యుక్తమే. కోపించిన దోషమే సముత్థాన విశేషముచేత ఇతర స్థానములకు ప్రవేశించి అచటి విశేషముచేత వివిధ రోగములను కలుగజేయు నని సూత్ర స్థానమున చెప్పబడియున్నది.

(స ఏవ కుపితో దోషః సిముత్థాన విశేషతః స్థానాంతరగతశ్చైవ వికారాన్ కురుతే బహుశాన్ సూ. స్థా. 18. అ.)

శారీరక మానసిక రోగముల పరస్పర అనుబంధము

8. తే చ వికారాః పరస్పరమనువర్తమానాః కదాచిదనుబద్ధంతి. కామాదయో జ్వరాదయశ్చ.

తాత్పర్యము : ఆ వికారములు - కామము మొదలైన మానసిక వికారములు జ్వరము మొదలైన శరీర వికారములను చిరకాలము కలసి వుండుటచేత అప్పుడప్పుడు ఒకదానితో నొకటి కలసిపోవుట జరుగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : “తే చ వికారాః” — అను వాక్యమునందు శారీరక, మానసిక దోషములకు గల పరస్పర సంసర్గత్వమును వివరించుట జరిగినది. చిరకాలము కలిసి యుండుటచేత అనుటచేత జ్వరము మొదలైన రోగములు లేదా కామము మొదలైన మానసిక రోగములు ఎక్కువ కాలము బలము కలిగి మనుజుని బాధించుటచేత అప్పుడవి పరస్పరము కలిసిపోవును. తక్కిన కాలము వుండుటచేత వీని సంసర్గము కలుగదు అని తెలియనగును. లేదా చిరకాలము కలిసి యుండుటచేత ఒకదాని నొకటి వృద్ధి నొందించును. ఇచట పరస్పర శబ్దముచేత శారీరక వ్యాధులకు శారీరక వ్యాధులచేతనూ మానసిక వ్యాధులకు మానసిక వ్యాధులచేతనూ, మానసిక వ్యాధులకు శారీరక వ్యాధులచేతనూ అనుబంధముండునని తెలియవలెను.

రజస్సు తమస్సులకు నియతానుబంధముండుట

9. నియత స్త్యనుబంధో రజస్తమసోః పరస్పరం, న హ్యరజస్కం తమః ప్రవర్తతే,

తాత్పర్యము : రజస్సు మరియు తమస్సులు ఎప్పుడూ కలిసియుండును. రజస్తమసే అనుబంధము లేకుండా తమోగుణము ప్రకృతించదు (ప్రవర్తించదు).

ఆయుర్వేద దీపిక : వికారానుబంధమును గూర్చి మొదట తెలిపి ఇక్కడ దోషానుబంధమును గూర్చి చెప్పబడినది.

10. (ప్రాయః) శరీరదోషాదామేకాధిష్టానీయానాం సన్నిపాతిః సంస్కన్తే వా సమానగుణత్వాత్. దోషా చి ముఖ్యైః సమానాః.

తాత్పర్యము : సాధారణముగా భక్తే స్థానమునందున్న దోషములు సమాన గుణములు కలిగి యుండుటవలన అన్నియు కలిసియుండుట (సన్నిపాతము) లేదా ఒకదానితో మరియొకటి కలిసియుండుట (సంసర్గము) జరుగును. ధూషించు కారణములచేత దోషములు సమానమగును.

వ్యాధులయొక్క అనుబంధ్య - అనుబంధత్వములు

11. తత్రానుబంధ్యానుబంధకృతో విశేషః—స్వతంత్రో వ్యక్తలింగో సముత్థాన-ప్రళమో భవత్కానుబంధ్యః. తద్విపరీతలక్షణస్త్వనుబంధ్యః. అనుబంధ్య-లక్షణసమన్వితాస్తత్ర యదీ దోషా భవన్తి తత్త్రికం సన్నిపాతమాచక్షతే ద్వయం వా సంసర్గమ్. అనుబంధ్యానుబంధవిశేషకృతస్తు బహువిధో దోషభేదః ఏవం ఏష సంజ్ఞా ప్రకృతో భిషజాం దోషేషు వ్యాధిషు చ నానా-ప్రకృతివిశేషస్యాహః

తాత్పర్యము : దోషముల అనుబంధ్య అనుబంధముల వలన కలుగు విశేషము. అనుబంధ్యములు స్వతంత్రములు. వీని లక్షణములు స్పృహముగా తెలియును. స్వకారణములచేతనే ఉద్భవించి, ఆ చికిత్సలచేతనే శమించును. అనుబంధ దోషములు దీనికి వ్యతిరేక లక్షణములను కలిగియుండును. దోషములు అనుబంధ్య లక్షణములు కలిగియుండు మూడును కలిసియున్నచో సన్నిపాతమనబడును. లేక అట్టి రెండు దోషములు కలిసియున్నచో యదీ సంసర్గమనబడును. అనుబంధ్య అనుబంధ విశేషముచేత దోషభేదములు బహువిధములుగా నుండును. ఈ వద్దతిని వైద్యులు అనుబంధ్య అనుబంధముచే సన్నిపాత సంసర్గ జన్య జ్వర అతిసారదుల యందు, దోషముల యందును నానాకారణ జన్య భిన్నత్వమును తెలిసికొందురు.

అయుర్వేద దీపిక : దోషాను బంధమును అనుబంధ్య అనుబంధ భేదముద్వారా తెలియజేయుటకు దోష వికారముల అనుబంధన—అనుబంధ లక్షణము లిక్కడ తెలియజేయబడినవి. అనుబంధ్యము యొక్కయు అనుబంధము యొక్కయు విశేషము అనుబంధ్యానుబంధ విశేషము. వ్యక్త లక్షణములు గలదియే స్వతంత్ర మనబడును. యదోక్త సమస్తాన ప్రళమనమనగా స్వకారణములచే జనించి, స్వచికిత్స చేతనే శమించునది. (ఉదాహరణమునకు వాతము తదనుకూల కారణములచే వృద్ధి నొంది తప్పామక చికిత్సచే శమించుట) లేదా స్వతంత్రమనుటచే గూఢ

వివారములను కలిగించుటయందు యితరములైన వాటిపై ఆధారపడక ప్రాధాన్యము అని పిలువబడును. స్వతంత్ర దోషము మాత్రమే తన ప్రకోపకాలముందు వివారములను కలుగజేయును. అస్వతంత్ర దోషము మాత్రము స్వతంత్ర దోషము ప్రకోపించినపుడు దానిని అనుసరించి వ్యాచులను కలుగజేయును. తద్వ్యతిరేక లక్షణములు కలిగిన అనగా లక్షణములు స్రస్సుబముగా లేనిది స్వవారణములచేతగాక ఇతర (స్వతంత్ర) దోష స్రకోపక కారణములచే ప్రకోపించునది. మరియు ఇతర (స్వతంత్ర) దోష చికిత్సచే ప్రశమించునది. అనుబంధమునునది బలము లేనిదై యుండి లక్షణములను వ్యక్తపరచదు. మరియు ఇతర ప్రకోపకారణములచేత దాని కనుగుణముగా కొంచెము ప్రకోపించి ఇతర దోషమును చికిత్సించుటచే, ఆ చికిత్స దీని కనుగుణముగా నుండుటచే శమించును. ఉదాహరణకు శరత్కాలమునందు పితృ హేతువైన జలము మొదలగువాని అష్టవిపాకముచేత స్లేష్మము వృద్ధి పొందును. అదియే పితృకామకములైన తిక్త సర్పి మొరలైనవాని వలన రసరామకత్వమునకు అనుగుణముగా నుండుటచేత శమించును (ఇచట పితృము అనుబంధము లేదా ప్రధానమనబడును. స్లేష్మము అనుబంధము లేదా అప్రధానము) అనుబంధములు రెండు పున్నపైని అది సంసర్గ మనబడుననుట రివాజు. వ్యక్తలక్షణములు కలిగి యుండుట మొదలైన ధర్మములు కలిగియున్న దోషమునకు అనుబంధ్య శబ్దమువర్తిం చును. ఇందువలన అప్రధానములైనవి సన్నిపాతము నందు అనుబంధ్య అనుబంధ రూప సంసర్గ విశేషముచేత అనుబంధము లేకున్ననూ అనుబంధ లక్షణములు తప్పక యుండును. సంజ్ఞచేత అనగా అనుబంధ్య అనుబంధ సన్నిపాత సంసర్గములైన జ్వరాతిసారాది సంజ్ఞచేత యని యర్థము. నానాకారణ జన్య భిన్నత్వము మొక్క సమూహము అనగా యధోక్తములైన వివిధ కారణ విశేషములచే కలిగిన జ్వరాతి సారాది వ్యాచుల మొక్కయు మరియు దోషముల మొక్కయు సమూహము అని యర్థము. వైద్యులకు అనుబంధలన వైద్యులకు మాత్రమే ఈ అనుభవ (రాలానుగత) సిద్ధ అనుబంధ్యాది సంజ్ఞలు ఉపయుక్తములని చూపబడుచున్నది.

కాయాగ్ని యొక్క భేదములు-వాని లక్షణము

12. అగ్నియును శ్వాసీకేము చతుర్విధో విశేషో బలభేదేన భవతి తద్వద్ధా - శ్రీ యన్తః సమో విషమశ్చేతి. తత్ర శీఘ్రోఽగ్నిః సర్వాపచారసహః తద్విపరీత లక్షణస్తు మన్యః, సమస్తం ఖల్వపచారతో వికృతి మాపద్యతేఽనపచారతస్తు-ప్రకృతావపత్తివత్, సమలక్షణ విపరీతలక్షణస్తు విషమ ఇతి. యశ్చేతే చతుర్విధా భవన్త్యగ్నయశ్చతుర్విధానామేవ పురుషాణామ్,

తత్ర సమవాత ఏత్తస్లేష్మ్యాదాం ప్రకృతిస్థానాం సమా భవన్త్యగ్న్యాయః, వాత లానాం తు వాతాభిభూతేఽగ్న్యధిష్ఠానే విషమాభవన్త్యగ్న్యాయః, పిత్తలానాం తు పిత్తాభిభూతే హ్యగ్న్యధిష్ఠానే తీక్ష్ణభవన్త్యగ్న్యాయః, శ్లేష్మలానాం తు శ్లేష్మాభిభూతే హ్యగ్న్యధిష్ఠానే మన్దభవన్త్యగ్న్యాయః.

తాత్పర్యము : శరీరములందున్న అగ్నిని బలమును బట్టి నాలుగు విధములుగా విభజించడం జరిగినది. అవి తీక్ష్ణ, మంద, సమ మరియు విషమాగ్నులు, తీక్ష్ణాగ్ని, ఎట్టి అపచారమునైననూ సహించునదైయుండును. (అనగా విషమ-విరుద్ధ గురు మొదలైన ఆహార సేవనచేత ఎట్టి వికారము నొందక ఎట్టి అహారమునైననూ జీర్ణింపజేయునది) మందాగ్నికి పై లక్షణములకు వ్యతిరేకమైన లక్షణములుండును. (అనగా భోజనమునందుండు గురు విషమాది పదార్థములను అది జీర్ణింపజేయ జాలదు). ఇది ఎట్టి అపచారమును సహించదు. సమాగ్ని అపచారము వలన వికృతి నొందును. అపచారము చేయకుండుట వలన (కాల, మాత్రాది విధి ననుసరించి సరియగు ఆహార సేవనము వలన) ప్రకృతావస్థలో నుండును. సమాగ్ని లక్షణము లకు వ్యతిరేక లక్షణములు గలది విషమాగ్ని యనబడును. (ఇందొక్కొక్క-వరి ఎట్టి ఆహారమునైననూ జీర్ణింపజేయుట, ఒక్కొక్క పర్యాయము మందముగ నుండుట జరుగుచుండును.) చతుర్విధములైన పురుషులకు అగ్నులు ఈ విధముగా చతుర్విధములై యుండును. వాతపిత్త శ్లేష్మములు సమముగా నున్నచో, తమ తమ స్వగుణములతో కూడియున్నచో అగ్నికూడా సమముగ నుండును. వాత ప్రకృతి గలవారికి వాతము అగ్నిస్థానమున ఉండి విషమాగ్నిని కలుగజేయును. పిత్తప్రకృతి గల వారికి పిత్తము అగ్నిస్థానమును ఆశ్రయించియుండి తీక్ష్ణాగ్నిని కలుగజేయును. శ్లేష్మ ప్రకృతిగలవారికి అగ్ని యధిష్ఠానమును శ్లేష్మము ఆశ్రయించి యుండి మందాగ్నిని కలుగజేయును.

ఆయుర్వేద దీపిక : దోషముల యొక్క, వికారముల యొక్కయు వివిధ భేదములను వివరించి శరీరమున ప్రధాన భారణమై యుండు అగ్నియొక్క భేదములు వివరింపబడుచున్నవి. శరీరములందు అను సామాన్య పచనముచేత మనుజులందరి శరీరమునందున్న అగ్నిని గ్రహించడమైనది. తీక్ష్ణాగ్ని స్వాప చారములను సహించునదిగా నుండును అని జతరాగ్ని యొక్క చాతుర్విధ్యమును తెలియజేయుచూ తీక్ష్ణాదులకు జతరాగ్నియే మూలమైయుండి ఆ ప్రభావము తగ్గగ్ని (చర్మమునందుండు అగ్ని)కిని గలదని తెలియజేయడమైనది. చికిత్సా

స్తానమునందు అగ్నులు జలరాగ్నినే ఆశ్రయించుకొని యుండును. జలరాగ్ని వృద్ధి యైనప్పుడు వృద్ధి పొంది క్షీణించినపుడు క్షీణించును అని చెప్పబడినది.

(తన్మూలాస్తేహి తద్వృద్ధిక్షయ వృద్ధిక్షయాత్మకాః....చి. స్థా. 15 అధ్యాయము) సమాగ్ని అన్నిటికంటె శ్రేష్ఠమైన దగుటవలన ముందుగా చెప్పదగినప్పటికి అందఱూ ఒప్పుకొన్నట్లు తీక్షణియే ప్రాధాన్యమగుటను చూపుటకిచ్చట దానిని ముందుగా పేర్కొనడమైనది. విశాము లేవియూ లేనప్పుడు మాత్రమే సమాగ్నికి ప్రాధాన్యమివ్వవచ్చును. రానీ నవ్యాపచారములను వహించగలుగుటచేత తీక్షణియే ప్రధానమైనది. తద్వలెనేకలైన లక్షణములు కలది అనగా కొంచెము అపచారము (గురు-విషయాది అహార పేవనము)ను కూడా సహించలేనట్టిది. అది మందాగ్ని అని తెలియవలెను. సమాగ్ని లక్షణములకు వ్యతిరేక లక్షణములు కలది విషమాగ్ని యనుట వలన విషమోపచారములచేత ఒక్కొక్కప్పుడు విచారము చెందుచూ స్థిరత్వము (సమత్వము) లేనిది విషమాగ్నియని గ్రహించవలెను. వాతపిత్త శ్లేష్మములు సమములుగా ఉన్నప్పుడు అని ప్రకృతి స్థానామ్ అని కూడా అనుట వలన (నిర్ణీత పరిమాణములో స్వగుణములతోనున్న అనుటవలన) ఈ మూడును సమముగా వృద్ధి చెందుట కూడా మంచిది కాదని తెలియజేయబడినది. ప్రకృతి శబ్దమునకున్న కారణము మొదలగు అనేకార్థములు తీసివేయుటకు సమవాత పిత్త శ్లేష్మములనెడి ఒడము ఎవయోగించబడినది. వాతముచేత అగ్నియొక్క అధిష్ఠానము దూషించబడినప్పుడు అనుటవలన వాత ప్రకృతిగల వారికి వాతము అగ్నిధిష్ఠానము చేరి వికృతి కలిగించినపుడు మాత్రమే అగ్నివైషమ్యమును పొంది విషమాగ్ని యగును అని తెలియనగును. ఇదే విధముగా పితృభిభూత శ్లేష్మాభిభూత శబ్దములను అన్వయించుకొనవలెను.

కారీరక ప్రకృతి

13. తత్ర కేచిదాహుః-న సమనవాతపిత్తశ్లేష్మణో జస్తవః సన్తి,విషమాహారోపయోగిత్యాన్యనుష్ఠాణామ్, తస్మాచ్ఛ వాతప్రకృతయః కేచిత్, కేచిత్ పిత్తప్రకృతయః, కేచిత్ పునః శ్లేష్మప్రకృతయో భవన్తి. తద్వానువసన్నమ్, తస్మాత్కారణాత్? సమవాతపిత్తశ్లేష్మాణం హ్యురోగమిచ్ఛంతి భిషజః, యతః ప్రకృతిస్సారోగ్యమ్ ఆరోగ్యర్థా చ భేషజప్రవృత్తిః, సా చేష్టయాపా, తస్మాత్ సన్తి సమవాతపిత్తశ్లేష్మాణః స తు ఖలు సన్తి వాతప్రకృతయః పిత్త

ప్రకృతయః శ్లేష్మప్రకృతయో వా తస్య తస్య కిల దోషస్య హి అధిక్య
భావాత్స సా దోషప్రకృతిరుచ్యతే మనుష్యాణామ్, న చ వికృతేషు దోషేషు
ప్రకృతిస్తత్వముపపద్యతే, తస్మాన్మైతాః ప్రకృతయః న స్తి, న స్తితు ఖలు
వాతలాః పిత్తలాః శ్లేష్మలాశ్చ, అప్రకృతిస్థాస్తు తే జ్ఞేయాః.

తాత్పర్యము : ఈ సందర్భమున కొందరు ఏ ప్రాణియును సమవాత
పిత్త కఫ ప్రకృతి గలదై యుండవని యందురు. ఇది ఎందువలననగా ఏ
మనుష్యునకు ఆహారము సమముగా సేవించుట జరుగదు. అందుచేత కొందరు వాత
ప్రకృతి, కొందరు పిత్త ప్రకృతి, మరికొందరు శ్లేష్మ ప్రకృతి కలిగి యుందురు
అని వీరి అభిప్రాయము. కానీ ఇది సరికాదు. ఎందువలననగా ఎవరికి వాతపిత్త
కఫములు సమముగానున్న ప్రకృతి యుండునో వారికి అనారోగ్యము కలుగదని
వైద్యులందురు. ప్రకృతి స్థితియే అరోగ్యము. అరోగ్యము కొరతే దోషధము
నుపయోగించెదరు. ఇదే సర్వులకు ఇష్టమైనది. అందువలననే మనుజులు సమ వాత
పిత్త శ్లేష్మము కలవారై యుందురు. ఎవరునూ వాత ప్రకృతి లేదా పిత్త ప్రకృతి
లేదా కఫ ప్రకృతి కలిగియుండదు. ఆయా దోషముల అధిక్యానుసారము మనుజు
లను ఆయా దోషప్రకృతి కలవారుగా విభజించి పిలుతురు. దోషములు వికృతి
చెంది యున్నప్పుడది ప్రకృతి యనబడదు. కాబట్టి ఇట్టి ప్రకృతులుండవు. కానీ
మనుజులు వాతాధిక్యము, పిత్తాధిక్యము, కఫాధిక్యము కలిగియుండుట కద్దు. వీరిని
ప్రకృతావస్థలోనున్న వారుగా కాక అప్రకృతావస్థలో నున్నవారుగా గుర్తింపదగినది.

ఆయుర్వేద దీపిక : విషమాహారమునుపయోగించుటచేత అనగా మను
జుడు ఒక పద్ధతి ప్రకారము సరియగు ప్రమాణములో (తులాభారమునందు తుంచి
నట్లుగా) ఆహారము తీసుకొనడు. దీనివలన వాతాది దోషములు తప్పక వికారము
నొందునని భావము. సమవాతపిత్త శ్లేష్మము మొదలైన వాక్యము అనుటచేత దోష
ములు సమముగా నున్నంతవరకు మనుజునియందు అరోగ్యముండుననునది వైద్య
వ్యవహార సిద్ధము. అందుచేత ఎటుల ఈ దోషములు కాలానుసారము పొందు
వైషమ్యము వికారము లేనట్టిదై సామ్యమనబడునో అటులనే ప్రకృతి యవస్థలో
నున్నదియును సామ్యములని భావము. కొందరు చెప్పుకోదగిన రోగము కల్గించ
నందున ఈ వైషమ్యమును గుర్తింపరు. దోష ప్రకృతి యనగా దుష్టములైన దోష
ములచే కలిగిన ప్రకృతియని అర్థము.

రోగములను చికిత్సించుటయందు అగ్నియొక్క ప్రాధాన్యత

14. తేషాం తు ఖలు చతుర్విధానాం పురుషాణాం చత్వార్యానుప్రటిధానాని ప్రేయస్కరాణి భవన్తి. తత్ర సమసర్వధాతూనాం సర్వాకారసమయే, అధికదోషాణామే తు త్రయాణాం యథాస్వం దోషాధిక్యమభినమాక్ష్య దోషప్రతికూలయోగిని త్రీజ్యనుప్రటిధానాని ప్రేయస్కరాణి భవన్తి, యావదగ్నేః సమీభావాలే, సమే తు సమమేవ కార్యమే: ఏవం చేర్హో భేషజ-ప్రయోగాశ్చావరే. తాన్ విస్తరేణానువ్యాఖ్యాస్యామః:

తాత్పర్యము : ఇట్టి నాలు విధములైన ప్రకృతి గల పురుషులకు నాలు విధములైన అనుసరించవలసిన కర్తవ్యము లున్నవి. అన్ని ధాతువులను సమముగా నున్న విధానము సనుసరించవలెను. ఏదేని ఒక దోషము అధికముగా నున్నచో దానిని బాగుగా సమీక్షించి ఆ యధిక దోషమునకు ప్రతికూలమైన చర్యలను తీసి కొనుట మంచిది. ఇదియును అగ్ని సమస్థితికి వచ్చువరకు చేయవలెను. అగ్ని సమముగా నున్నచో తదనుసారముగా సమముగనే క్రియలు (అహార ఔషధాలు) ప్రయోగించవలెను. ఇతర స్థితులయందును అట్లే ఔషదాధి ప్రయోగమును చేయవలెను. వాటిని గురించి వివరంగా చెప్పకొందము.

అయుర్వేద దీపిక : దోషాధిక్యమునందు వాటికి వ్యతిరేకమైన యోగములు దోష వ్యతిరేక యోగములు మూడు విధములైన అనగా వాత పిత్త శ్లేష్మములు మూడింటికి వ్యతిరేకమైన సమమునందు అనగా అగ్ని సమత్వమును పొందియున్న సమయమునందు - యథోచితముగా సమత్వము నిలిపియుంచునట్టి ప్రక్రియలనే చేయవలెను. ఇట్లే యనుచులో ఈ విధముగనే వాదాది ప్రకృతులయందు విహారము మరియు ఔషధమును కూడా ప్రయోగించవలెనని యర్థము. ఇట్లే యనుచు నాలువిధములైన ప్రకారములందును యనువారు - సమ ప్రకృతి గలవారికి సమత్వమును నిలిపియుంచు వ్యాయామము (విహారము) మొదలైన చేష్ట మరియు ఔషధమును, ఋతుచర్యకు అనుకూలమైన వస్తువాదులను చేయుటను సూచించబడిన దని వ్యాఖ్యానింతురు.

రోగులు దోషానుసారము మూడు విధములుగా నుందురు

15. త్రయస్తు పురుషా భవన్త్యాతురాః, తే త్వనాతురాస్తంత్రాంతరీయాణాం భిషజాః. తద్యథా-వాతలః, పిత్తలః, శ్లేష్మలశ్చేతి. తేషామిదం విశేషవిజ్ఞానం-వాతలస్య వాతనిమిత్తాః, పిత్తలస్య పిత్తనిమిత్తాః, శ్లేష్మలస్య శ్లేష్మనిమిత్తా వ్యాధయః ప్రామేణ బలవంతిశ్చ భవన్తి.

వాతల రోగులు — వారికి చేయదగు చికిత్సలు

16. తత్ర వాతలస్య వాతప్రకోపణోక్తాన్యాపేదమానస్య షీఘ్రం వాతః ప్రకోపమాపద్యతే, న తథేతరా దోషా, న తస్య ప్రకోపమాపన్నో యధో-త్తైర్వికారైః శరీరముపతపతి బలవర్ణసుఖాయుషాముపహతాయ. తస్యావ-జయనం-స్నేహస్వేదో విదాయుక్తౌ మృదూని చ సంశోధనాని స్నేహోష్ణ-మధురాఘ్నలవణయుక్తాని, తద్వదభ్యవహార్యాణి, అభ్యజ్ఞోపన హోద్యేష్టనోన్య-ర్థనపరిషేకావగాహనసంవాహనావపీడనవిశ్రాంతనవిస్మారణాని, సురా-నవవిదానం, స్నేహశ్చానేకయోగయో దీపనీయపాచనీయోపహితాః తథా శతపాకాః సప్రాసనపాకాః సర్వశశ్యప్రయోగార్థాః, బిస్తయః, బిస్తీనియమః సుఖశీలతా చేతి.

తాత్పర్యము : మూడు విధములైన పురుషులు వ్యాధిగ్రస్తులగుదురు. గ్రంథాంతరమునందు ఆరోగ్యవంతులు మూడు విధములని చెప్పబడినది. వారు — వాతాధిక్యము గలవారు, పిత్తాధిక్యము గలవారు మరియు శ్లేషాధిక్యము గలవారు. అందు వాతాధిక్యము గలవారికి వాతవ్యాధులు, పిత్తాధిక్యము గలవారికి పిత్త సంబంధ మైనవి మరియు శ్లేషాధిక్యము గలవారికి శ్లేష్మసంబంధములైనవియును బలవంత మైన వ్యాధులు సాధారణముగా వచ్చుచుండును. వాత ప్రధానమైన వారికి వాతవృద్ధి కరములను సేవింపుటచే నెంతని వాతము ప్రకోపించునేగాని, ఇతరములైన పిత్త కరములు ప్రకోపింపవు. ఆ విధముగా ప్రకోపించిన వాతము ఆ పురుషుని శరీర మును వాత వ్యాధులచే పీడించి బలవర్ణ సుఖాయుషులను నశింపజేయును. ఇట్లు ప్రకోపించిన వాతమును ఈ క్రింద చెప్పబడిన ప్రక్రియలచే జయించవలెను. (చికిత్సించవలెను) విధియు క్తములైన స్నేహ స్వేదములు, స్నేహ ఉష్ణ మధుర ఆఘ్న లవణములతో కూడిన మృదు సంశోధ నౌషధములు మరియు ఆహార పదార్థములు,

అభ్యంగ, ఉపసాహ, ఉద్వేగజన, ఉన్మత్తన, పరిశేక, అవగాహన, సంవాహన, అవ పీడన విక్రానన - విస్మాపన - విస్మారణములు - సుర - అవసేవనము. అనేకరకములైన స్నేహనములను, దీపనీయ, పాచనీయ, వాతహర విరేచనీయ ద్రవ్యములచే సంస్కరించి ప్రయోగించుట మరియు వానినే శతపాక, నహస్రపాక విధిని నిర్మాణము చేసి అన్నింటను ప్రయోగించుట వస్త్రీని తన్నియమానుసారము సేవించుట మరియు ఎల్లప్పుడును సుఖకరమైన భావముల సేవనము.

అయుర్వేద దీపిక : ఇతరములైన కఫ పిత్తములు రెండును అనగా వాతకర హేతుసేవనము వలన వాతమే వృద్ధి చెందునుగాని మిగిలిన రెండు దోషములును వృద్ధి చెందవని భావముగల యపేక్షుట (విక్రాననము) వాత వృద్ధికరమైనను వాతము వలన జనించిన ఉన్మాదమును నశింపజేయునదగుట వలన ఇచట చెప్పబడినది. ఉన్మాదమునందు భయపెట్టుట మొదలైన చికిత్సలు సేర్కొనబడినవి. “విక్రాననము వలన మనస్సు విప్లవమై (బాగుగా కలచబడినదై) ఉన్మాదము శమించును. తేనె యాతి శమం తస్య సర్వతో విప్లవం మనః. చికిత్సా స్థానము - 9 వ అధ్యాయము). అన్నింటను ప్రయోగించుటకు అనగా పాన అభ్యంగ వస్త్రీ మొదలైన వాటి యందన్నింటి యందును ప్రయోగించుటకు అని అర్థము. వస్త్రీ నియమము అనగా వస్త్రీ ప్రయోగమునందు దాని నియమముననుసరించి ప్రయోగించుట అని యర్థము లేదా - వస్త్రీ నియమమునగా మంచి ఫలితము కొరకు కర్మ - కాల - యోగ విధుల యందున్న వస్త్రీ సంఖ్యా నియమానుసారము వస్త్రీ ప్రయోగించుట సూచించును. చరకసిద్ధ స్థానమునందు చెప్పబడినట్లు కర్మవస్త్రీ ముప్పది - కాలవస్త్రీ పదునారు - యోగవస్త్రీ ఎనిమిది - ఈ సంఖ్యను అనుసరించవలెను.

(త్రింశన్మతాః కర్మసు దిస్త్రీయోగాః, కాలస్త్రీ౨౦రైః తతశ్చయోగః.

చ. సి. 1)

సుఖశీలత యనగా ఎల్లప్పుడును సుఖకరమైన భావములనే సేవించుట.

పిత్తల రోగులు వారికి చేయదగు చికిత్సలు

17. పిత్తలస్యాపి పిత్తప్రకోపణోర్యాన్యాసేవమానస్య శ్చప్రం పిత్తం ప్రకోప-మాపద్యతే, న తథేతరా దోషో, తదస్య ప్రకోపమాపన్నం యతోర్వైర్వికారైః శరీరముపతపతి బలవర్ధ సుఖాయపాముపమాతాయ. తస్యావజయనమ-నర్హి

ష్పాసం, సర్పిషా చ స్నేహనం, అధశ్చ దోషహరణం, మధురతిక్తకషాయ-
శీతానాం చోషధానభ్యవహార్యాణాం ఉపయోగః, మృదుమధుర సురభీత-
హృద్యానాం గుష్ఠానాం చోపసేవా, ముత్తామణిహారా. వశీనాం చ పరమశిశిర-
వారిసంస్థితానాం ధారణమురసా, క్షణే క్షణే అగ్ర్యచస్తనప్రియజ్ఞకాలీయ-
మృశాలశీతవాతవారిభిః ఉత్పలకుముదకోకనదసౌగంధికపద్మానుగతైశ్చ వారి-
భిరభిప్రోక్షణమ్, శృతిసుఖమృదుమధురమనోఽనుగానాం చ గీతవాదీత్రాణాం
శ్రవణమ్, శ్రవణం షాఢ్యదయానామ్ సుహృద్భీష్టసంయోగః, సంయోగశ్చ
ఇష్టాభిః స్త్రీభిః శీతోపహతాంశుకన్దగారిణీభిః, నిశాకరాంశుశీతలప్రవాతహార్య-
వాసః, శైలాస్తరపులినశిశిరసదనవనవనవ్యజనవనసేవనమ్, రమ్యాణాం దోష-
వనానాం సుఖశిశిరసురభిమారుచోపహితానామపసేవనమ్, సేవనం చ పద్మో-
త్పలనరసింకుముదసౌగంధికపుష్పరీకశతపత్రహస్తానాం (హృద్యానాం) పౌష్యా-
నాం చ సర్వభావానామితి.

తాత్పర్యము : పిత్తాధిక్యము గలవారు ఎక్కువగా పిత్త ప్రకోపమును
కలుగజేయువానిని సేవించుచున్నచో వెంటనే పిత్తము ప్రకోపించును. వాత కఫ
ములు ప్రకోపింపవు. ఇట్లు ప్రకోపము చెందిన పిత్తము తత్ప్రకోపము వలన
కలుగు వ్యాధులను కలిగించి బలము, వర్ణము, సుఖమును నశింపజేయుటకు శరీర
మును బాధించును. ఇట్టి పిత్తమును జయించుటకు ఈ క్రింది ప్రక్రియలను చేయ
వలెను. పుష్పతపానము మృతాభ్యంగనము, విరేచనము ద్వారా దోష నిర్మూలనము,
మధుర తిక్త కషాయరసము శీత గుణము కలిగిన ఔషధ అహారముల సేవనము,
మృదు మధుర సుగంధ భరిత హృద్యములైన వాసనలను చూచుట, అతి చల్లనినీటిలో
నుంచిన ముత్యములు మణుల హారములను ఛాతీపై ధరించుట, మాటిమాటికి —
శ్వేత చందన, ప్రియంగు, పీతచందన, రామరత్నాలు (పీని సరగడిసి శరీరముపై
లేవనము చేసికొనుట) శీతల జలము, వాయువులున్నచోట పుట్టిన నల్లకలువ తామర,
సుగంధ కమలములను నీటిలోనుంచి ఆ నీటిని గుడ్డతో శరీరముపై ప్రోక్షణము చేసి
కొనుట, చెఱుల కిందైన మృదుమధుర మనోజ్ఞ గీతవాద్యములను వినుట, అభ్యున్న
తిని కలుగజేయువానిని వినుట, స్నేహితులతో కలసియుండుట, చంద్రకిరణములచే
చల్లని గాలులు పీచు భవనములందు నివాసము, పర్వత గుహలయందు చల్లని అశ్శోష
కరమైన గృహములయందు నివసించుచు శీతల ఖడ్గ హరణము, శీతల అహార సేవ
నము, శీతల పవనములు సేవించుట, రమ్యమైన ఉపవనములలో సుఖకరమైనచల్లని

సుగంధ భరితమైన గాలులమధ్య యుండుట, నల్లకలువ, తామర, కలువ, సుగంధ కలువ, తెల్లకలువ, గులాబి వంటి పుష్పముల కలాపములు నాస్వాదించుట మరియు అన్నింటి సామ్యములైన భావములను సేవించుట.

అయుర్వేద దీపిక : యథోక్తములైన అనగా మహారాగాధ్యాయము నందు చెప్పబడిన అహోమార్గమున దోషములను హరించుటయనగా విరేచనము చేయించుట ద్వారా అని యర్థము. అగ్రవందనము, శ్వేత చందనము, హస్తానాం అనగా కలాపములను (ఈ పుష్పములను ధరించుట, ప్రక్కపై పరచుట మొదలైన అన్ని కలాపములను)

శ్లేష్మల రోగులు-వారికి చేయవలసిన చికిత్సలు

18. శ్లేష్మలస్యాపి శ్లేష్మప్రకోపహౌ త్రాన్యాసేవచూనన్యః శ్లేష్మం శ్లేష్మప్రకోపహౌపద్యతే, న తథేతరా దోషా, న కన్యః ప్రకోపహౌర్హౌ యథోక్తైర్విశ్లాతైః శరీరముపతపతి బలవర్ధనుభాయుషముపహూయ. తస్యావజయనమ్-విధిముత్తాని తీర్ణేష్టాని సంశోధనాని రూక్షప్రాసాదే చాభ్యావహార్యాది కటుకతి క్తకషాయౌ పహతాని, తత్రైవ దావనలంఘనస్థవనపరిసరణజాగరణనియుద్ధ వ్యవాయ్యా యా మోన్మర్దన స్నానోత్సదనాని, విశేషత స్తీక్షణాం దీర్ఘకాలస్థితానాం చ మధ్యానానముపయోగః ధూమపానః సర్వశర్శోప వానస్తబోష్ణంవానః సుఖవ్రతిషే థశ్చ సుఖార్థమేవేతి.

తాత్పర్యము : శ్లేష్మాధిక్యము కలవారికిని, శ్లేష్మమును ప్రకోపించజేయు భావములను సేవించుటచేత వెంటనే శ్లేష్మము ప్రకోపించును. వాత పిత్తములు ప్రకోపించవు. ఇట్లు ప్రకోపించిన శ్లేష్మము యథోక్తవ్యాధులచేత బలము, వర్ధము, సుఖము, ఆయుష్షులను నశింపజేయుటకు శరీరమును బాధించును. ప్రకోపించిన శ్లేష్మమును జయించుటకు ఈ క్రింది ప్రక్రియలను చేయవలెను. విధి పూర్వకముగా చేయబడిన తీక్ష, ఉష్ణ, సంశోధన క్రియలు-రూక్షగుణము కొంచెము అధికముగా సున్న తటు తిక్త కషాయ రసములు గల అహారపదార్థముల సేవనము, అటులనే పరుగెత్తుట, ఎగురుట, గంతులు చేయుట, గుండ్రముగా తిరుగుట, రాత్రి మేల్కొని యుండుట, యుద్ధము చేయుట, ముఖము చేయుట వ్యాధామము చేయుట, శరీరమును మర్చించుకొనుట, స్నానము, శరీరమును

పీడింపజేయుట తీక్షణములై చిరకాలము సంధానము చేయబడియున్న మద్యముల నుపయోగించుట, ధూమపానము, పూర్తిగా ఉపవాసముండుట, ఉష్ణప్రదేశము నందుండుట, ఉష్ణమును పుట్టించు వస్తువులను ధరించుట, సుఖముకొరకు (ఆరోగ్యము కొరకు) సుఖకరమైన భావములను (శ్లేష్మ వృద్ధికరములైన భావములను) వివర్జించుట.

ఆయుర్వేద దీపిక : శ్లేష్మమును జయించుటకు రూక్ష గుణము హితమైనందున రూక్ష గుణముగల వస్తువులనే వాడవలెననుచూ రూక్ష ప్రాయములవి చెప్పబడి వలన (కొంచెము రూక్షగుణము అధికముగా గల వస్తువులని చెప్పబడివలన) అత్యధిక రూక్షహారమువలన వానిని (అత్యధిక పదార్థములను) సేవింపరాదనుట సూచింపబడినది. రస విమానాధ్యాయమునందు “స్నిగ్ధ పదార్థములు ఘటించుటకు అనువుగా నుండి అగ్నిని రగిలించజేయుట వలన వాటినే సేవింపవలెనని చెప్పబడినది.

(స్నిగ్ధమస్తీయాత్ స్నిగ్ధం హి భుక్తం స్వదతే భుక్తమౌషధ్యమగ్నిముదీరయతి. విమానస్తానము 1వ అధ్యాయము)

పూర్తిగా ఉపవాసముండుట, యనగా అన్ని విధముల లంఘనములను సేవించుట, సూత్రస్థానమునందు చెప్పబడినట్లు చతుష్ప్రకారములైన సంకుద్ధులలో ఉపవాస మొకటి (చతుష్ప్రకారా సంకుద్ధిః పిపాసా మారుతా తపా పాచనాన్యువహసశ్చ వ్యాయామశ్చేతి లంఘనమ్. చ. సూ. 22) ఇక్కడ ఉపవాస శబ్దము లంఘనమునకు వర్తించును. సుఖముకొరకు అనగా రావోపు సుఖముకొరకు (ఆరోగ్యము కొరకు) సుఖమును వివర్జించుటవలన శ్లేష్మ క్షయము సంభవించి శ్లేష్మ వికారములు లేని సుఖము (ఆరోగ్యము) కలుగును.

రాజవైద్యుని లక్షణము

భనతివాత—

- 19/ సర్వరోగ విశేషజ్ఞః సర్వకార్యవిశేషవిత్,
సర్వభేషజత త్స్వత్తో రాజ్ఞః ప్రాజపతిర్భవేత్. ఇతి

తౌత్పర్యము : సకల రోగ విశేషములను వాటి చికిత్సా ప్రక్రియలను మరియు సకలములైన ఔషధ తత్త్వములను ఎరిగినవాడు రాజామౌక్య ప్రాజ రక్షకుడు కాగలడు (పై చెప్పిన త్రివిధ దోష ప్రకోపములయందు చేయు కార్యములు రాజులకే సాధ్యపడియున్న సందర్భమున రాజవైద్యుని లక్షణము స్పష్టముగా నివచించెప్పబడినది).

అయుర్వేద దీపిక : యథోక్త అధ్యాయ జ్ఞానము వలననే సర్వరోగ జ్ఞానము కలుగునని చెప్పబడినది. ప్రాణములను రక్షించువాడు ప్రాణపతి.

(ప్రాణాన్ పాతి రక్షతీతి ప్రాణపతిః)

అధ్యాయ సంగ్రహము

తత్రశ్లోకాః

20. ప్రకృత్యంతరభేదేన రోగానీకవికల్పనమ్,
పరస్పరావిరోధశ్చ సామాన్యం రోగదోషయోః.
21. దోషసంఖ్యా వికారాణామేకదేశ ప్రకోపణమ్,
జరణం ప్రతి చింతా చ కాయాగ్నిర్బుక్షణాని చ,
22. నరాణాం వాతలాదీనాం ప్రకృతిస్థాపనాని చ,
రోగానీకే విమానేఽస్మిన్ వ్యాహృతాని మహర్షిభిః.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తత్త్వే చరక ప్రతినంస్కృతే విమానస్తానే రోగానీక విమానం నామ షష్ఠోఽధ్యాయః

తాత్పర్యము : కారణాంతరము వలన రోగ సముదాయము నందలి భేదములు, ఈ వివిధ భేదములలో పరస్పరము విరోధము లేకుండుట, రోగము, దోషముల సమానత్వము, దోషముల సంఖ్య, వికారములు, దోషముల ప్రకోపకారములు. అగ్నికి సంబంధించిన ఆరోచన, కాయాగ్ని రక్షణోపాయములు, వాతాధిక్యము గల నరులను ఆరోగ్యవస్త్రము చేహర్చు వివిధ ప్రక్రియలు. ఇవన్నియును విమాన స్థానమునందలి రోగానీకాధ్యాయమున మహర్షి యగు ఆత్రేయునిచే వివరింపబడినవి.

ఇది అగ్నివేశనిచే రచింపబడి, చరకునిచే ప్రతినంస్కరింపబడిన తంత్రము లోని విమానస్తానమునందలి రోగానీక విమానమును ఆరవ అధ్యాయము.

అయుర్వేద దీపిక : సంగ్రహముగా జీర్ణింపజేయునది జరణము అనగా అగ్ని. దీనిని గురించిన ఆరోచన “అగ్నిషు....”మొదలైన శ్లోకములందు చేయబడినది. ప్రకృతి స్థానములు అనగా ఔషధములు. (శరీరమును సహజ స్థితికి తెచ్చునవి).

ఇది శ్రీ వక్రపాణి దత్తునిచే రచింపబడిన చరక తాత్పర్య టీకయగు అయుర్వేద దీపిక యందలి విమాన స్థానమున రోగానీక విమానమును ఆరవ అధ్యాయము.

వాఢ్యితరూపీయ వివిూనము

సప్తసూత్రాయము

1. అథాతో వ్యాధితరూపీయం విమానం వ్యాఖ్యాస్యామః.
2. ఇతి హ స్వాహ భగవానాత్రేయః.

తాత్పర్యము : ఇక ఇప్పుడు వ్యాధిత రూపీయమను విమానమును గురించి చెప్పకొందము అని అత్రేయ భగవానుడనెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : పూర్వాధ్యాయమున వ్యాధిని గురించి ప్రతిపాదించి యిప్పుడు వ్యాధిత పురుషుని (రోగి) యొక్క భేదములను ప్రతిపాదించుటకున్నూ సందర్భవశమున కృములను గురించి వివరించుటకున్నూ వ్యాధిత పురుషీయాధ్యాయము ప్రారంభింతున్నది.

వ్యాధిత పురుష ద్వైవిధ్యము-లఘువ్యాధిములు, గురువ్యాధితులు

3. ఇహ ఖలు ద్వౌ పురుషౌ వ్యాధితరూపౌ భవతః, గురువ్యాధితః లఘువ్యాధితశ్చ. తత్ర గురువ్యాధిత ఏకః సత్వబలశరీరసంపద సేతక్వాల్లఘు వ్యాధిత ఇవ దృశ్యతే, లఘువ్యాధితోఽపరః సత్త్వాదీనామధిమ ద్గురు వ్యాధిత ఇవ దృశ్యతే. తయోరకుశలాః కేవలం చక్షుషైవ రూపం దృష్ట్వాఽధ్యవస్యంతే వ్యాధితగురులాఘవే వివ్రతిపద్యంతే.

తాత్పర్యము : వ్యాధితే పీడింపబడువారు (రోగులు) ముఖ్యముగా రెండు విధములుగా నుందురు- గురు వ్యాధి పీడితులు మరియు లఘువ్యాధి పీడితులు. గురు వ్యాధితుడగు వాడు సత్వము, బలము, శరీరసంపద - ఇవి అధికముగా నుండుటచే లఘు వ్యాధితునివలె కన్పడును. లఘు వ్యాధితుడు సత్త్వాదులు హీనముగా నుండుటచే గురువ్యాధితుని వలె అగపడును. సరియగు జ్ఞానము లేనివారు కేవలము దృష్టివలన రూపమును చూచి గురులాఘవ వ్యాధితులను వ్యతిరేకముగా నిర్ణయింతురు.

ఆయుర్వేద దీపిక : వ్యాధిని కలిగియున్నవాడు వ్యాధితుడు. వాని (వ్యాధితుని)వలె రూపము గలవాడు వ్యాధితరూపుడు- వ్యాధితునివలె నున్నవాడని

యర్థము. దీనివలన వ్యాధిత రూపులు అనుట వలన గురు, లఘు వ్యాధులచే పీడింపబడుచున్నవారి వలెనున్నవారు అని గ్రహింపవలెను. గురు వ్యాధి వలన పీడింపబడుచున్నవారు సత్త్వదుల అధిక్యము వలన లఘు వ్యాధితుని వలె కన్పట్టును. ఇతడు గురు వ్యాధితుడే గానీ లఘు వ్యాధిచే పీడింపబడుచున్న వాడనుకొనరాదు. అట్టివారు గురు వ్యాధి (పెద్దవ్యాధి) చేతనే పీడింపబడుచూ గురువ్యాధిని గుర్తింపలేని వారికి లఘు వ్యాధితునిగా అగుపించును. ఇట్లే లఘు వ్యాధితునికి సంబంధించిన విషయమును కూడా అన్వయించుకొనవలయును. అధమత్వము వలన అనగా అవరత్వము (హీనత్వము) వలన అని యర్థము. చక్షుషైవ అనుట వలన ఇతర ఇంద్రియములచే తెలియదగిన లక్షణమును చక్షురింద్రియము ద్వారానే గ్రహించుట. అందుచేత స్పర్శదులచే గూడా విశేష జ్ఞాన సాధనములచేతను అని తెలియవలెను. రూపమునగా వ్యతిరేకరూపము. 'అధ్యవస్యంత' అనగా నిశ్చయము చేయుదురు. గురు లాఘవములను వ్యతిరేకముగా ప్రతిపాదించుదురు. అనగా గురుత్వ లఘుత్వములను సరిగా ప్రతిపాదించరు.

సంపూర్ణ జ్ఞానము యొక్క ఆవశ్యకత

4. సహజజ్ఞానవయవేన కృత్స్నై జ్ఞేయే జ్ఞానముత్పద్యతే. విప్రతిపన్నాస్తు ఖలు రోగజ్ఞానే ఊపక్రమ ముక్తిజ్ఞానే చాపి విప్రతి పద్యతే. తే యదా గురువ్యాధితం లఘువ్యాధిత రూప మూపాదయన్తి, తదా తమల్పదోషం మత్వా సంరోధన కారేఽన్యై మృదుసంరోధనం ప్రయచ్ఛన్తో భూయ ఏవాస్య దోషానుదీరయన్తి. యదా తు లఘు వ్యాధితం గురువ్యాధితరూపమూపాదయన్తి, తదా తం మహాదోషం మత్వా సంరోధనకారేఽన్యై తీక్షణం సంరోధనం ప్రయచ్ఛన్తో దోషానతి నిర్మూల్య శరీరమన్య ష్ణ్యన్తి. ఏవమవయవేనైవ జ్ఞానస్య కృత్స్నై జ్ఞేయే జ్ఞానమభిమన్యమానః పరిస్థులన్తి. విదితవేదితవ్యాస్తృ ధిషణః సర్వం సర్వథా యథా సంభవం పరీక్ష్యం పరీక్ష్యధ్యవస్యన్తో న త్వదచిపి విప్రతి పద్యతే యదేష్టమర్థమభినిర్వర్తయన్తి చేతి.

తాత్పర్యము : సంపూర్ణముగా జ్ఞానము పొందదగు విషయములను ఏదో ఒక అంశము చేత జ్ఞానము కలుగదు. వ్యతిరేక ప్రతిపాదన లేకుండా (సంపూర్ణ జ్ఞానము లేకపోవుటచే) రోగ నిర్ణయము నందు, చికిత్సా విషయము నందును వ్యతిరేక ప్రతిపాదనలను చేయుదురు (తప్పు నిర్ణయము తీసుకొనుదురు).

వారు గురు వ్యాధితుని లఘు వ్యాధితునిగా నిర్ణయించినపుడు వానిని అల్పదోషము కలవానిగా గుర్తించి సంశోధనము చేయునపుడు తేలికగనే సంశోధనము గావించి దోషముల నింకనూ ప్రకోపింపజేయుదురు. లఘు వ్యాధితుని గురు వ్యాధితునిగా గుర్తించినపుడు వానిని అధిక దోషము కల వానిని గుర్తించి సంశోధనము చేయునపుడు, తీక్షణ సంశోధనములను ప్రయోగించుటచే దోషములను అధికముగా బయలు వెడలించి, తద్వారా అతని శరీరమును క్షీణింప జేయుదురు. ఈ విధముగా అంశ మాత్ర జ్ఞానము చేత సంపూర్ణ జ్ఞానము కలుగునని భావించు వైద్యులు ఈ విషయమున తప్పు దోషవడుదురు (నిదాన చికిత్సలను సరిగా చేయరు). తెలిసి కొనవలసిన విషయము లన్నింటిని జ్ఞానముగా తెలిసికొనిన వైద్యుడు అన్నింటిని అన్ని విధముల నీతైనంత వరకు పరిక్షించవలసిన వాటిని పరీక్షించి సరియగు నిర్ణయము తీసికొనును. ఎట్టి పరిస్థితులలోనూ తప్పుడు ప్రతిపాదనలను చేయడు. తన యిష్ట ప్రకారము కార్యములను నిర్వహించును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇప్పుటనే వ్యతిరేక ప్రతిపాదనలకు కారణము చెప్పబడుచున్నది. జ్ఞానవయవేన అనగా ఏకదేశ జ్ఞానము వలన (సంపూర్ణముగా కాక జ్ఞానము యొక్క ఒకఅంశము వలన) వ్యతిరేక ప్రతిపాదనము వలన కలుగు ఫలితమును “విప్రతి వన్నాస్తు” అను వాక్యము నందు చెప్పబడినది. ఉపక్రమము యొక్క అనగా ఔషధ ప్రయోగము వికారమునకు సరిపడునట్లు ఔషధ ప్రయోగము చేయుట ఉపక్రమ యుక్తి అనబడును (చికిత్సయుక్తి యనబడును).

ఈ యుక్తిని తెలియుట యందు వ్యతిరేక ప్రతిపాదనలు చేయుదురు. దీనినే “తే యదా.....” అను వాక్యమున సోదాహరణముగా వివరించడమైనది. అసాదయంతి అనగా తెలిసికొందురు. గుర్తించెదరు. ఉదీరయంతి అనగా ప్రకోపింపజేయుదురు. అంతేగాని అల్ప బలము చేత తగ్గింతురనుట సరికాదు. అతిగా వెడలించుట యనగా దోషములను (వెడలించవలసిన) పరిమాణమునకు మించి వెడలించుదురు. జ్ఞానము యొక్క అనగా జ్ఞాన సాధనము యొక్క యథా సంభవమునగా జ్ఞాన సాధనము లెచట నుండునో అచట వాని వానిని అని యర్థము. పరీక్షించవలసినవి సత్త్వాదులు. ఎట్టి పరిస్థితులలోనూ అనగా గురు-లఘువుల యందు.

భవన్తి చాత్ర—

5. సత్త్వాదీనాం వికల్పేన వ్యాధిరూపమథాతురే,
దృష్ట్వా విప్రతిపద్యంతే బాలా వ్యాధిబలాబలే.
6. తే భేషజమయోగేన కుర్వన్త్యజ్ఞానమోహితాః,
వ్యాధితానాం వినాశాయ క్లేశాయ మహాతేఽపివా.
7. ప్రాజ్ఞాస్తు సర్వమాజ్ఞానం పరీక్ష్యమిహ సర్వథా,
న స్థలన్తి ప్రయోగేషు భేషజానాం కదాచన.

తాత్పర్యము : అల్పజ్ఞులైన వైద్యులు సత్త్వాదుల భేదము చేత రోగి యొక్క రోగమును చూచి వ్యాధి బలాబలములను తప్పుగా నిర్ణయింతురు. వారు అజ్ఞానమోహము చేత అయోగముగు (సరిపడని) భేషజమును ప్రయోగించి రోగిని అంతమొందించుట లేదా రోగమును పెంచుట చేయుదురు. ప్రాజ్ఞులు సర్వము తెలిసికొని అన్ని విధములుగను పరీక్షించి భేషజ ప్రయోగము నందు ఎప్పుడును తప్పు చేయరు.

ఆయుర్వేద దీపిక : పై విషయమునే తేలికగా అర్థము చేసికొనుటకు శ్లోక రూపమున చెప్పడమైనది. వ్యాధి రూపమునగా వ్యాధి యొక్క సదక తీరు. ఇచ్చట “వ్యాధిత రూపమును”ని సరియగు పాఠముగను. బాలురసగా అల్పజ్ఞులు. అతి యోగము చేత యనగా అసమ్యక్గోగము చేత-దీని వలన అతియోగమిట్లా యోగము లను తీసుకొనదగును.

క్రిమి సంబంధముగు ప్రశ్న

8. ఇతివ్యాధిత రూపాధికారే వ్యాధితరూప సంభాగ్ర సంభవం వ్యాధిత రూప హేతు విప్రతి పత్తా కారణం సాపవాదం సంప్రతిపత్తి కారణం చానసవాదం నిశమ్య-భగవత్తమాత్రేయ మగ్నివేశోఽతః పరం సర్వక్రిమీకాం జ్వరం సంశ్రయాణాం సముత్థాన సంస్థాన వర్జనామ ప్రభావ చికిత్సిత విశేషాన్ పత్రచ్చోప సంగృహ్యపాదౌ.

తాత్పర్యము : ఈ విధముగా వ్యాధితరూపుని విషయమున వ్యాధితరూప సంభాగ్ర (గురు-లఘు భేదముచేత రెండు విధములనుట) వ్యాధితరూప పరిణామము, తద్వేరువు, వ్యతిరేక ప్రతిపాదనకు అస వాదముతో కూడిన కారణము, సరియగు

ప్రతిపాదనకు అపవాదము లేకుండా కారణమును చక్కగా విని అగ్నివేళడు అత్రేయ భగవానుని పాదములకు నమస్కరించి పురీషమునందు ఆశ్రయించు కొనియుండు అన్ని విధములైన క్రిముల యొక్క సముత్థాన-స్థాన-సంస్థాన-వర్ణ-నామ-ప్రభావ-చికిత్సా విశేషములను గూర్చి తెల్పమని యడిగెను.

అయుర్వేద దీపిక : సామాన్య జ్ఞానముచేత తెలిసికొనదగిన (దుర్జ్ఞేయ మైన) వ్యాధి గురు లాపవత్సమును గూర్చి చర్చించు సందర్భమున దుర్జ్ఞేయమైనట్టి క్రిములను గూర్చిన ప్రకరణము ప్రారంభింపబడుచున్నది. సంఖ్యాగ్ర సంభవమనగా సంఖ్యా ప్రమాణ సంభవమని యర్థము. అగ్రశబ్దము పరిమాణ వాచకము. వ్యాధిత రూపునికి హేతువు సత్త్వము మొదలగు వాని బలా బలములందు కలుగు విప్రతిపత్తి వ్యాధిత రూప హేతువునకు విప్రతిపత్తి యగును. దీనికి కారణము ఏకదేశ జ్ఞానము (అసంపూర్ణ జ్ఞానము). అపవాదముతో కూడి యనగా దోష యుక్తము. సరియైన ప్రతిపత్తి సంప్రతిపత్తి.

క్రిమి సంబంధముగు వివరము

9. అథాస్మై ప్రోవాచ భగవానాత్రేయః—ఇహ ఖల్వగ్నివేళ ! వింశతివిధాః క్రిమయః పూర్వముద్భిష్టా నానావిధేన ప్రవిభాగేనాన్యత్ర సహజేభ్యః, తే పునః ప్రకృతిభిర్విభజ్యమానాశ్చతుర్విధాభవన్తి. తద్యథా-పురీషజ్ఞాః, శ్లేష్మజ్ఞాః, శోణితజ్ఞాః, మలజ్ఞాత్వేతి.,

తాత్పర్యము : అప్పుడాయనతో అత్రేయ భగవాను డిట్లనెను. ఓ అగ్ని వేళడా ! క్రిములలో సహజ క్రిములను వదలి మిగిలిన అనేక ప్రకారములైన వాటి యందు ఇరువది విధములైన క్రిములను పూర్వము అష్టోదరీయాధ్యా యమున వివరింపడమైనది. ఇవి తిరిగి వాటి కారణముల వలన నాల్గు విధములుగా విభజింపబడు చున్నవి. అవి ఏవనగా పురీషజములు, శ్లేష్మజములు, శోణితజములు మరియు మల జములు.

అయుర్వేద దీపిక : పూర్వము చెప్పబడినవి అనగా అష్టోదరీయాధ్యా యమున సూత్రప్రాయముగా చెప్పబడినవి. ఇతరములైన సహజ క్రిములను అను బదే శరీరమునందు సహజముగా నుండు క్రిములు శరీరమును బాధింపవు. ఇవి ఇరువది కంటెను అధికముగ నుండును. ప్రకృతిచేత అనగా కారణములచేత, మల జములనగా బాహ్యమలమున పుట్టినవి.

బాహ్య మలజన్య క్రిములు

10. తత్ర మలో బాహ్యశ్శాభ్యంతరాశ్చ తత్ర బాహ్యమలజానాన్ మలజాన్ సంవ-
క్ష్యహే. శేషాం సముత్థానం-మృజావర్జనమ్: స్థానమ్ కేశశ్మశ్రులోమపక్ష్యవా-
సాంసి: సంస్థానమ్ - అణవ స్థిలాకృతయో బహుపాదాశ్చ: వర్జ: కృష్ణ:
గుక్షశ్చ: నామాని - యూకా: పిపీలికాశ్చ, ప్రభావ: - కలుజననం కోశవిద-
కాభినిర్గత్రనం చ, చికిత్సితం తు ఖల్వేషామపకర్షణం. మలో సమాత: మల-
కరణాం చ భావానుమనుసేవనమితి.

తాత్పర్యము : మలము బాహ్యభ్యంతర భేదముచే రెండు విధములు.
బాహ్య మలజన్య క్రిములనే మలజములని అందురు (అందుము). పరిశుభ్రత లేని
యెడల ఇవి యుత్పన్నములగును. వీని స్థానము కేశములు-మీసములు, గర్భములు,
నీచరోమములు, కనుకెప్పల వెంట్రుకలు. ఇవి అణు (చిన్న) రూపము గలిగి
నువ్వలవలె, ఎక్కువ తాళు కలిగియుండును. ఇవి శ్వేత మరియు కృష్ణ వర్ణములో
నుండును. యూకలు మరియు పిపీలికములు అనునవి నీటి పేర్లు....ధువదమ కల్గిం
చుట, కోశము విడకలు వీని ప్రభావమున కలుగును. ముఖ్యముగా నీటిని తీసి
వేయుట మలమును నశింపజేయుట మలము కలిగించునట్టి భావములను సేవింప
కుండుట వీని చికిత్సా పద్ధతులు.

ఆయుర్వేద దీపిక : పిపీలికములను లిక్షలు అని కొందరందురు. క్రిము
లకు ఆ రు మన శాస్త్రము నందును, దేశాంతరము నందును ప్రసిద్ధమైనదని తెలియ
నగును. ప్రభావమనగా స్వక క్రిమి సాధించునది (స్వక క్రిమి సంపాద్యము) అని
అర్థము.

రక్తజ క్రిములు

11. శోణితజానాం తు ఖలు కుష్టై: సమానం సముత్థానం, స్థానం-రక్తవాహినోః
ధమన్య:సంస్థానమ్-అణవో వృత్తాశ్చాపాదాశ్చ,సూక్ష్మత్వాచైకేభవన్త్యవృశా:
వర్జ:అప్రమ:నామాని-కేశదా:లోమదా: లోమద్విపా: సారసా, దౌదు-
మృరా, జస్తుమాతరశ్చేతి: ప్రభావ:కేశశ్మశ్రునఖలోమపక్ష్యపద్ధంసా, ప్రణ-
గతానాం చ హర్షకణ్ణాతోదసంసర్పణాని, అతివృద్ధానాం చ త్వక్ష్విరాస్నాయు-
మాంసతలకాస్థిభక్షణమితి: చికిత్సితమప్యేషాం కుష్టై: సమానమ్, తదుత్తర-
కాలముపదేక్ష్యమా:

తాత్పర్యము : శోణితజములైన కృములకు హేతువు కుష్టరోగమునకు చెప్పబడిన హేతువు రెండును సమానమే. (అనగా కుష్టును కల్గించు హేతువులే శోణితక్రిములను కూడా కల్గించునని అర్థము). రక్తమును వహించు ధమనులు వీనికి స్థానములు. ఇవి చిన్నవిగానుండి గుండ్రముగాను, పాదములు లేకయు పుండును. అతిసూక్ష్మములగుటచేత వీనిలో కొన్ని కంటికి కనుపింపవు. ఇవి తామ్ర వర్ణములో నుండును. కేశాదులు, లోమాదులు, లోమద్వీపములు సారసములు, దౌడుంబరములు, జంతుమాతలు అనునవి వీటికి పేర్లు. త్రేతశృగ్రు వఖలోమ పక్ష్యములను నశ్రింప జేయుట, వ్రణగతములైనపుడు అచట గగ్నూట, దురద, నొప్పి, ప్రాకు చున్నట్లుండుట, అతిగా వృద్ధి చెందినవి చర్మమూ-సిరలు-స్నాయువులు-తరుణాస్థులు-వీనిని భక్షించుట వీని ప్రభావము. వీని చికిత్సయును కుష్టరోగ చికిత్సవలెనే చేయవలెను. చికిత్స గురించి తరువాత చెప్పకొందము.

ఆయుర్వేద దీపిక : గగ్నూట, దురద యనునవి వ్రణమున్న ప్రదేశము నందే కలుగునని గ్రహింపవలెను.

శ్లేష్మజ క్రిములు

12. శ్లేష్మజాః క్షీరగుడతిలమత్యానూపమాంసపిష్టాన్నపరమాన్నకనుంభస్నేహాక్షిప్తపూతి క్షిన్న సంకీర్ణ విరుద్ధాసాత్యభోజనసముత్తానః తేషామామాశయః స్థానమ్, తే ప్రవర్తమానాస్తూర్వమథోవా వినర్పన్యుభయతో వా సంస్థానవర్ణవిశేషస్తు శ్వేతాః పృథుబ్రద్ధ సంస్థానాః కేచిత్, కేచిద్వృత్తపరిణాహా గన్ధా-పదకృతయః శ్వేతాః తామ్రావభాసాశ్చ, కేచిదణవో దీప్తాస్తన్వాకృతయః శ్వేతాః తేషాం త్రివిధానాం శ్లేష్మనిమిత్తానాం క్రిమికాం నామాని-డిదరాదాః, అంత్రాదా, హృదయచరాశ్చురవో, దర్శపుష్పాః, సౌగంధికాః, మహాగుడా-శ్చేతిః ప్రభావః-హృల్లాస, అన్యసంప్రవణమరోచకావిపాకౌ జ్వరో మూర్ఛా జ్వంభా, క్షవభురానాహో ఒల్లమర్దశృర్మిః కార్యపారుష్యమితి.

తాత్పర్యము : శ్లేష్మజ క్రిములు పాలు, వెల్లము, నువ్వులు, చేపలు, నీటియందెక్కువగా తిరుగువాని మాంసము, పిష్టాన్నము, పరమాన్నము కనుంభ తైలము, అక్షిర్ణముగా నున్నపుడు చేయు భోజనము, చర్ది అన్నము, క్లేదయు క్తమైన అన్నము, సంకీర్ణ భోజనము, విరుద్ధాన్నము, సరికడని అహారము - వీనిని

అధికముగా నేనించుట శ్లేష్మజ క్రిములకు కారణము. వీని స్థానము అమౌళయము. ఇవి బాగా వృద్ధి చెందినపుడు శరీరమున ప్రైభాగమునగాని, అపోభాగమునగాని రెండు భాగములయందుగాని వ్యాపించును (ఉభయభాగములందు వ్యాపించును). ఇవి శ్వేత వర్ణముననుండి, ఆకారమున కొన్ని పెడల్పుగను, పట్టిలవలె, కొన్ని గుండ్రముగను, గంధూ పదార్థములలోను ఉండును. శ్వేతవర్ణముతో రామ వర్ణపు వాయుతోను వుండును కొన్ని చిన్నవిగను తెల్లని పొడవైన చారములవలెనూ వుండును. మూడు విధములైన (శరీరమున స్వేదన, మధ్య, అపోభాగములందు సంచరించుటచే మూడు విధములైన శ్లేష్మజక్రిములు ఉదరాదములు, అంత్రాదములు, హృదయవరములు (హృదయాదములు) చురులు, దర్ప పుష్పములు, సౌగంధికములు, మహాగుదములు అను పేర్లచే పిలువబడును. వీని ప్రభావముచేత హృల్లానము, నోటియందు నీరురుగుట, అరుచి, అజీర్ణము, జ్వరము, మూర్ఛ, అపులింత, తుమ్ములు, పొట్ట ఉబ్బరము, శరీరమునందు నొప్పలు, వాంతులు, కృశత్వము మరియు పరుషత్వము కలుగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : పరమాన్నము - పాయసము, సంకీర్ణ భోజన మనగా జాగుస్సాకరమైన మలము మొదలగువానితో కలసిన భోజనము. బ్రహ్మము లనగా మాంస పేళీలు లేదా చర్మ లతలు.

పురీషజ క్రిములు

13. పురీషజాస్తుల్యనముత్తానాః శ్లేష్మజైః తేషాం స్థానమ్ వత్సాకయః, తేషవర్ణ మానా స్త్యధోవిసర్పన్తి, యన్య పునరామాశయాభిముఖాః స్యుర్వ్యదన్తరమ్ తదన్తరమ్ తస్యోర్ధ్వగర్భానిశ్వాసాః పురీషగన్ధివః స్యుః సంస్థానవర్ణవిశేషాస్తు సూక్ష్మవృత్తపరిణాహః శ్వేతా దీర్ఘా ఊర్ధ్వాంశుసంకాశాః కేచిత్, కేచిత్ పునః స్థూలవృత్తపరిణాహః శ్యావనీలహరితపితాః; తేషాం నామాని కకేరుకా మకేరుకాః కేలిహః, నశూలకాః సౌసురాదాశ్చేతి; ప్రభావః-పురీషభేదః, చార్మ్య పారుష్యం లోమహర్షాభినిర్వర్తనం చ, త ఏవ చాన్య గుదముఖమ్ పరితు- దన్తః కణ్ఠా చోపజనయన్తోగుదముఖం పర్యావతే, త ఏవ జాతహర్షా గుద- నిష్క్రమణమతివేలా కుర్వన్తి; యిత్యేష శ్లేష్మజానాం పురీషజానాం చ క్రిమీకాంసముత్తానాది విశేషః.

తాత్పర్యము : పురీషజ క్రిములు, శ్లేష్మజ క్రిములు కలుగుటకు కారణము లైన భావముల వలననే జనించును. వీని స్థానము వత్సాకయము. ఇవి ఎక్క- పై

నపుడు అధోముఖముగా (గుదము వైపునకు) వ్యాపించును. ఇవి తిరిగి ఆహారము వైపునకు వ్యాపించినపుడు ఆ రోగియొక్క (పురీషణ క్రిములు ఆహారముగతమై యున్న రోగియొక్క) ఉద్గార విశ్వాసములు పురీష గంధమును కలిగియుండును. వీనిలో కొన్ని సూక్ష్మములై గుండ్రముగను శ్యావవీల, హరిత, పీత వర్ణములనూ వుండును. వీనికి కశేరుకములు మకేరుకములు, లేలిహములు, సకూలకములు మరియు శౌనురాదములు అని పేర్లు. వీని ప్రభావము వలన పురీషమధికముగా వెడలుట కృశత్వము, పరుషత్వము, లోమహర్షము (గగుర్పాటు). ఇవి రోగియొక్క గుదముఖమును కొరుచుచూ దురదను పుట్టించుచూ అచటనే తిరుగుచుండును. అచట గగుర్పాటును కలిగించి మాట మాటికిని గుదమునుండి బయటకు వచ్చుచుండును. ఇక్కడ చెప్పబడినది శ్లేష్మజ, పురీషణ క్రిముల యొక్క సమత్వానము మొదలైన వాని వర్ణనము.

ఆయుర్వేద దీపిక : యదంతరమనగా ఏ సమయమున; తదనంతరం- ఆ సమయముననే. పర్యావత అనగా చేరును లేదా గుదమును ఆవరించియుండును అని యర్థము. అనివేలమనగా మాటి మాటికిని.

క్రిమిరోగ చికిత్సా సూత్రము

14. చికిత్సితం తు ఖల్వేషాం సమాసేనోపదిశ్య పశ్చాద్విస్తరేణోపదేశ్యమః. తత్ర సర్వక్రిమిణానుపకర్షణమేవాదితః కార్యం తతః ప్రకృతివిఘాతః, అన్తరమ్ నిదానోక్తానాం భావానామనుపసేవనమితి.
15. తత్రావకర్షణం హస్తేనాభిగృహ్య విమృశ్యోపకరణావతాననయన మనుప- కరణేన వాః స్థానగతానాం తు క్రిమిణాం భేషణేనావకర్షణమ్, న్యాయతః, తశ్చతుర్విధమః తథ్యదా-శిరోవిరోచనమ్, వమనం, విరేచనమ్, అస్థాపనం చ; యిత్యవకర్షణవిధిః

ప్రకృతివిఘాతస్త్వేషాం కటుతిక్తకషాయజ్వరోష్ఠానాం ద్రవ్యాణాముపయోగః యశ్చాన్యదపి కించిత్ శ్లేష్మపురీషప్రత్యునీకభూతమ్ తత్ స్వాదీతి ప్రకృతి- విఘాతః. అనన్తరం నిదానోక్తానాం భావానామనుప సేవనమితి-యదుక్తం నిదానవిధౌ తస్య వివర్జనం, తథాప్రాయాణాం చావరోషాం ద్రవ్యాణామ్. ఇతి లక్షణతశ్చికిత్సితమను వ్యాఖ్యాతమ్. ఏతదేవ పునర్విస్తరేణోపదేశ్యతే.

తాత్పర్యము : ఈ క్రిముల యొక్క చికిత్సను ఇచ్చట సంక్షేపముగా చెప్పి తరువాత విస్తారముగా చెప్పబొందము. అన్ని క్రిములకును వాటిని తీసివేయుటయే మొదట చేయవలసిన పని. తదుపరి క్రిములను కల్గించు కారణములను నశింపజేయుట. ఆ పైన నిదానములుగా చెప్పబడిన భావములను సేవింపకుండుట. ఇవి సంక్షేప క్రియలు. అపకర్షణము - చేతితో ఉపకర్షణముల నహాయమున లేదా ఉపకర్షణములు లేకుండగనే తీసివేయవలెను. స్థానగతములైన క్రిములను బాష్పధములచేతనే తీసివేయవలెను. క్షయపద్ధతి నాల్గు విధములు - శిరో విరేచనము (నన్యము), వమనము, విరేచనము మరియు అస్థాపనము (వస్తి). ఇవి కల్గు కారణములను నష్టపరచుటకు కటు, తిక్త, రషాయ, జైర, ఉష్ణద్రవ్యముల నుపయోగించుట/ఇంకను పురీష శ్లేష్మములకు వ్యతిరేక ప్రయోగము లున్నచో వాని నుపయోగించుట చేయవలెను. దీని వలన క్రిమి కారణములను నశింపజేయవచ్చును. తదుపరి నిదానమునందు చెప్పబడిన భావములను సేవింపకుండుట. ఇట్లు సంక్షేపముగా చికిత్స చేయవలెను. దీనినే ఇంకనూ వివరింతము.

అయుర్వేద దీపిక : అపకర్షణము నందు హస్తాది ప్రయోగముచే సంశోధనము చెప్పడమైనది. శ్లేష్మాదులకు కారణమైన వాటిని నశింపజేయుట ప్రకృతి విఘాతమని యర్థము. ఉపకర్షణములలో కూడి - సందంశము మొదలగు ఉపకర్షణములతో కూడిన. తత్ స్యాత్ - అనగా విఘాతము కల్గించుటకు (శ్లేష్మ పురీషములకు వ్యతిరేకమైన దానినుపయోగించుట) నిదానోక్త భావములను సేవింపకుండుట యని నిదానము (కారణము) లైన వాటిని దూరముగా నుంచుటను సూచించడమైనది. మరియు ప్రాయశాం అనగా శ్లేష్మ పురీష క్రిమి నిదానముల వంటివి అని యర్థము. లక్షణతః అనగా సంక్షేపముగా; విస్తారముగా చెప్పిన దానిని గ్రహించుటకు సంక్షేపమే లక్షణము.

క్రిమి చికిత్స

16. అదైనం క్రిమికోష్ఠమాతురమగ్రే షడ్రాత్రం సప్తరాత్రం వా స్నేహస్వేదా-
భ్యాముపపాద్య శ్వేభూతే ఏనం సంశోధనం పాయయితాస్మిత్క్షీరదధిగుడ-
తిలమత్స్యానూపమాంసపిష్టాన్నవరమాన్నకుసుంభస్నేహసంప్రయం కై-
రోఫ్త్యైః సాయం ప్రాతశ్శోపపాదయేత్ సమదీరశార్దం క్రిమిజాం కోష్ఠాభి-

సారణార్థం చ భిషక్. అథ వ్యష్టాయాం రజన్యాం సుఖోపితం సుప్రజీర్ణ -
భుక్తం చ విజ్ఞానాస్థాపనవమనవిరేచనైః ప్రదహారేవోపపాదయేత్ ఉపపాద -
నీయచ్ఛ్వాసాత్ సర్వాన్ పరీక్ష్యవిశేషాన్ పరీక్ష్య నమ్యక్.

తాత్పర్యము : కోష్ఠము క్రిములచే నావరింపబడియున్న రోగికి ముందుగా
ఆరు లేక ఏడురోజులు స్నేహ స్నేహములు చేసి ఒకరోజు వదలి మరునాడు క్రిము
లన్నియు శరీరము నందలి ఇతర స్థానముల నుండి కోష్ఠమును చేరుటకు ఉదయము
సాయంత్రము పాలు, డెల్లము, పెరుగు, నువ్వులు, చేనలు, అనూప మాంసము,
పిష్టాన్నము, పాయసము, కుసుంభ స్నేహములతో కూడిన భోజనము చేయించ
వలెను. ఆ రాత్రి రోగిని సుఖశయ్యపై నుంచి మరునటి దినము ఆతడు భుజించిన
అహారము వాగుగా జీర్ణమైనదని తెలిసికొని పరీక్షించదగిన అన్ని విశేషములను పరీ
క్షించి (రోగి సంశోధనమునకు ఛారీరక మానసికముగా సిద్ధముగా నున్నాడా లేదా
యనునది పరీక్షించు) ఆతడు సంశోధనమునకు తగియున్న వాడైనచో అస్తాపన,
వమన విరేచనముల నన్నింటిని అదే రోజున ప్రయోగించవలెను.

అయుర్వేద దీపిక : కోష్ఠాభిసారకార్థ మనగా పాలు, డెల్లము మొద
లగువాటిపై వ్యామోహము చేత క్రిములు శరీరము నందలి అన్యభాగములను వదలి
కోష్ఠము వైపునకు వచ్చుట కొరకు. అదే దినము అనగా ఒకే దినము నందు: ఒకే
దినమున ఎక్కువ క్రియలను చేయుట వ్యాధి ప్రణావము వలన గ్రహింపవగును.
ఒకే దినమున అన్ని క్రియలను చేయుట అనునది రోగి బలముతో కూడిన వాడై
నపుడు ఈ పద్ధతియే ఉత్తమము. వేరొక పద్ధతి దీనిని మించినది లేదు. ఈ విషయ
ముననే “ఉపపాదనీయచ్ఛ్వాసాత్ స్యాత్” అను వాక్యము ద్వారా సూచించడమైనది.

మూలకాది యోగము

17. అథాహరేతిబ్రూయాత్-మూలక సర్వఫలకునకరజ్జు శిగ్రుమధుశిగ్రు ఖర
పుష్పాభూస్తృణసుముఖసురనకులేరకగజ్జీరకకాలమాలకపర్ణానక్షవక ఫణిజ్జ
కాని సర్వాణ్యథవా యథాలాభం: తాన్యాహృతన్యాభినమీక్ష్య ఖణ్ణ
శశ్వేదయిత్వా ప్రజ్ఞేశ్య పానీయేన సుప్రజ్ఞేశితాయాం స్థాల్యాం సమావాప్య
గోమూత్రేణార్థోదరేనాసీచ్య సాధయేత్ సతతమవమట్టయన్ దర్శ్యోతముప
యుక్తభూయిష్టేమృసి గతరసేస్యాషధేషు స్థాలీమవతార్య సువరిపూతం
కషాయం సుఖోష్ణం మదనఫలవిప్పలీవిడంగ కల్కతైలోపహితం స్వర్ణికాల

వజీతమఖ్యాసిచ్య బస్తా విధివదాస్తాపయేదేనః : తథాఽర్క-అలర్కకుబ
జాధకీ కుష్ఠతై ధర్యకషాయేణ వా, తథా శిగ్రుసీలుకుస్తుమ్బురు కటుకానర్దప
కషాయేణ, తథామలకశృంగపేరదారుహారిద్రాపిచుమర్దకషాయేణ మదనఫలాది
సంయోగసంపాదితేన, త్రివారంసప్తరాత్రం వాఽఽస్థాపయేత్.

తాత్పర్యము : ఆటు పిమ్మట ఈ ద్రవ్యములను తీసికొని రమ్మని చెప్ప
వలెను. అవి- ముల్లంగి, అవాలు, వెల్లుల్లి, కానుగు, మునగ, ఎట్టమునగ, వావిలి,
చిప్పకనవు, ఎట్ట అవాలు, సర్కాషి, నల్ల తులసి, కిక్కిన గడ్డి, నల్ల అవాలు, తెల్ల
తులసి, దుష్టపాకు, మరువము- వీటి నన్నింటినైనను, దొరికినంతవరకైనను మంచి
విగా తెచ్చి ముక్కలుగా నరికి, నీటితో కడిగి శుభ్రమైన పాత్రలో వుంచి దానిలో ఒక
భాగము గో మూత్రము సగభాగము నీరును కలిపి పొయ్యిపై నుంచి గరితెతో
బాగుగా కలయ తెట్టుచూ బొషధ ద్రవ్యములలోని గుణములు ద్రవములోనికి వచ్చు
వరకు పాకము చేయవలెను. తరువాత పాత్రను పొయ్యిపై నుండి దింపి కషాయ
మును వడగట్టి అది గోరు వెచ్చగా నున్నపుడు దానియందు స్రుంగకాయ, పిపళ్ళు,
వాయు నిడంగములు- వీని కల్కము, తైలము, నర్లజైరము, వైంధవ లవణములను
చేర్చి విధి ప్రకారము అస్థాపన వస్తిని చేయవలెను. మరియు జిల్లేడు, తెల్లజిల్లేడు
కొడిశపాల, కందులు, చెంగల్యకోస్తు, కరివేప (తై ధర్యము) దీని కషాయ మందుగాని,
మునగ, వరగోగు, ధనియాలు (తుంబురులు), కలుక రోహితీ, అవాలు-వీని కషాయ
మందుగాని, ఉళిరిక, శుంఠి, హ్రూని పసుపు, వేము (పిచుమర్ద) దీని కషాయము
నందుగాని పై చెప్పిన కల్క తైల జైర లవణములను చేర్చి మూడు సర్కాయములు
లేదా ఏడు రాత్రులు అస్థాపనవస్తిని చేయవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : మఘ శిగ్రు యనగా చోభాంజనము (ఎట్టమునగ).
క్వాధ ద్రవ్యమునకు జలమును చేర్చవలసిన ప్రమాణము మొదలైనవి పరిభాష
ననుసరించి (క్వాధ పరిభాషననుసరించి) చేయవలెను. నీరు తగినంత పున్నపుడు
అనగా బాగా తగ్గిపోయి ఉన్నప్పుడు అని అర్థము. బొషధములు గతరసములై
యుండుట యనగా బొషధముల రస గుణాలు జలము లోనికి సంక్రమించుట. ఈ
కషాయ సిద్ధి లక్షణము ననుసరించి ఎంత జలము సందు బొషధములను వేసి ఎంత
సమయము పాకము చేసినచో అవి గత రసములగునో అంత ప్రమాణము వరకును
జలమును పోసి అంత సమయము వరకును పాకము చేయవలెను (ఇది ద్రవ్యముల
మృదు కాఠిన్యములను బట్టి యుండునది). అందువలన అన్ని చోట్లను పరిభాషను

తెక్కలోనికి తీసుకొనవలసరము లేదు. సుపూరితమనగా వస్త్రగారితము చేయబడినది. వస్త్రముందు కషాయాదుల ప్రమాణము సిద్ధిస్తానము నందు చెప్పబడినది. అలంకరమనగా ముస్తారము.

18. ప్రత్యాగర్తే చ పశ్యమే బహు ప్రత్యాశ్వస్తం తదహరేవోభయతో భాగహరం సంశోధనం పాయయేద్యుర్యైః తస్య విధిరుపచేక్ష్యతే-మదనఫలపిప్పలీ కషాయస్యాద్ధాంబులిహులేణ త్రివృత్కల్కాక్షమాత్రామలోఽద్య పాతుమమై ప్రయచ్ఛేత్, తదస్య చోషముభయతో నిర్వరతి సామ, ఏవమేవ కల్పోత్తాని వమనవిరేచనాని ప్రతిసంస్పృజ్య పాయయేదేనం బుద్ధ్యా సర్వవిశేషానవేక్ష-మాచోభిషత్.

విడంగ కషాయ ప్రయోగము

19. అపై నం సమ్యగ్విరిక్తం ఏష్టామూషరాష్ట్రా నై ఖరికకషాయేణ సుఖోష్ఠేన పరిషేచయేత్, రేరైవ చ కషాయేణ బాహ్యోభ్యంత్రవాన్ సర్వోదకార్థాన్ కారయేచ్ఛక్వత్. తదభావే కటుతిక్తకషాయాశామేషధానాం శ్లాఘ్యిర్యుత్ర-జైరై ర్యాపరిషేచయేత్. పరిషిక్తం పై నం నివాతమాగారమనుప్రవేశ్య పిప్పలీ పిప్పలీమూలచవ్యుత్రకకృంగవేరసిద్ధేన యవాగ్నాదినా క్రమేణోపాచరేత్, విరేషీక్రమాగతం పై సమనువాసయేద్విడంగ రై రేనై కా స్తరంద్యిస్త్రీర్వా.

తాత్పర్యము : చివరి వస్త్ర పూర్తియైన పిదప రోగికి పేదదీరనిచ్చి అదే దినమున బుద్ధ్యాభో మార్గమున చోషములను హరించుటకు సంశోధ నౌషధమును త్రాగించవలెను. సంశోధ నౌషధమును తయారుచేయు విధి : మంగకాయ, పిప్పళ్ళు పీని కషాయము ఆధ్వాంబలి ప్రమాణమున తీసికొని దానిలో తెగడ కల్కము ఒక తానికాయ ప్రమాణము కలిపి త్రాగించవలెను. ఇందువలన రోగికి చోషములు, హిష్ట్యోభో భాగమున సరియైన పద్ధతిలో వెడలును. ఇదే విధముగా కల్పస్తానము నందు చెప్పబడిన వమన విరేచ నౌషధములను కలిపి యివ్వవలెను. ఈ విధిని చేయు నపుడు వైద్యుడు రోగిముక్త పశేషముల నన్నింటిని (బాషధ విశేషములనూ) పరిక్షించి చేయవలెను. తదుపరి ఆ రోగికి బాగుగా విరేచనము అయినదని తెలిసికొని అపరాష్ట్రమునందున్న ఖరిక కషాయము (ఏష్టామూషరాష్ట్రా) కషాయము చేత స్నానము చేయించవలెను. అది కషాయమును బాహ్యోభ్యంత్రప్రయోగమునకు యివ్వవలెను.

(త్రాగుటకు, కడుగుటకు), ఇది లేనప్పుడు కటు తీక్త కషాయ రసములు కలిగిన ద్రవ్యముల క్వాథములు లేదా మూత్రములు ఔరములచేత స్నానాదులు చేయించ వలెను. అటు పిమ్మట రోగిని గాలిచొరని గదియందుంచి పిప్పళ్ళు, మోడి, చవ్వము, చిత్రమూలము, గొంతి - పీనితో తయారైన యవగు మొదలగువానిని యిచ్చించుండ వలెను. యవగు విశేష, ప్రమథ్య మొదలగువాని నిచ్చి తదుపరి విడంగ తైలముతో రెండు లేక మూడు పర్యాయములు అనువాసన వస్త్ర రోజు విడచి రోజు చేయవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : పశ్చిమ అనగా మూడవ యామున, సంస్కృత్య అనగా మిశ్రమము చేసి, తైఖరిక కషాయమనగా విడంగ కషాయము, విడంగ కషాయమే వైద్య వ్యవహారమున తైఖరిక కషాయమనబడును. విశేష్యాః ప్రమా గతము అనగా కృత యవగు మొదలగుదాని క్రమమున....

శీర్షాద క్రిమి చికిత్స

20. యది పునరస్యాతిప్రవృద్ధాన్ శీర్షాదాన్ క్రిమీన్ ఐన్యేత శిరస్యేవాభినర్వతః కాంశ్చిత్తతః స్నేహస్వేదాశ్శ్యామస్య శిరఃపపాధ్య విరేచయేదపామార్గతః :- లాదినా శిరోవిరేచనేన....

తాత్పర్యము : ఒకవేళ ఆ రోగికి యింకను శీర్షాదములను క్రిములు శిరో గతమై యున్నవని తోచినయెడల అప్పుడా రోగి శిరస్సునకు స్నేహస్వేదములను చేసి అపామార్గ తండులములు మొదలైన వాటిద్వారా శిరో విరేచనము (నశ్యము) చేయవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : అపామార్గ తండులములు మొదలగువాటితో అనగా అపామార్గ తండులీయాధ్యాయమున చెప్పినవాటితో అని యర్థము.

క్రిమిరోగి కివ్వవలసిన ఆహారము

21. యస్త్యభ్యవహార్యవిధిః ప్రకృతివిఘాతాయోక్తః క్రిమీదాం సోఽనువ్యాఖ్యా-న్యేతే చూలకపర్ణీ నమూలాగ్రప్రతానామూహృత్య ఖణ్ణశశ్చేదయిత్వా ఉలాఖలే పోదయిత్వా పాణిఖ్యాం పీడయిత్వా రసం గృప్తీయాలఃతేన రసేన లోహిత-శాలితద్వాలపిష్ఠం సమాలోడ్య పూపలికాం తృత్వా విఘాతేష్యజ్జారేషూటకుడ్య విదజ్జతైలలవణోపహితాం క్రిమికోష్ఠాయ భక్షయితుం ప్రయచ్చేత్,

అన స్వరం చాఘ్నకాఙ్గోకముదశ్విద్వా పిష్పల్యాదిపంచవర్గసంస్కృష్టం సలవణ-
మునుపాయయేత్.

అనేన తత్సేన మార్క-వార్క-సహచరసేవనిర్గుణీనుముఖనురసకుతేరకగణ్ణిర-
కాలములకపర్ణానక్షవకఫణిజ్జకవకుళకుటజనువర్ణక్షీరిస్వరసానామన్యతమస్మిన్
కారయేత్ పూపలికా, తథా కిణిపీకిరాతతి క్తకసువహమలకహారితకివిభీతక-
స్వరసేషు కారయేత్ పూపలికా, స్వరసాం త్రైతేషామేతైకశో ద్వ్యద్వ్యశః
సర్వశో వా మధువిలులితాన్ ప్రాతరనన్నాయ పాకుం ప్రయచ్చేత్.

తాత్పర్యము : క్రిముల ఉత్పత్తికి కారణములైన వాటిని నివారించుటకు
అహారవిధిని చెప్పకొందము. ఎలుక చెవిచెట్టు (మధుశిగ్రు)ను అమూలాగ్రముగా
పెరికి ముక్కులుగా నరికి రోటియందు దంచి చేతులతో పిండి రసమును గ్రహించ
వలెను. ఆ రసముతో రక్తకాలి ధాన్యము మొక్క- బియ్యపు పిండితో కలిపి పలుచని
రొట్టెలుగాచేసి పొగలేని నిష్పలపై కాల్చి విడంగతైలము లవణములతో చేర్చి క్రిమి
కోష్ఠునకు అహారముగా నివ్వవలెను. అనంతరము పుల్లని కాంజికముతోగానీ, ఉద
శ్శితమును (ఒక భాగము పెరుగు సగభాగము నీరు చేర్చిన) మజ్జిగతోగానీ పిప్పళ్ళు,
మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, కొంతి పీటి చూర్ణమును సైంథవలవణమును కలిపి
త్రాగించవలెను. మరియు- గుంజగలగర, జిల్లేడు, ములుగోరింకు, కడిమి, నల్ల
వావిలి, ఎర్రని ఆవాలచెట్టు, సర్పాక్షిచెట్టు, తెల్లతులసి, గురుజ కూర, నల్లతులసి,
దుష్టపుచెట్టు, మరువము, పొగడ, కొడిశపాల, స్వర్ణక్షీరి, ఉత్తరేణి, నేలవేము, చెప్ప
తట్టాకుచెట్టు, ఉళిరిక, కరక, అనువాని స్వరసములతో ఏదో ఒకదానిలో పై చెప్పిన
ఎల్లని బియ్యపుపిండిని తడిపి పలుచని రొట్టెలు (పూవలికములు) చేసి కృమికోష్ఠున
కివ్వవలెను. మరియు ఈ చెప్పబడిన ద్రవ్యములలో ఒకటిగానీ, రెండింటిగానీ,
అన్నింటిమొక్క గానీ స్వరసము తేనెతోకలిపి పరగడుపున త్రాగించవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : మూలకపర్ణి యనగా శోభాంజనము. ఉపకుడ్యము
అనగా పాచనముచేసి “కుడ్-చాహా” అని ధాతువు. పిప్పలీ మొదలైన పంచవర్గము
లనగా పేచూడి క్రమముతో చెప్పిన పంచకోలములు. సహచర - అనగా యింటికా
(ములుగోరింకు) మధువిలులితాన్ అనగా తేనెతో కలగలిపినవి.

అశ్వశక్యత్ (గుజ్జపులదై) ప్రయోగము

22. అథాశ్వశక్యదాహృత్య మహతి కిలిజ్జతే ప్రస్త్యాతపే రోషయియోదూఖలే తోదయిత్వా దృషది పునః శ్లజ్జని చూర్ణాని చారయిత్వా విదగ్ధకషాయేణ త్రివలాకషాయేణ వా అష్టకృత్వో దశకృత్వో వా అతపే సుపరిభవతాని ఖవయిత్వా, దృషది పునః సూక్ష్మజి చూర్ణాని చారయిత్వా నవే కలశే నమావాప్యానుగుప్తం నిధాపయేత్. తేషాం తు ఖలు చూర్ణానాం పాడితలం చూర్ణం యావద్వా సాధు మన్యేత తత్ జ్వద్రేణ సంస్పృశ్య క్రిమికోష్ఠాయ-లేథుం ప్రయచ్ఛేత్.

తాత్పర్యము : ఏమృత గుజ్జపు పేదను తెచ్చి పెడలైన బిల్లపై పరచి ఎండలో ఎండించి రోటిలోవేసి దంచి దానిని మెల్లటి చూర్ణముగ చేసి పెంటనే త్రివలాకషాయముతోగానీ, విడంగ కషాయముతోగానీ ఎనిమిది లేక పది పర్యాయములు తడిపి ఒక్కొక్క పర్యాయము తర్వాత ఎండ నెండించి తిరిగి చూర్ణముగా చేసి క్రొత్త పాత్రయందు పోసి దాచవలెను. ఈ చూర్ణమును క్రిమి కోష్ఠము గల వానికి తగినంత ప్రమాణములో అరచేతిలో వేసి తేనెతో కలిపి నాకించవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : “సుపరిభావితాని ఖవయిత్వా” — బాగుగా ఖవనము జరుగునంత వరకును ఖవన ప్రక్రియను చేయవలెను. దాచవలెననుట గాలి వెలుతురు చొరనిచోట జాగ్రత్తగా నుంచవలెననుటను సూచించుచున్నది.

23. తథా ఖల్లాతకాస్తీన్యాహృత్య కలశప్రమాదేన సంపొఖ్య స్నేహభావితే దృఢే కలశే సూక్ష్మ నేకచ్ఛిద్రద్రుద్ధే శరీరముపవేష్ట్య మృదావలిప్తే నమావాప్యో-దుపేన విదాయ భూమావాకల్మం నిభాతన్య స్నేహభావితస్యైరుపచిత్య దాహయేత్ స యదా జానీయార్ సాధు దగ్ధాని గోమసూని విగతస్నేహాని చ ఖల్లాతకాస్తీనితి తతస్తం కుమ్మముద్ధరేత్. అథ తస్యార్ ద్వితీయార్ కుమ్భాత్స్నేహమాదాయ విడంగ తల్చులచూర్ణైః స్నేహార్థమాత్మైః ప్రతి-సంస్పృశ్యాతపే సర్వమహః స్థావయిత్వా తతోఽస్త్రైః మాత్రాం ప్రయచ్ఛే-త్పనాయః తేన సాధు విరిచ్యతే, విరిత్తన్య చానుపూర్వే యయోచ్ఛేత్. ఏన మేవభద్రదాతునరశకాప్తస్నేహానుపకల్ప్య సాదం ప్రయచ్ఛేత్.

24. అనువాసయేచ్ఛైనమనువాసనకాలే.

భల్లాతకాస్తి తైల ప్రయోగము

తాత్పర్యము : మరియు నల్లజీడి గింజలను ఒక కలశ ప్రమాణమున తెచ్చి నలుగగొట్టి ఇంతకు ముందు నూనెను వాడిన పాత్రలో క్రింది భాగమున (అడుగున) నన్నని అనేక రంధ్రములను జేసి, దానిచుట్టును గుడ్డలను చుట్టి మట్టితోపూసి దానిలో నలుగగొట్టిన జీడిగింజలను వేసి పైన మూతను మూసి ఉంచవలెను. భూమిలో గొయ్యిని త్రవ్వి ఆ గోతిలో నూనెను వాడిన వేరొక కుండను కంఠము వరకు ఉంచి దానిపై జీడిగింజలున్న పాత్రను అమర్చవలెను. తదుపరి దాని చుట్టును పిడకలను పేర్చి మంట పెట్టవలెను. పిడకలు పూర్తిగా కాలిన తరువాత జీడిగింజల నుండి చమురు దిగినదని గ్రహించి అడుగు పాత్రను తీసి దానినుండి తైలము గ్రహించి దానిలో సగము విడంగ తండుల చూర్ణమును కలిపి ఒక దినమంతయు నెండలో యెండించవలెను. దానిని తగు ప్రమాణములో రోగిచే త్రాగించవలెను. దాని వలన బాగుగా విరేచనమగును. అపైన పేయాదుల నివ్వవలెను. ఇవేవిధముగా దేవదారు, సరళదేవదారుల నుండి కూడా తైలమును తీసి స్రవ్యాగించవలెను. అనువాసనమున కనుకూలమైన సమయమున అనువాసన వస్త్ర నివ్వవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : బ్రధ్నమనగా గుడము. ఈ సందర్భమున పాత్ర యొక్క అధోభాగముని గ్రహించవలెను. శరీరమును చుట్టి అనగా గుడ్డలచే పాత్రను చుట్టి, ఉడువ అనగా మూత. అతడు (స) అనగా భల్లాతక తైలము తీయువాడు. రెండవదాని నుండి అనగా అడుగునున్న పాత్రనుండి.

విడంగ కషాయముతో భాషన చేసిన నువ్వుల ప్రయోగము

25. అథాహరేతి బ్రూయాత్-శారదాన్నవాంస్తిలాన్ సంపదుపేతాన్; తానాహృత్య సునిష్ఠృతాన్నిష్ఠాయ, సుశుద్ధాన్ శోధయిత్వా, విడజ్జకషాయే సుఖోష్ణే ప్రక్షిప్త్య నిర్వాసయేదాదోషాగమనాత్, గతదోషానభినమిక్త్య సుప్రలానాన్ ప్రలుంచ్య పునరేవ సునిష్ఠృతాన్ నిష్ఠాయ సుశుద్ధాన్ శోధయిత్వా విడజ్జకషాయేజ త్రిసప్తకృత్వా; సుపరిభావితాన్ భావయిత్వా ఆతపే శోషయిత్వై-
లాభతే సంజడ్య దృఢది పునఃస్థాపిష్టాన్ కారయిత్వా ద్రోణ్యామభ్యవధాయ విడజ్జకషాయేజ ముహుర్ముహురవసిజ్ఞున్ పాణిమర్దమేవ మర్దయేత్; తస్మిన్ ఖలు ప్రసీడ్యమానే యత్తైలముది సూత్ర తి పాణిభ్యాం పర్యాదాయ శుచౌ దృఢే కలశే సమారోప్యానుగుప్తం నిధాపయేత్.

తాత్పర్యము : శరదృతువు నందు ఫలించిన త్రొత్త సువ్యులను బాగుగా నున్నవాటిని తెప్పించి రాళ్ళు మొదలైనవి లేకుండా చెరిగి, కడిగి, గోరు పెచ్చని విడంగ కషాయమును దోసి దోషము పోవునంతవరకు నానిన తరువాత వాటి పొట్టును తీసి మరల చెరిగి విడంగ కషాయమునందు వేసి ఎండించవలెను. ఇట్లు ఇరువది యొక్క మూడు విడంగ కషాయమున భావనచేసి, ఎండలో ఎండించి రోటిలో వేసి దంచి రాతిపై నుంచి మెత్తని పిండిగాచేసి, ఆ పిండిని ఒక పాత్రలోనికి ఎక్కించి, విడంగ కషాయము చేర్చుచూ చేతులతో పిండవలెను. అట్లు పిండగా వచ్చిన తైలమును చేతుల కంటినదానిని బుభ్రమైన పాత్రలో వేసి దాచి యుంచవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : నిమ్మాయ అనగా మృత్తిరాది పనికిరానివాటిని తీసివేసి అని యర్థము. శోధయిత్వా అనగా కడిగి, దోషము పోవునంత వరకు అనగా సువ్యుల యందలి దోషము పోవునంతవరకు తిలల-పొట్టు నంటియున్న మలములు పోవునంతవరకు -ప్రతింష్య-పొట్టును తీసి, అభ్యవధాయ-ఎక్కించి చేతులతో తీసికొని అనగా చేతులతో పిండగా అంటుకొనియున్న తైలమును పాత్రలోనికి తిరిగి తీసుకొనుట.

తిల్వకోద్ధాలకాది తైలము

26. అధాహారేతి బ్రూయాత్-తిల్వకోద్ధాలకోయోద్వ్యా విల్వమాత్రో ప్పితౌ శ్లష్మి-పిష్టి విడంకషాయేణ తతర్థమాత్రో శ్యామాత్రివృతయోః ఆతోఽర్థమాత్రో దస్తీ ద్రవంత్యోః ఆతోఽర్థమాత్రో చ చవ్యచిత్రకయోరితి. ఏతం సంభారం విడంకషాయస్యాద్ధాఽఢకమాత్రేణ ప్రతినంసృజ్య తతస్తైలప్రస్తమవాఙ్మ సర్వశూలోఽఙ్మ మహతి పరోగే సమాసివ్యాగ్నావధిత్రిత్యాననే సుఖోపవిష్టః సర్వతః స్నేహమవలోకయన్నజస్రం మృద్వగ్నినా సాధయేద్ధ్వ్యా సతత-మపఘ్నియన్, స యదా జానీయాద్విరమతి శబ్దః ప్రళామ్యతి చ ధేనుః ప్రసాదమాపద్యతే స్నేహో యథాన్యం గన్ధవర్ణరసోత్పత్తిః సంపర్చితే చ భైషజ్య మజ్జలిభ్యాం మృద్వహనమనతిమృద్వనతిదారుణ మన్యజ్జలిగ్రాహి చేతి, సకాలస్తస్యావతారకాయ. తత స్తమవతార్య శీతిహితమహతేన వాససా పరి - య - యచా దృఢే కలశే సమాసిచ్య, విధానేన విధాయ, బుద్ధేన వస్త్ర - ప్లేన వద్బాద్య, సూత్రేణ సుబద్ధం సునిగుప్తం సన్నిధాపయేత్. తతోఽర్థమృ

మాత్రాం ప్రయచ్ఛేత్ పానాయ. తేన సాధు విరిచ్యతే: సమ్యగుపహృత-
దోషస్య వాస్యానుపూర్వీ యథోక్తా. తత్తత్సైన మనువాసయేత్ అనువాసన-
కాలే. ఏతేనైవ చ పాకవిధినా సర్వపాతసేకరజ్జుకోశాతకీ స్నేహానుకల్ప్య
పాయయేత్ సర్వవిశేషానవేక్షమాణః. తేనాగదో భవతి.

27. ఏవం ద్వయానాం శ్లేష్మపురీషసంభవానాం క్రిమీతాం సముత్థానసంస్థాన వర్త-
నామప్రభావచికిత్సితవిశేషాః వ్యాఖ్యాతాః. సామాన్యః. విశేషతస్తు స్వల్ప
మాత్రామాస్థాపనానువాసనానులోమహారణభూయిష్టం తేష్వేవోషదేషు పురీష
జానాం క్రిమీతాం చికిత్సితం కార్యమితి, మాత్రాధికం పునః శిరోవిరేచన
వమనోపశమనభూయిష్టం తేష్వేవోషదేషు శ్లేష్మజానాం క్రిమీతాం చికిత్సితం
కార్యమితి, ఏష క్రిమిఘ్నా భేషజవిధిరనువ్యాఖ్యాతో భవతి. తమనుత్పత్తా-
యథాస్వహేతువర్జనే ప్రయతితవ్యమ్ యదోద్దేశమేవమిదం క్రిమికోష్ఠ
చికిత్సితం యథావదనువ్యాఖ్యాతం భవతి.

తాత్పర్యము : లొడ్డుగ, ఇరుగుడు పట్టలను తెప్పించి విల్వమంత
ప్రమాణమున ఒక్కొక్క పలము మెత్తని ముద్దలుగా నూరి వీటిలో సగము నల్ల
తెగడ తెల్ల తెగడల చూర్ణమును, వీనిలో సగము దంతి, ద్రవంతిలను, వీనిలో
సగము చవ్యము, చిత్రమూలములను తీసుకొని చూర్ణించి విడంగ కషాయమును
చేర్చి కల్కముగా చేసి యుంచవలెను. ఈ కల్కమునకు అద్భాధకము విడంగ కషా-
యము, ఒక ప్రస్థము పైన చేసిన తైలము (తిలల నుండి తీసినది) లను కలిపి పెద్ద
పాత్ర యందుంచి ఆ పాత్రను పొయ్యిపై నెక్కించి మృద్వగ్నితో పాకము చేయ
వలెను. గరిపెతో మాటిమాటికిని కలుపుచుండవలెను. నిప్పులలో వేసినప్పుడు
శబ్దము లేకుండుట, ఘనము రాకుండుట, స్నేహమున కుండవలసిన లక్షణములు
పుండుట, దానియందు రావలసిన గంధ, వర్ణరసము తత్పత్తి యగుట, స్నేహము
నందలి కల్కమును చేతితో నలిపినపుడు అతి మృదువుగను, అతి కఠినముగను
ఉండక చేతికి అంటకుండుట—ఈ లక్షణములు కలిగినపుడు ఆ స్నేహము తయారైనదని తెలిసికొని పాత్రను పొయ్యిపైనుంచి చల్లబడిన పిదప పెద్ద వస్త్రముతో
వడగట్టి శుచియైన మట్టి పాత్రలో వేసియుంచి మూత వేసి తెల్లని వస్త్రముతో పైన
కట్టి దారముతో బంధించి దానియించవలెను. దీనిని తగు ప్రమాణమునందు క్రిమి
కోష్ఠున కివ్వవలెను. అపుడు బాగుగా విరేచనమగును. వోషములు బాగుగా వెడలిన
తరువాత పైవిధముగా చేయవలెను. తదుపరి అనుభాషనము చేయదగిన కాలమునందు

అనువాసన వస్త్రీ నివ్యవలెను. ఇదే పాకవిధినినుసరించి అవాలు-అవిశే-వాసుగ-
కోశాతకి వీటి స్నేహములను తయారించి అన్ని విశేషములను సరిచూసుకొని
త్రాగించవలెను. దీనివలన రోగము నుండి ముక్తి కలుగును.

ఈ విధముగా శ్లేష్మ పురీషముల యందు సంభవించు క్రిముల యొక్క-
సముత్థాన-స్థాన-సంస్థాన వర్ణనామ ప్రభావ చికిత్సా విశేషములను సామాన్యముగా
వ్యాఖ్యానించడమైనది. ఇందు విశేషమేమనగా పురీషజ క్రిమి చికిత్సయందు అస్తాప-
నము అనువాసనము అధోమార్గమున (విరేచనము ద్వారా) క్రిములను పొగొట్టుటకు
వాడు ఔషధములను అయా యోగములందు అధికముగా చేర్చి చికిత్సించవలెను.
శ్లేష్మజ క్రిమి చికిత్సయందు శిరోవిరేచనము (నశ్యము) వచనము, శమనములగు
ఔషధముల సద్విధముగా చేర్చి చికిత్సించవలెను. యథాస్థితినినుసరించి రోతువర్ణనము
నకు ప్రయత్నించవలెను. ఈ విధముగా క్రిమి రోష్టచికిత్సను వ్యాఖ్యానించడమైనది.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఉద్ధాలకమనగా బహువారము. విల్వమాత్ర-పల-
మాత్రము- సర్వోగము-కటాహము (పెద్దబాణలి) యథాస్థం అనగా ద్రవ్యము ఎంత
వరకు తైలమునందు సంస్కరింపబడవచ్చునో దాని కనుగుణముగా వర్ణము మొద-
లగునవి వచ్చువరకు అని యర్థము. సంవర్తతే అనగా వర్తించవలెనగును. అల్ప-
మాత్రమనగా అస్తాపన, అనురోమహరణ ద్రవ్యములు గాకుండా ఔషధమును
అల్పమాత్రలో ప్రయోగించవలెనని యర్థము.

సర్వరోగ చికిత్సా సూత్రము

భవంతిచాత్ర

28. అపకర్షణమేవాదౌ క్రిమీణాం భేషజం స్మృతమ్,
తతో విఘాతః ప్రకృతేర్నిదానస్య చ వర్జనమ్.
29. ఆయమేవ వికారాణాం సర్వేషామపి నిగ్రహే,
విపిర్బలప్రప్తిదాయోఽయం క్రిమీనుద్దిశ్య కీర్తితః.
30. సంశోభనం సుఖమనం నిదానస్య చ వర్జనమ్,
ఏతావద్భిషజా కార్యం రోగే రోగే యథావిధి.

అధ్యాయసంగ్రహము

తత్ర శ్లోకౌ

31. వ్యాధితౌ పురుషౌ జ్ఞానాత్మా భిహతౌ సప్రయోజనౌ,
వింశతిః క్రిమయస్తేషాం హేత్వాదీస్సప్తకో గణాః

32. ఉక్తో వ్యాధితరూపియే విమానే సరమర్షిణా,
శిష్యసంబోధనార్థం చ వ్యాధిప్రళమనాయ చ.

ఇత్యగ్నివేశకృతే త స్త్రై చరకప్రతిసంస్కృతే, విమానస్థానే వ్యాధిత-
రూపీయవిమానం నామ సప్తమోఽధ్యాయః.

తాత్పర్యము : క్రిమిచికిత్సయందు మొదట అపకర్షణమునే చేసి తరువాత తారణవాళనము, ఆపైన నిదానమును వర్జించుట చేయవలెను. ఈ మూడు విధములైన చికిత్సా పద్ధతులే ఇతర రోగము లందును విధి ప్రకారము అనుసరింపజేయదగును. దీనిని శమన, శోధన, నిదాన పరివర్తనమని చెప్పబడినది. రెండు రకముల వ్యాధితులు, జ్ఞానులు, అజ్ఞానులు అయిన వైద్యులు ఈ ఛేదములుగా తెలుసుకొనుట వలన కలుగు సత్ఫలితములు, తెలియకపోవుట వలన కలుగు దుష్ఫలితములు ఇరువది రకములైన క్రిముల వర్తనము వానియొక్క హేతువు మొదలైన సప్త గణము పట్టినింటిని గురించిన వివరమును సరమర్షియైన ఆత్రేయ భగవానుడు శిష్యుల కొరకు, లోకమునందలి రోగుల వ్యాధి ప్రళమనము కొరకును చెప్పెను.

ఇది అగ్నివేశనిచే రచింపబడి చరకునిచే ప్రతిసంస్కరింపబడిన తంత్రమునందలి విమానస్థానమున వ్యాధిత రూపీయమును వీడవ అధ్యాయము.

ఆయుర్వేద దీపిక : అపకర్షణము మొదలైన మూడు పద్ధతులే పేరు మార్పుతో యితర వ్యాధుల యందునూ ఉపయోగించవచ్చును. సంశోధనము-అపహరణము, సంశమనము-ప్రకృతి విఘాతము, నిదాన పద్ధతము అదే పేరుతోనూ ఉపయోగింపబడినవి.

ఇది శ్రీచక్రపాణి పత్తునిచే రచింపబడిన ఆయుర్వేద దీపికయను చరక తాత్పర్యటీక యందలి విమానస్థానములోని వ్యాధిత రూపీయ విమానమును వీడవ అధ్యాయము.

రోగభిషగ్గీతీయ విమానము

అష్టమాధ్యాయము

1. అథాతో రోగ భిషగ్గీతీయం విమానం వ్యాధ్యాస్యామః.
2. ఇతి హ స్వాహ భగవానాశ్రేయః.

తాత్పర్యము : ఇక ఇప్పుడు రోగభిషగ్గీతీయ విమానమును గూర్చి చెప్పకొందము అని ఆశ్రేయ భగవానుడనెను.

అయుర్వేద దీపిక : పూర్వాధ్యాయము (వ్యాధితరుషీయాధ్యాయము) నందు రోగిని గురు, లఘు వ్యాధిత విభజన చేయుట యందు సాధారణముగా కల్లు త్రాంతిని గురించి, తద్వారా వ్యతిరేక ప్రతిపాదన చేయుటను గురించియు చెప్పబడినది. ఇది ఐద్ధి దోషము వలన కలుగునది. అందుచేత విరుద్ధ బుద్ధిని (తప్పులు లేని బుద్ధిని) కలిగించుటకు కారణములైన అధ్యయన, అధ్యాపన, తద్విద్య సంభాషా అనువానిని తెలియజేయుటకు రోగభిషగ్గీతీయము పేర్కొనబడుచున్నది. రోగభిషగ్గీతమనగా చికిత్సితము. దానిని గురించి చెప్పబడిన అధ్యాయము రోగభిషగ్గీతీయాధ్యాయము. రోగ చికిత్సా విధానమును చికిత్సోపయోగకరమైన అధ్యయన విధి మొదలైనవి. మరియు కరణ కారణాదులును ఇందు పేర్కొనబడుచున్నవి.

శాస్త్రపరీక్ష

3. బుద్ధిమానాత్మనః కార్యగురులాఘవం కర్మఫలమనుబంధం దేశకాలౌ చ విదీత్వా యు క్తిదర్శనాద్భిషగ్గుభూషః శాస్త్రమేవాదితః పరీక్షేత. వివిధాని హి శాస్త్రాణి భిషజాం ప్రచరన్తి లోకే, తత్ర యన్యన్యేత సుమహద్యశస్వి-ధీరపురుషా సేవితమర్థబహుళమా ప్రజనపూజితం త్రివిధశిష్యబుద్ధిహితమప-గతపునరు క్తదోషచక్షుః సుప్రజీతసూత్రభాష్యసంగ్రహక్రమం స్వాధార-మనవపతితశబ్దమకష్టశబ్దం పుష్కలాభిధానం క్రమాగతార్థమర్థతత్త్వనిశ్చ-యప్రధానమ్ సంగతార్థమనంకులప్రకరణమాకుప్రభోధకం లక్షణవచోద్దా-హరణవచ్య తదభిప్రపద్యేత శాస్త్రమ్: శాస్త్రం హ్యేవంవిధమమల ఇవాదిత్య-స్తమో విధూయ ప్రకాశయతి సర్వమ్.,

తాత్పర్యము : వైద్యుడు కాదలచుకున్నవాడు బుద్ధిమంతుడై తనను తాను తెలిసికొని చేయబోవు పని (వైద్య విద్యార్జన) యొక్క గురుత్వము, లఘుత్వములను (తాను బాగుగా చదవగలడా లేదా యను అంశములను) దాని వలన కలుగు ఫలితములను, అనుబంధమును (తరువాత వచ్చు ఫలితమును) దేశ కాలములను కారణములతో సహా బాగుగా తెలిసికొని మొదట శాస్త్రమునే పరీక్షించవలెను. లోకమునందు వివిధములైన వైద్యశాస్త్రములు ప్రచారములో నున్నవి. వానిలో పెద్దది- కీర్తి కలది (మంచిపేరు కలది), ధీర పురుషులచే సేవింపబడినది. ఎక్కువ అర్థము కలది (దాని ననుసరించుట వలన ధనము ఎక్కువగా ప్రాప్తించుట), అప్తులచే కీర్తింపబడినది, అల్ప, మధ్యమ, ఉత్తమ బుద్ధి కలిగిన మూడు రకములైన శిష్యులకును హితముగా నుండునది, పునరుక్తులు లేనిది, ఋషులచే వ్రాయబడినది, బాగుగా వ్రాయబడిన సూత్రము - భాష్యము - సంగ్రహములు కలది. (మొదట సూత్ర ప్రాయముగా వివరించి దానికి భాష్యమిచ్చి వివరించి మరల అప్పటి వరకు చెప్పిన దానినంతయు సంగ్రహించి వ్రాయుట) ప్రతి సూత్రమునకు వేదాది ప్రమాణములను ఆధారము చేసుకొనియున్నది. నీచ శబ్దములు, కష్ట శబ్దములు లేనట్టిది, సరియగు అర్థము నిచ్చు వాక్యములు కలది, ఒక క్రమము ననుసరించి అర్థమగునది, అర్థ తత్త్వమును నిశ్చయించుటలో స్రదానమైనది. ప్రతిపాదించిన విషయములనే వర్ణించునది, సంబంధములేని ప్రకరణముల నొకచోట చేర్చి యుండనిది, చదివిన వెంటనే బోధపడునది, ప్రశస్త లక్షణములు ఉదాహరణలతో కూడియున్నది — ఈ లక్షణములు ఏ శాస్త్రమున కున్నవని గుర్తింపబడినదో అట్టి వైద్య శాస్త్రమును అధ్యయనము చేయుటకు ఆశ్రయించవలెను. ఈ లక్షణములున్న శాస్త్రమే ముఖ్యము అవరించని సూర్యుడు అంధకారమును పారవ్రోలినట్లు అజ్ఞానమును పోగొట్టి సర్వమును తేటతెల్లము చేయును.

అయుర్వేద దీపిక : ఇక్కడ అధ్యయన విధియందు చేయవలసిన కర్తవ్యములలో ఎటువంటి శాస్త్రము నభ్యసించవలెనో అటులనే అయుర్వేదార్థి యగు పురుషుడెట్టి వాడై యుండవలసో సూచించబడినది. కార్యము - కర్తవ్యము. గౌరవ మనగా అధిక ప్రయాసము చేత సాధించునది. లాభవమనగా అల్ప ప్రయాసముచేత సాధించునది. కర్మ ఫలమనగా ఆ పనిని చేయుట వలన కలుగు ఫలితము. ఇది కార్యానంతరము వెంటనే కలుగునది. దేశ కాలము లనగా చేయవలసిన కార్యము నకు అనుగుణములైన దేశము మరియు కాలము అని యర్థము తెలిసికొని,—

ఇదంతయును తెలిసికొని, యుక్తి దర్శనముచేత- ఉపపత్తి దర్శనము చేత (తానీ కార్యమునకు సరిపోయెదనను విషయమును తెలుసుకొని) వైద్యుడగుట కిష్టమున్నచో అప్పుడు మొదటగా శాస్త్రమును పరీక్షించవలెను. ఎవరైతే అయుర్వేదాధ్యయనము తన శక్తి ననుసరించి బయ్యెన కార్యము (తగని పని) అని యనుకొందురో వారు ఆ ప్రయత్నము చేయరు. ఎవరు ఆయుర్వేద జ్ఞానము వలన ఆరోగ్యమును పొంద గోరరో వారునూ, ఇంకను ఎవరికి వయోకాలము ననుసరించి వార్ధక్య లక్షణము లున్నవో వారును - ఆయుర్వేదాధ్యయనమునందశక్తు లగుటచేతనే పై చెప్పబడిన ఉపపత్తిని దర్శించలేక (తాము ఈ పనికి తగుదుమని నిర్ణయించుకొనలేక) వైద్యు లగుటకు యష్టపడరు. అందువలన వారి కొరతే ఆయుర్వేద శాస్త్ర పరీక్ష చెప్పబడి లేదు. ఎవరు ఇప్పుడు చెప్పబడిన లక్షణములకు వ్యతిరేక లక్షణములు కలిగి యుండురో అట్టివారు ఆయుర్వేదాధ్యయనమునకు సరిపడినవారు అగుటచేత వారు వైద్యులగుటకు సిద్ధపడియుందురు (ఇష్టపడి యుందురు). వారే శాస్త్రమును పరీక్షించునది వివిధములైన అనగా మంచివి కాని (ఉపయోగపడని) గొప్ప యశస్సు కలది, ధీర పురుషులచే సేవింపబడునదియును, లేదా గొప్ప కీర్తిగల ధీర పురుషులచే సేవింపబడునదియును అని విగ్రహ వాక్యము. ఆవులచే పూజింపబడినది- అనేకమంది ఆవులచేత తగిన విధముగా పూజింపబడినది ఉత్కృష్ట, మధ్యమ, అల్పముద్ది గల వారలు త్రివిధ శిష్యులు. పునరుక్తులు లేనిది అనగా ఎక్కడ చేయవలసిన దోష పాతమును చేయుదురో దానివలన, ప్రసంగవశమున ఏది చేయుదురో ఆ పునరుక్తము దోషముగాదు. ప్రసంగవశమున విస్తారము వలన గుణ దోషముల ప్రాప్తియందు అర్థమునకు సంబంధము కలిగియుండుట వలన, ఆ విషయము పొగడుట కొరకును, శిష్యులకు ధారణ శక్తిని పెంపొందించుటకును, విశేషమైన తంత్రకారులచే కొద్ది అంతరముతోనూ చేయబడిన పునరుక్తము వ్యతిరేక గుణముగా, (దోషముగా) పరిగణింపబడదు, అని చెప్పబడియే యున్నది. స్వాధారమనగా మంచి పేరు గలది. అనవ పతిత శబ్దమనగా ఉపయోగమునందులేని (అగ్రామ్య) శబ్దము. అకష్టశబ్దము, ఉద్భారణకు కష్టముకాని శబ్దము లేదా బాగుగా అలవాటుగా నున్న శబ్దము. పుష్క-లాభిధానమనగా సరియగు అర్థము నిచ్చు వాక్యము. క్రమగతార్థమనగా చదివిన కొలది క్రమముగా అర్థమగునది. సంగతార్థము అనగా ప్రతిపాదించిన అర్థము. అనంకుల ప్రకరణమనగా ప్రకరణములన్నింటినీ ఒకచోట కలిపి యుంచుకుండుట- లక్షణములనగా ఆయుర్వేద ప్రధానార్థములైన హేతులింగ బోషధములనెడి అసాధారణ ధర్మములు. లేదా ప్రశస్తములైన లక్షణములు. ఉదాహరణవల్ అనగా దృష్టాంతము లతో కూడియుండుట.

ఆచార్య పరీక్ష

4. తతోఽనంతరమాచార్యం పరీక్షేత, తద్యథా-పర్యవదాతశ్శతం పరిదృష్ట
కర్మాణం దక్షం దక్షిణం ఋతహస్తముపకరణవస్త్రం సర్వేన్ద్రియోపపన్నం,
ప్రకృతిజ్ఞం ప్రతిపత్తిజ్ఞమనుసక్తతవిద్యమనహంకృతమనసూయకమ-
కోపనం శ్రేణక్షమం శిష్యవత్సలమధ్యాపకం జ్ఞాపనసమర్థం చేతి. ఏవం
గుణో హ్యేవాచర్యః సుక్షేత్ర మార్తచో మేఘ ఇవ శన్యగుతైః సుశిష్యమాభు
వైద్యగుతైః సంపాదయతి.

తాత్పర్యము : అటు విమృట ఆచార్యుని (గురువును) పరీక్షించవలెను. అదెట్లనగా గురువు-శాస్త్రమును చక్కగా సంపూర్ణముగా నేర్చుకొనినవాడు, (కర్మ పదార్థానమును) ప్రాత్యక్షిక అనుభవము కలిగినవాడు, కర్మలనేకముగా చేసి చూచిన వాడు, కార్య సమర్థుడు, దయాశీలుడు, సంకుద్ధుడు, హస్తకౌశలము కలవాడు, కావలసిన అన్ని ఉపకరణములు కలిగియున్నవాడు సర్వేంద్రియములును సరిగా కలిగియున్నవాడు, ఇతరుల స్వభావములను తెలిసినవాడు, ఇతరుల జ్ఞాన పరిస్థితిని గమనించినవాడు, ఇతర శాస్త్రములను కూడ నేర్చిననూ ఆయుర్వేదమునకే ప్రాధాన్యత నిచ్చినవాడు, అహంకారము - అసూయ - కోపములు లేనివాడు, కష్టముల కోర్చువాడు, శిష్యులను ప్రేమతో చూచుకొనువాడు, విద్యను నేర్పగలవాడు, దోధ పడునట్లు చెప్పగలవాడును అయివుండవలెను. ఇట్టి గుణములున్న ఆచార్యుడు వర్షా కాలమునందు సుక్షేత్రమున ఫలితముల నిచ్చుటకై వర్షించు మేఘమువలె మంచి శిష్యుని శీఘ్రముగా వైద్య గుణ సంపన్నునిగా చేయును. ॥

ఆయుర్వేద దీపిక : అధ్యయనము చేయవలసిన శాస్త్రమును, అది అధ్యయనమునకు ఎందువలన (అన్యయనము చేయ) తగినదో తెలిసికొని (పరీక్షించి) ఆపైన ఆచార్య పరీక్షను వివరించడమైనది. దక్షుడు అనగా దుర్బుద్ధి లేనివాడు. ఉపకరణములతో కూడినవాడు అనగా ఉపకరణములు లేని గురువు వద్ద చికిత్సావృత్తి కొరవడుటచే ప్రాత్యక్షిక అభ్యాసము అతనివద్ద యుండదు. అనపస్కృత విద్యగల వాడనగా ఇతర శాస్త్రముల జ్ఞానము వలన ఆయుర్వేద విద్యను నిర్లక్ష్యపరచక ప్రాధాన్యత నిచ్చువాడు. ఆయుర్వేదజ్ఞుడైనప్పటికీ ఇతర శాస్త్రములను కూడ తెలిసి యుండును. అట్టివాడు ఇతర శాస్త్రములను ప్రోత్సహించదు. అర్హమనగా తగిన కాలమునందుండునది. (ఋతువు నందుండునది అర్హము).

తాత్పర్యము : ధృఢమైన శాస్త్రము అలవడుటకు ఉపాయములను చెప్పకొందము. అవి అధ్యయనము (తనంతట తాను చదువుట) అధ్యాపనము (తను చదివినదానిని యితరులకు చెప్పుట) తద్విద్యానంభాషా (ఆ శాస్త్రమును గురించిన చర్చ యితర వైద్యులతో చేయుట).

ఇందు అధ్యయన విధి ఈ విధముగా నుండవలెను. అధ్యయనము చేయువాడు - ఆరోగ్యవంతుడై, ఇతర వ్యాపకములను పెట్టుకొనక, ఉదయమున గాని ఇంకనూ రాత్రి మిగిలియుండగా (తెల్లవారు ఝామున) గానీ మేల్కొని తత్కాలావశ్యకములైన వాటిని (మల విసర్జనాదులను) చేసి స్నానము చేసి, దేవతలు - యిషులు - గోవులు - బ్రాహ్మణులు - గురువులు - వృద్ధులు - సిద్ధులు - పండితులు - వీరికి నమస్కరించి, పరిశుభ్రమైన సమతలముగా నున్న ప్రదేశమున సుఖమైన రీతిలో కూర్చొని, వాక్కునందు మనస్సు లగ్నము చేసి సూత్రములను క్రమము ప్రకారము మాటిమాటికిని వల్లించుచుండవలెను. అర్థతత్త్వమును జాగుగా తెలుసుకొనుచుండవలెను. ఇందువలన స్వదోషములను పోగొట్టుకొనుట, ఇతరుల దోషములను గుర్తించుట జరుగును. ఈ విధముగా మధ్యాహ్నము, అపరాహ్నము, రాత్రి యందు కూడా (మొత్తము నాలుగు పర్యాయములు) ఎడతెగక విడువకుండగను అధ్యయనము అభ్యసించుచుండవలెను.

అయుర్వేద దీపిక : తత్ర అనగా శాస్త్ర దృఢత్వము మొదలగువానితై. తద్విద్యసంభాష యనగా అదే శాస్త్రమును అధ్యయనము చేయువారితో చేయు సంభాషణము. కల్యుడనగా ఆరోగ్యవంతుడు. కృతక్షయిడనగా ఇతర వ్యాపకములు లేక యుండుటచే ఆ కాలమును చదువు (అయుర్వేదాధ్యయనము) కొరకే వెచ్చించువాడు. ప్రాతఃకాలమునగాని ఇంకనూ రాత్రి మిగిలియుండగా (తెల్లవారుఝామున - బ్రాహ్మీ ముహూర్తమున) గానీ లేవవలెననుట ఒక పద్ధతి. ఉపవ్యాషమనగా రాత్రి ఇంకనూ మిగిలియుండగా. మనస్సును ముందుగా నుంచిన అనగా మనస్సును ఏకాగ్రతతో లగ్నము చేసిన, స్వదోష పరిహారమనగా అధ్యయనము నందు తన దోషములను పోగొట్టుకొనుటకు, పరదోష ప్రమాణము అనగా ఇతరుల అధ్యయనమునందు దోషములను తెలుసుకొనుట (జ్ఞానము కొరకు). ప్రమాణమనగా జ్ఞానము నిచ్చునది. (ప్రమీయతే అనేన యితి ప్రమాణమ్). జ్ఞానమని కూడా యిచట చెప్పవచ్చును. అర్థ తత్త్వమును సరిగా తెలిసికొనుటచే చదువుచున్నది నిర్దోషముగా నుండును,

సరియగు అధ్యయన జ్ఞానము వలన పరుల అధ్యయన పోషములను గురించి తెలియును. మొదట ప్రతిజ్ఞ చేసినట్లు అధ్యయన విధిని గూర్చి చెప్పి ఉపసంహరించుట జరిగినది. యథావిధిగా చేయబడిన అధ్యయనము పంపిడిగా ఉప్పువలె బడును. తిది నశత్రాది దృష్టి, అదృష్ట సంపత్తు చేత కొన్ని దినములు వేదాధ్యయనమునకు తగనివి. (వర్జనీయములు)గా చెప్పబడినవి. అయిర్వేదాధ్యయనము నందును అట్టివి నిషిద్ధములుగానే తెలియవలెను. ఈ విషయము ప్రత్యేకముగా చెప్పబడలేదు.

అధ్యాపన విధి

8. అధ్యాపనవిధి: - అధ్యాపనే కృతబుద్ధిరాచార్యః శిష్యమేవాదితః పరీక్షిత తద్యథా-ప్రశాంతమార్గప్రకృతికమఖద్రకర్మాణమృతచక్షుర్ముఖనాసావంశం తనురత్తవిశదణిహ్యమవికృతదస్తాష్టమమిన్మికినం ధృతిమస్తమనహంకృతం మేహవినం వితర్కస్మృతినంపన్నముదారనత్వం తద్విద్యకులజమథవా తద్విద్యవృత్తం తత్త్వాభినివేశనమవ్యజ్ఞమవ్యావస్సేంద్రియం నిభృతమనుద్ధ తమర్థతత్వభావకమకోపనమవ్యసనినం శీలశాచాచారానురాగదాక్షిప్తాదృశిద్యో పపన్నమధ్యయనాభికానుమర్థ విజ్ఞానే కర్మదర్శనే దానవ్యకార్యమలుబ్ధమన లసం సర్వభూతకౌతైషిణిమాచార్యసర్వానుశిష్టిప్రతికరమనురక్తం చ వీపం గుణసముదితమధ్యావ్యమాహుః.

తాత్పర్యము : అధ్యాపనము చేయుటకు నిశ్చయించిన ఆచార్యుడు శిష్యునే మొదట పరీక్షింపవలెను. ప్రశాంత చిత్తము గలవాడు (అలరము గలవాడు) అర్యప్రకృతి గలవాడు చెడ్డపనులు చేయనివాడు నిటారుగా నుండు కన్నులు, నోరు ముక్కు (ముక్కు దూలము) కలవాడు, వలుదని, ఎఱ్ఱని పెడలైన నాలుక గలవాడు, దంతములు పెదవులు వికృతముగా లేనివాడు, నత్తిలేనివాడు, మేధాశక్తి గలవాడు, మంచి చెడులను తర్కించి తెలుసుకొనగలవాడు, ఉదార స్వభావము గలవాడు, అయిర్వేదము పరంపరముగానున్న కుటుంబమున జన్మించినవాడు లేదా అయిర్వేద విద్యను నేర్చుకొనుట యందు నిమగ్నమైనవాడు, తత్త్వార్థమును తెలుసుకొనుటకు గాఢమైన ఇచ్చ గలవాడు, వికృతాంగములు- అంగవైకల్యము లేనివాడు, విశ్వాసపాత్రుడు, ఎడతెగక అర్థతత్త్వమును గురించి అలోచించువాడు, కోపము

లేనివాడు, వ్యసనములు లేనివాడు, మంచి గుణము, శుభ్రత, ఆహారము, అనురాగము, నేర్పు, దయ- ఈ లక్షణములు గలవాడు, అధ్యయనాభిలాష కలవాడు. అర్హజ్ఞానము నందు, ప్రాత్యక్షిక కర్మలను చేసి చూచుట యందును ఇచ్చ కలవాడు, ఇతర వ్యాపకములు లేనివాడు, లోభిత్వము లేనివాడు, బద్ధకము లేనివాడు, సర్వభూతముల హితమును కోరువాడు, ఆవార్యునిచే అజ్ఞాపింపబడిన అన్ని పనులు చేయవాడు, సీతిపాత్రుడు - ఇట్టి గుణములు గలవానికే ఆవార్యుడు విద్యను నేర్పవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇచ్చుట శిష్యగణము లందు చెప్పబడిన ఋజువగు (తిన్నగానుండు) కన్నులు ముఖము ముక్కు- మొదలగు గుణములు సహజలక్షణములుగా గ్రహింపవలెను. ఇందుకు వ్యతిరేక లక్షణములున్నవాడు మందుడుగా నుండును. “తద్విద్యవృత్తమ్” అనగా ఆయుర్వేదమును తెలిసి ఆచరించుచున్న వానిని అని అర్థము. “అనురాగ” శబ్దము వలన అధ్యయనమునందు అనురాగము అని చెప్పబడుచున్నది. “అనురక్తమ్” అనుట వలన గురువునందు అనురక్తిని కలిగి యుండుట చెప్పబడుచున్నది. దాక్షిణ్యము (నేర్పరితనమును) చూపి “అనలనమ్” అని చేనిని చెప్పుచున్నాడో దానివలన దాక్షిణ్యమువలన ప్రారంభింపబడిన కార్యము ఎక్కువ ప్రచూపవలన సాధ్యపడునప్పటికి, దానియందు అలసత్వమును చూపని వాడు అని అర్థము. “అనుశీఘ్రప్రతికరమ్” అనగా అజ్ఞాపించిన పనులను చేయవాడు అని అర్థము.

9. ఏవంవిధమధ్యమానార్థినముపస్థితమారిరాథియమమాచారోఽనుభాషేత-
అనౌచగయనే బుక్ల సత్తే ప్రశస్తే హని తిష్యహ స్తశ్రవణాశ్వయుజమన్యతమేన
నక్షత్రేణ యోగమునగతే భగవతి శశిని కళ్యాణే కళ్యాణే చ కరణే మైత్రే
ముహూర్తే స్నాతః తృతోపవాసో ముఖ్యః రాషాయవస్త్రసంహితః సమీధోఽ-
గ్నిమాజ్యముచలేపనముదకుంభాంశ్చ గన్ధమాస్తో మాల్యదామదీపహారణ్య-
హేమరణతమణిమరైవిద్రుమకౌమపరిధీన్ కుశలాజనర్షపాక్షలాంశ్చ, కుల్లాంశ్చ
సుమనసోగ్రథతాఽగ్రథితాంశ్చ మేఘ్యాన్ భిక్ష్యో గంధాంశ్చ ఘృష్టానాద
యోపతిష్ఠస్వేతి.

10. ఆట ప్రాఽపి తథా కుర్యాత్

తాత్పర్యము : ఇటువంటి గుణములు కలిగిన శిష్యుడు తనవద్దకు వచ్చి
నపుడు అవార్యుడతనితో ఉత్తరాయణ బుక్ల బుక్లమునందు ఒక రోజున, పుష్యము,

హస్త శ్రవణము, అశ్వినీ వీనిలో నొక నక్షత్రములో చంద్రుడున్న శుభదినమున, శుభకరణము నందు అనుకూలమైన (శుభ) ముహూర్తమున ఔరము చేయించుకొని, ఉపవాసముండి స్నానము చేసి కాషాయ వస్త్రములను కట్టుకొని చేతులకు గంధములను పూసుకొని, నమిథలు, అగ్ని, నెయ్యి, ఉపలేపము, జలముతో నిండిన పాత్రలు, పుష్పమాలలు, దీపము, బంగారము, బంగారు నగలు, వెండి, మణులు, ముత్యములు, పగడములు, పట్టువస్త్రము, పాలాశదండములు, దర్బలు, పేలాలలు, అవలు, అక్షతలు, తెల్లని ఫూలమాలలు, మాలగాకట్టని విడిపూలు, బుద్ధి వర్ధకములైన ఆహార పదార్థములు, అరగదీసిన గంధము, వీటన్నింటిని తీసికొనిరమ్మని చెప్పవలెను. ఆతడును అట్లే చేయవలెను. పై సంఖారములను తీసుకొనిరావలయును.

ఆయుర్వేద దీపిక : తిష్య అనగా పుష్క నక్షత్రము. అశ్వయుక్- అశ్వినీ. చంద్రుడున్న శుభదినమున అనగా పై చెప్పబడిన నక్షత్రముల యందు చంద్రుడు శుభకరమై యుండుటచేసి అట్టిరోజునే అధ్యయనము చేయవలెను. మేత్రే ముహూర్తమునందనగా అనుకూల ముహూర్తమునందు ౪వ - ధుజగాదులు కూడ శుభ ముహూర్తనామములు. ముందుకు అనగా ఔరము చేయించుకొన్నవాడు. ఆయుధ ప్రేక్షకును గంధమును పూసుకొన్నవాడు గంధహస్తుడు. హిరణ్యము - ముద్ద బంగారము (నగగా మార్చబడనిది). హేమము - నగల రూపములోనున్న బంగారము. పరిధులనగా హస్త ప్రమాణమున నుండి హోమకుండమునకు నాల్గు ప్రక్కలకు ఉంచవలసిన పాలాశ దండములు. ఈ చెప్పబడిన సామగ్రియంతయు స్వార్జితమై యుండుట, తనే స్వయముగా తెచ్చుట మంచిదని యిది వచనము. కాబట్టి యితరులచే తేబడిన గంధాదులు మంచివైనచూ ఉపయక్తములు కావు.

11. తముపస్థితమాజ్ఞాయ సమే భువా దేవే ప్రాకృవదే ఉదక్రవదే వా చతుష్కి-
 ఘ్నమాత్రం చతురస్రం స్థట్టిలం గోమయోదతేనపరిలిప్తం కుశాస్త్రైర్లం
 నుపరిహితం పరిధిభిశ్చతుర్దిశం యదోక్తవస్త్రోదకకుమ్భయోమహేమహిరణ్య-
 రజతమణిమత్తావిప్రమాలంకృతం మేఘభక్ష్యశుష్కపుష్పలాజనర్దపాక్షతోప-
 శోభితం కృత్వా తత్ర పాలాశాభిరైక్లాదీభిరౌడుంబరీభిరామకీభిర్వా సమిద్భి-
 రగ్నిముపసమాధాయ ప్లాష్టాఖః పరిధిధ్యయనవిధమనువిధాయ మమసర్విర్యాం
 త్రిప్రీర్ణమయూదగ్నిం అః సంప్రయుక్తిర్మస్తైర్భుగ్భిశ్చామగ్నిం
 భగ్నంతరిం ప్రజాపతిమశ్వినావింద్రమృషింశ్చ ఘాత్రకానభిమన్త్యమాజః
 భూర్వ స్వాహేతి.

12. శిష్యత్వైవమున్నాలభేత హుత్వా చ ప్రదక్షిణమగ్నిమనుసరిత్రామేత్ పరిక్రమ్య బ్రాహ్మణాన్ స్వస్తి వాచయేత్. భిషజ్శాఖి ప్రపూజయేత్.

తాత్పర్యము : అతనిని తూర్పుండ నాజ్ఞాపించి సమతలముగా నుండు శుచియైనట్టియు తూర్పునకుగానీ ఉత్తరమునకు గానీ వాలియున్నట్టియు ప్రదేశమున నాలుగు హస్తముల ప్రమాణము స్థలమున నొక హోమకుండమును జేసి గోమయముతో నలికి దర్శలను పరచి నాల్గు ప్రక్కలను పరిఘల నుంచి ఇదివరకు చెప్పబడిన హిరణ్యాదులచే నలంకరించి మేధ్య భక్ష్యదులను కూడా నక్కడ యమర్చి మోదుగ, గార, అత్తి, ఇప్పచెట్లి సమిధలతో నగ్నిని ప్రజ్వలింపజేసి తూర్పు ముఖముగ తూర్పుని శుచిగా అధ్యయన విధిని సంకల్పించి తేనె నెయ్యిలతో మూడేసి మారు ఆశిస్సులతో గూడిన బ్రహ్మ, అగ్ని, ధన్వంతరి ప్రజాపతి అవ్యనిర్దిద్దరు, ఇంద్రుడు సూత్రలారలైన ఋషులు పీఠి పేర్లను స్వాహాను పూర్వకముగా నుచ్చరించుచూ హోమము చేయవలెను. శిష్యుడు గురువును అనుసరించవలెను. అగ్నికి ప్రదక్షిణము జేసి బ్రాహ్మణులకు అపైన ప్రదక్షిణముచేసి స్వస్తివాచనము చేసి వైద్యులను పూజింపవలెను.

అయుర్వేద దీపిక : కిష్కు అనగా హస్త ప్రమాణము. సుపరిహిత మనగా అవరింపబడిన (చుట్టబడిన), ఉపాచేయ (ఉపసమాచేయ) అనగా ఎక్కించి హోమము చేయవలెను. అనగా గురువు హోమము చేయవలెనని యభిప్రాయము. బ్రహ్మాదులను స్వాహాను పూర్వకముగా ఉచ్చరించుట యంచు - మంత్రములతో మంత్రించు అపార్యుడు మొదట అగ్నికి ఆహూతి నివ్వవలెననుట పద్ధతి. దానివలన బ్రహ్మాదిఋషుల ఆశిస్సులతో కూడి “బ్రహ్మచేస్వాహా” అను మంత్రములతో హోమము చేయవలెను. శిష్యుడు గురువు ననుసరింపవలెను. అనగా శిష్యుడు గురువు హోమము చేసిన తరువాతనే హోమమును చేయవలెనని అర్థము.

శిష్యుడా అనుసరింపవలసిన నియమములు

13. అత్తినమగ్నినకాశే బ్రాహ్మణసకాశే ఛానుశిష్యాత్ బ్రహ్మచారిణా శ్కశ్రుధారిణా సత్వావాదిచలమాంసాదేన మేధ్యసేవినా నిర్మత్సరేణాశత్రుధారిణా చ భవితవ్యమ్, స చ తే మిద్యచనాత్ కిచ్చిదకార్యంస్యాదన్యత్ర రాజదీప్తధౌః ప్రాణహరాద్విపులాదధర్మాదనర్థసంప్రముక్తాద్వాశ్శిష్యాత్; మదర్పణేన మత్స్యః ఛానోన ముదగీనేన ముత్త్రియహితానువర్తినా చ శస్వద్భవితవ్యమ్; పుత్రవద్ధా

నవదర్శివచ్చోపవరకామనువస్త్రవోలహమి అనుచ్యేనేనామరేనామనన్య-
మనసా విశేతేనావేక్ష్యలపేక్ష్యరామితామనూయతేనాచాభ్యమన్జ్ఞాతేన ప్రవిచరి-
తవ్యమ్, అనుజ్ఞాతేన(వాసనుజ్ఞాతేన) ప్రవిచారకాచార్యం గుర్వర్చోపాహారదో-
యధాశక్తి ప్రయతితవ్యమ్, కర్మసిద్ధిమర్తసిద్ధిం యోగోలాభం ప్రేత్య చ
స్వర్గమిచ్ఛతాభిషణా త్వయా గోత్రాహ్మణమాహ తృత్యా సర్వప్రాణభృతాం
శర్మావాసితవ్యమ్ అహరహరుత్తిష్టతా చోపవిశతా చ సర్వాత్మనాచాతురా
మారోగ్యాయ ప్రయతితవ్యమ్, తేవికహేరోరపి చాతురేభ్యోనాభిప్రోగ్గవ్యమ్,
మనసాపి చ పరశ్రీయో నాభిగమనీయాః తథా సర్వమేవ పరస్వమ్ నిభృత-
వేళపరిచ్ఛదేన భవితవ్యమ్, అహోనామపాశేనామపాపనాశాయేన చ, క్షత్తనక్ష్-
ధర్మ్యశర్మ్యధర్మ్యహితమితమిదానా దేశలాలవిచారి... స్మృతిమతా జ్ఞానో-
ద్ధానోపకరణసంపత్త్యు నిత్యంయత్నవతా చ, న కదాచి రాజద్విష్టానాం వా
మహాజనద్విష్టానాం మహాజనద్వేషిణాం వాపాప్యధమమనిధితవ్యమ్, తథా
సర్వేషామత్యర్థవికృతదుష్టదుఃఖలీలావారోపహారామనసపవాదప్రతీరాదాం
ముఝూర్హాణాం చ తత్త్రవాసన్నిహితేశ్వరాణాం స్త్రీషామనభ్యజ్ఞాణాం వాన చ
కదాచిత్ స్వీదత్తమామిషమాదతవ్యమననుజ్ఞాతం భర్తృభిరామధ్యజ్ఞేణ, అతుర-
కులం చానుప్రవిశతా విధితేనానుమతప్రవేశేనా సార్థం పురుషేణ సుసంవితేనా-
వాక్చిరసా స్మృతిమతా స్తిమితానావేక్ష్యవేక్ష్య మనసా సర్వమాచరరా బుద్ధ్యా-
నన్యగనుప్రవేష్టవ్యం, అనుప్రవిశ్య చ వాఙ్మనోబుద్ధీన్ద్రియాణి స త్వపిత
ప్రణీధతవ్యాని అన్యత్రాతురాదారురోపరాధాతురగతేష్యనేష్యం వా భావేషు,
న చాతురకులప్రవృత్తయోబహిర్నిర్భారయితవ్యాః, హ్రాసికంవాయుషః
ప్రమాణమాతురస్య జానకామి త్వయా స వర్ణయితవ్యం తత్రయత్రోచ్య-
మాసమాతురస్యాన్యవ్య వాలప్యపమాతాయ సంపద్యతేః జ్ఞానవదాపి చ
నాత్మర్థమాత్మనో జ్ఞానేన వికత్తితవ్యమ్, అప్రాదపి హి వికత్తమానాదత్యర్థ-
ముద్విజస్త్యనేతే

తాత్పర్యము : ఈ విధముగా హోమమును చేసిన పిదప భుక్తిని అగ్ని
బ్రాహ్మణులు వైదుర్ధులు పీరి సమ్ముఖమున ఈ విధముగా సువదేశంబవలెను. ఇకపై
సింపు బ్రహ్మచారిగను శృంగధారిగను సత్యమునే పలుకుచూ ముంసాహారమును
ముట్టిక బుద్ధివర్ధకమైన చూహారమును సేవించుచూ పుష్కరము లేక బ్రహ్మచారి
ధరింపక యుండవలెను. సేనువదేశించిన కార్యములనే పీపు ఆచరింపవలెను. ఇక
పెళ్ళ ఆ పలుకుచులన రాజద్యేషచ్ఛు, హ్రాజహాని, అధర్మము అవర్థములు కల్గునని

తోచినయెడల మాత్రమే అవి చేయవలదు. నీవు నాకు అర్పణము చేసికొనవలెను నన్ను ప్రధానముగా స్వీకరింపవలెను. నా యధీనములో నుండవలెను. నాకు స్త్రీ, పాత్రులను అనుసరింపవలెను. నీవు నాయందు పుత్రుని వలెను, దాసుని వలెను, అతని వలెను వ్యవహరింపవలెను. నా యజ్ఞులను గర్వములేక ఉదాసీనత లేక, అనమనస్కముగా నుండక, వినయముతో మంచి చెడులను చూచి అమాయ లేకుండగన పాలింపవలెను. నాచే అజ్ఞులొంది, అజ్ఞులొందకయు పనులు చేయునపుడు ముందు గురువుయొక్క (నాయొక్క) పనులనే ముందుగా చేయ ప్రయత్నించవలెను. అన్ని వేళలయందును కర్మసిద్ధి అర్థసిద్ధి మోక్షప్రాప్తి ఈ ప్రయత్నములయందు ముందుగా గోత్రాశ్రమాల మంచిని ఎంచి, అపైన అన్నిప్రాణుల మంచిని ఎంచవలయును. సర్వవిధములను రోగుల ఆరోగ్యము కోసమే ప్రయత్నించవలెను. నీ ప్రాణములు తాపాదుకొనుటకై నను రోగులకు ద్రోహము తలపెట్టరాదు. పరశ్రీలను మనసు సందైననూ సంభోగింపరాదు. వారి ధనమును గూడ ఆశింపరాదు. వినయముతో గూడిన సాధారణ వేషమునే ధరించవలెను. మద్యశాలయందు తిరుగక (మద పానము చేయక) పాప కృత్యములు చేయక, పాపుల స్నేహము చేయక మృదువు స్వచ్ఛముగ ధర్మసహితముగ సుఖకరముగ ధనము కలిగించునట్టి హితములైన సత్యములనే మాట్లాడవలెను. దేశ కాల పరిస్థితులను విచారించి స్మృతి జ్ఞానవ కలిగి జ్ఞానము కల్గించు పనుల మీదనే దృష్టిని నిలిపి యుండవలెను. ఎప్పుడుఁ రాజుచే ద్వేషింపబడినవారికిని, రాజును ద్వేషించువారికిని గొప్పవారిని ద్వేషించు వారికి, గొప్పవారిచే ద్వేషింపబడువారికి ఔషధము నివ్వరాదు. మరియు ఎల్లప్పుడూ అతిగానూ, వికృతముగానూ, చెడుగను, దుఃఖము కలుగజేయు రీతిగను ప్రవర్తించు వారికి, అపవాద నివృత్తి చేయనివారికిని మృత్యువునకు సమీపముగ నున్నవారికి, అటులనే అనాధలైనవారికి, అనాధలైన స్త్రీలకునూ ఔషధము నివ్వరాదు. ఎప్పుడు భర్త లేక యింటి పెద్దల అనుమతి లేకుండా స్త్రీలిచ్చు మాంసమును తీసుకొనరాదు. రోగి యింటియందు ప్రవేశించునపుడు నీకు తెలిసిన వేరొక పురుషునితో కూడి వెళవలయును. ఆ సమయమున శుభ్రమైన వస్త్రములను ధరించి, తలను వంపూర్వపు సంఘటనలను స్మరించి స్థిరచిత్తముతో అన్ని విషయములను మననంందు వివక్ష చేసి సదాచారముతో లోనికి వెళ్ళవలయును. ప్రవేశించిన పిమ్మట బాక్కు, మనస్సు, యద్ధి ఇన్ద్రియములను రోగికి రోగ నిర్మూలనము చేయుటయందు

లగ్నము చేయవలెను. అంతేగాని రోగికి సంబంధించిన యితర విషయములందు తిల దూర్చరాదు. రోగియొక్క విషయములను యితరులకు చెప్పకగదు. రోగికి ఆయుఃప్రమాణము క్షీణించినదని తెలిసిననూ నీవా విషయమును బయటకు చెప్పరాదు. ఇట్లు చెప్పబడేత రోగి బంధువులకు కష్టము కలును. విజ్ఞానము కలిగి యున్ననూ నిన్ను నీవు విశేషముగా శ్లాఘించుకొనరాదు. అప్తులు కూడా ఈ విధముగా శ్లాఘించుకొనువారిని నిరసించుదు.

అయ్యుర్వేద దీపిక : “తే భవితవ్యమ్” అనగా నీ చేత ఈ విధముగా ప్రవర్తింపబడవలెను, నడచుకొనవలెను. అనగా చికిత్సార్థము వ్యవహరింపవలెను. గోబ్రాహ్మణులకు మంచిని ఎంచవలెననుటచే మొదట గోవులు, బ్రాహ్మణుల భుజమును కోరి ఆ పైననే యితర ప్రాణుల భుజమును కోరవలెనని సూచించబడినది. ఉపవిశా-అనునది చేదము. భండమనగా మద్యశాల. యిందు లిరుగువాడు శౌండి యనబడును. అశౌండి యనగా మద్యశాలకు బోనివాడు. భర్త శబ్దము స్వచ్ఛతను సూచించును. ప్రయత్నము వలన అట్లుండునునుట సంబంధమును సూచించును. రాజాచేత ద్వేషించబడినవాడు రాజద్వీప్తుడు. రాజాను ద్వేషించువాడు రాజద్వేషి. ఆవారములనుసరించుట ఆవారోపవారము అనబడును. అసద్భృతాం చా అనగా పెద్ద దిక్కులేని శ్రీలను గూడా చికిత్స చేయదగదని భావము. ప్రవృత్తులనగా వార్తలు. శ్రుత యనునది వర్తింప కూడదనుటకు సంబంధించినది. ఇతరుల మొక్క అనగా రోగి మొక్క పుత్రులు, తండ్రి మొదలగు వారి మొక్క. విశేషముగా చెప్పు కొనరాదు. అనగా పొగుడుకొనరాదు. ఆప్తులు కూడా అనుటవలన ఆప్తులు సత్య వాక్కులనే పలుకుదురు. ఎవరినైనను సత్యమునే పలుకుదురు. కాని సత్యము నైనను సరియగు సమయము వచ్చినపుడే పలుకవలెనని యర్థము.

14. న చైవ హ్యస్త సుకామాయుర్వేదస్య పారమిత్యాదప్రమత్తః శక్వదభి-
యోగమస్మిన్ గచ్ఛేత్, ఏకచరార్యమ్, ఏవమభూదుశ్చ వృత్తసౌష్ఠవమన-
సూయో పరీక్షోఽస్యాగమయతవ్యమ్, కృతోన్మి హి రోకో బుద్ధిమతా-
దార్థ్యః శత్రుత్వాబుద్ధిమోఽస్మి, అతశ్చాభిసమీక్ష్య బుద్ధిమహాబుక్రస్యాపి
భ్రాంతం శస్యమాయుష్యం పౌష్టికం రౌత్యమమ్యుపదేశితో వచః ప్రాతస్య-
మనువిచారవ్యం దేతి.

అంః ఎరిమె ఇద్దం డ్రూయూర్ దేవతాగ్నిద్యుజగురువృద్ధసిద్ధాపార్యేషు తే

నిత్యం సమ్యగ్నై తత్వమ్, తేషు తే సమ్యగ్నై ర్తమానస్యాయమగ్నిః సర్వగస్త-
రసరత్న వీణాని యధేరితాశ్చ దేవతాః శివాయ న్యుః ఆతోఽన్యథా వర్తమాన-
స్యాశివాయేతి.

ఏవం బ్రూతి వాచార్యే శిష్యస్తథేతి బ్రూమాత్. యతోపదేశం చ కుర్వన్న
ధ్యాప్యః, ఆతోఽన్యథా త్వనధ్యాప్యః అధ్యాప్యమధ్యాపయన్ హ్యవార్యో
యథోక్తైశ్చాధ్యాపనపత్రైః యోగపూర్వోత్పన్నైశ్చానుష్ఠైః శ్రేయస్కరైర్గుణైః
శిష్యమాత్మానం చ యునక్తి. యిత్యుక్తావధ్యయనాధ్యాపనవిధియథావత్.

తాత్పర్యము : ఆయుర్వేదమునకు అంతము లేదు. కావున నీవు అప్ర-
మత్తుడవై మాటిమాటికిని పై చెప్పిన విషయములను అనుసరించుచుండవలెను.
ఇదియే నీవు చేయవలసిన పని. ఇట్లుండగా మంచి నడవడికను నీవితరుల నుండియూ
అసూయ లేక సేర్వవలయును. ఎందువలననగా బుద్ధిమంతునకు లోకమంతయు
గురువు వంటిది (అన్నింటినూ మనము నేర్చుకొను భావములెన్నియో గలవని
భావము). బుద్ధి లేనివారికి (మూర్ఖులకు) శత్రువు వంటిది. అందువలన బాగుగా
నమీక్షించి బుద్ధిమంతుడైన శత్రువు వలనైననూ ధనమును, కీర్తిని, ఆయుష్షును,
బలమును, లౌక్యమును, వృద్ధి చేయు వాక్యము వినదగినది, ఆచరింపదగినదియును.
అటుపై నిట్లు శిష్యునితో చెప్పవలెను. నీవు ప్రతినీత్యము దేవతలు, అగ్ని,
బ్రాహ్మణులు, గురువులు, వృద్ధులు, సిద్ధులు మరియు ఆర్యులు పీరి యెడ
సక్రమముగా ప్రవర్తించవలెను. ఇట్లు ప్రవర్తించుటచేత అగ్ని నీకు సర్వ రసములు,
గంధములు, రత్నములు, వీణములు వీటిని నీ కోరిక మేరకు యిచ్చును. దేవతలు
శుభములనిత్తురు. లేనియెడల అమంగళము జరుగగలదు. ఇట్లు చెప్పుచున్న ఆచార్య
నకు శిష్యుడు అట్లేయని చెప్పుచుండవలెను. కాను చెప్పిన రీతిగ నడచుకొను
శిష్యునకు ఆచార్యుడు ఆయుర్వేదమును సేర్పవలెను. అట్లు నడచుకొననివానికి సేర్ప
దగదు. సేర్పతగిన వారికి నేర్పిన ఆచార్యునకు దానికి తగినట్లు సత్ఫలితము వచ్చును.
ఇతరులకు నేర్పుట వలననీ ఫలితములు రావు. ఇట్లు నేర్పుట వలన ఆచార్యుడు
శిష్యుడును శ్రేయస్కరములైన గుణమునుపొందెదరు. ఈ విధముగా అధ్యయ-
నాధ్యాపన విధులు యథావిధిగా చెప్పబడినవి.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఆయుర్వేదమును సామాన్యముగా తెలిసి కొనలేని
వారు దాని కొరతై ఉద్యమింపవలసి యుండును. దీనిని అనగా దుస్తరమైన
ఆయుర్వేదమును. దీనిని అనగా పై చెప్పిన సర్వోత్త సరిదింపమైన దానిని వృత్త

సౌష్ఠవముపై చెప్పిన సద్వృత్తమును పోలినది. రాత్యమనగా రాత సమ్యక్తమైనది. ఇతి శబ్దము వినవలసిన దానిని సూచించును. ఇందువలన ఆమిత్రుడు (శత్రువు) చెప్పిన ధన యశశ్వాది గుణములతో కూడిన వాక్యములనే విని ఆచరింపవలెను. యథోక్తములైన - ఇతర శాస్త్రముల యందు చెప్పబడిన ఈ శాస్త్రమునందు అధ్యయన ఫలము ఎచ్చటను చెప్పబడి యుండలేదు.

సంఖాషా విధి

15. సంఖాషావిధిమత ఓర్వ్యం వ్యాఖ్యాస్యామః-భిషక్ భిషజా సహ సంఖాషేక తద్విద్యసంఖాషా హి జ్ఞానాభియోగసంహర్తకరీ భవతి, పైరదశ్యామపి వాఙ్మనిర్వర్తయతి, వచనశక్తిమపి చాధర్తే. యశశ్వాభిదీపయతి, పూర్వశృతే ధనస్తేహవతః పునః శ్రవణాత్ శృతసంకయముపరర్షతి, శృతే చానస్తేహవతో భూయోఽద్యవసాయమభినిర్వర్తయతి, అశృతమపి చ కించిదర్థం శ్రోత విషయమాపాదయతి, యచ్ఛాఽఽచార్యః శిష్యాయ సుక్రూషవే ప్రసన్నః క్రమేణోపదేశతి గుహ్యభిమతమర్పణాత్మ, తత్పరస్పరేణ సహ జల్పన్ విజ్ఞేన విజిగీషుహా సంహర్తాత్ తస్మాత్తద్విద్య సంఖాషామభిప్రకంసంతి కుశలాః.

సంఖాషా ద్వైవిధ్యము

16. ద్వైవిధా తు ఖలు తద్విద్యసంఖాషా భవతి - సంధాయసంఖాషా, విగృహ్య సంఖాషా చ.

తాత్పర్యము : ఇక ముందు సంఖాషా విధిని వివరింతుము. వైద్యుడు వైద్యులతో సంఖాషింపవలెను. తద్విద్యాసంఖాష జ్ఞానము కొరకు చేయుస్వర్గ. (టీ) అ క క కేయును. పాండిత్యమును కల్గించును. వచన శక్తి (మాట్లాడు శక్తి) ం దించును. కీర్తిని ప్రకాశింపజేయును. పూర్వము వినిన విషయము ముందు హము కిరిగియి న్నచో దానిని మరల వినుట వలన ఆ సందేహమును తొలగించును. పూర్వము వినియండి సందేహము లేకున్ననూ మరల వినుట వలన దానిని ఖచ్చితముగా తెలిసి కొన్నట్లుగును. ఇంతకు ముందు వినియందలి విషయములను తెలియజేయును. అచార్యుడు శిష్యుల సుక్రూషులచే ప్రసన్నుడై తహ

స్వములైన విషయములను నేర్చును. దానిని శిష్యులు ఒకరి నొకరు జయించు కోరికతో స్పర్ధ యందు పిండము (సారము)తో వాదించి బయట పెట్టుదురు. అందువలన విజ్ఞులు తద్విద్య సంభాషను కొనియాడుదురు. తద్విద్య సంభాషయనునది సంధాయ సంభాష, విగృహ్య సంభాషయని రెండు విధములు.

ఆయుర్వేద దీపిక : సంహర్షమనగా స్పర్ధ (పోటీ). జ్ఞానము కొరకు ఒకరి కొరకి పోటీని కలుగ జేయునది జ్ఞానాభియోగ సంహర్షకం యనబడును. వైశారద్యమనగా ఇతరులతో విద్యను గూర్చి చర్చించుటమున కలుగు పాండిత్యము. ఇవి సభ యందు అభ్యాసము చేయుటవలన కలుగును. మరల అధ్యవసాయమగుట యనగా దృఢ నిశ్చయము చేయుట. రహస్యముగానున్న విషయమును తెలిసికొనుట. పిండ వాదము వలన వీలుపడునని సూచింపబడినది. పిండవాదము చేత అనగా సారోద్ధారము చేత. రహస్య విషయమును చెప్పట ఎట్లనగా ఇచట జయించు ఉద్దేశ్యము కలిగి యుండుటచే ఆ విషయమును చెప్పి జయించగలందులకు పిండ (సార) వాదమును ప్రయోగింపవలెనని భావము. సంధాయ సంభాషను సంవాద ముందురు. విగృహ్య సంభాషయనునది జల్ప వితండ వాదములతో కూడి యుండును.

సంధాయ సంభాషా విధి

17. తత్ర జ్ఞానవిజ్ఞాన వచన ప్రతివచనశక్తిసంపన్ననాఽకోపనేనానుపస్కృత విద్యేనానసూయకేనానునేయేనానునయకోవిదేన క్లేశక్షమేణ ప్రియసంభాష జేన చ సహ సంధాయసంభాషా విధీయతే. తథావిధేన సహ కథయన్ విత్తబ్ధిః కథయేత్ పృచ్ఛేదపి చ విత్తబ్ధిః పృచ్ఛతే చాస్మై విస్రజ్ఞాయ విశద మర్థం బ్రూయాత్. న చ నిగ్రహభయాదుద్విజేత, నిగృహ్య చైనం న హృష్యేత్, న చ పరేషు వికత్తేత, న చ మోహదేకాస్తగ్రాహీ స్యాత్, న చావిదీతమర్థమనుపర్ణయేత్, సమ్యక్ చానునయేనానునయేచ్ఛ (అనునయేచ్ఛ పరం) తత్ర చావహితః స్యాత్. యిత్యనులోమ సంభాషావిధిః.

తాత్పర్యము : సంధాయ సంభాషా పద్ధతి : జ్ఞాన విజ్ఞాన వచన ప్రతి వచన సంపన్నుడు, కోపము లేనివాడు, మొక్కువోని విద్యగలవాడును, అనూయ లేనివాడును, ఓర్పు గలవాడు, ఓర్పు వహించుటలో దీర్ఘ, బాధను నహించువాడు,

ప్రియముగా మాట్లాడువాడు - ఇట్టివారితో చేయునది సంధాయ సంభాష యనబడును. అట్టి సమయమున (వీరితో) చేయు సంవాదమునందు జంకు లేకుండా చెప్పవలెను. వారిని ప్రశ్నించునపుడును జంకురాదు. వారు అడిగినపుడు చూడా జంకకనే అర్థమును (జవాబును) విశదీకరింపవలెను. అంతేగాని ఓటమి నెదుర్కొనవలసి వచ్చునని భయపడరాదు. ఎదుటివాడు ఓడిననూ సంతోష పడకూడదు. ఆ విషయము నితరులకు చెప్పరాదు. అజ్ఞానము చేత తాను చెప్పినదే సర్వైద్యుని భావించరాదు. (అసంపూర్ణముగా విషయ వివరణము చేసి దానిని సమర్థించు కొనరాదని భావము). తెలియని విషయమును ప్రస్తావించరాదు. సరిగా అనునయించి ఎదుటివానికి అర్థమగు నట్లు చెప్పవలెను. ఇదియే అనులోమ సంభాషణ విధి (అనుహలమైన సంవాద మిక్కడ జరుగును గావున యిది అనులోమ సంభాషణ మనబడును. దీనినే సంధాయ సంభాషణ మనిపేరు.)

అయుర్వేద దీపిక : సంధాయ సంభాషణమును గూర్చి వివరింపబడుచున్నది. జంకు లేకుండా చెప్పవలెనగా జల్పవితండముల వలన ఓడిపోయెదననెడి భయము లేకుండగా. కథయేత అనగా చెప్పవలెను. ఎదుటి వాడిని ఓడించిననూ సంతోషపడరాదనుటచే— అనులోమ రూప సంవాదమునందును చెప్పబడిన నిగ్రహ స్థానములైన హేత్వాభాస, అపసిద్ధాంత, న్యూన, అధికములచే ఎదుటివాడు ఓడినప్పటికీ హర్షింపరాదని సూచించబడినది. జల్పిత నిగ్రహస్థానము లిక్కడ వర్తించవు. తెలియని విషయమనగా ప్రతివాదికి తెలియని విషయము. అనునయముగా అనునయింపుమనుట వలన ఫల జాతిని యిచ్చట ప్రయోగింపకూడదని బోధించడమైనది. అర్థమగునట్లు చెప్పవలెనగా సరియగు అనునయముతో బోధపరచవలెను.

విగృహ్య సంభాషా విధి

18. అత ఊర్ధ్వమితరేణ సహ విగృహ్యసంభాషాయాం జిత్వేత్ శ్రేయసా యోగమాత్మనం పశ్యన్. ప్రాగేవ చ జల్పాజ్ఞల్పాంతరం పరావరాంతరం పరిషద్వీశేషాంశ్చ సమ్యక్ పరీక్షేత. సమ్యక్ పరీక్షే హి బుద్ధిమతాం కార్యప్రవృత్తినివృత్తికాలౌ శంసతి, తస్మాత్ పరీక్ష్యమభిప్రశంసంతి కుశలాః పరీక్షమాజ్ఞస్తుఖిలు పరావరాంతరమిమాన్ జల్పకగుణాన్ శ్రేయస్కరాశ్చ దోషవతశ్చ పరీక్షేత సమ్యక్. తద్యథా-శృతం, విజ్ఞానం, ధారణం ప్రతిభానం వచనశక్తి రితి, ఏతాన్ గుణాన్ శ్రేయస్కరానాహుః ఇమాన్ పునర్దోషవతః తద్యథా-కోపనత్వమైకారద్యం భీరుత్వమధారణత్వమనవహితత్వమితి. ఏతాన్ గుణాన్ గురులాఘవతః పరస్య చైనాత్మనశ్చ తో (కు) ల యేత్.

తాత్పర్యము : ఆ పైన ఇతరులతో విగృహ్య సంభాషణమును జరుపవలెను. ఇది చేయునపుడు తనయొక్క శ్రేయో యోగమును గుర్తెరుంగవలెను. మొదటనే తనకును ప్రతివాదికిని గల వాద ప్రతిభను తెలుసుకొని పరిషత్ (సభ) యొక్క గుణాగుణ విశేషములను బాగుగా పరీక్షించుకొని యుండవలెను. సరియైన పరీక్షయే వనులను చేయుటకును, చేయకుండుటకును ఉపకరించును. అందువలన విజ్ఞులు పరీక్షను కొనియాడుదురు. ముఖ్యముగా తనకును, ప్రతివాదికిని హెచ్చుతగ్గులుగా నుండు వాద పద్ధతులు మంచి చెడులను బాగుగా పరీక్ష చేయవలెను. శాస్త్రజ్ఞానము విజ్ఞానము ధారణ శక్తి ప్రతిభ, వచన శక్తి, ఇవి శ్రేయస్కరములైన గుణములు. కోపించుట, పొండిత్యము లేకపోవుట, అధైర్యము, ధారణ శక్తి లేకుండుట చెప్పినవి వినకుండుట ఇవి చెడు గుణములు. ప్రతివాదికి తనకునూ గల పై గుణా గుణములను తూచి తెలియవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇతరులతో అనగా ముఖ్యులు కానివారితో వాదము అనునది గురువు లేక బ్రహ్మచారి మొదలగు విశేష వ్యక్తులతోనే చేయవలెను. న్యాయ దర్శనమునందు వాదమును శిష్యులు, గురువు బ్రహ్మచారులు, అసూయ పరులు కానివారు అగువారితో ప్రవర్తించవలెను అని చెప్పబడియున్నది. (న్యాయ దర్శనము-4/2/40) సంభాషణము నందు అనగా వాదించు విధానము. జల్పే అనగా జల్పము, వితండము రెండునూ సూచింపబడినవి. సరావరాంతరమనగా ప్రతివాది యొక్కయు, తన యొక్కయు ప్రతిభా మొదలైన విశేషములు. జల్పాంతరమనగా సామయికము, సర్వార్థము మొదలైన విశేషములతో కూడి జల్పక భేదమని అర్థము.

19. తత్ర త్రివిధం పరం సవద్యతే - ప్రవరఃప్రత్యవరఃసమోవాగుణవినితేపతః సత్యేవకార్తేన్నీన.

పరిషత్తు - భేదములు

20. పరిషత్తు ఖలు ద్వీవిధా-జ్ఞానవతీ మూఢపరిషత్తు. వైవ ద్వీవిధా సతీ త్రివిధా పునరనేన కారణవిభాగేన-సుహృత్సరిషదుదాసీనపరిషత్ ప్రతినివిష్టపరిచ్ఛేతి. తత్ర ప్రతినివిష్టాయాం పరిషదీ జ్ఞానవిజ్ఞానవచనప్రతివచనశక్తినంపన్నాయాం మూఢాయాం వా న కథంచిత్ కేనచిత్ సహ జల్పి విధీయతే; మూఢాయాం తు సుహృద్పరిషదీ ఉదాసీనాయాం వా జ్ఞానవిజ్ఞానవచనప్రతివచనశక్తిరస్తరేవ్యణాదీ వ్యయశా మహాజనవిద్వీషేనాపి సహ జల్పి విధీయతే. తద్వి-

దేవుని చ సహ కథయతా అవిద్యదీర్ఘసూత్రసంకులైర్వాక్యదగ్ధైః కథయతి-
వ్యమ్, అతిహృష్టం ముహుర్ముహురుపహసతా పరం నిరూపయతా చ
పర్వదమార్తారైర్దుష్టవతాశ్చాస్య వాక్యావరాశో స చేయః కష్టశబ్దం చ బ్రువతా
వక్తవ్యో-‘నోచ్యతే’-అథవా-పునః “హీనా తే ప్రతిజ్ఞా” యితి. పునశ్చా-
హూయమాసః ప్రతివక్తవ్యం :- పరిసంవత్సరో భవాన్ శిక్షస్య రావర్, న
త్వయా గురురుపాసితో నూనమ్, అథవా పర్యాప్తమేతావప్తేః సకృదపి హి
పరిక్షేపికం నిహతం నిహతమాహరితి నాన్యయోగః కర్తవ్యః కథచ్ఛౌర.
అప్యేవం శ్రేయసా సహ విగృహ్య వక్తవ్యమిత్యాహురేతేః సత్వేవం
జ్ఞాయసా సహ విగ్రహం ప్రశసంతి కుశలాః.

ప్రతివాది తాత్పర్యము : ప్రతివాది మూడు విధములుగ నుండును. ప్రవరుడు,
ప్రత్యవరుడు, అవరుడు. ఈ విభజన ప్రతివాది యందలి శాస్త్ర సంబంధమైన గుణ
ముల ననుసరించి చేయబడినది కానీ అతనియొక్క కులశీలాదులను లెక్కలోనికి
తీసుకొనలేదు.

పరిషత్తు అనునది రెండు విధములు— ఒకటి జ్ఞానవతీ పరిషత్తు. రెండవది
మూఢ పరిషత్తు. ఇదియే రెండు విధములుగా నున్ననూ ఇక కెప్పటిపు కారణముల
వలనో ఘృష్టాత్ పరిషత్తు, ఉదాసీన పరిషత్తు; ప్రతినిష్ఠ పరిషత్తు అని మూడు విధము
లుగా విభజింపబడును. (ఏ నభిలో అందరూ మిత్రులే యుండురో అది సుహృత్
పరిషత్తు అనియు, మిత్ర శత్రుత్వము లేనివారున్నది ఉదాసీన పరిషత్తు అనినీ
అందరూ శత్రుత్వము కలవారే యున్నది ప్రతినిష్ఠ పరిషత్తు అనినీ
నభ్యులందరూ ఏ నభయందు జ్ఞానము కలిగి ప్రతివాది గుణ సంపన్నులైయుండురో
అది జ్ఞానవతీ అనియు, అజ్ఞానులున్నది మూఢ పరిషత్తు అనియు పేర్కొనబడుచున్నవి.)
ఇక ప్రవర ప్రత్యవరసమ విషయము నందు ప్రతివాది తనకంటె జ్ఞానవంతుడైనచో
ప్రవరుడనియు తక్కువ జ్ఞానము కలిగి యున్నపుడు ప్రత్యవరుడనియు, తనతో
సమాన జ్ఞానము కలిగియున్న యెడల సముదనియు పిలువబడుదురు.) ప్రతినిష్ఠ
పరిషత్తునందు జ్ఞానవిజ్ఞానాది గుణ సంపన్నులున్ననూ లేదా మూఢులున్ననూ వారితో
ఎవ్వరితోనైననూ జల్పవాదము చేయరాదు. మూఢులున్న సుహృత్ పరిషత్ నందై
ననూ, ఉదాసీన పరిషత్తునందైననూ, జ్ఞాన విజ్ఞాన గుణములు లేక యశస్సు లేక
మహాజనులచే ద్వేషింపబడిన వారితో జల్ప వాదమును చేయవలెను. అట్టివారితో
చర్చను జరుపునపుడు ఒకదానితో నొకటి కలసియున్న దీర్ఘముగానున్న సూత్రము

లున్న వాక్యములతో విషయమును ప్రస్తావించవలెను మిక్కిలి ప్రసన్నవదనుడై మాటిమాటికి హేళనగా నవ్వుచూ నభ్యుల నుద్దేశించి ప్రతివాది దోషములనెత్తి చూపుచూ మాట్లాడునవకాశము నివ్వరాదు. తేలికగా బోధపడని శబ్దములను పలుకుచూ “నీవు దీనికి సమాధానము నివ్వలేకున్నావు నీ ప్రతిజ్ఞ నిలువ లేకపోయినది” అని యనుచుండవలెను. అతడింకను చర్చకు అహ్వనించుచున్నచో పై సంవత్సరమునకు ఇంకను అధ్యయనము చేసి నా యొద్దకు రమ్మ, నీవు గురు శుక్రాష సరిగా చేసియుండలేదు. ఇప్పటికిది నీకు సరిపోయినది అని చెప్పవలెను. సభలో ఒకసారి పరాజయము పొందిననూ అతనిని నభ్యులు పరాజితునిగనే గుర్తింతురు. అట్టి వానితో తిరిగి ఎప్పుడూ చర్చకు దిగరాదు. తనకంటె ఎక్కువ జ్ఞానవంతునితోనైననూ విగృహ్య సంభాషణ చేయవచ్చునని కొందరందురు. కాని ఈ విధముగా తనకంటె పెద్దలతో విగ్రహ్య సంభాషణమును చేయరాదు అని విజ్ఞులందురు.

ఆయుర్వేద దీపిక : గుణముల వలన అనగా గుణముల పరిమాణము చేత తనకంటె ఉత్కృష్ట (ఎక్కువ) గుణములు కలిగి యున్నచో ప్రవరుడనబడును. ప్రత్యవరుడనగా తన కంటె హీన గుణములు కలవాడని యర్థము. సమ గుణములు కలవాడనగా తనతో సమానమైన గుణములు కలవాడని భావము. నత్వేవ కార్త్యేయన- అనగా ఈ విధమైన ప్రవరాది నిర్ణయమును చేయునపుడు ప్రతివాది యొక్క మిగిలిన కులము, శీలము, ధర్మము మొదలైన అంశములను పరిగణలోనికి తీసుకొనలేదని భావము. మూఢ పరిషత్తనగా అందరూ జ్ఞానవంతులు లేనిది. ఎవ్వరితోనైననూ అనగా అధమునితోనైననూ, అవిద్వమనగా వక్రమైన, కథయితవ్యమ్- అనగా చెప్పవలెను. ఉపహసతా అనగా హేళన చేయుచూ, కష్ట శబ్దమునగా వాడుకలో లేనిది. చెప్పలేకున్నావు అనగా నీవు చెప్పలేకున్నావు. కష్ట శబ్దము యొక్క అర్థమును మూఢ పరిషత్తు నందెవరును తెలియజాలరు. అందువలన కష్ట శబ్దము అర్థకారిన్యములచేత దాని సహాయము వలన పరిషత్తు నందు విషయప్రాప్తి సుసాధ్యమగును. అందుచేత కష్ట శబ్దములను పలుకుచు నీ ప్రతిజ్ఞ హీనమైనది అని ప్రతివాదితో చెప్పవలెను. పై సంవత్సరమునకు తిరిగి అధ్యయనము చేసి నీ విజ్ఞానము సరిచేసుకొనుము అనియూ అనవలెను. ఇంతవరకు జరిగినది చాలు అనుటచే ప్రతివాదిని ఖండించినట్లగును. పరిక్షేపికమనగా ప్రతిక్షేపిక శబ్దము అతనితో తిరిగి కలువకూడదు. అనగా ఒక పర్యాయము అపజయము పాలైన వానిని తిరిగి జయించుటకు అతనితో చర్చ చేయరాదు. కొందరి యభిప్రాయ ప్రకారము శ్రేష్టమైన జ్ఞానము కలవారితోను జల్పమునకు దిగవచ్చును. వారితో వాదించరాదనుట ఆశ్రేయ భగవానుని మతము.

21. ప్రత్యవరేణ తు సహ సమానాభిమతేన వా విగృహ్య జల్పితా సుహృత్సవరి-
షదీ కథయితవ్యమ్, అథవాఽప్యుదాసీనపరిషది అవధానశ్రవణజ్ఞానవిజ్ఞానోప-
ధారణవచనప్రతిపచనశక్తిసంపన్నాయాం కథయతా చావహితేన పరస్య
సామ్యుద్యోషబలమవేక్షితవ్యమ్; సమవేక్ష్య చ యత్రైనిం శ్రేష్ఠం మన్యేత
నాస్య తత్ర జల్పం యోజయేదనావిష్కృతమయోగం కుర్వన్; యత్ర
త్యేనమవరం మన్యేత తత్రైవైవమాచునిగృహ్ణీయాత్. తత్ర ఖల్విమే ప్రత్య
వరణామాచునిగ్రహే భవన్త్యుపాయాః; తద్యథా శృతహీనం మహతా సూత్ర
పాఠేనాభిభవేత్, విజ్ఞానహీనం పునః కష్టకఢేన వాత్యేన, వాక్యధారణాహీనమవిద్య
దీర్ఘసూత్రసంకులైర్వాక్యదణ్డైః ప్రతిభాహీనం పునర్వచనేనైకవిధేనానేకార్థ
వాచినా, వచనశక్తిహీనమర్థోక్తస్య వాక్యస్యాక్షేపేణ అవిభారదమపత్రపదేన
కోపసమాయాససేన భీరుం విత్రాససేన అనవహితం నిరుమసేనేతి ఏవమే-
త్రైరుపాద్యైః పరమవరమభిభవేచ్ఛీఘ్రమ్.

తత్త్రిలోకా

22. విగృహ్యకథయేద్యుక్త్యా యుక్తం చ న నివారయేత్
విగృహ్య భాషా తీవ్రం హి కేషాంచదద్రోహమావహేత్.
23. నారర్యమస్తి కృద్దస్య నావాచ్యమపి విద్యతే,
కుశలా నాభినందన్తి కలహం సమితౌ సతామ్.
24. ఏవం ప్రవృత్తే వాదే కుర్యాత్.

తాత్పర్యము : సుహృత్సరిషత్తునందు తనకంటె తక్కువ జ్ఞానము
కలిగిన ప్రత్యవరునితో గానీ, సమునితోగానీ విగృహ్య సంభాషణము చేయవలెను. లేదా
అవధానశక్తి. శ్రవణ శక్తి-జ్ఞానము-విజ్ఞానము-స్మరణశక్తి-వచన-ప్రతిపచనశక్తి
ఇవి కలిగిన వారున్న-ఉదాసీన పరిషత్తునందు వారు చెప్పనది జాగ్రత్తగా విని ప్రతి
వాది యొక్క గుణ దోషములను పరీక్షింపవలెను. అపైన ప్రతివాది ఏ గుణముల
యందు తనకంటె యధికునిగా నున్నాడో ఆ విషయమున వాదము చేయరాదు. ఏ
గుణముల యందు తక్కువగా నున్నాడో ఆ విషయమునందు వాదము చేసి యతనిని
ఓడింపవలెను. తనకంటె తక్కువ జ్ఞానము ఉన్నవారిని ఓడించుటకు ఈ
ఉపాయములు గలవు. అవి శాస్త్రజ్ఞానము లేనివారికి పెద్ద పెద్ద సూత్రములను విని
పించుట ధారణా శక్తి లేనివానికి వక్రములైన పొడవైన ఎక్కువ విషయములతో

కూడిన పెద్ద పెద్ద వాక్యములను చెప్పట, ప్రతిభ లేనివానికి అనేకార్థములు వచ్చు శబ్దములను ప్రయోగించుట ప్రశ్నించు శక్తి లేనివానికి అనంపూర్ణ వాక్యములను చెప్పట, పాండిత్యము లేనివానికి అతడు భయపడునట్టి, లేదా వణకునట్టి (సిగ్గుతో) మాటలను చెప్పట, కోప స్వభావము గలవానికి కోపము తెప్పించుట, భయస్తుని భయపెట్టుట, నియమములు తెలియనివానికి అవి తెలియజేయుట-ఈ ఉపాయములచే ప్రతివాదిని శీఘ్రముగా ఓడింపవలెను.

విగృహ్య సంభాషణమునందు యుక్తి యుక్తముగా వాదమును చేయవలెను. ప్రతివాది చేయు యుక్తి పూర్వక వాదమును గూడా నివారింపరాదు. విగృహ్య సంభాషణమునందీ తీవ్రమైనది. అది కొందరికి అపచారము చేయును. కోపముగా నున్నవాడు చేయని పని లేదు (ఏదైననూ చేయును. ఎట్లైననూ మాట్లాడును). బుద్ధి కుశలత గలవారు సమితీయందు కలహమును హర్షింపరు. వాదము ప్రారంభమైన పిదప అపజయముపాలు చేయు ఉపాయములను ప్రయోగింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : సాధుజ్ఞ దోష బలమనగా కనపడుచున్న గుణములయొక్క మరియు దోషము యొక్కయూ బలము. శ్రేష్ఠుడుగా అనుకొన్నప్పుడు అనగా వాద విషయమున తనకంటె దీర్ఘగా నున్నాడని తలంచినప్పుడు. అట్టి సమయమున అతని వాదమును సభకు సంబంధించినది చాదని నివర్తించవలెను. అవసరములేని విషయమున అట్లే వాద నివృత్తి చేయవలెను. అది ఎట్లైన ఎవరును ఇది ఎరుంగరు. ఇక్కడ చెప్పలేరు అనవలెను. అచటనే అనగా జ్ఞానాది గుణముల యందు తనకంటె హీనముగా నున్నవానిని అచటనే ఓడింపవలెనని యర్థము. పెద్ద నూత్రములను పఠించుట వలన శాస్త్ర జ్ఞానమును అర్థము చేసికొనలేనివాడు ఆ నూత్ర పాఠమును తిరిగి పఠింపజాలడు. విజ్ఞాన హీనుడనగా విషయము తెలియనివాడు. నానార్థములను నూచించు అనగా అనేకార్థములను కలిగియున్న ఒకే విధమైన శబ్దములచేత, ప్రతిభాహీనుడు ఆ శబ్దము ఏ అభిప్రాయముతో అక్కడ చెప్పబడినదో గ్రహింపలేడు. వచన శక్తి హీనుడు సగమే చెప్పిన వాక్యమును పూరించి తెలిసికొనలేడు. పాండిత్యము లేనివాడు అనగా సభానుభవము లేనివాడు. సభను ఎన్నడును ప్రవేశించి యుండనివాడు లజ్జవలన వణుకుచు కొంచెము కూడా ప్రతిపాదించలేడు. వాదమునందు పై ఉపాయములను ప్రయోగింపవలెను.

25. ప్రాగేవ తవదీదం కర్తం యతేత-సాధ్యాయపరిషదా, ఆయనభూతమాత్మనః
ప్రకరణమాదేశయితవ్యం, యద్వా పరస్య భృశదుర్గం స్యాత్, పక్షమథవా
పరస్య భృశం విముఖమానయేత్, పరిషది చోపసంహితాయామశక్యమస్మా-
భిర్వక్తుమ్, ఏవైవ పరిషద్యధేష్టం యథాయోగం యథాభిప్రాయం వాదం
వాదమర్యాదాం చ స్థాపయిష్యతీత్యుక్త్వా తూష్టిమాసేత్.

తాత్పర్యము : వాదమునకు ముందుగా చేయవలసిన పని—వాది ప్రతి
వాదులకు సంధానము చేయు వారిద్వారా ముందుగా తనకు పక్షముగా తెలిసియున్న
విషయమును వాద విషయముగా నుండునని ప్రతివాదికి తెలియజేయవలెను. లేదా
ప్రతివాదికి కఠినముగా నుండు విషయమునైననూ లేదా అతనికి విముఖతను కలి
గించు (ఇష్టములేని) విషయమునైననూ అదియే అనాటి వాద విషయముగా నుండు
నని తెలియజేయవలెను. ఇదంతయు పరిష్కర్తు కూడక ముందే చేయవలసిన పని.
సభికులందరు ఆసీనులైన తరువాత ఇవి చేయుట కష్టము అందుచేత ప్రతివాదికి ఈ
సభ మధ్యస్థమైనది. మన ఇష్టప్రకారము సౌకర్యమును, అభిప్రాయమును అనుసరించి
వాద విషయమును వాద పద్ధతిని నెలకొల్పుగలదు అని చెప్పి చరకయుండవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : వాదము జరుగకముందుగా చేయవలసిన పనిని
సూచించుచున్నాడు. ఆయన భూతమనగా అభ్యాసము వలన అలవాటయినది అభ్య
సించినది. ఇతరులకు చాలా కష్టమైనది. అనగా ప్రతివాదికి ఆ విషయము తెలియ
నందువలన కోటవలె అగమ్యమైనది. దానిని ముందుగా సంధానకర్తద్వారా ప్రతి
వాదికి తెలియజేయవలెను. లేదా అనుట ద్వారా వేరు పక్షమును చెప్పుచున్నాడు.
ఇతరుల యొక్క ప్రతివాది యొక్క పక్షము వాదమునకు విముఖతను చూపినపుడు
తాను వాదమును ప్రవేశపెట్టవలెను. ఇందువలన పరలోకము లేదు. కర్మఫలము లేదు
అని ప్రతివాది చెప్పినపుడు ఇది సహజముగా అతనికి విముఖతను కల్గించునదై ఆ
పక్షమును సాధించుట కతడు చేయు ఆచారపూర్వక వాదమునే సభికులు గ్రహింతురు
అని అర్థము. ‘ఉపసంహితాయాం’ అనగా సంధానకునకు చెప్పి చరక బూర్చుండ
వలెననుట యుక్తి. ఉపసంహితాయాం అనగా పరిష్కర్తులోనివారు పరోక్షముగ తమ
యభిప్రాయముతో అన్నింటిని చేయుదురు. అదియే ప్రతివాదిని ఖండించుటకు సరి
పోవును (ప్రతివాదికి సరిపోవని కఠినమైన విషయమును ప్రస్తావించినపుడతడే
దానికి వ్యతిరేక ప్రతిపాదన చేసినీరును. ఆ ప్రతిపాదన కేవలము వాదము కొరకే
చేయునదై యుండి దానియందు సత్యమేమాత్రము యుండదు. దానిని బలపరచుట
కతడు వాదమును ప్రవర్తించజేసినచో సభయే దానిని ఖండించునని భావము).

వాద మర్మదా లక్షణము

26. తత్రేదం వాదమర్మదా లక్షణం భవతి. ఇదం వాచ్యమ్ ఇదమవాచ్యంఏవం సతి పరాజితో భవతీతి.

తాత్పర్యము : వాదమునకు ఈ కట్టుబాట్లున్నవి. ఇది మాట్లాడదగినదీ, యిది మాట్లాడకూడనిదీ. ఇట్లైనచో యితడు పరాజితుడు. ఇవి వాద మర్మదా లక్షణములు.

ఆయుర్వేద దీపిక : వాద మర్మద లక్షణములు చెప్పబడుచున్నవి. ఇచట వాద శబ్దము పక్ష, ప్రతిపక్షముల మధ్య జరుగు విగ్రహ్యమైన వచన ప్రతి వచనమే. సంఘాయ సంఘాషయందు జరుగు వాదము విషయ పరిజ్ఞానము కొరకు జరుగునది.

వాదమార్గములు

27. ఇమాని తు ఖలు-పదాని భిషగ్విః వాదమార్గక్తనార్థమధిగమ్యానిభవన్తి. తద్యథా-వాచో-ద్రవ్యం-గుణః; కర్మసామాన్యంవిశేషః; సమవాయః, పరీక్ష, స్థాపనాప్రతిష్ఠాపన, హేతుః, దృష్టాంతః, ఉపనయః, నిగమనమ్, ఉత్తరమ్, సిద్ధాంతః, శబ్దః, ప్రత్యక్షమ్, అనుమానమ్, ఐతిహ్యమ్, దౌవమ్యం, సంశయః, ప్రయోజనం, సవ్యభివారం, జిజ్ఞాసా, వ్యవసాయః, అర్థప్రాప్తిః, సంభవః, అనుయోజ్యం, అననుయోజ్యం, అనుయోగః, ప్రత్యనుయోగో, వాక్యదోషో, వాక్య ప్రశంసా, చ్చలమ్, అహేతుః, అతీతకాలమ్, కపాలమ్, పరిహారః, ప్రతిజ్ఞాహానిః, అభ్యనుష్ఠా, హేత్వస్తరమ్, అర్థాస్తరమ్, నిగ్రహ స్థానమితి.

తాత్పర్యము : ఈ చెప్పబోవు పదములు భిషగ్వాద పద్ధతిని తెలుసు కొనుటకు అధ్యయనము చేయవలసినవి అవి. వాదము, ద్రవ్యము, గుణములు, కర్మ, సామాన్యము, విశేషము, సమవాయము, ప్రతిజ్ఞా, స్థాపనా, ప్రతిష్ఠాపన, హేతు, దృష్టాంతము, ఉపనయము, నిగమనము, ఉత్తరము, సిద్ధాంతము, శబ్దము, ప్రత్యక్షము, అనుమానము, ఐతిహ్యము, దౌవమ్యము, సంశయము, ప్రయోజనము. సవ్యభివారము, జిజ్ఞాస, వ్యవసాయము, అర్థప్రాప్తి, సంభవము, అనుయోజ్యము. అననుయోజ్యము, అనుయోగము, ప్రత్యనుయోగము, వాక్య దోషము, వాక్య

ప్రశంసా, ఫలము, అహంతు, అతీత కాలము, ఉపాలంబము, పరిహారము, ప్రతిజ్ఞా హావి, అభ్యనుజ్ఞా, హేత్వంతరము, అర్థాంతరము, నిగ్రహ స్థానము- అనునవి.

ఆయుర్వేదదీపిక : స్రస్తుతము వాద పద్ధతిని తెలుసుకొనుటకు వాదము నందు పేర్కొనదగిన ద్రవ్యము, గుణము మొదలైనవాటిని తెలియబరచుచున్నాడు. వైద్యుల వాద పద్ధతి- వైద్య వాదపద్ధతి. వాదము మొదలైనవి యందు యందు సూత్రములలో వివరించబడుచున్నందున ఇక్కడ చాటి వివరణ యివ్వబడుట లేదు.

వాద లక్షణము

28. తత్ర వాదో నామ స యం పరస్పరేతి సహ శాస్త్రభూర్వకంవిగృహ్య తథ-
యతిన వాదోద్వి విధానంగ్రహేణ-జర్పే-వితర్జితప్రవీణైరతయోర్యవనం
జల్పః, జల్పవిపర్యయో-వితర్జా యథా ఏకస్య పక్షః “పునర్వచోఽస్తి”,
“నాస్త్యవరస్య.” రాహు చ తుభిః స్వస్త్వపక్షం ప్రాపయతః పరపక్షముద్వాప
యతఃఏష జల్పఃజల్పవిపర్యయో-వితర్జా నామ పరపక్షదోషవచనమాత్ర
మేవ.

తాత్పర్యము : ఇతరులతో శాస్త్ర భూర్వకముగా విగృహ్య సంభాషణము చేయునది వాదము అనబడును. సంగ్రహముగా నిది రెండు విధములు. జల్పము మరియు వితండ్లము. తన పక్షమును సమర్థించుకొను వాదము జల్పమనబడును. తద్వ్యతిరేకమైనది వితండ్ల వాదము. ఉదాహరణకు ఒకరు పునర్వచము (పునర్వస్య) ఉన్నదనియు, రెండవవారు పునర్వస్య లేదనియు చెప్పి తమ తమ హేతువులచే తమ యొక్క సిద్ధాంతములను స్థాపించుకొందురు. పరపక్షము నందలి దోషములనెత్తి చూపుదురు. దీనికి వ్యతిరేకముగా స్వపక్షము స్థాపించు కొనక లేవలము పరపక్షము నందలి దోషముల నెత్తిచూపుట వితండ్ల వాదమనబడును.

ఆయుర్వేద దీపిక : వాదలక్షణము - ఇక్కడ వాద శబ్దము-విగృహ్య సంభాషణము నందలి వాదమునే సూచించుచున్నది. తత్త్వజ్ఞానరహితము వారకు చేయు వాదము సంభాషణ సంభాషణము నందే చెప్పబడినది. శాస్త్ర భూర్వకమైన అనుటచే కలహ వాదమును నిషేధించుచున్నాడు. వాదమునందు యది విగృహ్య సంభాషా రూపము కలిగియుండుచేత ఫలము, జారి, నిగ్రహస్థానములను ప్రాప్తివాదినీ ఇమించు కోరికతో ప్రయోగించుట జరుగదు. ఇతమును లక్షయించి అనగా తమ

పక్షమును స్థాపించి యని యర్థము. ఇందువలన వితండ వాదము నందును పరపక్ష దూషణమున్నది. కాని స్వమతమును స్థాపించుకొనుట, లేకపోవుటచే జల్ప వితండ ములు భిన్నములు. జల్పమునకు ఉదాహరణ నీకన్య పక్ష....అను వాక్యము నందు యివ్వబడినది. పరపక్షము నందలి దోషములనెత్తి చూపుటయే అనుబంధిత స్వపక్ష సాధనము వితండ వాదమున లేదని స్పష్టము చేయబడినది.

ద్రవ్య-గుణ-కర్మ-సామాన్య-విశేష-సమవాయములు

29. ద్రవ్య-గుణ-కర్మ-సామాన్య-విశేష-సమవాయాః స్వలక్షణైః శ్లోకస్థానేపూర్వముల్లాః.

ప్రతిజ్ఞ

30. అథ ప్రతిజ్ఞా - ప్రతిజ్ఞా నామ సాధ్యవచనం, యథా-నిత్యః పురుషః ఇతి.

తాత్పర్యము : ద్రవ్యగుణ కర్మ సామాన్య విశేష సమవాయములను వాటి లక్షణములను సూత్ర స్థానము నందు పూర్వము చెప్పబడినది.

ప్రతిజ్ఞ యనగా సాధింపవలసిన వచనము. ఉదా : పురుషుడు నిత్యుడు.

స్థాపన

31. అథ స్థాపనా-స్థాపనానామ తస్యా ఏవ ప్రతిజ్ఞానా హేతుదృష్టాంతో-పనయనిగమనైః స్థాపనా. పూర్వం హి ప్రతిజ్ఞా వశ్యాన్ స్థాపనా, కిం హ్యప్రతిజ్ఞాతం స్థాపయిష్యతిః తథా నిత్యః పురుష ఇతి ప్రతిజ్ఞా, హేతుః అకృత త్వాదితి. దృష్టాంతః- యథాఽలకాశమితి తచ్చ నిత్యమే, ఉపనయనయథా చాకృతక మాకాశంతథా పురుషః, నిగమనమే తస్మాన్నిత్య ఇతి.

తాత్పర్యము : స్థాపనమనగా ప్రతిజ్ఞనే, హేతు-దృష్టాంత-ఉపనయ - నిగమముల చేత స్థాపించుట. మొదటనే ప్రతిజ్ఞ చేసి ఆ పైన దానిని స్థాపించుట జరుగును. ప్రతిజ్ఞచేయక స్థాపించుటకేమి యుండును ? ఏమీ ఉండదు. ఉదాహరణకు, పురుషుడు నిత్యుడు అనునది ప్రతిజ్ఞ. హేతువు— దేని వలననూ కల్పించబడ నందువలన-దృష్టాంతము-అకాశమువలె ఉపనయనము - అకాశమునూ దేనివలన కల్పించబడలేదు. అది నిత్యమే అయివున్నది. అటులే పురుషుడును నిగమనము-

అందుచేత పురుషుడు నిత్యుడు. ఇటుల-పురుషుడు నిత్యుడు అను ప్రతిజ్ఞను హేత్వా దులచే స్థాపించుటయే స్థాపన.

అయుర్వేద దీపిక : ఇదివరకే సిద్ధమైన విషయమును యితరులకు తెలియజెప్పటకై సాధించునది స్థాపనము (స్థాపయతి సిద్ధమర్థం పరం-ప్రతి సాధయతీతి స్థాపనా). అది ఇతరులకు చెప్పటకై హేత్వాది నాలుగు మార్గముల ద్వారా సాధింపబడును. ప్రతిజ్ఞమును ఇతరుని విషయమున స్థాపనయగును. ఏలయన పంచావయవా (పరాధా)ను మానము అగును. ప్రతిజ్ఞా శబ్దము యిచట స్థాపనము. గూర్చి వివరణయందు చెప్పబడకుండుటకు చారణము అది స్థాపింపబడుట యను ధర్మముచేతనే లభించుటయే.

ప్రతిష్ఠాపన

32. అథప్రతిష్ఠాపనా-ప్రతిష్ఠాపనా నామ యా తస్యా ఏవ పరప్రతిజ్ఞాయాః విప-
రీతార్థస్థాపనా,యథా-అనిత్యః పురుషః ఇతిప్రతిజ్ఞాః హేతుః-ఇన్ద్రియతత్వాల్
ఇతి,దృష్టాంతం-యథాఘటః ఇతి,ఉపనయః-యథా ఘటః ఇన్ద్రియతః న
చానిత్యః తథా పురుషః,నిగమనమ్-తస్మాదనిత్య ఇతి.

తాత్పర్యము : ప్రతిష్ఠాపన - ప్రతిష్ఠాపన యనగా పరుడు (ఇతరుడు) చేసిన ప్రతిజ్ఞకు వ్యతిరేకార్థమును స్థాపించుట, ఉదాహరణ-పురుషుడు అనిత్యుడు అని ప్రతిజ్ఞ చేయుట దానికి హేతువుగా ఇన్ద్రియ గోచరమగుట వలన అని చెప్పట, దృష్టాంతమున ఘటమువలె అని చెప్పట, ఉపనయము ఘటమెట్లు ఇంద్రియ గోచరమై అనిత్యమయి పున్ననో అట్లే పురుషుడును నిగమనము రావున పురుషుడు అనిత్యుడు. ఈ విధముగా పరుడు చేసిన ప్రతిజ్ఞకు వ్యతిరేక ప్రతిజ్ఞను చేసి దానిని హేత్వాదులచే స్థాపించుట ప్రతిష్ఠాపన మనబడును.

అయుర్వేద దీపిక : మొదట యిచ్చిన ప్రతిష్ఠాపన శబ్దము ప్రసంగ వశమున నిచ్చినది. రెండవసారి దాని లక్షణములను విశదీకరించు సమయముననూ ఇవ్వబడినది. స్థాపన విషయముననూ యిట్లే గ్రహింపవలెను. ఇది పునరుక్తమున కొనరాదు. “ప్రతిష్ఠాపనా”యను పదమునందలి ‘ప్రతి’ అను శబ్దమును వ్యతిరేకార్థ స్థాపనయని వ్యాఖ్యానించినాడు. ‘ప్రతి’ యనగా వ్యతిరేకార్థమని యర్థము. ఈ ప్రతిష్ఠాపనము అనునది అన్వితీకుల (నైయాయికుల) ప్రకరణ సముచిత హేత్వాదాన.

హేతువు

33. అథ హేతుః - హేతుర్నా మోపలబ్ధికారణమ్, తత్ప్రత్యక్షమనుమానమైతిహ్య-
మౌపమ్యమితి, ఏభిర్ధేతుభిర్యదుపలభ్యతే తత్తత్త్వమ్.

తాత్పర్యము : హేతువు - హేతువు అనగా ఉపలబ్ధి (జ్ఞానోపలబ్ధి) కారణము. అది ప్రత్యక్షము, అనుమానము, ఐతిహ్యము, ఉపమానము అని నాలుగు విధములు. ఈ హేతువుల వలన ఏదీ లభించునో అది తత్త్వమనబడును.

చక్రపాణి : లింగము హేతువులకు అవినాభావ సంబంధమున్నప్పటికీ లింగము (లక్షణము)ను తెలుసుకొనుటకు ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములే పై చెప్పిన హేతు మూలములగుట వలన ఇవి హేతువులుగా పేర్కొనబడినవని గ్రహింపవలెను. లేని యెడల తిరిగి ప్రత్యక్షాదులను పేర్కొనుట పునరుక్తమగును. ఉపలబ్ధికారణము - వ్యాపకమును, సాధ్యమును సాధించుటకు కారణము తత్త్వమనగా ఆ లక్షణము.

దృష్టాంతము

34. అథ దృష్టాంతః-దృష్టాంతో నామ యత్ర మూర్థవిదుషాం బుద్ధిసామ్యమ్ యో
వర్జ్యం వర్జయతి, యథా-అగ్నిరుష్ణో, ద్రవముదకం, స్థిరా పృథ్వీ, అదిత్యః
ప్రకాశక ఇతి. యథా-అదిత్యః ప్రకాశక స్తథా సాంఖ్యజ్ఞానం ప్రకాశకమితి.

తాత్పర్యము : దృష్టాంతము - దృష్టాంతమనగా మూర్థులు విద్వాంసుల బుద్ధికి సరిపడునట్లు చెప్పబడిన ఉదాహరణము. ఉదా : అగ్ని ఉష్ణత్వమును కలిగి యున్నది. ద్రవత్వము ఉదకమందున్నది. పృథ్వీ స్థిరమైనది. సూర్యుడు ప్రకాశించు వాడు మొదలైనవి. సూర్యుడే విధముగా ప్రకాశమును కలుగజేయునో అట్లే సాంఖ్యజ్ఞానము (అంథకారమును పోగొట్టి) ప్రకాశమును (జ్ఞానమును) కలుగజేయును అని చెప్పబడినది.

ఆయుర్వేద దీపిక : మూర్థులు విద్వాంసుల బుద్ధికి తగినట్లు అనగా సామాన్య జనులు పండితులు వీరిరువురకును వివాదము లేకుండగ నంగీకార యోగ్యమగునుండు విషయము దృష్టాంతమగును. ఇది కేవలము పండితులకు

మాత్రమే వర్తింపనిది. లోకప్రసిద్ధమైన విషయమును చెప్పిననూ అది ప్రతిపాద్య పురుషునకు (విషయమును తెలిసినగోరు పురుషునకు) అవగాహము కానంతవరకు దానిని దృష్టాంతము అనకాలము అని భావము. వారి బుద్ధికి సరిపడునట్లుండుటచేత మాత్రమే దానియందు సాధ్యముతో నమాన ధర్మములుండుట వలన అది దృష్టాంత మగునని ఏ సాధ్యమును సాధించునో అనుచు ద్వారా చెప్పుచున్నాడు. ప్రసిద్ధ సాధ్యముచే సాధనము సంబంధము కలిగియుండుట వలన దృష్టాంతము సాధ్యమును సాధించునదగును. అగ్ని మొదలగునవి లోక ప్రసిద్ధములగుటచేత ఇచ్చట ఉదాహరణముగా చెప్పబడినవి. అందువలన అదిత్యునివలె అను ఉదాహరణము మాదిరిగా మిగతా రెండేసి వస్తువులలో ఇది దీనివలె (ఉష్ణము అగ్నివలె, ద్రవము ఉదకమువలె, స్థిరత్వము పృథివివలె) అని చూపుచున్నాడు.

ఉపనయ - నిగమనములు

35. ఉపనయో నిగమనం చోక్తం స్థాపనా ప్రతిష్ఠాపనా వ్యాఖ్యానాయామ్.

ఉత్తరము

36. అథ ఉత్తరమ్-ఉత్తరం నామ సాధర్యోపదీప్తే హేతు వైధర్యవచనం వైధర్యోపదీప్తే వా సాధర్యవచనం, యథా-హేతుసధర్మాణో వికారాః, శీతకన్య హి వ్యాధేర్నేతుభిః సాధర్యం, హిమశీరదాతసంస్పర్శాః యితి బ్రూవతః పరో బ్రూయాత్ హేతువిధర్మాణో వికారాః యథా శరీరవయవా-నాం దాహౌష్ణ్యకోఽప్రపచనో హేతువైధర్యం హిమశీరదాతసంస్పర్శా యితి. ఏతత్సవిపర్యయముత్తరమ్.

తాత్పర్యము : ఉపనయ నిగమనములను స్థాపనా ప్రతిష్ఠాపనముల వ్యాఖ్యయందు చెప్పుట జరిగినది.

ఉత్తరము - ఉత్తరమనగా కార్యమందు హేతు సాధర్యమును చెప్పినపుడు దానియందే వైధర్యమును చూపుట లేదా వైధర్యమును చెప్పినపుడు సాధర్యమును చూపి దానిని ఖండించుట. ఉదా : రోగములు హేతు ధర్మములను కలిగి యుండును. శిలలత్వమును కలిగించు వ్యాధులకును వాని చారణములైన మంచు, చలిగాలికిని సాధర్యము కలదని యొకరు చెప్పగా మరియొకరు దానిని వ్యాధులు హేతు

ధర్మములను కలిగియుండవు. శరీరమునందు దాహ ఉష్ణ కోఠ పాచనములు, జరుగు నపుడు మంచు, చలిగాలి యను హేతువులకు అవి విపరీత ధర్మములను కలిగి యుండునని చెప్పి ఖండించుట. ఇది వ్యతిరేక ఉత్తరము అనబడును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఉత్తర శబ్దము చేత నిచట జాత్యుత్తరము యొక్క అభ్యాసము కల్గినది. దీనివలన సాధకముకాని సాధర్యమును ఖండించుటయే ఉత్తర మని బోధపడనున్నది. న్యాయ దర్శనమున సమాన, విశేష (సాధర్య వైధర్య) ధర్మముల ద్వారా వాదిచే స్థాపింపబడిన సాధ్యత్వమును ఖండించుట జాతి యనబడు నని చెప్పబడినది. (సాధర్యవైర్యాఖ్యాం ప్రత్యవ స్థానం జాతిః - న్యాయ - దర్శనము-1/2/18) ఇది సాధర్య వైధర్యమునకు ఉదాహరణము. హేతు-సధర్మాణములనగా హేతు సదృశములు. శీతక-అనగా శీతము (చలి). మంచు చల్లనిగాలి యందలి స్పర్శచేత. శీతమునకు దాని కారణములతో (మంచు, చలి, గాలితో) సమాన ధర్మము కలిగియుండుట యొక వాదము. అందుచేత మంచు మొదలైన హేతువులందుగల శీతస్పర్శ శీతకము నందుగూడ ఉండుటచేత యిచట హేతు-వ్యాధులకు సాధర్యము కలదని చూపబడినది. ఇతరుడు చెప్పవలెను- అనగా ప్రతివాది చెప్పవలెను. దాహౌష్ణ్యకోఠ ప్రపచనేయనుచోట వికారే అను శబ్దము అన్వయించు కొనవలెను. హేతువైధర్యమునగా హేతువైసాదృశ్యము. హిమాది సంస్పర్శలు అనగా మంచు మొదలగువాని వలన కలిగిన సంస్పర్శలు. శరీరావ యవములందు కలుగు దాహరోగము నందున్న ఉష్ణమునకు సదృశమైనవి (సమాన మైనవి) కావు అని వాక్కార్థము. ఈ విధముగా వైధర్యమునకు చెప్పబడిన హేతువు నందలి వ్యతిరేకత చేత హేతు సామ్యము అనుటచే అది విఫల్యయ మగును. ఇట్లు రెండు ఉదాహరణలను సవివర్యముగా చూసినపుడే యిది ఉత్తమ మగునని యర్థము.

సిద్ధాంతము

37. అథ సిద్ధాంతః-సిద్ధాంతో నామ యః పరీక్షతైర్వహావిధం పరీక్ష్య హేతుభిశ్చ సాధయిత్వా స్థాప్యతే నిర్ణయః, స సిద్ధాంతః, స చతుర్విధః సర్వతంత్రసిద్ధాంతః ప్రతితంత్రసిద్ధాంతః అధికరణసిద్ధాంతః అభ్యుపగమ సిద్ధాంతశ్చేతి. తత్ర సర్వతంత్రసిద్ధాంతో నామ తాస్మింస్తాస్మిన్ సర్వాస్మింతంత్రే తత్రతే ప్రసిద్ధయః యథా-సన్నివిదానాని, సన్ని వ్యాఖయః, సన్ని సిద్ధ్యపాయాః సాధ్యానాప్తిః;

ప్రతితస్త్రో సిద్ధాంతో నామ-తస్మిన్తాసంస్త్రో వైకాస్మిన్ తత్తత్ప్రసిద్ధమః
 యథా-అన్యత్రాష్టై రసాః షడత్ర, పంచేద్రీయాణి యథాత్ర, అన్యత్ర
 షడింద్రీయాణి, వాతాదీకృతాః సర్వే వికారాః యథాఽన్యత్ర అత్ర వాతాదీకృతా
 భూతకృతాశ్చ ప్రసిద్ధాః, అధికరణసిద్ధాంతో నామ-స యస్మిన్పథికరణే
 ప్రస్తాయమానే సిద్ధాన్యాన్యానపి అధికరణాని భవన్తి, యథా న ముక్తాః
 కర్మానుబంధకం కురుతే నిష్పృహత్వాదితి ప్రస్తుతే-సిద్ధాః కర్మఫలమోక్షపురుష
 ప్రేత్యథావా భవన్తి. ఆభ్యుపగమ సిద్ధాంతో నామ సః యమర్థమసిద్ధమపరీక్షిత
 మనుపద్యమహేతుకం వా వాదకాలేనాభ్యుపగచ్ఛన్తి భిషజః తద్యథా- ద్రవ్యం
 ప్రధానమితి కృత్వా వజ్జ్యముః యిత్యేవమాదిః ఇతి చతుర్విధః సిద్ధాంతః.

తాత్పర్యము : సిద్ధాంతము-సిద్ధాంతమనగా పరీక్షకులచే అనేక విధము
 లుగా పరీక్షించబడి ఘోషింపబడెనను సాధించడేని స్థాపించబడు నిర్ణయము. ఇదియే
 సిద్ధాంతము. ఇది నర్వతస్త్రో సిద్ధాంతము-ప్రతితంత్ర సిద్ధాంతము- అధికరణ సిద్ధాం
 తము-ఆభ్యుపగమ సిద్ధాంతము-అని నాలుగు విధములు.

సర్వతంత్ర సిద్ధాంతమనగా ఆయా విషయమునకు సంబంధించిన అన్ని
 తంత్రములందును ప్రసిద్ధమైనది ఉదా : నిదానములున్నవి. సాధ్యరోగములను
 చికిత్సించు నుపాయములున్నవి- ఆః) సిద్ధాంతములు.

ప్రతితంత్ర సిద్ధాంతమనగా ఒకే విషయమునకు సంబంధించిన ఆయా
 తంత్రములందు ఒకే తంత్రమున ప్రసిద్ధమైనది. ఉదా : ఇతర గ్రంథములలో
 ఎనిమిది రసములున్నవని చెప్పబడినది. ఇక్కడ రసము లారు అని చెప్పబడినది.
 ఇవట ఇన్ద్రియములైదు. వేరొక తంత్రమున ఇంద్రియములారు. అన్ని విచారములు
 వాతాది దోషముల వలన కలుగనని యితర చోట్ల చెప్పబడినది. ఇవట వాతాదులు
 మరియు భూతములును రోగ కారణములుగా వేర్కొనబడినవి.

అధికరణ సిద్ధాంతమనగా- ఒకానొక అధికరణమునందు సిద్ధించినది వేరొక
 అధికరణమునకు కూడా వర్తించునట్లుండుట. ఉదా : ముక్తులు (కర్మలను విడచిన
 వారు) సుఖ దుఃఖములకు అనుబంధము చేయు (కలిగించు) కర్మలను నిష్కామము
 లన చేయరు. అని ప్రస్తావించినపుడు కర్మఫలములున్నవి, మోక్షము ఉన్నది,
 పురుషుడున్నాడు, మరహోపరాంతము పునర్జన్మ ఉన్నది అను విషయములు సిద్ధిం
 చుట.

అభ్యుపగమ సిద్ధాంతమునగా-హృత్తిగా పరీక్ష చేయనిది. సిద్ధించియుండనిది. ఉపదేశింపబడినది, హేతుయ్యుక్తము కానిదియును, ఇది వైద్యులచే వాదకాలమందు ప్రయోగింపబడినది. ఉదా : ద్రవ్యము ప్రధానముగా చెప్పెదము. గుణము ప్రధానముగా చెప్పెదము. కర్మప్రధానముగా చెప్పెదము. ఈ మొదలైనవి ఇట్లు సిద్ధాంతము నాలుగు విధములు.

ఆయుర్వేద దీపిక : సాధ్యసాధనోదహరణము చేత అనేక విధములుగా పరీక్షింపబడిన హేతువులచే సాధించి స్థాపించుట నిర్ణయము. 'నిర్ణీయతే యితి నిర్ణయమ్'. (నిశ్చయమైన జ్ఞానము నిర్ణయమనబడును). ఈ సిద్ధాంత లక్షణము అభ్యుపగమ సిద్ధాంతమునలేదు. కాబట్టి యిచట సిద్ధాంతత్వము బుద్ధ వ్యవస్థ వలననూ కలుగునని చెప్పబడినది. సిద్ధాంతమును నాల్గు విధములుగా విభజించడ మైనది. ప్రతితంత్ర సిద్ధాంతమునందు రసములు ఆరు, రసములు ఎనిమిది అనునది పరస్పర విరుద్ధమైననూ వాదమున స్వయంక్తి వ్యవస్థాపనా బలము వలన సిద్ధాంత త్వము ఇచట సరిపోవునని తెలియువలెను. యస్మిన్....అనుట అధికరణమును ప్రాధాన్యముగా పేర్కొనుట. ఇతరములైనవి కూడా అనగా సాక్షాత్తూ పేర్కొననివి కూడా. అనుబంధకమునగా - పెనవేయునది. ఇతర జన్మకు కూడా సంభవించునది యని యర్థము. ముక్తడనగా ముక్తిని పొందినవాడు. ముక్తడెప్పుడునూ అశరీరి యగుట చేత కర్మను చేయడు. లేదా విశేషించి ఆతడు కర్మలను చేయడని భావము. మోక్షము లేనియెడల ముక్తడను మాటయే లేదు. అట్లే పురుషుడు లేనిచో బంధ మెవరికి? ఎవరికి మోక్షము? పునర్జన్మ లేని యెడల కర్మలకు జన్మాంతరానుబంధము ఉండదు. ముక్తడు అనుబంధమును కలిగించు కర్మలను చేయడు అని చెప్పి సమయ మున అధికరణ బలము చేతనే సిద్ధించిన కర్మ ఫలాదులు సిద్ధాంతములుగా స్వీకరింప బడినవి. అభ్యుపగమ సిద్ధాంతమును ఆసిద్ధము - అనుటద్వారా వివరించడమైనది. ఇది పరీక్ష చేయనిది.

శబ్దము

38. అధ శబ్దః - శబ్దో నామ వర్ణసమామ్నాయః స చతుర్విధః, దృష్టార్థశబ్ద, అదృష్టార్థశబ్ద, సత్యశబ్ద, అన్యతశ్చేతి. తత్ర దృష్టార్థో నామ-త్రిభిర్లేతుభి-ర్దోషాః ప్రకృప్యంతి, షడ్భిరుపక్రమైశ్చ ప్రశామ్యంతి: సతి శ్రోత్రాది సద్భావే శబ్దాది - గ్రహణమితి: అదృష్టార్థః పునః అస్తి ప్రేత్యభావోఽస్తి మోక్ష ఇతి. సత్యో నామ యథార్థభూతః, సన్త్యాయోద్భవదేశః సన్తి సిద్ధ్యపాయాః సాధ్యానామ్ వ్యాధీనామ్ సన్త్యాయస్మఫలానీతి: సత్యవిపర్యయశ్చాన్యతః.

తాత్పర్యము : శబ్దము - శబ్దమనగా అక్షరముల సమూహము. ఇది నాలు విధములు. దృష్టార్థము, అదృష్టార్థము, సత్యము, అన్యతము అనునవి. అందు దృష్టార్థమనగా మూడు కారణములచే దోషము ప్రకోపించును. (అసాత్మేంద్రియార్థ సంయోగము. ప్రజ్ఞాపరాధము మరియు పరిణామములచే దోషప్రకోపము) ఆరు ప్రక్రియలచే (లంఘన బృంహణ స్నేహన రూక్షణ స్వేదన స్థంభనలచే) ప్రళమించును. శ్రోత్రాదీంద్రియములున్నప్పుడు శబ్దాది అర్థములను గ్రహించుట యుండును. అదృష్టార్థము-పునర్జన్మ కలదు. మోక్షము కలదు అనుట. సత్యము అనగా యథార్థము - ఆయుర్వేదోపదేశములు పున్నవి. సాధ్య వ్యాచులను చికిత్సించు నుపాయములున్నవి. కార్యమునకు ఫలములున్నవి అనునవి సత్యములు. అన్యతమనగా సత్యమునకు వ్యతిరేకమైనది. (ఆయుర్వేదోపదేశములు లేవు - సాధ్య వ్యాచులకు చికిత్సోపాయములు లేవు. కార్యమునకు ఫలముండదు అనునవి)

ఆయుర్వేద దీపిక : శబ్దమును శబ్దము చేత ఇచ్చట సంగత బలముచేత అర్థమును తెలియజేయు వర్ణముగా గుర్తించడమైనది. అప్రోపదేశరూపశబ్దము పరమాప్త దైన బ్రహ్మాది ప్రణీతము. లౌకికాప్త ప్రణీతము అని రెండు విధములు. ఐతిహ్య శబ్దము వలన పరమాప్త ప్రణీతత్వము లెక్కింపబడును. లౌకికాప్త ప్రణీతమును శబ్దము యొక్క ఒకానొక రూపమగును. దీనియందలి ప్రకారములు ఐతిహ్యమున గుర్తింపబడలేదు అని తెలియవలెను. వర్ణ సమామ్నాయమనగా వర్ణముల కలయిక అని యర్థము. ఒకే స్థాయిగల వర్ణములకు కలయిక లేనప్పటికీ ఒక అర్థమును కలిగించునవి లేదా పూర్వానుభవము వలన కలిగిన సంస్కారముతో కూడిన అంత్య వర్ణముల అనుభవ ఆరోహణుచేత మేలకత్వము సిద్ధించునని యర్థము. దృష్టార్థమనగా యితర ప్రమాణముల వలన సాధింపబడగలిగిన విషయము. మూడు కారణములచేత అనగా ప్రజ్ఞాపరాధము, పరిణామము, అసాత్మేంద్రియార్థ సంయోగము అను మూడు కారణములచేత: షగుపక్రమములు లంఘన బృంహణి యాధ్యాయములో చెప్పబడిన లంఘన, బృంహణ, స్నేహన, రూక్షణ, స్వేదన, స్థంభనములు. ఈ వాక్యముల అర్థమును ప్రత్యక్షముగా చూడబడుటచేత దృష్టార్థము లని ఇవి పిలువబడును. సత్యవ్యతిరేకమనగా సత్యమునందు చెప్పిన దానికి వ్యతిరేకము. ఉదా : ఆయుర్వేదోపదేశములు లేవు - ఇత్యాదులు.

ప్రత్యక్షము

39. అధ ప్రత్యక్షం - ప్రత్యక్షం నామ తద్యోక్తనా చేంద్రియైశ్చ స్వయముప-
లభ్యతే తత్రాత్మప్రత్యక్షః సుఖదుఃఖేచ్ఛాపేదయః శబ్దాయ స్త్వింద్రియ-
ప్రత్యక్షః

తాత్పర్యము : ప్రత్యక్షము-ప్రత్యక్షమనగా ఆత్మచేత మరియు పంగేం
ద్రీయముల చేతనూ స్వయముగా అనుభవించబడునది. సుఖదుఃఖ ఇచ్ఛా ద్వేషాదులు
ఆత్మ ప్రత్యక్షములు. శబ్దదులు ఇంద్రియ ప్రత్యక్షములు.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఆత్మచేత అనగా మనస్సుచేత, అందుచే సుఖాదులు
మానస ప్రత్యక్షములని బోధింపడును. ఇంద్రియముల చేతనూ అనుభవలన బాహ్య
ప్రత్యక్షమును గ్రహింపవలెను. స్వయముగా లభించును అనగా సాక్షాత్తు అనుభ
వించబడును. అనుమానమునూ యింద్రియ వ్యాపారమై యున్నప్పటికీ సాక్షాత్కా-
రత్వము లేకపోవుటచే ప్రత్యక్షము కాదు అని చెప్పుటకు ఈ పదము - స్వయముప
లబ్ధి ప్రయోగింపబడినది.

అనుమానము

40. అథానుమానమ్- అనుమానం నామ తర్కో యుక్త్యపేక్షః, యథోక్తం
అగ్నిం జరణశక్త్యా, బలం వ్యాయమశక్త్యా, శ్రోత్రాదీని శబ్దాదీగ్రహణేనేత్యేవ-
మాది.
41. అప్రైతిహ్యమ్ - ఐతిహ్యం నామ ఆప్రోపదేశో వేదాదిః.

తాత్పర్యము : అనుమానము-అనుమానమనగా యుక్తినపేక్షించి యున్న
(యుక్తిపై నాధారపడియున్న) తర్కము. ఉదాహరణకు అగ్నిని పాచనశక్తి ద్వారా,
బలమును వ్యాయామ శక్తి ద్వారా, శ్రోత్రాదీంద్రియముల శక్తిని శబ్దాదులను గ్రహిం
చుట చేతను తెలిసికొనుట మొదలైనవి.

ఐతిహ్యమనగా ఆప్రోపదేశము-వేదాదులు ఆప్రోపదేశములు.

ఆయుర్వేద దీపిక : యుక్త్యపేక్ష తర్కము అనుమాన లక్షణము.
క్రివిధరోగ విజ్ఞాన విమానాధ్యాయమునందే అనుమానము విపులీకరింపబడినది.

జీర్ణక క్తి ద్వారా అగ్నిని, ఈ మొదలైనవి అనుమానమునకుదాహరణములు. ఇతి హ్యము అలాిక ఆప్తోపదేశము అని చెప్పబడు వేదాదులను ఉదాహరణముగా చెప్పుచున్నారు.

ఔపమ్యము (ఉపమానము)

42. అధౌపమ్యమ్-ఔపమ్యం నామ యదన్యేనాన్యస్య సాదృశ్యమధికృత్య ప్రకాశనమ్, యథా-దత్తేన దత్తేకస్య ధనుషా ధనుస్తమ్యస్య యిష్యాపేనాఽఽ రోగదప్యేతి.

తాత్పర్యము : ఔపమ్యము-ఔపమ్యమనగా ఒక వస్తువునందలి గుణము నకు సమానమైన గుణము వేరొక వస్తువు నందున్నపుడు ఆ రెంటిని గుణ సాదృశ్యముచేత పోల్చి చెప్పబడు. ఉదా : దండమును చూపి దండకవాత పీడితుడిట్లుండును. ధనుస్సును చూపి ధనుర్వాతగ్రస్తుడిట్లుండును. మంచి విలుకానిని చూపి మంచి వైద్యుడు యితనివలె లక్ష్యము సాధించును మొదలగు విధముగా పోల్చబడు.

అయుర్వేద దీపిక : ఒకదానితో నింకొకటి అనగా ఒకదానితో - ప్రసద్ద మైనదానితో ఇంకొకటి - అప్రసద్దమైనదానిని సాదృశ్యము నాధారముగా జేసికొని అనగా ప్రతిపాదించవలసిన సంజ్ఞా సంజ్ఞ సంబంధమును సకారణముగా ఆధారము జేసి కొని; భట్టనయ విధానమున ఉపమానమును వ్యాఖ్యానించవలసి వచ్చినపుడు సాదృశ్యమును ప్రతిపాదనగా ఆధారము చేసికొని వ్యాఖ్యానించవలెను. ఇవటి ప్రతిపత్తి ఉపమానము కొరకున్నది. న్యాయమునందును సంజ్ఞా సంజ్ఞ సంబంధ ప్రతీతి యను నది ఉపమాన ఫలము అని ప్రథమ వ్యాఖ్యానమునందు చెప్పబడినది. ప్రసద్ద వస్తు సాధర్మ్యము వలన సాధ్యమును సాధించుట యుపమానము. (ప్రసద్ద సాధర్మ్యాత్ సాధ్యవచనముపమానమ్-న్యాయ దర్శనము-1/1/6) దండముతో దండకముయొక్క అనగా ప్రసద్దమైన దండముతో అప్రసద్దమైన దండకవాత రోగియొక్క సాధర్మ్యమును ఆప్తుని వలన విని, కుమ్మరివాని దండమువలె నున్న రోగిని చూచి నపుడు యిది దండక వికారమని నిశ్చయింపవలెను. లేదా భట్టనయము ద్వారా (పండితుని ద్వారా) ప్రసద్దమైన దండము నందలి గుణమునకు అప్రసద్దమైన దండకము అను రోగమునందలి గుణమునకు సాధర్మ్యముండుటచే ఆ సంబంధమును బట్టి పోల్చి తెలుసుకొనవలెను. ఇట్లే ఇతర ఉదాహరణమునందునూ అన్వయించు కొనవలెను. ఇష్యాపేన-అనగా బాణము వదులువానితో, ఎట్లు బాణమును వదులు

వాడు (విలుకాడు) అతి దూరములో లేని లక్ష్యమును తప్పదో (తప్పక బాణముతో కొట్టునో) అట్లే ఆరోగ్యము నిచ్చు వైద్యుడు తన వైద్య గుణము (గుణమనగా బాణమనియు అర్థము)తో రోగిని సాధించును (చికిత్సించును).

సంశయము

43. అథ సంశయః-సంశయో నామ సందేహలక్షణానుసంధిగ్ధేష్వర్థేషు అనిశ్చయః. యథా-దృష్టా హ్యాయం లక్షణైరుపేతాశ్చానుపేతాశ్చ తథా సక్రియాశ్చాఽక్రియాశ్చాః పురుషాః. శ్రీఘటజ్ఞాశ్చిరజీవినశ్చ ఏతదుభయదృష్టత్వాత్ సంశయః-కిమస్తి ఖల్వకాలమృత్యురుతనాస్తీతి.

తాత్పర్యము : సంశయము - సంశయమనగా సందేహ లక్షణముతో కూడిన సందేహ వస్తువులయందు కలుగు అనిశ్చిత జ్ఞానము. ఉదా : ఆయుష్మంతుని లక్షణములు కలిగియుండి చికిత్స పొంది, ఇంత చేసియూ శ్రీఘముగా మరణించు వానిని ఏమియునూ చేయక, ఎక్కువ కాలము జీవించిన వానిని చూచి అసలు ఆకాల మృత్యువు ఉన్నదా లేదా యను సందేహము కలుగుట.

ఆయుర్వేద దీపిక : సందేహ లక్షణముతో కూడిన సందేహ వస్తువనుట వలన సందేహింపవలసిన విషయమును చూపుచున్నాడు. దీనివలననూ న్యాయ దర్శనోక్తమైన సాధారణ అసాధారణ విషయములు ఒకే వస్తువు నందుండుట వలన అది యా వస్తువా లేక మరియొకటియూ యను సందేహము కలుగు (సమానానేక ధర్మోపపత్తే-న్యాయ దర్శనము - 1-1-23) అను వచనము వలనూ సంశయము యొక్క విషయమును తెలియజేయుచున్నాడు. అనిశ్చయము సంశయము యొక్క లక్షణమని తెలియవలెను. అనిశ్చయమనగా పాక్షికముగా విరుద్ధ ధర్మములును, ఒక వస్తువు నందుండుటవలన కలుగు జ్ఞానము. ఉదాహరణ : 'అది స్థాణువా లేక పురుషువా' అనుట సంశయోత్పత్తికి గల కారణములను "దృష్ట్యా హి" అను వాక్యమున వివరించుచున్నాడు. ఆయుష్మంతుల లక్షణము కలిగి, చికిత్స పొందక మరణించుట మరియు చికిత్స పొంది ఎక్కువ కాలము జీవించుటలను చూచి ఆకాలమృత్యువు పున్నదను జ్ఞానము, దీనికి వ్యతిరేక స్థితిని చూచి (ఆయుష్మంతుల లక్షణము లేక చికిత్స పొంది చిరకాలము జీవించువారిని, చికిత్స పొందక శ్రీఘముగా మరణించు వారిని చూచి) ఆకాల మృత్యువు లేదు అను జ్ఞానము.

ప్రయోజనము

44. అథ ప్రయోజనమ్-ప్రయోజనం నామ యదర్థమారభ్యస్త ఆరమ్భాః, యథా-
యద్యకాలమృత్యురస్తి తతోఽహమాత్మానమాయుష్యైరుపవరిష్యామి అనా-
యుష్యాడి చ పరిహరిష్యామి కథంమామకాలమృత్యుః ప్రసహేతేతి.

తాత్పర్యము : ప్రయోజనము - ప్రయోజనమునగా ఏ ఫలము నాశించి
కార్యములు ఆరంభించబడునో అట్టి ఫలము. ఉదా : ఆకాల మృత్యువు పున్న
యెడల నేను ఆయుష్షును వృద్ధి పొందించువానిని సేవించుచున్నాను. ఆయుక్షయమును
కల్గించు భావములను వదిలి వేయుచున్నాను. అయిన ఆకాల మృత్యువు నన్నెట్లు
చంపును ? (ఆకాల మృత్యువు వాత పడకుండుట ఇచట ప్రయోజనమై యున్నది.)

ఆయుర్వేద దీపిక : దేనికొరకు అనగా ఏ ఫలము నిమిత్తము, ప్రస-
హేత అనగా చంపును.

సవ్యభిచారము

45. అథ సవ్యభిచారమ్-సవ్యభిచారమ్ నామ యద్యభిచరణమ్: యథా-భవేదీద-
మౌషధమస్మిన్ వ్యాధౌ యోగికమథవా నేతి.

తాత్పర్యము : సవ్యభిచారము-సవ్యభిచారమనగా ఒక్క విషయమున... నిల
కడలేని జ్ఞానమును కల్గించునది. ఉదా : ఈ ఔషధమీ వ్యాధి యందుపయోగపడును
లేదా ఉపయోగపడదు అనుట.

ఆయుర్వేద దీపిక : సవ్యభిచారమనగా నియతముగా నుండనిది అని
యర్థము. లేదా లేదు అనుట, ఉపయోగపడదు అని తెల్పును. అనియతత్వమిక్కడ
ఔషధము వ్యాధికి సరిపడుట, సరిపడకపోవుటయను సంశయమును కలిగించునదియే
కాబట్టి అనైకాంతికమును సంశయమును నొక్కటియేయని శంకపడరాదు.

జిజ్ఞాస

46. అథ జిజ్ఞాసా-జిజ్ఞాసా నామ పరీక్ష, యథా-భేషజపరీక్షోత్తరకాలముపదేక్ష్యతే.

తాత్పర్యము : జిజ్ఞాసా-జిజ్ఞాసా యనగా పరీక్షించుట. ఉదా : భేషజ
పరీక్షను గురించి ముందు ముందు చెప్పబడును.

అయుర్వేద దీపిక : ఉత్తర కాలమున అనగా ఇచటనే పరీక్షా ప్రకరణమున లేదా రసాయన ప్రకరణమునందు 'భేషజము రెండు విధములు' మొదలైన సూత్రముల ద్వారా (భేషజమ్ ద్వివిధమ్ - చరక చికిత్సా స్థానము. 1వ అధ్యాయము. 1వ పాదము) చెప్పబడును.

వ్యవసాయము

47. అథ వ్యవసాయః- వ్యవసాయో నామ నిశ్చయః, యథా-వాతిక ఏవాయం వ్యాధిః యదమేవాన్య భేషజం చేతి.

అర్థప్రాప్తి

48. అర్థప్రాప్తిః- అర్థప్రాప్తిమ్న యత్రైతేనార్థేనోక్తేనాపరస్యార్థస్యానుక్తాపి సిద్ధిః యథా-నాయం సంతర్పణ సాధ్యో వ్యాధిరిత్యుక్తే భవత్యర్థప్రాప్తిః అప-తర్పణసాధ్యోఽయమితిః; నానేన దీవా భోక్తహ్యమిత్యుక్తే భవత్యర్థప్రాప్తిః నిశిభోక్తహ్యమితి.

తాత్పర్యము : వ్యవసాయము - వ్యవసాయమునగా నిశ్చయము-ఉదా - ఈ వ్యాధి వాత ప్రధానమైనదే; ఇదియే దీనికి ఔషధము.

అర్థప్రాప్తి - అర్థప్రాప్తి యనగా చెప్పబడిన ఒక విషయము వలన చెప్పబడుచున్నను వేరొక విషయము యొక్క జ్ఞానము కలుగుట. ఉదా : ఇది సంతర్పణ చికిత్సచే సాధ్యమగు వ్యాధి కాదు అనినపుడు ఇది అపతర్పణ సాధ్యవ్యాధి యని అర్థప్రాప్తి యగును. వీడు పగలు భోజనము చేయరాదు అనినపుడు రాత్రి భోజనము చేయవచ్చునని అర్థప్రాప్తి కలుగును.

అయుర్వేద దీపిక : అర్థప్రాప్తి యన అర్థాపత్తి. ఇచట 'చెప్పబడిన' అను పదముచేత శృతార్థాపత్తియే వివరింపబడినది. దృష్టార్థాపత్తియును దీనికి సమానమనియే తెలియవలెను. ఈ అర్థాపత్తి ఇతర కారణములచేత ప్రమాణము కాదని ప్రమాణ ప్రకరణమున చెప్పబడలేదు. ఏ అర్థాపత్తి దోష రహితమైనదో అది అనుమానాంతర్గతమనియే భావము. అపతర్పణమునకునూ సాధ్యము కానిది అనునపుడు ఇది సంతర్పణ సాధ్యము అను వచనమే అనమర్థత్వమును విశేషణము వలన కాదు అని అర్థాపత్తి కలుగదు అని అభిప్రాయము. రెండు విధముల (సంత

ర్షణ-అవతర్షణలు) అసాధ్యమైనది చెప్పబడు అసాధ్యః అను పదమును ప్రయోగింపవలెను. అట్లే ఇతర ఉదాహరణములందును.

సంభవము

49. అథ సంభవః-సంభవో నామ యో యతః సంభవతి స తస్య సంభవఃయథా ష్టాతపో గర్భస్య వ్యాధేరహితమ్ హితమారోగ్యస్యేతి.

తాత్పర్యము : ఏది, (ఏ వస్తువు) దేనివలన సంభవించునో జనించునో లేక కలుగునో) అది దానియొక్క (ఆ వస్తువు యొక్క) సంభవమగును. ఉదా : గర్భమునకుష్ణతాపపులు వ్యాధికి అహిత వదార్థ సేవనము. అరోగ్యమునకు హిత వదార్థ సేవనము సంభవములు.

ఆయుర్వేద దీపిక : సంభవతి విద్యతే అస్మిన్నితి సంభవః దేనివలన కలుగనో అది సంభవము. కారణమే అవ్యక్తము. తననుండి పుట్టునదియు నైనది కార్యము అనబడును. ఇది సత్కార్యవాదుల కార్యమే. కావున ష్టాతాపలయందు గర్భమున్నది. యిట్లే అహితములందును వ్యాధి యున్నది. అది తరువాత కాలమున స్వరూపమును ధరించునని సాంఖ్యమతమున చెప్పబడినది. అందువలన ఇతరదోష్ట సంభవమునకు ఉదాహరణము ఈ విధముగా చెప్పబడినది. ఖారి నుండి ద్రోణము సంభవించును (మానమునకు సంబంధించినది). పై మతమునకు ఈ ఉదాహరణము సమానము.

అనుయోజ్యము

50. అథానుయోజ్యమ్-అనుయోజ్యం నామ-యద్యాక్యం వాక్యవోషయు క్తంతత్. సామాన్యతో వ్యాహృతేష్యస్తేషు వా విశేషగ్రహణార్థం యద్యాక్యం తద-వ్యనుయోజ్యమ్-యథా-సంకోధనసాధ్యోఽయం వ్యాధిరిత్యక్తే కిం వమన-సాధ్యోఽయం కింవా విరేచనసాధ్య ఇత్యనుయోజ్యతే.

తాత్పర్యము : అనుయోజ్యము- అనుయోజ్యమనగా వ్యాక్యవోషయుక్త మైనైతాక్యము. సామాన్యముగా చెప్పబడిన విషయము నందైననూ, విశేషముగా అర్థమును గ్రహించుటకు అనుసరించి ఉపయోగించు వాక్యము అనుయోజ్యమన బడును. యిట్లనగా - ఈ వ్యాధి సంకోధన సాధ్యమనునపుడు అది వమన సాధ్యమే లేక విరేచన సాధ్యమాయని అనుమానించుట అనుయోజ్యము.

ఆయుర్వేద దీపిక : సామాన్యత అను వాక్యము ద్వారా అనుయోజ్యమును వివరించడమైనది.

అననుయోజ్యము

51. అథాననుయోజ్యమ్:- అననుయోజ్యమ్ నామాతో వివర్యేణ యథా-అయమ-సాధ్యః.

తాత్పర్యము : అనుయోజ్యమునకు వ్యతిరేకమైనది అననుయోజ్యము. (వాక్యబోధము లేక విశేషార్థ గ్రాహకము కాక యుండునది). ఉదా : ఈ వ్యాధి యసాధ్యము.

ఆయుర్వేద దీపిక : దీనికి వ్యతిరేకమైనది అనగా అనుయోజ్యము నందు చెప్పబడిన రెండు లక్షణములును లేనిది అననుయోజ్యమని తెలియవలెను.

అనుయోగము

52. అథానుయోగః అనుయోగో నామ స య తద్విద్యాయాం తద్విద్యైరేవ సార్థం తస్మై తస్మైకదేశే వా ప్రశ్నః ప్రత్యైకదేశో వా జ్ఞానవిజ్ఞాన-వచనప్రతివచన వశిజ్ఞర్థమాదిశ్యతే. యథా-నిత్యః పురుష ఇతి ప్రతిజ్ఞాతే యత్పరః కో హేతురిత్యాహ సోఽనుయోగః.

ప్రత్యనుయోగము

53. అథ ప్రత్యనుయోగః-ప్రత్యనుయోగో నామ అనుయోగస్యానుయోగః యథా అస్యానుయోగస్యే పునః కో హేతురితి.

తాత్పర్యము : అనుయోగము - అనుయోగమనగా ఆయా విద్యలను నేర్చినవారు ఆయా విద్యలను నేర్చిన వారితో ఆయా తంత్రము లన్నిటియందుగానీ, తంత్రమునందలి ఒక భాగమునగానీ ప్రశ్నమును లేదా ప్రశ్న భాగమును వాటి యొక్క జ్ఞానవిజ్ఞానాది గుణములను తెలిసికొనుటకు ప్రయోగించుట. యెట్లనగా పురుషుడు నిత్యుడని వాది ప్రతిజ్ఞ చేసినపుడు ఇతరుడు దానికి కారణమేమి యని ప్రశ్నించుట.

ప్రత్యసుయోగము - ప్రత్యసుయోగమునునది అనుయోగమునకు అనుయోగము. ఉదా : అనుయోగమునకు (ప్రశ్నకు) తిరిగి ప్రశ్న వేయుట. ప్రశ్న వేయుటకు కారణమేమి యని యడుగుట.

ఆయుర్వేద దీపిక : ప్రశ్న అను శబ్దము వలన యధోర్త శాస్త్రము నందలి సంపూర్ణ ప్రశ్నమును గ్రహింపవలెను. ఇవలననే ఒకానొక వైద్యుడు మరియొక వైద్యుని ప్రశ్నింపవలెను. అనునచే ఇది చెప్పబడినది. ఇది సంపూర్ణము అని తెలియవలెను. ప్రశ్నయొక్క ఏకదేశత్వము (భాగమును చూచి గ్రహింపనగును).

వాక్యదోషము

54. అథ వాక్యదోషః-వాక్యదోషో నామ యథాఖల్యస్మిన్నర్థే న్యూనమధికమనర్థకమపార్థకం విరుద్ధం చేతి.తత్ర న్యూనం ప్రతిజ్ఞాహేతుదాహరణోపనయనిగమనానామన్యతమేనాపి మ్యాగ్ధే న్యూనం భవతీతి.యద్వా బహుపదేష్ట హేతుకమి కేన సాధ్యతే హేతున తచ్చ న్యూనమి.నీతాని హ్యస్తరేణ ప్రకృతోఽన్యర్థః ప్రణశ్యేత్; అథాధికమి-అధికం నామ యన్యునవిపరీతమి;యద్వాఽఽయుర్వేదే భాష్యమాం. త్వాత్తస్పత్యమౌశన సమన్యద్యా యత్కించదప్రతినందింధార్థమువ్యతే; యద్వాపునః ప్రతిబందింధార్థమపి ద్వీరభిధీయతే తత్పునరుక్తదోషత్వాదధికమి; తచ్చ పునరుక్తమి, ద్వీవిధమి-అర్థపునరుక్తమి, శబ్దపునరుక్తం చ తథార్థపునరుక్తం నామ యథా-భేషజి-మౌషధం సాధనమితి. శబ్ద పునరుక్తం పునర్యేషజం భేషజులి, అథానర్థకమి-అనర్థకం నామ యద్యదనమక్షరగ్రామమాత్రమివ స్మార్త పశ్యవర్గవన్నచార్థతో గృహ్యతే;అథాపార్థకమి-అపార్థకం నామ యదర్థవచ్చ పరస్పరేణ చాయుజ్యమానార్థకమి,యథా-చక్ర-నక్ర-వంశ-వజ్ర-నిశాతకా-ఇతి. అథవిరుద్ధమి విరుద్ధం నామ యద్దృష్టాన్తసిద్ధాన్తసమైర్విరుద్ధమి,తత్ర పూర్వమి దృష్టాన్తసిద్ధాన్తపుక్తా.సమయః పునస్త్రిదా భవత్వాముక్తైర్విరసమయో, యజ్ఞికసమయో, మోక్షకాత్రికసమయఇతి తత్రాయుక్తైర్విరసమయఃచచ్చిష్టదం భేషజమితి.యజ్ఞికసమయః-అలభ్యాః యదహురైః పశవఇతి, సర్వభూతేష్యహింసేరి మోక్షకాత్రికసమయః;తత్ర స్వసమయవివరీతమువ్యమానం విరుద్ధం భవతి ఇరివాక్యదోషాః.

వాక్య ప్రశంస

55. అథ వాక్యప్రశంసా-వాక్యప్రశంసా నామ-యథా ఖల్వస్మిన్నర్థే త్వన్యూన-మనధికమమనర్థకమనపార్థకమేవిరుద్ధమాధికతపదార్థం చేతి యత్తద్వాక్యమ-ననుయోజ్యమితిప్రశస్యతే.

తాత్పర్యము : వాక్యదోషము-వాక్యదోషమనగా ఇచట న్యూనము (తక్కువ) అధికము (ఎక్కువ) అనర్థకము (అర్థము నివ్వకపోవుట) అపార్థకము (వేరు అర్థము నిచ్చుట) విరుద్ధము (వ్యతిరేకము). న్యూనమనగా అర్థమును (విషయమును) సాధించుటకు ఉండవలసిన ప్రతిజ్ఞ హేతు ఉదాహరణ ఉపవయ నిగమనము లలో నేయొక్కటి లోపించిననూ అది న్యూనమనబడును. లేదా అనేక హేతువులచే సాధింపవలసిన సాధ్యమును ఒక హేతువుచేత సాధింప జూచిననూ అది న్యూనమే. ఈ దోషముల వలన ప్రకృత విషయము నశించును. (తెలియబడదు). అధికమనగా న్యూనమునకు వ్యతిరేకమైనది. ఆయుర్వేదమును గూర్చి చెప్పనపుడు భార్య స్వత్యము, భౌతనము లేదా ఆయుర్వేదమునకు సంబంధించని వేరొక విషయమును గానీ చెప్పుట. లేక సంబంధించిన విషయమైననూ రెండేసి పర్యాయములు చెప్పినచో పునరుక్తము అగుట వలన అధికదోషమగును. పునరుక్తము రెండు విధములు. అర్థ పునరుక్తము మరియు శబ్ద పునరుక్తము. అర్థపునరుక్తమనగా భేషజము, ఔషధము సాధనము అని ఒకే చోటున చెప్పుట. శబ్దపునరుక్తమనగా భేషజము భేషజమని ఒకే చోటున చెప్పుట. అనర్థకమనగా కేవలము అక్షరములు మాత్రమే కలిగియున్న వాక్యము. పంచవర్గములైన క-ఖ-గ-ఘ-ఙ మొదలైన వర్గములను అసంబద్ధముగా ఇచ్చినచో వాటివలన ఎట్టి అర్థమును కలుగదు. అపార్థకము—అపార్థకమనగా వేరు వేరు అర్థములు కలిగిన పదములను పరస్పరాకాంక్షి సంబంధము లేనివానిని ఒక వాక్యమున చేర్చినచోనది అపార్థకము. చక్ర నక్ర వంశ వజ్ర నిశాకరులు అని చెప్పినట్లు. విరుద్ధము దృష్టాంత సిద్ధాంత సమయములకు విరుద్ధమైనది. దృష్టాంత సిద్ధాంతములను గూర్చి ఇంతకు పూర్వము చెప్పకొని యున్నాము. సమయము తిరిగి మూడు విధములు. ఆయుర్వైదిక సమయము-యాజ్ఞిక సమయము-మోక్షశాస్త్రిక సమయము. భేషజము చరుష్పాదమనుట ఆయుర్వేదిక సమయము. యజమానులచే పశువులు వధింపబడవలెననుట యాజ్ఞిక సమయమున సర్వభూతముల యందును అహింసను తలపవలెననుట మోక్షశాస్త్రిక సమయము. దీనికి వ్యతిరేకముగా చెప్పబడినది విరుద్ధము. ఇవి వాక్య దోషములు.

వాక్య ప్రశంస-వాక్య ప్రశంసయనగా ఇచట హ్యూసము. అధికములు లేక అర్థమును కలిగి వేరు అర్థము నివ్వక, వ్యతిరేకము లాక విషయమును అవగతము చేయు వాక్యము. ఇది అననుయోజ్యమగును (దీనిపై సంశయములు ప్రశ్నలు పుండవు) ఇది చాల మంచి వాక్యము.

ఆయుర్వేద దీపిక : వాక్య దోషములను ఉదహరించుచున్నాడు. అస్పిన్నతే (ఇచట) అనువచనముచే ఫలము హ్యూత్వాఖాన మొదలైన పదముల చేతనూ వాక్య దోషత్వము కలదని చూపుచున్నాడు. ఫలాదులు వాక్యదోషములేరాని వాటిని విడిగా చెప్పినందువలన ఇచట ఉల్లేఖింపలేదు. మరియు శాస్త్రాంతరములందు చెప్పినట్టియూ అపసిద్ధాంతాదులను వాక్యదోషములుగానే సూచించడమైనది. ప్రతిజ్ఞ చేయు సమయమున పురుషుడు నిర్ముడనుటకు చెప్పిన అనాదిత్వము అకృతతత్వము నిర్వికారత్వములను హేతువులను తిరిగి హేతువునందు ఉపనయమునందును అన్నింటిని చెప్పక ఒకే హేతువును ఉల్లేఖించుటవలన ప్రతిజ్ఞకు తక్కువ యగుటచే యది న్యూనమగును. హేతువును చెప్పవలసి వచ్చినపుడు సాధ్యసాధన సంబంధము కలిగిన ఒకే హేతువై ననూ దానిని చెప్పదురు (ఒకే హేతువును). అందువలన బహు హేతు కథనమే అధికృత వలన దోషమగునని తెలియనగును. స్రవ్యతమనగా సాధ్యత్వము చేత ప్రతిజ్ఞాతమైన విషయము. భార్గవస్వత్వము, బౌళననములు, సీతి శాస్త్రములు. అప్రతి సంబంధార్థము అనుట వలన - భార్గవస్వత్వాదుల నుండియును, ధనైషణమును వ్రనంగ వశమున చెప్పవలసి వచ్చినపుడు ఆయుర్వేదమునకువ యోగించు రీతిలో స్వల్పముగానే చెప్పవలయునుగాని అధికముగా చెప్పరాదని సూచించుచున్నాడు. పునరుక్త దోషము అనగా దోషవంతమైన పునరుక్తము. దోష యుక్తమైన పునరుక్తము ఎట్లుండునో యది చెప్పబడినది. సంఘవర్గముల వలె అనగా క-ఖ-గ-ఘ-ఙ మొదలైన వర్గముల వలె. పీటివలన పేర్కొనవలసిన అర్థము స్ఫురింపదు. అర్థము : లిగి అనగా ప్రతి పదమును ప్రసిద్ధమైన అర్థమును కలిగి, ఒకదానితో నొకటి కలువక అనగా వాక్యరూపముగా నిని అర్థము నివ్వలేనివి. చక్ర-నక్ర-వంశ-వక్షి ఈ శబ్దములు క్రియరేకుండా వాక్య రూపముగా చెప్పబడ లేవు అని అర్థము. విరుద్ధమునందు దృష్టాంత విరుద్ధమునకు ఉదాహరణ శీతజలము తాపకమైనట్లే జ్వరమును తాపకము. సిద్ధాంత విరుద్ధమున రుదూహరణ- వైద్యుడు చికిత్స వలన రోగము సశింపదని చెప్పుట. ఆయుర్వేదమున చతుష్పాదమే చికిత్స యను సిద్ధాంతమున్నప్పటికీ 'చతుష్పాద' సంజ్ఞ సమయమును బట్టి ఇచ్చినదని

తెలియవలెను. ఇట్లే యజ్ఞాదులకు 'ఆలభ్య' అను సంజ్ఞ సమయకృతమైనది. స్వసమయమునకు వ్యతిరేకముగా చెప్పినచో అది సమయ విరుద్ధమగును. అననుయోజ్యమనగా అనుయోగమునకు అర్హము కానిది.

ఫలము

56. అథ చ్చలమ్-ఫలమ్ నామ పరిశరమర్థాభాసమసార్థకం వాగ్వస్తుమాత్రమేవ, తద్ ద్వివిధమ్-వాక్చలమ్-సామాన్యచ్ఛలమ్ చ. తత్ర వాక్చలం నామ యథా-కశ్చిద్ బ్రూయాత్-నవతంత్రోఽయం భిషగితి, అథ భిషగ్ బ్రూయాత్-నాహం నవతంత్ర ఏకతంత్రోఽహమితి, పరోబ్రూయాత్-నాహం బ్రవీమి నవతంత్రాణి తవేతి, అపి తు నవాభ్యాస్తం తే తస్యమ్, అనేకధాభ్యాస్తం మయా తస్యమితి! ఏతద్వాక్చలమ్: సామాన్యచ్ఛలమ్ నామ యథా, వ్యాధి ప్రళమనాయౌషధమిత్యుక్తే, పరోబ్రూయాత్ సత్ సత్ప్రళమనాయేతి: కిం ను భవానాహం సన్ హి రోగః సదౌషధమ్: యది చ సత్ సత్ప్రళమనాయ భవతి, తత్ర సన్ హి కాసః సన్ క్షయః సత్సామానాత్కా-సస్తే క్షయప్రళమనాయ భవిష్యతీతి. ఏతత్సామాన్యచ్ఛలమ్.

తాత్పర్యము : ఫలము- ఫలమనగా ప్రవృత్తి గలది. (మోసగించు నట్టిది.) అర్థమిచ్చు దానివలె కనబడునది. వేరు యర్థము నిచ్చునదియును అయిన కేవలము వాక్కు మాత్రమే. అది రెండు విధములు. వాక్ ఫలము, సామాన్య ఫలము. అందు వాక్ ఫలమునునది యెట్లనగా ఒకరు- “ఈ వైద్యుడు నవతంత్రుడ”ని అనగా. వైద్యుడు “నేను ఏకతంత్రుడనేగాని నవతంత్రుడను (తొమ్మిది తంత్రములను చదివినవాడును) కాదనను”. పరుడు, “సీవు తొమ్మిది తంత్రములను చదివిన వాడవని నేను చెప్పుచి లేదు కానీ, క్రొత్తగా తంత్రమును అభ్యసించిన వాడవని చెప్పుచున్నాను” అనును. అప్పుడు వైద్యుడు “నేను క్రొత్తగా (మొదటి సారి) అభ్యసించిన వాడను కాదు. అనేక పర్యాయములు అభ్యసించినాను” అనును. ఇది వాక్చలమగును. సామాన్య ఫలమున కుదాహరణ. ఔషధము వ్యాధి ప్రళమున కొరకివ్వబడును అని ఒకరనగా నింకొకరు “సత్ పదార్థము సత్ పదార్థమును శమింపజేయునని మీరు చెప్పుచున్నారు. ఎందువలననగా ఔషధము సత్ పదార్థము, రోగమునూ సత్ పదార్థమే. సత్పదార్థము సత్పదార్థమును ప్రళమింప జేయునెడ

సత్పదార్థమైన కాస - సత్పదార్థమే అయిన క్షయను సామాన్యత్వము వలన శమింప జేయుననుట మీ వాక్యమున కర్థమ"ని చెప్పుట సామాన్య ఫలమగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఫలము - పరిశతమనగా— వంచనాప్రవృత్తము - మోసగించువది. అర్థమున్నట్లుగా ఆ ఖాసను కలుగజేయునది అర్ధాఖాసము. సరియైన అర్థము లేకుండుట వలనది వాగ్విస్త మాత్రమే. ఫలమనగా ఉండవలసిన అర్థమునకు వేరొక అర్థమును కల్పించి పరపచనమును ఖండించుటకు ఉపయోగించునది. (వచన విఘాతోఽర్థ వికల్పోపత్వాచ్చలమ్-న్యాయదర్శనము 1-2-10) ఇచ్చట చెప్పబడిన వాక్యలము న్యాయదర్శనము నందలి ఉపచార ఫలమగును. శబ్దమునకు సామాన్య ముగానున్న వత్తయొక్క అభిప్రాయమైయున్న అర్థమునకు పేరు అర్థమును కల్పించుట వాక్యలము. అందువలన మంచములు అరచుచున్నవి అనుటయందు మంచ శబ్దమునకు ముఖ్యత్వము నిచ్చుట వలన ఉపచారముచే మంచమునందున్న పురుషులని ప్రయోగమైయున్నది. అట్టి తరి, అనేతనములైన మంచము లెట్లు అరచును అని ఆశీపించుట వాక్యలము. సామాన్య ఫలముయొక్క లక్షణ మిచ్చట చెప్పబడలేదు. న్యాయదర్శనమున సంభవించు (ముఖ్యముగా కలుగు) అర్థమునకు అతిసామాన్యముగా (దగ్గరగా) నుండుటచేత అసంఘాత అర్థమును కల్పించుట సామాన్యచ్చలము. (సంభవతోఽర్థస్యాతి సామాన్య యోగాదా సంభూతార్థకల్పనా సామాన్యచ్చలమ్ న్యాయదర్శనము 1-2-3.)

సత్సత్ప్రశమనాయ-అనగా సతపదార్థముచేత సత్పదార్థము యొక్క చికిత్స చేయుట యనునది మీ మతము అని ఫలవాది పూర్వ పక్షమున పక్కను. అందువలన వివక్ష (భేదము) లేని సత్త్వనమానము వలన ప్రతిషేధించుట సామాన్య ఫలమగును.

అపేతువు

57. అథాహేతుః-అహేతుర్నామ ప్రకరణసమః, సంశయసమో, వర్త్యసమచ్ఛేతి. తత్ర ప్రకరణసమో నామాహేతుః యథా-అన్యః శరీరాదాత్మా నిత్య ఇతి: పరో బ్రూయాత్ యస్మాదన్యః శరీరాదాత్మా తస్మిన్నిత్యః శరీరం హ్యనిత్య-మతో విధర్మితా చాత్మనా భవితవ్యామిత్యేష దాహేతుః న హి య ఏవ పక్షః స ఏవ హేతురితి సంశయసమో నామాహేతుర్య ఏవ సంశయహేతుః. స ఏవ సంశయచ్ఛేదహేతుః, యథా-అయమాయుర్వైదైరచేతమాహా కింత్వయం చికిత్సకః స్యాన్న వేతి సంశయే పరో బ్రూయాత్-యస్మాదాయుర్మాయుర్వైదైక-

దేశమాహ తస్మాచ్ఛ్రికిత్సకోఽయమితి, న చ సంశయచ్ఛేదహేతుం విశేషయతి;
ఏష చాహేతుః న హి య ఏవ సంశయ హేతుః న ఏవ సంశయచ్ఛేద-
హేతుర్భవతి. వర్ణ్యనమో నామావాతుః-యో హేతుర్వర్ణ్యావిశిష్టః, యథా-వరో
బ్రూయదస్సర్వత్వాద్ బుద్ధిరనిత్యా శబ్దవదితి; అత్ర వర్ణ్యః శబ్దో బుద్ధిరపి
వర్ణ్యా తదుభయవర్ణ్యావిశిష్టత్వాద్వర్ణ్యనమోఽప్యహేతుః.

తాత్పర్యము : అహేతువు- అహేతువనునది ప్రకరణ సమము, ఫలకము, సమము, వర్ణ్యసమము అని మూడు విధములు. అందు ప్రకరణ సమమునునది ఎట్లనగా ఒకరు శరీరమునుండి వేరైన అత్మ నిత్యమైయున్నది. ఇంకొకరు అత్మ శరీరమునుండి వేరైనది. (భిన్నమైనది) అగుట వలన నిత్యమైయున్నది. శరీరము అనిత్యము. దీనికి విరుద్ధ ధర్మమున్న అత్మ నిత్యమగును. ఇది అహేతువు. సత్తము నర్దు చెప్పబడినదానినే హేతువుగా తీసికొనరాదు. సంశయసమ అహేతువు అనునది సంశయము కలుగుటకే హేతువు కారణమగునో అ హేతువునే సంశయమును పోగొట్టుటకెత్తి చూపుటకే ఎట్లనగా ఇతడు ఆయుర్వేదమునందు కొద్ది భాగమే చెప్పుచున్నాడు. ఇతడు చికిత్సకూడా కాదా ? అను సందేహము వెలిబుచ్చునపుడు ఇంకొకరు- ఇతడు ఆయుర్వేదమునందలి కొంత భాగము చెప్పుచున్నాడు. అందు వలన ఇతడు చికిత్సకుడు అని చెప్పట. అంతేగాని సంశయమును పోగొట్టు విశేష హేతువును చెప్పడు. ఇదియును అహేతువే. ఏదీ సంశయమునకు కారణమో అదియే సంశయమును పోగొట్టుటకు కారణమవదు. వర్ణ్యసమ అహేతువు అనునది- ఏ హేతువు వర్ణ సామాన్యమో అది ఎట్లనగా ఒకరు స్పర్శగుణము లేనందువలన బుద్ధి అనిత్యము. శబ్దమువలె అని చెప్పట. ఇవట శబ్దము వర్ణ్యము (వర్ణింపదగినది) బుద్ధియును వర్ణ్యమే ఈ రెండును వర్ణ్యములై అవిశేషములై (సమాసములై) యున్నందువలన వర్ణ్యసమ అహేతువునగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : అహేతువనగా అసాధక (సాధించని) హేతువని యర్థము. సాధ్యత్వముండుట వలన ఆధారముగా చేసికొని యుండుట అనువ్యుత్పత్తిచే (ప్రక్రియతే సాధ్యత్వేన అప్రక్రియత ఇతి) ప్రకరణము పక్షమగును. దానికి సమమైనది ప్రకరణ సమము. అత్మ శరీరమునకు భిన్నమై నిత్యముగా నున్నది అను ప్రతిజ్ఞయందు శరీరము కంటె భిన్నత్వము నిత్యత్వము. ఇది అత్మయందు సాధ్య విషయము. దీనికి వ్యతిరేక ధర్మము అనగా అనిత్యమైన శరీరమునకు వ్యతిరేకమైన ధర్మము అనగా నిత్యత్వము. ఇందు రెండునూ సాధ్యములే. సాధ్యము సిద్ధము కాని

దగుట వలన సాధనము కాశాలదని భావము. ఇతడు ఆయుర్వేదమందలి కొంత భాగమునే చెప్పచున్నాడు. అనగా ఆయుర్వేదమున కొంత భాగమునే చెప్పగలుగుట చికిత్సకుడా కాదా యను సంశయమునకు హేతువగును. కొంత భాగమునే చెప్పగల యనునది శాస్త్రమును చదువకుండ ఎక్కడైననూ వినియుండుట వలన కూడా జరుగును అని భావము. విశేషించి చెప్పబలేదు అనగా సంశయమును పోగొట్టు విశిష్టమైన హేతువును చూపుటలేదు అని అర్థము. ఇదియును అహేతువే - అనగా ఇప్పుడు చెప్పినది సంశయచేదనమునందు ఆహేతువు అని యర్థము. వర్త్యముచేత అనగా సాధ్యము చేత. దృష్టాంతము కూడా సిద్ధత్వము పొందవలసియుండుటచే నమముగా నున్నది. అందువలన అది వర్త్యనమము. వర్త్యము శబ్దము - అన్పర్యత్వము కలిగియుండుట వలన నిత్యత్వము అగుటకింకను సాధించవలసియుండుటచే శబ్దమున్నూ సాధ్యమే. సాధ్యము దృష్టాంతము కాశాలదు. రెండు వర్త్యములను అవిశేషములు (నమములు) అగుటచే ఉభయాత్ర (దృష్టాంతము, వర్త్యము ఈ రెండిటియందును) సాధ్యమింకను సాధించవలసి యున్నందున అవిశిష్టము (భేదము లేకుండుట) ఉండుటచేత ఇది ఆహేతువు.

అతీత కాలము

58. అధాతీతకాలం-అతీతకాలం నామ యత్పూర్వం వాచ్యం తత్పాశ్చాదుచ్యతే తత్కాలాతీతత్వాదగ్రాహ్యం భవతీతి. పూర్వం వా నిగ్రహప్రాప్తమనిగృహ్య పజ్జేన్తరితం పరిగృహ్య పశ్చాన్నిగృహీతే తత్తస్యాతీతకాలత్వాన్నిగ్రహ-వచనమనమర్థం భవతీతి.

తాత్పర్యము : అతీతకాలము-అతీతకాలమనగా మొదట చెప్పవలసిన దానిని తరువాత చెప్పట. అప్పటికి కాలాతీతమైనందున ఆ విషయము అగ్రాహ్యమగును. వాద నమయమున నిగ్రహించవలసిన విషయము వచ్చినపుడు నిగ్రహించక దానిని వదలి వేరు పక్షమును తీసికొని వాదించి తిరిగి నిగ్రహించినచో అట్టి విగ్రహమును అతీతకాలమగుటచే అగ్రాహ్యమగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : మొదట చెప్పవలసినది తరువాత చెప్పట. మొట్ట నగా నిగమనమును ముందు చెప్పి తరువాత ప్రతిజ్ఞను వచించుట. నిగ్రహ ప్రాప్త మనగా నిగ్రహించవలసినదని తెలిసినది.

ఉపాలంభము

59. అధోపాలమ్ముః-ఉపాలమ్మో నామ హేతోద్వేషవచనమ్:యథా-పూర్వం
అహేతవో హేత్వాభాసా వ్యాఖ్యాతాః.

తాత్పర్యము : ఉపాలంభము-ఉపాలంభమనునది వాది లేక ప్రతివాది ప్రతిపాదించిన హేతువునందు దోషము నైతిచూపుట. ఇంకకు ముందు అహేతువులు హేత్వాభాసలు వ్యాఖ్యానింపబడినవి. (అట్టి వానియందలి దోషములను తెలియ జేయుట)

ఆయుర్వేద దీపిక : హేతువునందలి దోషము నైతి చూపుట అనుట వలన కాలాత్మాపదిష్టము అసిద్ధము అను ఈ రెండిటిని ఇక్కడ చెప్పలేదు. వానిని ఈ సందర్భమున (దోషములుగా) గ్రహింపవలెను. ఉదాహరణకై అహేతువులు చెప్పబడినవి. హేతువు వలె కన్పడునవి. (నిజముగా హేతువులు కానివి) హేత్వాభాసలు. (హేతువదాభాసంతే-ఇతి హేత్వాభాసాః)

పరిహారము

60. అథ పరిహారః-పరిహారో నామ తస్యైవ దోషవచనస్య పరిహరణమ్:యథా-
నిత్యమాత్మని శరీరస్థే జీవల్లిజ్ఞాన్యవలభ్యస్తే తస్య చాపగమాన్నోపలభ్యస్తే
తస్మాదన్యః శరీరాదాత్మా నిత్యశ్చేతి.

ప్రతిజ్ఞాహాని

61. అథ ప్రతిజ్ఞాహానిః-ప్రతిజ్ఞాహానిర్నామ సా పూర్వపరిగృహీతాం ప్రతిజ్ఞాం
పర్యనుయుక్తో యత్ పరిత్యజతి:యథా-ప్రాక్ ప్రతిజ్ఞాంకృత్వా నిత్యం పురుష
ఇతి పర్యనుయుక్తస్త్వాహ-అనిత్యఇతి.

తాత్పర్యము : పరిహారము-పరిహారము అనునది అదే దోష వచనమును పరిహరించుట. యెట్లునగా నిత్యమైన ఆత్మ శరీరమునందున్నపుడు జీవలక్షణములగ నడును. అయాత్మ లేనపుడు కన్పింపవు. అందుచేత ఆత్మ శరీరము నుండి భిన్నమై నిత్యమైయున్నది అని చెప్పబడినది.

ప్రతిజ్ఞా హాని-ప్రతిజ్ఞా హాని అనగా-మొదట తీసుకొన్న (చెప్పిన) ప్రతిజ్ఞను సాధించలేనందున వదలివేయుట. ఉదాహరణ : మొదట పురుషుడు నిత్యుడు అని చెప్పి దానిని సాధించలేక ఓడిపోవు సమయమున పురుషుడు అనిత్యుడు అని చెప్పబడినది.

అయుర్వేదదీపిక : నిత్యమైన ఆత్మ అనుభయండు ప్రకరణ సమమునందు చెప్పిన హేతువునందలి దోషమును పరిహరించుచున్నాడు. నిత్యమనగా ఎల్లప్పుడు ఉండునది. జీవలక్షణములనగా ప్రతినంధానస్మరణాలు. అది (ఆత్మ) పోయినందు వలన (జీవలక్షణములు) లభింపవు అనుటచే మృత శరీరమునందు చేతనాదులు లేనందున అది అన్యము (ఆత్మనుండి అన్యము). అను రారణమును చూపి ఆత్మ లేకపోవుటవలన మృతశరీరము చైతన్యములేకయుండును. అందువలన ఆత్మ యొక్క అన్యత్వము సిద్ధించినది. అందుచేతనే శరీరమునుండి భిన్నత్వము కలిగి యుండుటచే శరీరమునకు వ్యతిరేక ధర్మమును కలిగియుండుటచే మొదట చెప్పబడిన నిత్యత్వమును సిద్ధించునని 'నిత్యశ్చ' అను శబ్దము ద్వారా సూచించడమైనది.

అభ్యనుజ్ఞ

62. అభ్యనుజ్ఞా, అభ్యనుజ్ఞా నామ సా య యిష్టానిష్టాభ్యుపగమః.

హేత్వంతరము

63. అథ హేత్వంతరమ్-హేత్వంతరమ్ నామ ప్రకృతహేతౌ వాచ్యే యద్ వికృతి హేతుమాహ.

అర్థాంతరము

64. అథార్థాంతరమ్-అర్థాంతరమ్ నామ ఏకస్మిన్ వత్తవ్యేఽపరం యదాహ-యథా జ్వరలక్షణే వాచ్యే ప్రమేహలక్షణమాహ.

తాత్పర్యము : అభ్యనుజ్ఞ-అభ్యనుజ్ఞ యనగా ఇష్టమున్నదానిని లేని దానినియును స్వీకరించుట.

హేత్వంతరము - హేత్వంతరమనునది ప్రకృతి హేతువును చెప్పవలసి యున్నపుడు వికృతి హేతువును చెప్పుట.

అర్థాంతరము-అర్థాంతరమనగా ఒక విషయమును చెప్పవలసినచోట చెప్పిన మరియొక విషయము. ఉదా : జ్వరలక్షణములు చెప్పవలసినచోట ప్రమేహ లక్షణములు చెప్పుట.

ఆయుర్వేద దీపిక : 'ఇష్టానిష్టాభ్యుపగమః'-ఇష్టానిష్టములైన వాటిని స్వీకరించుట—మీరు దొంగ అని చెప్పినచోట ప్రతివాది తాను దొంగ ఎట్లు కాడో నిరూపించుకొనక (వాది చెప్పినదీ అసత్యమే) నిరూపింపక) మీరును దొంగయే ననుట. ఇట్టి వచనమున చోరత్వము తన కిష్టములేనిదై యితరులకు ఇష్టమైనదై యుండునని భావించుట. ఇదియే న్యాయదర్శనమున మతానుజ్ఞ అనబడును.

నిగ్రహస్థానము

65. అథ నిగ్రహస్థానమ్-నిగ్రహస్థానం నామ పరాజయప్రాప్తిః. తచ్చ త్రిరభి-
హితస్య వాక్యస్యాపరిజ్ఞానం పరిషదీ విజ్ఞానవత్కాం యద్వా అననుయోజ్య-
స్యాను యోగోఽనుయోజ్యన్యచానను యోగః, ప్రతిజ్ఞాహానిరభ్యనుజ్ఞాకాలాతీత-
వచనమహేతవో న్యూనమతిరిక్తం వ్యర్థమపార్థకం పునరుక్తం విరుద్ధం
హేత్వ స్తరమర్థాస్తరం చ నిగ్రహస్థానమ్.

66. ఇతి వాదమార్గపదాని యతోద్దేశమభినిర్విష్టాని భవంతి.

తాత్పర్యము : నిగ్రహస్థానము- నిగ్రహస్థానమనగా పరాజయప్రాప్తి. జ్ఞానవతీ పరిషత్తునందు మూడు పర్యాయములు చెప్పిన వాక్యమును గ్రహించలేక పోవుట. లేక అననుయోజ్యమైన దానికి అనుయోగమును చెప్పట, అనుయోజ్యమైన దానికి చెప్పకుండుట, ప్రతిజ్ఞాహాని, అభ్యనుజ్ఞా, కాలాతీత వచనము, అహేతువులను చెప్పట, న్యూన, అధిక, వ్యర్థ, అపార్థక, పునరుక్త, విరుద్ధ, హేత్వంతర, అర్థాంతరములు నిగ్రహ స్థానములని చెప్పబడును.

ఈ విధముగా వాదమార్గ పదములు యతోద్దేశ్యముగా చెప్పబడినవి.

ఆయుర్వేద దీపిక : పరాజయమునకు కారణము నిగ్రహస్థానము- (నిగ్రహస్య అభిభావస్య పరాజయస్య స్థానమివ-స్థానం కారణమితి నిగ్రహస్థానమ్). జ్ఞానవతీ పరిషత్తునందు నభ్యులు మూడు పర్యాయములు చెప్పిన దానిని గ్రహించి, ప్రతివాది గ్రహించనపుడు అతడు పరాజయమును పొందినట్లుగును. అననుయోజ్యమును అనుయోగించుట ఈ మొదలగునవియునూ నిగ్రహ స్థానములే. వీటిని గురించి ఇదివరకే చెప్పబడినది. ఇచ్చట అప్రతిభ (ప్రతిభ లేకుండుట) మొదలైనవి కూడా అంతర్భావములని గ్రహింపవలెను. ఇవి న్యాయదర్శనమున చెప్పబడినవి.

అయుర్వేదమునందు అవి ఎక్కువ ఉపయోగపడక పోవుటవలన ఇది వివరింప వలసినదైననూ వివరింపబడలేదు. న్యాయదర్శన వేత్తలకు యిది తెలిసియేయుండును. అది తెలియని వారికి (న్యాయదర్శనము తెలియనివారికి)ని కొంచెముగా వివరించి నప్పటికిని జ్ఞానమునకు అంతము లేదని ఇంతవరకే చెప్పబడినది.

వాదవిధానము

67. వాదస్తు ఖలు భిషజాం ప్రవర్తమానో వర్తేతాయుర్వేద ఏవ నాన్యత్ర. అత్ర హి వాక్యప్రతివాక్యవిస్తరాః కేవలాఞ్చోపపత్తయః సర్వాధికరణేషు. తాః సర్వాః సమక్షేషేక్ష్య వర్సం వాక్యం బ్రూయాత్ నాన్రకృతకమశాస్త్రమపరీక్షిత-మసాధ్యకమాకులమవ్యావకం వా, సర్సం చ హేతుమద్ బ్రూయాత్ హేతుమంతో హ్యకలుషాః సర్స ఏవ వాదవిగ్రహః చిత్తికే కారణభూతాః, ప్రశస్తబుద్ధివర్ధకత్వాత్, సర్వారమ్భసిద్ధిం హ్యవహత్యనుపహతా బుద్ధిః.

తాత్పర్యము : వైద్యులు వాదమును చేయవలసి వచ్చినపుడు ఇతర విషయములను గూర్చికాక ఆయుర్వేద విషయము నాధారముగా జేసికొనియే వాదమును చేయవలెను. ఇరట (ఆయుర్వేదమున) వాక్య ప్రతివాక్య విస్తారములు ముఖ్యమైన కారణములు అన్ని అధికరణముల యందును వున్నవి. వాటినిన్నిటిని చూచి అకళింపు జేసికొని వాద సవయమున పూర్తి వాక్యము పలుకవలెను. సందర్భమునకు పనికిరానిది (కారణము లేనిది). శాస్త్ర సమ్మతియు కానిది పరీక్ష చేయబడనిది. అర్థమును సాధించలేనిది, గందరగోళముగా నున్నది (అకులము) వ్యాపకము (విస్తారము) కానిదియునునైన వాక్యమును చెప్పరాదు. పూర్తి కారణములతోనే చెప్పవలెను. కారణములతో కూడిన వాక్యములే గొప్ప జ్ఞాన వర్ధకములై తప్పలు లేక చికిత్సా శాస్త్రమునకు అన్నియును కారణ భూతములైయుండును. అనుసహత మైన (మొక్కచోని) జ్ఞానము సర్వకార్యసిద్ధికి తోడ్పడును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇప్పుడు చెప్పబడుచున్న వాదమునే ఆయుర్వేదాధ్యాయులు చేయవలెను. ఇటువంటి వాదము సరియైన జ్ఞానమును కల్గించునదగుటచే మంచిదిగా గుర్తించబడినది. ఆయుర్వేదమున వాద విషయములందుకు చెప్పబడినవో వివరించుచున్నాడు. అన్ని అధికరణములయందును అన్నిచోట్ల వున్నవియని అన్వయము. విస్తారము కానిదియైననూ అనుట, చెప్పవలెను అనుదానికి సంబంధము. వాదము-విగ్రహము వాదము ముఖ్యాంశముగా గలవి వాద విగ్రహములు—జల్ప

భేదములు మరియు వితండా భేదములు. మంచి జ్ఞానము కలుగజేయుట వలన వాదము చికిత్సయందెట్లు తోడ్పడునో 'సర్వకార్యసిద్ధి' అనుబద్ధావారా చెప్పబున్నాడు. అనుప హతమైన జ్ఞానము కేవలము చికిత్సా సిద్ధినేకాక సర్వ కార్యసిద్ధిని గూడా కల్గించునని యర్థము.

దశవిధ ప్రకరణములు (పరీక్ష్య విషయములు)

68. ఇమాని ఖలు తావదీహా కానిచిత్ ప్రకరణాని బ్రూమో-భిషజాం జ్ఞానార్థమ్: జ్ఞానపూర్వకం హి కర్మజ్ఞానమారంభం ప్రశంసన్తి కుశలాఃజ్ఞాత్వా హి కారణకరణకార్యయోనికాకార్యఫలనుబంధదేశకాలప్రవృత్త్యుపాయాన్ సమ్యగభినిర్వర్తమానః కార్యాభినిర్వృత్తావిష్టఫలానుబంధం కార్యమభినిర్వర్త-యత్కనతిమహతా యత్నేన కర్తా.

తాత్పర్యము : వైద్యుల జ్ఞానము కొరకు కొన్ని ప్రకరణలిప్పుడు చెప్ప బిడుచున్నవి. జ్ఞాన పూర్వకముగా పనులను చేయబూనుటను విజ్ఞాలు మెచ్చుకొందురు. కారణ-కరణ- కార్యయోని-కార్యఫల-అనుబంధ- దేశ-కాల- ప్రవృత్తి-ఉపాయము వీటిని బాగుగా తెలిసికొనిన కర్త (చేయువాడు) కార్యమును చేయుటయందు తన కిష్టమైన ఫలమును అనుబంధమును పొందుటకు పెద్ద ప్రయత్నము లేకయే కార్య మును సాధించును.

చక్రపాణి : జ్ఞానవర్తకమైన తద్విద్య సంబాషా విధిని పేర్కొను నందర్పమున ఆయుర్వేదోపయుక్తములై ఋద్ధివర్తకములైయునూ అగు కారణ కరణములను పేర్కొనుచున్నాడు. జ్ఞానపూర్వకమనగా చేయవలసిన పనియొక్క విషయమున సంపూర్ణ జ్ఞాన పూర్వకముగా అని అర్థము. తెలిసికొని అనగా వేనిని తెలిసికొని పనులను చేయుటవలన ఆ పనులు బాగుగా అగునో వానిని తెలిసికొని అని అర్థము. ఇష్టమనగా కోరినది. ఫలము అనుబంధమును రాబోవు ఫలమున్నూ అది ఇష్ట ఫలానుబంధము.

కారణము - *శ్రుతిదురు*.

69. తక్ర కారణం నామ తద్యత్కరోతి స ఏవ హేతుః,న కర్తా.

తాత్పర్యము : కారణమనగా ఏది చేయవలెనో అది, అదియే కారణము. అది కర్తయును.

ఆయుర్వేద దీపిక : పై చెప్పిన కారణాలును వివరించుచున్నాడు. యత్ అనుటచే ప్రత్యవమర్శచే కారణము నవునకము. చేయును అనగా స్వతంత్రముగా చేయును. అందువలన ఇచట కారణ శబ్దముచేత స్వతంత్ర కారణముగు కర్తృ లక్షణము చెప్పబడినది.

కరణము . *Instrument - శక్తివ్యధి* .

70. కరణం పునస్తద్యదుపకరణాయోపకల్పతే కర్త్రః కార్యాభినిర్వృత్తప్రయత-మానస్య.

తాత్పర్యము : కరణము—కార్యమును చేయు ప్రయత్నమునందు నిమగ్నమైయున్న కర్త దేనిని సాధనముగా తేసికొనునో యది కరణమనబడును.

ఆయుర్వేద దీపిక : కరణమును వివరించుచున్నాడు. ఉపకరణము (సాధనము) కొరకు అనగా కర్త తాను చేయు పనియందు సహాయము కొరకు దేనిని ముఖ్యముగా ఉపయోగించునో యది. కార్యమును చేయుటయందు అనగా కార్యమును పూర్తి చేయు ఉద్దేశ్యమున. యత్నము చేయు అనగా ప్రయత్నము చేయుచున్న దీని వలన ఏది కార్యమున కారణాంతరముచే ప్రేరకమగునో అదియును ఇచట కర్తృత్వము కలిగి కారణ శబ్దమున పిలువబడుచున్నది. ఏది కర్తృత్వము అధీనమున నుండి కార్యసాధనయందు ముఖ్యముగా బోధ్యుడునో అది కరణము. కర్తృత్వము నకు ఏది బుద్ధి ప్రయత్నములతో కూడియుండుటచే ఇతర కారణ ప్రేరకమగునో అదియే ముఖ్యము. అచేతనములైన వాటియందు కర్తృత్వ నామచేయము స్వతంత్ర వివక్ష కలిగియుండుటచే ద్యోతకమగును.

కార్యయోని - *Producing power*.

71. కార్యయోనిస్తు సా యా విక్రియమాణా కార్యత్వమేవాపద్యతే.

తాత్పర్యము : కార్యయోని యనగా వికారములను చెంది కార్యరూపము పొందునది.

చక్రపాణి : కార్యన్యయోని : సమవాయికారణం - కార్యన్యయోనిః-కార్యస్థానము. ఏ స్థానము కారణత్వమున రూపాంతరము చెంది కార్యరూపమును

చెందునో అది కార్యయోని-కార్యస్థానము. ఘటమునకు కార్యయోని మృత్తిక యగును. మృత్తికయే అవస్థాంతరము (రూపాంతరము) చెంది ఘటమగును.

కార్యము

72. కార్యం తు తద్యస్యాభినిర్వృత్తి మభినంధాయ ప్రవర్తతే కర్తా.

తాత్పర్యము : కర్త దేనిని స్థిరమైన బుద్ధితో చేయునో అది కార్యము.

ఆయుర్వేద దీపిక : అభినిర్వృత్తి మభినంధాయ అనగా కర్తవ్యతా బుద్ధిని స్థిరముగా చేసికొని (పని చేయవలెననెడి దృఢ దీక్షతో).... అని అర్థము.

కార్యఫలము

73. కార్యఫలం పునస్తత్ యత్ప్రయోజనా కార్యాభినిర్వృత్తిరిష్కతే.

తాత్పర్యము : కార్యమును చేయుటయందు ఆశించిన ప్రయోజనము కార్యఫలమగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : కార్య ఫలమును శబ్దము వలన ఇచ్చట అప్పటి కప్పుడు లభించు ఫలితము అని తెలియవలెను. కుమ్మరివాడు కుండను చేయుటవలన కలుగు కార్యఫలము దానియొక్క మూల్యము ప్రాప్తించుట. అనుబంధము అనునది మున్నుందు రాబోవు ఫలితము-ఈ మూల్యముతో కుటుంబి పోషణము మొదలగునవి జరుగుట.

అనుబంధము

74. అనుబంధః ఖలు సః యః కర్తారవశ్యమనుబద్ధాతి కార్యాదు త్తరకాలం కార్య నిమిత్తః శుభో వాఽవ్యశుభో వా భావః.

తాత్పర్యము : కర్తకు అవశ్యముగా అనుబంధించి కార్యము జరిగి కొంత కాలమునకు కలుగు శుభము లేదా అశుభమైన భావము అనుబంధమనబడును.

ఆయుర్వేద దీపిక : అనుబంధించి అనగా కొంత కాలము గడచిన పిమ్మట కర్తకు అనుబంధించి జరుగునది. శుభము లేదా అశుభము అనుటఫలన

కార్యము శుభమైనపుడు అనుబంధమును శుభమగును. కార్యము శుభమైన యెడల అనుబంధము కూడా అశుభముగా నుండును.

దేశము

75. దేశ స్వధిష్ఠానమ్.

తాత్పర్యము : దేశమనగా యధిష్ఠానము (చోటు)

అయుర్వేద దీపిక : దేశము అధిష్ఠానమనగా-కార్యమునకు అనుగుణమైనది గానీ అనుగుణము కానిది గానీ యగు ఆధార రూపమైన (కార్యమునకు ఆధారరూపమైన) దేశము.

కాలము

76. కాలః పునః పరిణామః.,

తాత్పర్యము : కాలమనగా పరిణామము.

అయుర్వేద దీపిక : పరిణామమనగా పరిణామము చెందు ఋతువు మొదలైన రూపములు గల కాలము. ఇందువలన నిత్యగతమైన కాలము. సర్వసాధారణముగా కార్యమునకు ఆపేక్షణీయము కానందు వలన ఇక్కడ ఉద్దేశింపబడలేదు.

ప్రవృత్తి

77. ప్రవృత్తిస్తు ఖలు చేష్టా కార్యార్థా నైవ క్రియా, కర్మ, యత్నః, కార్యన-మారమ్మశ్చ.

తాత్పర్యము : కార్యార్థమునకై చేయు చేష్ట ప్రవృత్తియనబడును. ఇదియే క్రియ, కర్మము, యత్నము, కార్యనమారంభము.

అయుర్వేద దీపిక : ప్రవృత్తి చేష్టా మొదలైన శబ్దము లొకదానినొకటి వర్ణయవదములే.

ఉపాయము

78. 'ఉపాయః పునస్త్రయాణాం కారణాదీనాం సౌష్ఠవమఖివిధానం చ నమ్యక్', కార్యకార్యఫలానుబంధవర్జ్వానామ్ కార్యాణామఖినిర్వర్తకః ఇత్యతస్తూపాయః; కృతే నోపయాత్తోఽస్తి న చ విద్యతే తదాత్మే, కృతాశ్చోత్తరకాలమ్ ఫలమ్ ఫలశ్చానుబంధశ్చ ఇతి.

79. ఏతద్ధృశవిధమగ్రే పరీక్ష్యమ్; తతోఽనస్తరమ్ కార్యాద్ధా ప్రవృత్తిరిష్టా. తస్మాద్భిషక్కార్యమ్ చికిత్సః ప్రాక్కార్యసమారమ్భాత్పరీక్షయా కేవలం పరీక్ష్యం పరీక్ష్య కర్యసమారభేత కర్తుమ్.

తాత్పర్యము : కారణ కరణ కార్యయోని అను ఈ మూడింటిని సరియైన పద్ధతిలో కావలసినట్లు వినియోగించుటకు చేయునది ఉపాయము. 'కార్యము, కార్యఫలము, అనుబంధములను వదలి పై మూడు (కారణ, కరణ, కార్యయోని) భావములే కార్యమును చేయునట్టివి. పూర్తియైన కార్యమునకుసాయము అవసరము లేదు. అప్పటికప్పుడు కూడ అది పనికిరాదు. పూర్తియైన పనికి తరువాత కొంత కాలమునకు కలుగు ఫలితమును అనుబంధమందురు. దీనియందును ఉపాయముండదు. ఈ పది విధములైన భావములను మొదట పరీక్షింపవలెను. అటు పైననే ఇష్టమైన కార్యములను చేయ తలపెట్టవలెను. కావున వైద్యమును చేయదలచినవారు మొదట పరీక్ష ద్వారా పరీక్షింపవలెను. పరీక్షించిన తరువాతనే చికిత్సా కర్మలను చేయనారంభింపవలెను....

అయుర్వేద దీపిక : ఉపాయమును గురించి చెప్పుచున్నాడు. సౌష్ఠవము అనగా కర్త మొదలైనవారు కార్యమును చేయుటకు సరిపడి యుండుట అని అర్థము. అభివిధానము కారణాదులను కార్యాను గుణముగా కావలసిన స్థితిలో నుంచుట. యెట్లనగా శిరోవిరేచనమును చేయు ఔషధము నుపయోగించిన విధముగా కొందరికి చూర్ణరూపమున, ఇంకొందరికి స్వరస రూపమున ఇచ్చుట - ఇదంతయును బట్టలను నేయువాడు దారమును బట్ట సరిగా వచ్చునట్లు అమర్చుకొన్నట్లుండవలెను. ఇట్టిసరిగా అమర్చునుపాయము కార్య కార్యఫల అనుబంధములకు కాక కరణ, కారణ, కార్య యోనులకు మాత్రమే వర్తించునని తెలియవలెను. ఉపాయము లేకుండా కారణాదులు కార్యమును నిర్వర్తింపజాలవు. అటుపైన కార్యాదుల యందు ఉపాయము సంభవించకుండుటను గూర్చి వివరించుచున్నాడు. ఉపాయము కారణమును చేయునది. ఉత్పన్నమైన కార్యమునందు ఉపాయము వుండదు. జరిగిపోయిన కార్యము తిరిగి చేయబడుటయూ జరుగదు. అందువలన కార్యోత్పత్తియైన పిదప ఉపాయమును స్వీకరించుట జరుగదు. ఉత్పన్నము రాని కార్యము ఉపాయ రూపము వుండదు అని చెప్పుచున్నాడు. అప్పటికప్పుడు అనగా కార్యము జరుగుటకు ముందు కార్యమే వుండదు. అందువలన అప్పుడును ఉపాయముండదని భావము. ఉపాయముతో కలుగిన కార్యము లేనందున కార్యోత్పత్తియైన పిదప తజ్జన్యములైన కార్య

ఫలము అనుబంధములకును ఆ ఉపాయము వర్తించదు అని “కృతాచోత్తర కాలమ్....” అను వాక్యము ద్వారా చెప్పుచున్నాడు. తరువాతి సూత్రమున పరీక్ష విధి విషయమును ఉపసంహరించుచున్నాడు.

ప్రశ్నించు విధానము

80. తత్ర చేద్విషగభిషగ్వా భిషజం కశ్చిదేవం ఖలు పృచ్ఛేత్. వమన విరేచనా-
స్థాపనానువాసనశిరోవిరేచనాని ప్రయోక్తుకామేన భిషజా కతి విధయా
పరీక్షయా కతివిధమేవ పరీక్ష్యమ్, కశ్చాత్ర పరీక్ష్యవిశేషః, కథం చ
పరీక్షితవ్యః, కిం ప్రయోజనా చ, పరీక్షి, క్వ చ వమనాదీనాం ప్రవృత్తిః, క్వ
చ నివృత్తిః, ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణసంయోగే చ కిం నైష్ఠికమ్ తాని చ
వమనాదీనాం భేషజద్రవ్యాణి ఉపయోగం గచ్ఛతీతి.

తాత్పర్యము : వైద్యుడుగానీ, అవైద్యుడు గానీ ఒక వైద్యునితో ఈ క్రింది విషయములను గూర్చి ప్రశ్నింప వలయును. వమన విరేచన అస్థాపన అను వాసన శిరో విరేచన (నన్య)ములను ప్రయోగింపదలచిన వైద్యుడు ఎన్ని విధములైన పరీక్ష్య విషయములను ఎన్ని విధములుగా పరీక్షింపవలయును? ఆ స్థితుల యందు పరీక్షింపవలసిన విషయమేమై యుండును? దానిని ఎట్లు పరీక్షింప వలయును? పరీక్ష వలన కలుగు ప్రయోజనమేమి? వమనాదుల ప్రవృత్తి నివృత్తి లక్షణములున్నపుడే నిశ్చయమును చేయవలెను? ఏ ఏ ఔషధములు వమనాది కర్మలకు పనికి వచ్చును?

ఆయుర్వేద దీవిక : పై చెప్పిన కారణాది పది పరీక్ష్యంశములను వైద్యునకువయ్యుక్తముగా నుండునపుడే దృష్టాంతము ద్వారా చూపుటకు ఈ ప్రకరణము ఆరంభింపబడినది. అవైద్యుడుగానీ అసగ్గా ంచెము వైద్య శాస్త్రము తెలిసినవాడని యర్థము. పరీక్ష్యము ఎన్ని విధములు అసగ్గా పరీక్షింపవలసిన విషయములు ఎన్ని విధములు? ప్రవృత్తి నివృత్తి లక్షణ సంయోగమనగా ప్రవృత్తికి అనుగుణములైన నివృత్తికి అనుగుణములైన లక్షణములొక్కచోట కలిసియుండునపుడు నైష్ఠికమనగా-నిష్ట-నిశ్చయము దానివలన కలుగునది ప్రస్థికము. నిశ్చయముగా చేయవలసినదియని అర్థము.

సమాధానమిచ్చు విధానము

81. స ఏవం పృష్టో యది మోహయతుమిచ్ఛేత్-బ్రూయాదేనమ్ బహువిధా పరీక్ష తథా పరీక్షవిధిభేదః, కతమేన విధిభేదప్రకృత్యంతరేణ భిన్నయా పరీక్షయా కేన వా విధిభేదప్రకృత్యంతరేణ పరీక్ష్యన భిన్నస్య భేదాగ్రం భవాన్ పృచ్ఛత్యాఖ్యాయమానమ్, నేదానిం భవతోఽన్యేన విధి భేద ప్రకృత్యంతరేణ భిన్నయా పరీక్షయాఽన్యేన వా విధిభేదప్రకృత్యంతరేణ పరీక్ష్యస్య భిన్నస్యాభివేతమర్థం శ్రోతుమహమన్యేన పరీక్ష విధి భేదాన్యేన వా విధిభేదప్రకృత్యంతరేణ పరీక్ష్యం భిత్వాఽన్యథాఽఽచక్షణ ఇచ్ఛాం పూర యేయమితి.

తాత్పర్యము : ఈ విధముగా ప్రశ్నించినపుడు అతనిని భ్రమింప జేయు (మోహింపజేయు) ఉద్దేశ్యమున్నచో అతనితో నిట్లనవలెను. పరీక్షలు అనేక విధములు. అట్లే పరీక్షించు విధులును అనేకములు. ఇందు మీరు ఎటువంటి విధి భేద కారణాంతరముల వలన భిన్నమైన పరీక్ష చేత ఎటువంటి విధి భేద కారణాంతరముల వలన భిన్నమైన పరీక్ష్య అంశము యొక్క భేద పరిమాణమును తెలుసుకొనగోరుచున్నారో చెప్పవలసినది. ఇప్పుడు మీరు అన్యమైన విధి భేద కారణాంతరములచే భిన్నమైన పరీక్ష ద్వారా అన్య భేద కారణాంతరములచే భిన్నమైన విషయమును నేనూహించుచున్న వేరు పరీక్ష విధి చేత విధి భేద కారణాంతరములచే పరీక్ష్య విషయమును భేదించి వేరుగా చెప్పలేక మీ ఇచ్చును పూర్తి చేయలేను.

అయుర్వేద దీపిక : మోహింపజేయదలచినచో అనగా విగృహ్య సంభాషణము చేత మోహింప భ్రమింప జేయదలచినచో అని యర్థము. అట్లే అనగా బహువిధమైన అని అర్థము. విధి రూపమైన భేదము విధి భేదము. దాని ప్రకృత్యంతరమనగా కారణాంతరము భేదాగ్ర మనగా భేద పరిమాణము. ఇక్కడ భేద పరిమాణమనగా భేద సంఖ్యా పరిచ్ఛేదమే యని గ్రహింపవలెను. ఇప్పుడు కాదు అనుట వలన మీరెందు కిట్లనుచున్నారో తెలిసికొనగోరుచున్నానని యర్థము. మీరు వేరొక రకముగా వినగోరు అర్థమును ఇంకొక రకముగా చెప్పుచున్న నేను మీ కోర్కెను పూర్తి చేయలేను. అందువలన మీరే కావలసిన విషయమును విశేషించి యడుగవలసినదని వాక్యార్థము. నేదానిం న 'పూరయేయమ్' అనియు పాఠము. అట్టి సందర్భమున 'నేదానిం' అనుదానిని కొరకున్న కొర్కెను పూరించలేననుట యోజ్యము. లేదా న

(లేదు) అనునది ముందుగా కలువలని యుండును. అందువలన ఎటువంటి విధి భేద కారణాంతములచే భిన్నమైన వానిని మీరు కోరుచున్నారు. లేదా ఎటువంటి విధి భేద కారణాంతరములచే భిన్నమైన దానిని కోరుట లేదు? అని అన్వయించు కొనవలెను. శంకతో కూడిన వాక్యమును విశేషముగా ప్రశ్నించినపుడు వృచ్ఛకుడు వ్యాకులమగునని భావము. పరీక్ష్య విషయమును మీరు వినగోరి వేరుగా చెప్పవలెనని భావము (దేనిని వినగోరుచున్నారో దానిని ఖచ్చితముగా చెప్పవలెను.)

82. న యదు త్తరం బ్రూయాత్తత్సమీక్ష్యోత్తరం వాచ్యం, స్యాద్యథోత్తరం ప్రతి వచనవిధిమవేక్ష్య, నమ్యగ్యదీ తు బ్రూయాత్, న చైనం మోహయితు మిచ్ఛేత్, ప్రాప్తం తు వచన కాలం మన్యేత రామమస్మై బ్రూయాదాప్తమేవ నిఖిలేన.

తాత్పర్యము : ప్రతివాది ఈ విషయమున నసూధానమును చెప్పినచో దానిని చక్కగా పరీక్షించి ప్రతివచన విధి ననుసరించి జవాబు చెప్పవలెను. అతడు సరిగా చెప్పినపుడు వానిని మోహింపజేయ తలపరాదు. నసూధానము చెప్పు నమయమును చూచి అతడడిగిన దానికి అంతయును నత్యమే చెప్పవలయును.

ఆయుర్వేద దీపిక : దానిని నమీక్షించి అనగా అతడు చెప్పినది యి యుక్తమా రాదా అని నమీక్షించి (ఉపయుక్తమైనపుడు) ప్రతివచన విధి యనునది ఈ అధ్యాయమునందే విగృహ్య సంభాషయందు చెప్పబడినది. సరిగా అడిగినచో అనునది పక్షింతరము. ఇది సంధాయ సంభాషకు సంబంధించినది. ప్రాప్తమనగా ఉచితము. అనుచిత వచన కాలము సంధ్యాదులు. అప్పుడు వాదమునకు పనికిరాదు. ఆప్తమేవ అనగా యథార్థమునేయని యర్థము.

పరీక్ష రెండు విధములు - ప్రత్యక్షము, అనుమానము, ఆప్తోపదేశముతో కలసి మూడు విధములు

83. ద్వివిధా తు ఖలు పరీక్షా స్థానవతాం ప్రత్యక్షమనుమానం చాప్తోపదేశయో-
ముపదేశశ్చ పరీక్షాస్యోపప మేషా ద్వివిధా పరీక్షా, త్రివిధా వా సహోప-
దేశేన.

తాత్పర్యము : జ్ఞానవంతులకు పరీక్ష యనునది రెండు విధములు. ప్రత్యక్షము మరియు అనుమానము. ఈ రెండింటితోనే పరీక్ష జరుగును. ఇట్లు పరీక్ష రెండు విధములు లేదా ఆప్తోపదేశముతో కూడి మూడు విధములు.

అయుర్వేద దీపిక : మొదట ప్రశ్నించినపుడు యథాక్రమముగా ప్రత్యక్షానుమానములతో సమాధానమివ్వవలెనని చెప్పుచున్నాడు. జ్ఞానవంతులనగా ఆప్తోపదేశ రూపశాస్త్ర జనితమైన జ్ఞానము కలవారు. ఇదియే అనుటచే పక్షంతరమునుపరీక్ష త్రైవిధ్యమును చెప్పుచున్నాడు. ఈ పరీక్ష ద్వైవిధ్య-త్రైవిధ్యములు త్రివిధరోగ విజ్ఞాన అధ్యాయమునందు చెప్పబడినవి.

84. దశవిధం తు పరీక్ష్యం కారణాది యదుక్తమగ్రే. తదిహ భిషగాదిషు సంసార్య నందర్యుష్యామః-ఇహ కార్యప్రాప్తిః కారణం భిషక్, కారణం పునర్వేష-జమ్, కార్యయోనిధాతువైషమ్యం, కార్యఫలం సుఖావాప్తిః, అనుబంధస్తు ఖల్వాయః దేరో భూమిరాతురశ్చ, కాలః పునఃసంవత్సరాశ్చాతురావస్థా చ ప్రవృత్తిః ప్రతికర్మసమారంభః ఉపాయస్తు భిషగాదీనాం సౌష్ఠవమభిధానం చ సమ్యక్-ఇహోప్యసోపాయస్య విషయః పూర్వేద్రైవోపాయవిశేషేణ వ్యాధ్యారః ఇతి కారణాదీని దశ దశసు భిషగాదిషుసంసార్య నందర్శితాని. తదైవానుభూత్యైవతద్దశవిధం పరీక్ష్యముక్తమ్.

తాత్పర్యము : పరీక్ష్య విషయము పదివిధములు (కారణాదులు) అని మొదట చెప్పబడినది. దానిని భిషగాదులయందు ఉపయుక్తములైన ఉదాహరణములను చూపి చెప్పకొందము. కార్యప్రాప్తియందు కారణము-వైద్యుడు; కరణము-దోష ధము, కార్యయోని-ధాతువైషమ్యము; కార్యము ధాతుసామ్యము; కార్యఫలము-సుఖ ప్రాప్తి (ఆరోగ్యము), అనుబంధము-ఆయువు (దీర్ఘాయువు) దేశము-భూమి మరియు రోగి, కాలము-సంవత్సర భేదము మరియు రోగి అవస్థ (వయస్సు-దోషావస్థ) ప్రవృత్తి-కర్మము చేయు ప్రయత్నము, ఉపాయమునునది-కారణాదీత్రయము సరిగా అమర్చుకొనుట, ఇచట చెప్పిన ఉపాయ విషయము ముందుగనే విశేషముగా చెప్పబడినది. ఇట్లు కారణాది పది విషయములను భిషగాది పది అంశములయందును ఉదాహరణముగా చూపడమైనది. ఈ విధముగా కారణాదులను భిషగాదులయందు అనుభూక్తికరించి పరీక్ష్యముగా చెప్పడమైనది.

అయుర్వేద దీపిక : భిషగాదిమ సంసార్య అనగా భిషక్ మొదలైన వాటిని ఉపయుక్తములైన ఉదాహరణలను చేసి, ధాతువైషమ్యమునగా - విషమత్వము నొందిన ధాతువులు. ధాతువులే విషసూచకమును వదలి సమానావస్థను పొందుట అరోగ్యమును ధాతు సామ్యమునకు సహవాయి కారణముగుట వలన కార్యయోని యగు చున్నవి. సుఖవాప్తి యనగా అరోగ్య ప్రాప్తి, “సుఖసంజ్ఞకమారోగ్యమ”ని సూత్రస్తానము నందలి 9వ అధ్యాయమున చెప్పబడినది. అయువు అనుబంధ ఫల రూపము. అది రోగ గతమై వైద్యుని యందు లేక పోయినప్పటికి వైద్యుడు దానిని కోరుటచేత (కార్య ఫల అనుబంధములు) వైద్యగతములుగనే గుర్తించబడును. ఇందువలన కర్తను అభిప్రాయముగా భేషకాని చెప్పబడినది. జరిగినది. కర్తయనగా నిచట వైద్యుడు. అందుచేత అయువు ఆచరగతమైనదైననూ వైద్యుడు దానిని కోరుటచే వైద్యునకు కలుగు ఫలముగనే తెలియవలెను. ప్రతికర్మ - చికిత్స. ఇచ్చటనూ కార్య ఫల అనుబంధములకు వ్యతిరేకములైన కారణముల మొక్క సరియగు అమరిక యథోక్త న్యాయముగా ఉపాయముగునని చూపుచున్నారు.

85. తస్య యో యో విశేషో యథా యథా చ సరీశీతవ్యః, స తథా తథా వ్యాధ్యాన్యతే.

వైద్య లక్షణము

86. కారణం భిషగిక్తుక్తమగ్రే—తస్య సరీశీ—భిషగ్నామ యో భిషజ్జుతి యః సూత్రార్థప్రయోగకుశలః యస్య ధామ్యః సర్వథా విదితం యథావత్. స చ సర్వథాతుసామ్యం చికిత్సన్నాత్మానమేవాదితః పరీక్షిత గుణిమ గుణతః కార్యమభినిర్వృత్తిం సశ్యన్: కచ్చిదహమస్య కార్యస్యాభినిర్వృత్తనే సమర్థో న వేతి; తద్రేమే భిషగ్గుణాః వైద్యసమగ్నో భిషగ్ధాతుసామ్యాభినిర్వృత్తనే సమర్థో ఖవతి: తద్యథా-పర్యవదాతశ్చతరా, పరిదృష్టకర్తరా, దక్షం, శౌచం, శతహస్తతా, ఉపకరణవత్తా, సర్వేంద్రియోపపన్నతా, ప్రత్యతిజ్ఞతా ప్రతిపత్తిజ్ఞతా చేతి.

తాత్పర్యము : ఏ ఏ విశేషమును ఎట్లు సరీశీంపవలసి యుండునో అది అస్తి (ఆ విధానము) వ్యాధ్యానింపబడనున్నది.

వైద్యుడు కారణముని మొదట చెప్పబడినది. వైద్య సరీశీ ఇప్పుడు చెప్ప

బడుచున్నది. చికిత్స ద్వారా రోగము పోగొట్టు వానిని వైద్యుడందురు. (యో భిషజతి స భిషక్). ఎవడు చికిత్స చేయునో, ఎవరు ఆయుర్వేద సూత్రము నందలి విషయములను ప్రత్యక్షముగా ప్రయోగించుట యందు కుశలత గలవాడో, ఎవరు ఆయుష్షు అన్ని విధములుగను పున్నది పున్నట్లుగను తెలిసి యుండునో అతడు వైద్యుడు. అతడు రోగులందరి యందును, ధాతు సామ్యమును కోరియున్నచో ముందుగా తన్నుతాను పరీక్షించుకొనవలెను. తాను చేయు పనుల యందలి గుణములను తన గుణములతో కార్య సాధనను దృష్టిలో నుంచుకొని తానీ పనిని పూర్తి చేయుటకు సమర్థుడా లేదా యని పోల్చి తెలిసికొనవలెను. ఈ వైద్య గుణములున్న వైద్యుడు ధాతు సామ్యమును తెచ్చుటకు సమర్థుడగును. అవి - శాస్త్రమును బాగుగా విని (చదివి) యుండుట, చికిత్సా కర్మలను స్వయముగా చూచి యుండుట, ఓర్పు, పరిశ్రమ, బిత్తపాస్త్రా (తన మనస్సున కనుగుణముగా హస్తములు పనిచేయుట) చికిత్సా ప్రక్రియలకు కావలసిన ఉపకరణములు కలిగి యుండుట, అన్ని ఇంద్రియములు సరిగా పనిచేయుట, (రోగమునకు, ఆరోగ్యమునకును) కారణములను తెలిసి యుండుట, ఆపదల యందు సమయస్ఫూర్తితో మెలగుట అనునవి.

ఆయుర్వేద దీపిక : పరీక్ష్య విశేషమేదీ? ఎట్లుదానిని పరీక్షింపవలయును? అను నీ రెండు ప్రశ్నలకును ఉత్తరము నిచ్చుచున్నాడు. ఏ ఏ విశేషములనగా - కారణాదులకు ఏ ఏ చికిత్సా కర్మలను ప్రత్యక్షముగా చూచి యుండుట మొదలైన వైద్యుడు - రోగి వీరికి సజాతీయమగుట వలన మరియు ఔషధాదులకు విజాతీయమగుట వలన విశేషమని యర్థము. ఎట్లు పరీక్ష చేయవలెననునది దీనికి సేను సమర్థుడనా లేదా యను ఉదాహరణము ద్వారా తెలియపరచబడినది. భిషజ్యతి అనగా చికిత్సాచి—చికిత్స చేయువాడు. అన్ని విధముల అనగా సాతాయ—అసాతాయ—సుఖాయ—దుఃఖాయపులనన్నింటినీ. ధాతుసామ్యమునకు కారణము ఇచ్చట వైద్యుడు. ఇది ఇతరుల ద్వారా పరీక్షింపవలసిన భావముకాక తన్ను తానుగా పరీక్షించు కొనవలసినదై యున్నది. గుణిషు—గుణితః అను వాక్యముల ద్వారా తన్ను తానెట్లు పరీక్షించు కొనవలెనో చెప్పుచున్నాడు. తన్ను తాను గుణములు (వైద్యగుణములు) కలిగి యుండుటను పరీక్షించు కొనవలెను. గుణితః అను శబ్దము సేతువు పండు పంపమీ విభక్తి. కచ్చిర్ అనునది ఇచ్చను తెలియజేయుట యందు ప్రయోగించబడినది. ప్రచితార్థమునగా వచ్చిన అపార్థలయందు వెంటనే చేయవలసినది చెప్పుట.

భేషజ లక్షణములు

87. కరణం పునర్భేషజమ్. భేషజం నామ తద్యదుపకరణాయోపకల్పతే భిషజో ధాతుసామ్యమభినిర్వృత్తా ప్రత్యయమానస్య విశేషతశ్చోపాయాన్తైః భ్యః; తద్ ద్వివినమౌ వ్యపాశ్రయ భేదాత్. దైవవ్యపాశ్రయం యుక్తివ్యపాశ్రయం చేతి. తత్ర దైవవ్యపాశ్రయం మంత్రౌషధి మణిమంగళబిల్వ్యపహరహోమనియమప్రాయశ్చిత్తపవానస్య స్త్యయనప్రణిపాతగమనాది, యుక్తి వ్యపాశ్రయం-సంకోధనోపశమనే చేష్టాశ్చదృష్టపలాః; ఏవత్తైవ భేషజముల్ల భేదాదపి ద్వివిధం-ద్రవ్యభూత-మద్రవ్యభూతం చ. తత్ర యద్రవ్యభూతం తదుపాయాభిప్రత్యమ్, ఉపాయో నామ భయదర్శనవిస్మాపనవిస్మారణతోభణహర్షణభర్తనవధభస్తస్యప్పసంవహనాదిరమూర్తోభావవిశేషో యదోక్తాః సిద్ధ్యపాయాశ్చోపాయాభిప్రత్యా యతి. యత్త్ర ద్రవ్యభూతం తద్వ్యమనాదిమయోగముపైతి తస్మాదీయం పరీక్ష-ఇదమేవం ప్రకృత్యా ఏవం గుణమేవం ప్రభావమస్మిన్ దేవే జాతమస్మిన్నుతపేవం గృహీతమేవం నిహితమేవముపస్కృతమనయో చ మాత్రయా యుత్తమస్మిన్ వ్యాధావేపం విధస్య పురుషస్యైతావంతం దోషమపకర్తృత్యుపశమయతి వా యదన్యదపి చైవం విధం వైషజమభూత్వాప్నోతే విశేషేణ యుక్తమితి.

తాత్పర్యము : కరణము (సాధనము) భేషజము (ఔషధము). భేషజమనగా వైద్యుడు ధాతుసామ్యమునకై ముఖ్యముగా కార్యయోని, ప్రవృత్తి దేశకాల ఉపాయములను సాధనములను తనరుపకరించునట్లు చేసికొనుట. వ్యపాశ్రయము భేషజము వలననిది రెండు విధములు. దైవ వ్యపాశ్రయము మరియు యుక్తివ్యపాశ్రయము. దైవవ్యపాశ్రయమున - మంత్ర-ఔషధి - మణిధారణము - మంగళవాచనము - బలి - ఉపహారము - హోమము - నిర్ఘోషము - ప్రాయశ్చిత్తము - ఉపవాసము - స్వస్తి వాచనము - ప్రణిహితము (ప్రాణాచారము పడుట) గమనము (తీర్థయాత్రలు) మొదలగునవి వుండును. యుక్తి వ్యపాశ్రయములు. సంకోధనము (వమన విరేచనాలు) ఉపశమనము (దీపన పాచనాది ఔషధముల నిచ్చుట) మరియు ఫలితము నిచ్చు ఇతర క్రియలు. ఇదే భేషజము మరల అంగభేదము చేత రెండు విధములై యున్నది. ఆద్రవ్యభూతమనునది ఉపాయములచే (ద్రవ్యములు లేకుండా) చేయునది. ఉపాయములనగా భయపెట్టుట, ముప్పించుట, అశ్చర్య పరచుట, దోషపెట్టుట, సంకోషింపజేయుట, నిందించుట, వధించునని భయపెట్టుట

(లేదా రోగిముందు జంతువులను వధించుట) కట్టివేయుట, నిద్రపుచ్చుట, సంవహనము (నెమ్మదిగా కాళ్ళను వత్తుట) మొదలైన అమూర్త భావ విశేషములు (అమూర్తములనగా ద్రవ్యత్వములేనివి రోగికి త్రాగించుటకుగానీ, తినిపించుటకు గానీ ఏమియును ఇవ్వబడవు) మరియు ఇతరములైన సిద్ధని కలిగించు ఉపాయములు, ఉపాయముతోకూడిన పనులు. ద్రవ్యభూతమనునది వమనాదుల యందు ఇవ్వబడుచున్నది. దానికిన్నీ పరీక్ష గలదు. యెట్లనగా ఈ ఔషధము ఈ కారణము చేత, ఈ గుణమును కలిగి, ఈ విధమైన ప్రభావముతో నున్నది. ఫలానా దేశము నందు ఉద్భవించినది. ఫలానా ఋతువునందు ఈ విధముగా ఇది గ్రహింపబడినది. ఈ విధముగా ఇది ఉంపబడినది. ఈ ప్రకారముగా ఇది సంస్కరింపబడినది. దీనిని ఈ ప్రమాణమునందు ఇవ్వవలెను. ఫలానా వ్యాధియందు ఇటువంటి పురుషునికి ఇంత సమయమున ఔషధమును పోగొట్టును లేదా శమింపజేయును అను వివరమును తెలియుట. వేరేదైననూ ఇటువంటి కార్యమును చేయునెడ దానిని కూడా పై పరీక్షకు పెట్టి వివరమును తెలియవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : విశేషముగా ఉపాయాంతములకు అనుటచే కార్యయోని ప్రవృత్తి దేశ కాల ఉపాయములకు భిన్నమై కర్తకు సాధనమగునది అది కరణము అని చూపుచున్నాడు. కార్యయోనియే లోకమున విశిష్టముగా కార్యమును చేయుటవలన సాధకతమై కరణముకంటె వేరుగా చెప్పబడినది. ప్రవృత్తి ఉపాయములు కర్తయే. చేయదగిన ధర్మమును కలిగి యుండుటచే వీనికి కరణ సంజ్ఞను ఇవ్వలేదు. దేశకాలములు సాధికతమములు కావు. అందువలన ఉపాయాంతములకు, (కార్యయోని, ప్రవృత్తి, దేశ, కాల, ఉపాయములకు) చెప్పబడిన విశేషత్వము వలన ఏదీ కర్తకు ఉపకరణమగునో అది కరణము. దైవవ్యపాశ్రయ యుక్తి వ్యపాశ్రయ మను భేషజ ద్వై విద్యమున సత్వావజయముగూడ గ్రాహ్యము. సత్వావజయమే యుక్తి వ్యపాశ్రయమున దృష్టముగను, దైవవ్యపాశ్రయమున అదృష్టముగను ఉపకరించును. అందువలననే యుక్తి వ్యపాశ్రయమును విశదీకరించునపుడు ‘ఫలితముల నిఘ్న చేష్టలును’ అని చెప్పబడినది. చేష్టా శబ్దముచేత మనోచేష్టయును సత్వావ జయ లక్షణముని తెలియవలెను. ప్రకారాంతరమున అంగ భేదముచేత తిరిగి ఔషధ ద్వై విద్యమును తెల్పుచున్నాడు. అంగమనగా శరీరరూపమైన స్వరూపము (అకారము). అందుచే అంగభేదము వలన అనగా స్వరూప భేదమువలన అని అర్థము. ద్రవ్య భూతమనగా ద్రవ్యరూపము. ఇట్లే అద్రవ్యరూపము ఉపాయాభిప్రాయమనగా ఉపాయ

వ్యాప్తము లేదా ఉపాయ గ్రహణము వలన తీసికొనబడినదని అర్థము. అమూర్తములైన (అకారము లేని) భూదులు సాక్షాత్తూ ఆరోగ్యమునకు కారణము కాదని అనుకొనుట కద్దు. అట్లయినచో శరీరమునందే ఉన్న వాడులను ఆరోగ్య మిచ్చునట్లు సమత్వమునకు తెచ్చునది యేదీ? అమూర్తములైనవి మూర్తములైన వాడువుల ఉత్పత్తియందు సమవాయి కారణములు కావు. ద్రవ్యభూతమైన భేషజము ద్రవ్యభూతమైన శరీరోత్పత్తియందు సమవాయి కారణమే యగును. అందువలన ఆరోగ్యసాధనకు సాధక తమము అనునది బాగుగా నున్నది. అమూర్తములైన భూదుల ఉపాయత్వము స్థూలబుద్ధిచేత భేషజము కూడ అని భూదుల యందు కూడ భేషజవ్యవహారము అవార్యుల అభిమతమును ద్వీవిధ భేషజార్థమున అద్రవ్యభూతమైన భూదులను గ్రహించుటచే తెలియవచ్చును. కేవలము అద్రవ్య భూత భేషజమే ఉపాయముతో చూచుకొన్నట్టిదికాదు. కాని ఇతరములైన ఉపాయ గ్రహణ గృహీతములైన పరివారకాదులుకూడా అని- యుచోత్త సిద్ధ్యుపాయములుగా చెప్పుచున్నాడు. యుచోత్త సిద్ధ్యుపాయములైన పరివారకాదులు ఇదట దశవిధ పరీక్ష యందు సాక్షాత్తూ చెప్పకపోయినప్పటికీ ఇవియునూ ఉపాయమునందు అంతర్లీనములే యని యర్థము. లేదా ఉపాయాభిప్లవమునగా ఉపాయముతో కలసియున్న అదట భూది అమూర్త భేషజములే యుచోత్త ఉపాయములు, కారణాదులు నరికైన అమరికను తెలుపునట్టివి, అద్రవ్యభూత భేషజ పక్షమున గ్రహింపబడినవి అని యర్థము. అందువలన భూదులయందును ఉపాయ శబ్దమును పేర్కొనుట యందు అద్రవ్యభూత భేషజ శబ్ద ప్రయోగముగనుని చూపుచున్నాడు. “ఉపాయా న్తాభిప్లవమ్” అను పాఠమును ఒప్పుకొనువారు “దేశకాలములే అద్రవ్య భూత భేషజ మని” చెప్పుదురు. ఇంకను ద్రవ్య శబ్దముచే క్వాథ కల్పాది ఉపయోజ్య ద్రవ్యము ‘ద్రవ్యము’ అనబడును అనియు చెప్పుదురు. ఇది అంతగా బాగుండలేదు. అనేన అనగా సాధనభూతమైన దానితో “ఈ విధమైన పురుషునికి” ఈ వాక్యము ద్వారా చెప్పబడిన విశేషముతో కలిసి యుండును అని అర్థము.

కార్యయోని-ధాతు వైషమ్య లక్షణము

88. కార్యయోనిర్ధాతు వైషమ్యం, తన్య లక్షణం వికారాగమః పరీక్షత్వస్య వికార ప్రకృత్యైవోనాతిరక్తలింగ విశేషావేక్షణం వికారస్య చ సాధ్యసాధ్య మృదుదారుణలింగ విశేషావేక్షణ మితి.

తాత్పర్యము : కార్యయోని ధాతువైషమ్యము. దాని లక్షణము వికారము కలుగుట. దీని పరీక్ష రోగ ప్రకృతులందు ఆధికమైన హీనమైన లక్షణము లుండుట. మరియు రోగముల సాధ్యసాధ్యత్వము మృదు దారుణత్వము ఈ లక్షణము లుండుట.

ఆయుర్వేద దీపిక : ధాతువైషమ్యము యొక్క ప్రత్యాత్మ రూపము లక్షణమని చెప్పబడినది. వికార ప్రకృతి యొక్క అనగా వికార కారణములైన దోషములయొక్క అని అర్థము.

కార్యము - ధాతుసామ్య లక్షణము

89. కార్యం ధాతుసామ్యం, తస్య లక్షణం వికారోపశమః. పరీక్షే త్వస్య రుగు-
పశమనం, స్వరవర్ణయోగః. శరీరోపచయో, బలవృద్ధిః, అభ్యవహార్యాభి-
లాషో, రుచిరాహరకాలే, అభ్యవహృతస్య చాహారస్య కాలే సమ్యగ్గరణం
నిద్రాలాభో యథాకాలం వైకారికాణాం చ స్వప్నానామదర్శనం సుఖేన చ
ప్రతిబోధనం వాతమూత్రపురీషరేతసాంముక్తిశ్చ సర్వాకారైర్యనోబుద్ధిన్వి-
యాణాం చావ్యాపత్తిరితి.

కార్య ఫలము - సుఖావాప్తి లక్షణము

90. కార్యఫలం సుఖావాప్తిః, తస్య లక్షణం మనోబుద్ధింద్రియశరీరతుష్టిః.

అనుబంధము - ఆయువు యొక్క లక్షణము

(ఆయుర్భి).

91. అనుబంధస్తు బల్వాయః తస్య లక్షణం ప్రాణైః సహ సంయోగః....

తాత్పర్యము : కార్యము - ధాతు సామ్యము (అరోగ్యము) దాని లక్షణము వికారోప శమనము. దాని పరీక్ష - రోగము తీసివేయబడుట. స్వరము-శరీర వర్ణము బాగుగా సుండుట, శరీర వృద్ధి, బలవృద్ధి, తినుట యందు అభిలాష, ఆహారమును తినునప్పుడు రుచి కలుగుట (తెలియుట). తినిన ఆహారము తగిన సమయమున జీర్ణమగుట, కాలము ననుసరించి నిద్ర కలుగుట, వికృతమైన స్వప్నములను చూడకుండుట, సుఖముగా నిద్రనుండి మేల్కొనుట, వాత మూత్ర పురీష రేతస్సులు యథా కాలమున వెలువడుట మరియు మనో బుద్ధింద్రియములు శుభ లక్షణములతో కూడి వ్యాపత్తు చెందకుండుట అనునవి. (ఇవి స్వస్థ లక్షణములు). కార్య ఫలము -

సుఖప్రాప్తి (ఆరోగ్య ప్రాప్తి) దాని లక్షణము మనో బుద్ధింద్రియ శరీరములకు సంతోషము కలుగుట.

అనుబంధమనగా ఆయువు (దీప్తాయువు). దాని లక్షణము ప్రాణములతో నుండుట.

ఆయురేద్విద దీపిక : సర్వాశాస్త్రైః అనగా సర్వ శుభ లక్షణములతో - సుఖప్రాప్తియనగా ఆత్మ గుణమైన సుఖప్రాప్తి. ప్రాణములతో సంయోగము అనగా ప్రాణ వాయువు శరీరము నుండుండుట. అందువలన ప్రాణ శబ్దము ఆయుష్షునకు భిన్నమైనదగుటచే వీటికి లక్షణ లక్షణ సంబంధమైన భేదము గలదు

దేశ ద్వైవిధ్యము

92. దేశస్థ భూమిరాతుదశ్చ.

93. తత్ర భూమిపరీక్షా ఆకురపరిక్షానహేతోర్వా స్వావాషధపరిక్షానహేతోర్వా తత్ర తావదీయమాతురపరిక్షానహేతోః, తథ్యతా-కస్మిన్నయం భూమిదేశే జాతః సమృద్ధో వ్యాధితో వేతి. తస్మింశ్చభూమిదేశే మనుష్యాదామిదమాహర-జాతమిదం విహారజాతమిదమాచారజాతమేతావచ్చబలమేవం విధం సత్త్వ-మేవం విధం సాత్వ్యమి వేవం విభోదోషః భక్తిరియమిమే వ్యాధయో హిత-మిదమహితమిదమితి స్రాయోగ్రహణేన. ఔషధపరిక్షానహేతోస్తు కల్పేషు భూమిపరీక్షా వక్ష్యతే.

తాత్పర్యము : దేశము భూమి మరియు రోగి శరీరము.

అందు భూమి పరీక్ష రోగిని గురించిన జ్ఞానము కొరకుగానీ, ఔషధమును గురించిన జ్ఞానము కొరకుగానీ చేయబడుతుంది. రోగిని గురించిన జ్ఞానము కొరకు గానీ చేయబడును. రోగిని గురించిన జ్ఞానము కొరకు చేయు భూమి పరీక్ష ఇట్లుండును—ఇతడే దేశమున పుట్టినవాడు, ఎక్కడ పెరిగినవాడు లేదా ఎక్కడ వ్యాధితుడైనాడు, ఆ భూమి దేశమున మనుష్యులకు ఇటువంటి ఆహారపుటలవాట్లుండును. ఇట్టి విహారముండును, వారి ఆహారములివి. బల మీ విధముగా నుండును. సత్త్వ సాత్వ్యము లిట్లుండును. దోషము లీవిధముగా ప్రకోపించును, వారికి ఇట్టి ఇచ్చు యుండును. ఇవి అచట కల్గు వ్యాధులు. ఇది హితము, ఇది అహితము అనునవి పరీక్ష్య విషయములు. ఔషధ విషయ పరిక్షానము కొరకు కల్పస్థానమున భూమి పరీక్ష చెప్పబడును.

అయుర్వేద దీపిక : కారణాద్ క్రమమునందు దేశమును గురించి చెప్పుచున్నాడు. ఇచట ఆతుర (రోగి) శబ్దము చేత అనుమానించవలసిన రోగిత్యము వలన స్వస్థవృత్తములో చూపదగిన స్వస్థుడును (రోగిగనే) గ్రహింపదగును. అతడును స్వస్థవృత్త ప్రయోగము కొరకు పరీక్షింప దగినవాడే. పరిజ్ఞానమునందు 'పరి' శబ్దము విశేషార్థ వాచకము. అందుచే రోగి యొక్క దేశ సంబంధమైన అన్ని విషయముల యొక్క జ్ఞానము రోగి పరిజ్ఞానము. ఇట్లే ఔషధ పరిజ్ఞానము నందును దేశ సంబంధమైన పరిజ్ఞానమును గ్రహింపవలెను. సమ్మద్ధుడనగా పెరిగినవాడు. 'ప్రాయోగహణేన' అనుటచే ఒక విషయమునే కాక అన్నివిషయములనూ పరీక్షింపవలెననుట యోజన. ప్రాయః శబ్దమువలన దేశము చేత ఆహారదులను అనుమానించుట. నిశ్చయముగా జరుగదనియూ, కాని సర్వసాధారణముగా జరుగును అని చూపుచున్నాడు. కల్పముల యందు అనగా మదనాది కల్పముల యందు. అచట కల్పస్థానము నందు భూమి పరీక్ష మొదటనే చెప్పవలసి యున్నప్పటికీ ఇతర కల్పము లందును (కల్పస్థానమునందలి ఇతర అధ్యాయము లందును) ఈ విషయము చెప్పబడినందున (అతిదేశము వలన) కల్పేషు అను బహువచన మిచట ప్రయోగింపబడినది. కల్పము చివర చెప్పవలసి యున్నప్పటికీ ద్రవ్యములను యధోక్త దేశము నుండియే గ్రహింపవలసి యుండునని చూపుటకట్లు ప్రయోగింపబడినది.

రోగి పరీక్ష

94. ఆతురస్తు ఖలు కార్యదేశః, తస్య పరీక్షే ఆయుషఃప్రమాణజ్ఞానహేతోర్యాస్యాద్బలదోషప్రమాణజ్ఞానహేతోర్యా, తత్రతావదీయం బలదోషప్రమాణజ్ఞానహేతోః, దోషప్రమాణానురూపో హి భేషజప్రమాణవికల్పో బలప్రమాణవిశేషాపేక్షో భవతి. నహసా హ్యాతిబలమౌషధమపరీక్షక ప్రయుక్త మల్పబలచూతురమపిపాతయేత్. న హ్యాతిబలాన్యగ్న్యేయ వాయుపీచాన్యౌషధాన్యగ్నిజైరశత్తుకర్మాణి వా శక్యస్తేల్యబలైః సోఢుమ్. అనహ్యాతి తీక్షణేగత్వాద్ధీతాని సద్యః ప్రాణహరణాని స్యుః ఏతత్తైవ కారణమపేక్ష మాణాహీనబలచూతురమపిషాదుకరైర్బృదుసుకుమారప్రాప్తైరుత్తరోత్తరగురుభిరవిభ్రమైరనాత్యయైశ్చోపచరన్త్యౌషధైః విశేషతశ్చ నారీః, తా హ్యన వస్థితమృదు వివృత విక్లవ హృదయాః ప్రాయః సుకుమార్యౌలబాః పరిసం స్తమభ్యాశ్చ.

కస్మాదాతురం / పరీక్షిత-ప్రకృతితత్త్వ, వికృతితత్త్వ, సారతత్త్వ, సంహతనన
తత్త్వ, ప్రమాణతత్త్వ, సాత్వ్యతత్త్వ, సత్త్వతత్త్వ, అహారక క్రితతత్త్వ, వ్యాయామక క్రితతత్త్వ
- తత్త్వ, బలప్రమాణ విశేషణ గ్రహణహేతోః.

తాత్పర్యము : రోగి కార్యదేశమగును. (రోగి శరీరము చికిత్సా రూప
మైన కార్యమునకు స్థానము) ఆయుః ప్రమాణ విజ్ఞానము కొరకుగాని రోగియొక్క
బల-దోష ప్రమాణ జ్ఞానము కొరకు గానీ రోగిని పరీక్షించవలెను. బలము, దోష
ముల ప్రమాణములను తెలుసుకొనుట కొరకు చేయబడు పరీక్ష వలన ఈ ఓషధ్యోగ
ముండును. దోష ప్రమాణము రూపమైన ఔషధ ప్రమాణము దాని వికల్పము
రోగియొక్క బల ప్రమాణము నపేక్షించి యుండును. ఒక్కసారిగా ఎక్కువ
బలము కలిగిన ఔషధమును పరీక్ష చేయక ప్రయోగించినచో అది తక్కువ బలము
కలిగిన రోగిని పడవేయను. అతిబలవంతములైన అగ్నేయ వాయుసీయ ఔషధము
లను అగ్ని-క్షౌర-శస్త్ర కర్మలవై నను అల్పబలము గల రోగి నహింపజాలరు. అతి
తీక్షణేగమును కలిగియుండుటచేత ఔషధములను రోగి నహింపజాలక అతనికి
వెంటనే ప్రాణములు పోవు ప్రమాదము గలదు. ఇట్టి కారణముచేతనే వైద్యులు
అల్పబలముగల రోగులకు విషాదము కలిగించని మృదునుకుమారములైనవి ముందు
ముందు గురుత్వమును కలిగించు (మొదట లఘువుగా నుండు) భయమును కలి
గించనట్టి అత్యంతము కలిగించనట్టియు ఔషధములచే చికిత్స చేయుదురు. విశే
షించి స్త్రీలకు ఇట్లు చేయవలెను. ఎందువలననగా స్త్రీలు స్థిరత్వము లేని మృదువైన
పిశాలమైన స్త్రేణములను నహింసలేని మృదయమును కలిగియుండురు. సాధారణముగా
నుకుమారులై అల్పబలము కలవారై ఇతరులపై నాధారపడియుండురు.

* అట్లే బలవంతుడైన రోగికి బలమైన వ్యాధి కలిగినపుడు పరీక్ష చేయక
స్వల్ప బలము కలిగిన ఔషధమును ప్రయోగించిన యది అసాధకమగును. (నిరర్థక
మగును).

అందుచేత రోగిని ప్రకృతిచేత, వికృతిచేత, సారముచేత, సంహతనము
చేత, ప్రమాణముచేత, సాత్వ్యముచేత, సత్త్వముచేత, అహారక క్రితచేత, వ్యాయామ
క క్రితచేత మరియు వయస్సు చేతనూ, బల ప్రమాణ విశేషమును గ్రహించుట
కొరకు పరీక్షించవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : భూమి రూప దేశమును పేర్కొని అతుర రూపమగు
దేశమును గురించి చెప్పబున్నాడు. కార్య దేశమనగా ధాతు సామ్యము చేయవలసిన

దానికి ఆధారమని యర్థము. బలము యొక్కయు దోషము యొక్కయును ప్రమాణము బలదోష ప్రమాణము. ఇయం అనగా రోగిని, “దోష ప్రమాణాను రూప తయా...” అను వాక్యమున బలదోష ప్రమాణము పరీక్ష నెందులకు చేయవలెనో తెల్పుచున్నాడు. దోష ప్రమాణము నపేక్షించి భేషజ ప్రమాణమును కల్పించుట చేతనే సాధ్యము. (ఫలితము-ఆరోగ్యము) సరిగా సిద్ధించును. ఈ కారణముగనే శరీర బల ప్రమాణ పరీక్షను చేయవలెనని ప్రకటార్థము. బల ప్రమాణ విశేషము నుపేక్షించి అనగా శరీరము బలమైనదైనపుడు దోష ప్రమాణమును ఎక్కువగా నుండి గొప్ప (బలవంతమైన ఔషధమును ప్రయోగింపవలసి యుండును. తద్వ్యతిరేక స్థితియందు ఔషధ ప్రమాణము (బలము) తక్కువగా నుండును. అల్పబలము కల రోగిని పరీక్షింపకయే ప్రయోగించిన ఔషధము అధిక ప్రమాణమున నుండునని చెప్పబడినది. పరీక్ష చేసి ప్రయోగించినది అతిమాత్ర కాదు. వెంటనే ప్రాణములను హరించునదగును అనునది అల్ప బలము గలవారికి అని అర్థమున గ్రహింపవలెను. అతి విషాదకరమనగా శరీర మనస్సునకు గ్లానిని కలిగింపవలసివి. మున్నుండు లక్షణ ప్రమాణము నధికము జేయునవి ఏవి కలవో వాటితో చికిత్సింపవలెనని అర్థము. అందువలన దుర్బలునికి ఎక్కువ దోషమున్నచో అట్టివాడు ఎక్కువ మోతాదులో ఔషధము నిచ్చుటచేత ఆరోగ్యమును పొందునప్పటికీ అప్పటికప్పుడు కలుగు వ్యాపత్తి భయముచే (అధిక ప్రమాణములో ఔషధము నిచ్చుటచే కలుగు వ్యాపత్తి భయముచే) ఒకేసారిగా ఎక్కువ ఔషధము నివ్వరాదు. కానీ ముందు ముందు అభ్యాస వశమున బలము ననుసరించి భేషజమును ఎక్కువగా నివ్వవచ్చునని చూపుచున్నాడు. అవిభ్రష్టైః అనగా జీర్ణమగునపుడు విభ్రమమును కలిగించనట్టి ఔషధములతో అనాత్మ్యుకైః అనగా పెద్ద విపత్తును కలిగింపనట్టి అని అర్థము. విశేషించి స్త్రీలకు అనుటచే అట్టి ఔషధములను స్త్రీలకును ఇవ్వవలెనని చెప్పచున్నాడు. హృదయ శబ్దము వలన హృదయమందున్న మనస్సును గ్రహింపవలెను. మృదు వివృతమనగా గాంధీర్యత లేనట్టిది. విక్లవమనగా కొంచెము బాధనే ఓర్చుకొనగలిగినట్టి, ఇందువలన దుర్బల చేతనను కల్గియుండురని చెప్పబడినది. ఇతరులపై నాధార పడువారు అనగా సత్వబలము చేత తమను తాము నిలుపుకొనలేరు (రక్షించుకొనలేరు). అటుపై స్వల్ప ప్రమాణమునందు ఔషధము నివ్వవలసిన దోషమును గురించి (దోష స్థితిని గురించి) చెప్పచున్నాడు. బలవంతమైన వ్యాధి యున్నవానికి - అను వాక్యము వలన బలవంతునకు బలవంతమైన వ్యాధి కలిగినపుడు అది స్వల్ప బలము కలిగిన ఔషధమునకు సాధ్యపడదు. బలవంతునకు అల్ప బలము కల వ్యాధి

యున్నచో అది అల్ప బలము కల దౌషధమునకే సాధ్యపడును. పరీక్షా హేతువును వివరించి అపైన శరీరమునెట్లు పరీక్షింపవలెనో ఆ వివరమును చెప్పుచున్నాడు. బల ప్రమాణ విశేషమును గ్రహించుట కొరకు అనుచోట దేహ బలమును దోష బలమును సామాన్యముగా గ్రహింతురు. దేనివలన దోష బలజ్ఞానము కొరకు శరీర జ్ఞానము కలుగునో దానినే వికృతిలేని ప్రకృత్యాదుల యొక్క మొదలగువానిచే చెప్పుచున్నాడు. లేదా బలము అనగా శరీర బలమే అయినప్పుడు వికృతి బలముతోనైననూ శరీర బలమును తెలిసికొని యుండుటచేసి ఇచ్చట సామాన్యముగా చెప్పబడినది. ముందు ముందు వికృతి ద్వారా ప్రాయముగా దోష ప్రమాణమును తెలిసికొనవచ్చుననుటం చేసి వికృతి బల త్రైవిధ్యము వలన దోష బల త్రైవిధ్యమునుమానింపబడును అని చెప్పబడినది.

ప్రకృతి పరీక్ష

95. తత్ర ప్రకృత్యాదీన్ భావానాను వ్యాభ్యాస్యాముః. తద్యథా-చక్ర-శోణిత ప్రకృతిమ్ చాలగ్ర్యాశయప్రకృతిమ్ మాతురాహరవిహారప్రకృతిమ్, మహా-భూతవిహారప్రకృతిం చ గర్భశరీరమపేక్ష్యతే. ఏతాని హి యేన యేన దోషేచాధికతమ్నైతేనానేనేన వా నమనుబధ్యంతే. తేన తేన దేషేణ గర్భోనుబధ్యతే. తతః సా సా దోషప్రకృతిరుచ్యతే మనుష్యాణాం గర్భాదీ-ప్రవృత్తా. తస్మాచ్ఛ్లేష్మలాః ప్రకృత్యా కేచిత్, పిత్తలాః కేచిత్. వాతలాః కేచిత్ సంస్కప్తాః కేచిత్, నమధాతవః ప్రకృత్యా కేచిత్ భవంతి తేషాం హి లక్షణాని వ్యాభ్యాస్యాముః

తాత్పర్యము : అందు ప్రకృతి మొదలైన భావములను వివరింతుము. గర్భశరీరము, చక్రశోణిత ప్రకృతిని, చాలగ్ర్యాశయ ప్రకృతిని మాత్ర ఆహార విహార ప్రకృతిని, మహాభూత ప్రకృతిని అపేక్షించి యుండును. (అనగా ఆయా భావములు గర్భస్థ శరీరమునందు ప్రకృతి యేర్పడుటకు తోడ్పడును అని భావము). ఇవియే ఒకటిగాని, ఎక్కువగానీ దోషముల ఆధిక్యతతో గూడియుండునో ఆయా దోషము లేదా దోషములతో గర్భము అనుబంధించి యుండును. అందుచే ఆయా దోష ప్రకృతి గర్భమునందు మొదట మనుష్యుల కుండునని చెప్పబడును. కావున వారు శ్లేష్మ మెక్కువగానున్న ప్రకృతి గలవారు కొందరు, పిత్తమెక్కువగా నున్నవారు కొందరు, వాతమెక్కువగా నున్నవారు కొందరు తెండేసి దోషములు ఎక్కు-

వగా నున్నవారు కొందరు సమదాతువులు (మూడును సమముగా) ఉన్నవారు కొందరు ఉందురు. వారి లక్షణములను చెప్పకొందుము.

ఆయుర్వేద దీపిక : ప్రకృతి యనగా స్వభావము. ఇవియే అనగా శుక్రాదులు. ఇచట శుక్రమునందు గాని, శోణితమునందు గాని ఎటువంటి దోషావస్థ యుండునో అటువంటి ప్రకృతియే గర్భమునందు కలుగును. మరియు శుక్రశోణితములు కలియు కాలమున (ఋత్వాది రూపకాలమున) యే దోషమధికముగా నుండునో అది గర్భమును ప్రభావితము చేయును. అట్లే గర్భాశయమునందున్న దోషము తల్లి ఆహార విహారములయందు ఆ కాలమున ఏ దోషమును కలిగించు స్వభావ ముండునో అదియును గర్భ శరీరమున ప్రకృతి యగును. ప్రకృతిని నిశ్చయించు ఈ కారణములయందు ఏది కారణాంతరములచే బలపడి బలవంతముగా నుండునో అదియే ప్రకృతిని చేయునది (ముఖ్యముగా కలుగజేయునది) అగును. కాలాదులు శుక్ర శోణితములనే ప్రభావితము చేసి ప్రకృతిని కల్పించునని తంత్రాంతరమున శుక్రశోణితముల వలననే ప్రకృతియొక్క ఉత్పత్తి చూచినది. గర్భాది ప్రవృత్తా అనగా గర్భము మొదట కలసినపుడు (గర్భోత్పత్తి సమయమున) ప్రవృత్తములు అని అర్థము. ఇచటను సమముగా మూడు దోషములు వృద్ధి చెందినపుడు గర్భోత్పత్తియే జరుగదని వికృత దోష ప్రకృతిని పేర్కొనక పోవుటవలన తెలియ వలెను. ప్రకృతి విచారములు సూత్ర స్థానముననే చెప్పబడినవి.

శ్లేష్మ ప్రకృతికల మనుజుని లక్షణములు

96. శ్లేష్మ హి స్నిగ్ధశ్లేష్మస్థుడు మురుసారసాస్త్రిమంద స్థిమితగురుశీతవిజ్జలాచ్ఛః తస్య స్నేహోచ్ఛ్లేష్మలాః స్నిగ్ధాః శ్లేష్మత్ శ్లేష్మాః, మృదుత్వాద్ దృష్టిసుఖసుకుమారావదాతగాత్రాః, మాధుర్యాత్ ప్రభూతశుక్రవ్యవాయూ-పత్యాః, సారత్వాత్ సారసంహతస్థిరశరీరాః, సాస్త్రిత్వాదుపచితపరిపూర్ణ-సర్పగాత్రాః, మస్తత్వాన్మస్తజేష్టాహారవ్యవహారాః, సైమిత్వాదశీఘ్రారమ్భకోభ-వికారాః, గురుత్వాత్ సారాదిష్టితావస్థితగతయః, తైత్వాదల్పజీర్ణత్వస్థానస్తావ-స్నేహదోషాః, విజ్జలత్వాత్ సుశ్లిష్టసారసన్నిభస్తనాతథాఽచ్యుత్వాత్ ప్రసన్న-దర్శనాననాః ప్రసన్నస్నిగ్ధవర్ణస్వరాశ్చభవన్తి. త ఏవం గుణయోగాద్ శ్లేష్మలా బాహుస్తో పసుద్విద్వాపస్త్రుజస్వినః శాంతా ఆయుష్మస్తశ్చ భవన్తి.

11 తాత్పర్యము : శ్లేష్మము స్నిగ్ధ - శ్లక్ష - మృదు - ఘృహ - సార - సాంద్ర - మంద - స్థిమిత - గురు - శీత - విజల - అచ్చ గుణములను కలిగి యుండును. శ్లేష్మాధిక్యము కలవారు శ్లేష్మము యొక్క స్నేహ గుణమువలన స్నిగ్ధమైన అంగములు కలిగియుందురు. శ్లక్షత్వము వలన శ్లక్ష్యంగములు- మృదుత్వము వలన చూచుటకు సుకుమారమై అందమైన శరీరము గలిగి, మృదుత్వత వలన అధిక శుక్రము కలిగి సంధోగ శక్తితోనూ ఎక్కువ సంతానము కలిగి, సారగుణము వలన సారముచే నిండిన స్థిరమైన శరీరము కలిగి, సాంద్రత్వము వలన మందమైన చేష్టలు, అహార విహారములు కలిగి స్థైర్యము వలన మెల్లగా రార్యములు చేయు వారుతక్కువగా దోషపడుచారు, తక్కువగా విరారములను పొందుచారు గురుత్వము వలన సార అధిష్టితస్థిరమైన గతి కలిగి శీతగుణమువలన అల్పమైన ఆకలి, దస్పి, సంతాపము, స్వేదము, దోషములు కలిగి (సేనిచే వాధపడక) విజ్ఞప్తత్వమువలన బాగుగా కలసియున్న సంధి బంధనములు కలవారు మరియు అచ్చత్వము (మంచి తనము) వలన స్రవన్నముగా కనిపించు ముఖము ప్రసన్నము, స్నిగ్ధము అయిన వర్ణము స్వరములను కలిగియు ఉండురు. శ్లేష్మాధిక్యము గలవారు, ఈ గుణములను కలిగియుండుటచేత బలవంతులు, ధనవంతులు, విద్యావంతులు, ఓజస్వులు కాంత స్వభావులు, అముష్మంతులునూ అయి ఉండురు.

అయుర్వేద దీపిక : మృదుత్వము జలముచే వచ్చినది. అందమైన శరీరము, మృదుత్వము వలననే వచ్చినది. అశీమశబ్దము, అరంభ, దోష, విరారము లన్నింటికీ వర్తించును. సారగతి కలవారు సమమసమృద్ధి జూరిపడరు. అధిష్టిత గతి కలవారు హస్తగా నలస్థి మోపి నడుచుదురు. అవస్థితగతి గలిగియుండుటచే నడచుట యందు చలనత్వము లేనివారౌదురు. చూచుటకు స్రవన్నమున ముఖము కలవారు ప్రసన్న దర్శనననులు. ధనవంతులుగా నుండుట యను స్వభావము ప్రకృతి స్వభావముచేతనే కలుగునని తెలియనగును.

పితృ ప్రకృతి గల మనుజుని లక్షణము

97. పితృముష్ణం తీక్షణం ద్రవం విశ్రమస్తుం కటుకం చ. తస్యోష్ణాత్ పితృభావస్తుష్ణానహో, ఉష్ణమథాః సుకుమారావదాత గాత్రాః, ప్రభూత పిష్టవ్యర్థ లిలపితరౌ ఉత్పిసాసావస్త్రః క్షిప్రవరీ పరిత ఛారిక్య దోషాః ప్రామో మృద్యుల్పకపిలకృత్సరోమరీశాః తైక్షణ్యే రీక్షణ్యూక్రూః తీక్షణ్యైః ప్రభూ

తాళస పానాః క్లేశానహిష్టవో, దన్తకూతాః; ద్రవత్వాత్ శిథిలమృదు సంధి మాంసాః ప్రభూత సృష్టస్వేద మూత్ర పురీషాశ్చ విస్రవ్యాత్ ప్రభూత పూతి వక్షః కక్షైస్యశిరఃశరీరగంధాః కట్టుష్టుత్వాదల్పకుక్రవ్యవాయాపత్వాః. త ఏవగుణయోగాత్ పిత్తలాః - మధ్యబలా, మధ్యాయుషో, మధ్యజ్ఞాన విజ్ఞాన విర్తోపకరణ వంతశ్చ భవన్తి.

తాత్పర్యము : పిత్తము ఉష్ణ తీక్షణ ద్రవ విస్రగుణములు అస్లు కటు రసములు కలిగియుండును. పిత్తాధిక్యత కలవారు పిత్తము మొక్క ఉష్ణగుణము వలన ఉష్ణమును సహించలేరు. ఉష్ణముఖమును కలిగి నుకుమారమైన సుందర శరీరము కలిగి, ఎక్కువ విప్లవ్యంగ తిల పిడకలు (మొటిమలు, పులిపికాయలు, మచ్చలు) కలిగి ఆకలిదస్పలు ఎక్కువగానుండి, త్వరగా జాటునెరయుట, బట్టతల (భాలిత్యము) దోషములు పెరుగుట కలిగి సాధారణముగా మృదువైన పరుచని కపిలవర్ణముగల మీసము, గడ్డములు, నీచరోమములు, తలపెండ్రుకలుగలవారై తీక్షణగుణమువలన తీక్షణరాక్రమము, తీక్షణమైన జుర్రాగ్ని, ఎక్కువగా అన్న పానములను సేవించువారై, బాధలను సహించలేక, మాటిమాటికి ఆహారమును సేవించుచూ, ద్రవత్వమువలన శిథిలమైన మృదువైన సంఘము మాంసము కలిగి, మూత్రపురీష స్వేదము లెక్కువగా ఉత్పత్తియగుచున్నవారై విప్లత్వమువలన ఎక్కువగా దుర్వాసనతో కూడి యున్న కక్ష (చంకలు), నోరు, లిరస్సు, శరీరము గలవారై కట్టుష్టుత్వమువలన అల్ప కుక్రము అల్పమైన సంఖ్యగళక్తి అల్ప సంతానములు కలిగియుండురు. పిత్తాధిక్యత గలవారు ఈ గుణములతో సుండుటచే మధ్య బలము, మధ్య ఆయుష్షు మధ్య జ్ఞాన విజ్ఞాన ధన ఉపకరణములను కలిగియుండురు.

అయుర్వేద్ధిద దీపిక : దండ కూతాః అనగా మాటిమాటికిని భక్షించు అలవాటు గలవారు. బహు (అధికము)గా తినుట ప్రభూత అశనత్వము అనబడును. ఎవరికి ఎక్కువ దుర్గంధము కక్ష మొసలగుచోట్ల పుండునో వారును (పిత్త ప్రకృతి గలవారు).

వాత ప్రకృతి గల మనుజుని లక్షణము

98. వాతస్తు చూషలముచలబహుస్ప్రశితపదపవిదాతస్య రౌక్ష్ణిద్వాతలా రూక్షే-
చూషల్పశరీరాః ప్రతీధిరూక్షైమపిన్న స క్తిజర్జరస్వరాః జాగరూకాశ్చ భవన్తి.

లఘుత్వాచ్చ లఘుచపలగతిచేష్టాహారాద్వాహారాః చలత్వాదనవస్థితనస్త్వశీ-
 భూహనోష్ణస్థిహృశిరస్కస్తపాణిపాదాః బహుత్వాత్పహుప్రలాపకణ్డరాశిరా-
 ప్రతానాః శీఘ్రత్వాత్శీఘ్రసమారంభః పోభవితారాః శీఘ్రత్రానరాగవిరాగాః
 శ్మతగ్రాహిణోఽల్యస్మృతయశ్చ, వైత్యాచీతానహిష్టవః, ప్రతతశీతకోద్యే-
 పకస్తమ్భాః-పారుష్యాత్పరుషకేశశ్మశ్మరోమనఖదళనవదనపాణిపాదాశ్లాః,
 వైశద్యాల్స్ఫుటితాన్ద్రావయవాః, నతతసంధిశబ్దగామినశ్చ భవంతి, త ఏవం
 గుణయోగాద్వాతలాః ప్రాయేణాల్పబలాశ్చాల్పాయుషశ్చాల్పానత్యాశ్చాల్ప-
 సాధనాశ్చాల్పధనాశ్చ భవంతి.

99. సంసర్గాల సంస్కృష్టలక్షణాః

తాత్పర్యము : వాతము రూక్ష-లఘు-చల-బహు-శీఘ్ర-శీత-పరుష-విశద
 గుణములను కలిగియుండును. వాతాధిక్యము గలవారు వాతము యొక్క రూక్ష
 గుణము వలన రూక్షము, కృశము, అల్పము అయిన శరీరముతో అత్యంత రూక్షము
 హీనము, నక్తము, జ్వరము అయిన కంఠస్వరము కలిగి యుండురు. ఎల్లప్పుడూ
 మేలుగానిదే యుండురు. లఘు గుణము వలన లఘు చపల గతి అట్టియే పనులు
 ఆచేవిధమైన ఆహార విహారములను కలిగియుండురు. చలత్వము వలన సంఘట-
 కన్ములు-భ్రాస్థానము (కనుదొమలు) దవడలు-పెదవులు-నాలుక-శిరస్సు-ధుజ-
 ములు-చేతులు-రాళ్ళు-ఇవి స్థిరముగా లేకయూ, బహుత్వము వలన కండరములు,
 సిరలు, ప్రతానములు ఇవి అధికముగా అడురుచును, శీఘ్రత్వము వలన శీఘ్రముగా
 పనులు చేయుట, శీఘ్రముగా పోభవరుట, శీఘ్రముగా వ్యాధిభులగుట ఈ లక్షణముల
 కలిగి ఆతస్మాత్తుగా భయపడును, రాగమును, ద్వేషమును వినబరచుచూ వినిన
 వెంటనే గ్రహించి దానిని ఎక్కువగా స్మరించు శక్తి లేకయూ, వైత్యము వలన
 శీతత్వమును సహించలేక ఎక్కువ శీతిజన్య రోగములు, కంపము, స్తంభనము
 (ఖిగునుగాని పోవుట) కలిగియూ పారుష్యము వలన కేశ శ్మశ్మ రోమ నఖ దంత
 వదన పాణి పాదములు-పరుషముగా నుండియూ విశదత్వము వలన పడుచునపుడు
 శరీరాంగములయందు స్ఫులింగము కలిగియుండురు. మిరియు వారు పడుచునపుడు
 సంఘటయందు శబ్దము వచ్చునుండును. ఈ గుణములు కలిగియున్నందున వాతా-
 ధిక్యము గలవారు సాధారణముగా అల్పమునైన బల-ఆయు-సంతాన-సాధన-ధనును
 లను కలిగియుండురు. ఈ దోషములు పెంచేసి కలసియున్నచో అయీ దోషముల
 లక్షణములు కలిగియుండును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ప్రతత అనగా ప్రసృత (అత్యంత); సన్నమనగా హీనము, సత్తమనగా అగి అగి వచ్చునది. జర్జరమనగా పగిలిన పాత్రచేయు ధ్వనితో సమానమైన ధ్వని - ఎప్పుడును నడుచునపుడు సంఘలయిండు శబ్దము వచ్చువారనగా సంఘలు విరుగుచున్నట్లు శబ్దము వచ్చువారు.

100. సర్వగుణ సముదిరాస్తు సమధాతవః ఇత్యేవం ప్రకృతితః పరీక్షేత.

తాత్పర్యము : ఈ చెప్పబడిన గుణము లన్నియు కలిగియున్నవారు సమధాతు ప్రకృతికల వారగుదురు. ఇట్లు ప్రకృతిద్వారా పరీక్ష చేయవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : సర్వగుణ సముదితః అనగా అన్ని ప్రకృతుల యందును చెప్పబడిన ప్రశస్త గుణములు కలిగియున్నవారు. వాగ్మతమున సమధాతు ప్రకృతి అన్నింటి యందును శ్రేష్ఠమని చెప్పబడినది. (సమధాతుః సమస్తాను శ్రేష్ఠా-వాగ్మని సూత్రస్థానము 1వ అధ్యాయము). ప్రశస్త గుణవంతుడు లేనట్లయినచో శ్రేష్ఠత్వమును ఉండదు. సమస్థితిలోనున్న దోషములు సమ ప్రభావము వలననే మంచి గుణములను కలుగజేయును. దోషములను (చెడు గుణములను) కలుగ జేయ వని తెలిసికొనవలెను.

వికృతి పరీక్ష

101. వికృతితశ్చేతి - వికృతిర్దుచ్ఛతే విరారః, తత్ర విరారం హేతుదోష-దూష్యప్రకృతి దేశరాలబలవిశేషైర్నిర్మితశ్చ పరీక్షేత, స హ్యస్తరేణ హేత్వా దీనాం బలవిశేషం వ్యాధిబలవిశేషోపలభ్యేః యస్య హి వ్యాధేర్దోషదూష్య ప్రకృతి దేశకాల బలసామ్యం భవతి తద్విపర్యయాచ్ఛాల్పబలః మధ్యబలస్తు దోషదూష్యాదీనామస్యతమ సామాన్యార్థే తు ల్లి మధ్యబలత్వాచ్ఛోపలభ్యతే.

తాత్పర్యము : వికృతి మూలముగా అనగా వికృతి విరారమనబడును. అందు విరారమును హేతు-దోష-దూష్య-ప్రకృతి - దేశ-రాల - బల విశేష లక్షణ ములచే పరీక్షింపవలెను. హేత్వాదులచే నేదోయొకటి బలముగా నున్నపుడు వ్యాధి బలముగా నుండదు. ఏ వ్యాధియొక్క దోష దూష్య ప్రకృతి దేశరాల బలములు సమానముగా నుండునో హేతులక్షణ బలమును ఎక్కువగా నుండునో అది బలవంత మైన వ్యాధి యగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : సామ్యముగా నుండు ననగా పరస్పరము సమాన గుణములు కలిగియుండును. మహచ్చ హేతు లింగమనుగా హేతువులు - లక్షణములును జలవంతములై ఎక్కువగను ఁండును. అన్యతమసామాన్యాల అనగా దోషాదులకు కొన్ని సామాన్యముగానుండి యుండుట అని అర్థము.

సార పరీక్ష

102. సారతశ్చేతి సారాణ్యై పురుషాశాం బలమానవిశేషానార్థమునదిశ్యంతే తద్యథా త్వగ్రక్తమాంస మేవోఽస్తి మజ్జా బుర్రసత్వాసేరి.

తాత్పర్యము : సారముద్వారా పరీక్షించుట యనునది - పురుషులకు ఎనిమిది విధములైన సారములు చెప్పబడినవి. ఆ ఎనిమిది విధములుగా పరీక్షించుట సార పరీక్షయగును. అవి ఏవనగా త్వర్యారము, రక్తసారము, మాంససారము, మేదోసారము, అస్థిసారము, మజ్జాసారము, బుర్రసారము మరియు సత్వసారము.

త్వర్యారము

103. తత్ర స్నిగ్ధశ్లక్షమృదుసూక్ష్మల్పగంధైర సుకుమారతోమా న ప్రభేద చ త్వరో త్వరారాణామ్ న సారతా సుఖ సౌభాగ్యైశ్వరోశ్యసంభోగ బుద్ధి విద్యాఽరోగ్య ప్రహర్షదాన్యాముష్యత్వం వాచస్తే.

తాత్పర్యము : అందు త్వర్యార పురుషులకు చర్యము స్నిగ్ధ - శ్లక్ష - మృదు - ప్రసన్న - సూక్ష్మ - అల్ప గంధమై సుకుమారమైన వెంట్రుకలు కలిగి కాంతితో హాడియుండును. ఈ సారము ఁండుట సుఖము, సౌభాగ్యము, బుర్రవ్యయము, సంభోగము (స్త్రీ సంభోగము), బుద్ధి, విద్య, ఆరోగ్యము, సంతోషము మరియు దీర్ఘాయువులకు సూచకము.

రక్తసారము

104. కర్ణాక్షిముఖ శిఖ్యానాస్తపాటిపాదతలసఖలలాటమేహగం చ స్నిగ్ధ రక్తవర్ణం శ్రమద్బాణిష్ట రక్తసారాణామ్. సా సారతా సుఖమువత్తాం మేదాం మనస్విత్వం బాహుమర్య మనరబలమల్లశసహిష్టుత్వ ముద్ధాసహిష్టుత్వం వాచస్తే.

తాత్పర్యము : రక్తసార పురుషులకు చెవులు, కండ్లు, నోరు, నాలుక, ముక్కు, పెదవులు, అరచేతులు, అరిరాళ్ళు, గోళ్ళు, మదురు, మేధ్రము - ఇవి స్పృగముగా రక్త వర్ణయు క్తమై శోభతోనూ, కాంతితోనూ కలిగి యుండును. రక్త సారము, సుఖము, గొప్పతనము, మేధస్సు, మనోశక్తి (మనస్వత్వము) సుకుమారత్వము, ఎక్కువ బలము లేకుండుట, స్త్రీశములను సహించలేకపోవుట, ఉష్ణత్వమును సహించలేకపోవుట - పీనికి సూచకము.

మాంససారము

105. శంఖలలాటకాశి గంధోహనుగ్రీవా స్కంధోదరకక్షవక్షఃపాణిపాద సప్తయః స్థిరగురుబుధమాంసోపచితాః మాంససారాణాం. సా సారతా క్షమాం ధృతిం ఆలొల్యం విర్తం విద్యాం సుఖమార్దవమారోగ్యం బలమాయుశ్చ దీర్ఘమాచక్షే.

తాత్పర్యము : మాంస సార పురుషులకు కణతలు, మదురు, కృతాటికా, కన్నులు, చెక్కిళ్ళు, గవదలు, మెడ, భుజములు, ఉదరము, చంకలు, ఎదురుకొమ్మలు, చేతులు, రాళ్ళు, నందులు - ఇవి పెద్దవియై స్థిరముగా, చూచుటకు శుభకరముగ మాంసముతో బిరిసిపై యుండును. ఈ మాంససారము దుర్బు, ధైర్యము, నీచమైన కోర్కెలు లేకుండుట, ధన సంపత్తి, విద్య, సుఖము, సరళత్వము, ఆరోగ్యము మరియు దీర్ఘాయువునకు సూచకము.

మేదోసారము

106. వర్ణస్వరనేత్ర కేశరోమనఖ దంతాప్త మూత్రపురీషేష విశేషతః ప్నేహో మేదఃసారాణామ్. సా సారతా విత్తైశ్చర్య సుఖోపభోగ ప్రదానాన్యార్థవం సుకుమారోపవారతాం వాచక్షే.

తాత్పర్యము : మేదోసార పురుషులకు వర్ణము, కంఠస్వరము, నేత్రములు, కేశములు, రోమములు, నఖములు, దంతములు, పెదవులు, మూత్ర పురీషములు సేవియందు స్పృగత్వము విశేషముగా నుండును. ఈ మేదో సారము ధనము, బుద్ధిత్వము, సుఖము, స్త్రీభోగము, దానగుణము, సరళత్వము, సుకుమారత్వము మరియు పేనాభావము పీనికి సూచకము.

అస్థిసారము

107. పార్శ్వగుల్ఫజాన్వరత్విజత్రుచియకశిరఃపర్వస్థూలాః స్థూలాస్థినఖదంతాశ్చ అస్థిసారాః, తే మహోత్సాహాః క్రియావస్తాః శ్లేశనహాః సారస్థిరశరీరాభవన్త్యాయుష్యంతశ్చ.

తాత్పర్యము : అస్థిసార పురుషులకు మడమలు, చీలమండలు, మోకాళ్లు, మోచేతులు, కంఠము, గడ్డము, శిరస్సు, అస్థిపర్వములు (వేళ్ళ కణుపులు) ఇవి స్థూలముగా నుండును. వీరికి ఎముకలు, సఖములు, దంతములునూ స్థూలముగా నుండును. వారు మహోత్సాహము కలిగి శ్లేశములను నహింసగలిగి దృఢమైన స్థిర శరీరమును కలిగియుండురు.

మజ్జాసారము

108. మృద్వక్ష్ణా బలవస్తాః స్నిగ్ధవర్ణస్వరాః స్థూలదీర్ఘవృత్తసంధయశ్చ మజ్జాసారాః, తే దీర్ఘాయుషో బలవస్తాః శ్రుతవిత్తవిజ్ఞానాపత్యసంమానభావాశ్చ భవన్తి.

తాత్పర్యము : మజ్జాసార పురుషులకు మృదువైన అంగములు, స్నిగ్ధమైన శరీరవర్ణము కంఠస్వరము, స్థూలము దీర్ఘములైన గుండ్రముగానూ పున్న సంఘటన గలిగియుండురు. వారు దీర్ఘాయువును కలిగినవారై బలవంతులు, శాస్త్రజ్ఞానము కలివారు, ధనవంతులు, విజ్ఞానవంతులు, సంతానవంతులు, గౌరవసీయులు నైయుండురు.

శుక్రసారము

109. సామ్యాః సామ్యప్రేక్షితాశ్చ ఊరపూర్ణలోచనా ఇవ ప్రహర్షబహుణాః స్నిగ్ధవృత్త సారసమసంహతశిఖరదళనాః ప్రసన్నస్నిగ్ధవర్ణస్వరాః త్రాణిష్టవో మహాస్పిచశ్చ శుక్రసారాః, తే శ్రీప్రియధోగాః బలవస్తాః సుభైశ్వర్యారోగ్య విత్తసంమానాపత్యభావాశ్చ భవన్తి.

తాత్పర్యము : శుక్రసారము గల పురుషులు-సామ్యులు సామ్యదృష్టి కలివారు పాలవంటి తెల్లని కన్నులు గలవారు, అతి సంతోషము గలవారు, స్నిగ్ధముగా గుండ్రవైన వంకరలు లేక సరిగా అమర్చబడిన (నిర్మించబడిన) అందమైన

పలువరున గలవారు, ప్రసన్నమును స్నిగ్ధమును అయిన శరీర వర్ణము కంఠ స్వరములు గలవారు, రాంతిమంతులు, పెద్ద పెద్ద పిరుదులు గలవారు అయివుండురు. వారు శ్రీలను ఇష్టముతో సంభోగించువారు, బలవంతులు సుఖ ఐశ్వర్య ఆరోగ్య ధనగౌరవ సంతానములను బడయు వారును అయివుండురు.

సత్వసారము

110. శృతిమంతో భక్తిమనః కృతజ్ఞాః ప్రాజ్ఞాః శుభయః మహాత్మాహః దక్షాః సమరవిక్రాంతయోధినః త్యక్తవిషాదాః సువ్యవస్థితగమ్భీరబుద్ధిచేష్టాః కళ్యాణాభినివేశినశ్చ సత్త్వసారాస్త్యేషాం స్వలక్షణైరేవగుణాః వ్యాఖ్యాతాః.

తాత్పర్యము : సత్త్వసార పురుషులు - స్మరణ శక్తి గలవారు, భక్తి గలవారు, కృతజ్ఞులు, తెలిసినవారు, శుచి గలవారు, గొప్ప ఉత్సాహము గలవారు, నేర్పు గలవారు, చైర్యవంతులు, సమరమున గొప్ప పరాక్రమముతో యుద్ధము చేయు వారు, విషాదము వదలినవారు, బాగుగా పద్ధతి ననుసరించి నడుచువారు, గంభీర మైన ఆలోచనలు, క్రియలు గలవారు. మంచికార్యములందే నిమగ్నమైనవారును అయి యుండురు. వారికి లక్షణముల వలెనే గుణములును వ్యాఖ్యానింపబడినవి.

సర్వ సార పురుష లక్షణము

111. తత్రసర్వసారైరుపేతాః పురుషాః భవన్త్యతిబలాః పరమగౌరవయుక్తాః శ్లేశనహః సర్వారమ్భేష్వాత్మానిజాతప్రత్యయాః కళ్యాణాభినివేశినః స్థిరసమాహితశరీరాః సుసమాహితగతయః సానునాదస్నిగ్ధగంభీరమహాస్వరాః సుతైశ్వర్యవిర్తోపభోగనంమానభాజో మన్దజరసో మన్దవికారాః ప్రాయస్తల్యగుణ విస్తీర్ణాపత్యాశ్చిరజీవినశ్చ.

తాత్పర్యము : అన్నిసారములతోనూ చూడియున్న పురుషులు - అతి బలవంతులు, పరమ సుఖజీవనులు, శ్లేశములను నహించువారు, అన్ని కార్యముల యందునూ, ఆత్మవిశ్వాసము కల్గియున్నవారు, మంచి పనుల యందు నిమగ్నమైన వారు, స్థిరమై సమముగా నిర్మింపబడిన శరీరము గలవారు బాగుగా పద్ధతి ప్రకారము నడచువారు, ప్రతిధ్వనితో కూడి స్నిగ్ధము గంభీరము గొప్పదీ అయిన కంఠస్వరము గలవారు, సుఖము, ఐశ్వర్యము, ధనము, ఉపభోగము, గౌరవములు గలవారు, నెమ్మదిగా ముసలితనము వచ్చువారు, తక్కువ రోగములు గలవారు (స్వల్పమైన

రోగములు గలవారు) సాధారణముగా తమ వంటి సంతానమునే బొందువారును, ఎక్కువ చాలము జీవించు వారును అయియుందురు.

112. అతో విపరీతాస్త్యసారాః.

తాత్పర్యము : ఈ గుణములకు (అన్ని సారములకును చెప్పిన గుణములకు) వ్యతిరేక గుణములున్నవారు అసార పురుషులు. (సారహీన పురుషులు).

113. మధ్యానాం మస్త్యైః సారవిశేషైః గుణవిశేషాః వ్యావ్యాతా భవన్తి.

తాత్పర్యము : మధ్యములకు మధ్యములైన సార విశేషములతో కూడిన గుణవిశేషములు చెప్పబడినవి.

114. ఇతి సానాన్యష్టౌపురుషాః బలవ్రమాణవిశేషజ్ఞానాస్త్వనదీప్తాని భవన్తి.

తాత్పర్యము : ఈ విధముగా పురుషులకుండు ఎనిమిది విధములైన సారములు, బలవ్రమాణ విశేషమును తెలిసికొనుటకు ఉపదేశింపబడినవి.

సార పరీక్ష యొక్క ఆవశ్యకత

115. కథం ను శరీరమాత్రదర్శనాదేవ భిషజ్ ముష్టిదయముపచితత్వాద్బలవాన యమల్పబలః కృశత్వాదయం మహాబలవాన్ మహాశరీరత్వాదయమల్పశరీరత్వాదల్పబల యతి. దృశ్యస్తే హ్యల్పశరీరః కృశస్తైవే బలవంతః తత్ర పిసీలికాభారహరణవత్ సిద్ధః అతశ్చ సారతః పరీక్షేత ఇత్యుక్తమ్.

తాత్పర్యము : శరీరమునే చూచుట వలన మాత్రమే వైద్యుడు-ఇతడు బలిసియుండుటచే బలవంతుడు. ఇతడు కృశించి యుండుటచే తక్కువ బలము కలవాడు. పెద్ద శరీరము కలిగి యుండుటచే తక్కువ బలము కలిగినవాడు - అని మోసపోవు నవకాశము గలదు. అల్ప శరీరము, కృశత్వము కలిగిన కొందరు బలవంతులను చూచుచున్నాముగదా! అని చీమలు బరువును తీసికొనిపోవుట వలన తెలియుచున్నది. అందువలననూ సారము ద్వారా పరీక్ష చేయవలెనని చెప్పబడినది.

ఆయుర్వేద దీపిక : సారమనగా విశుద్ధతరమైన ధాతువు అని యర్థము. సప్రభా ఇవ అనగా కాంతియుక్తమైన చర్మము. ఇది త్వత్సార పురుషులకిని యర్థము. సా సారతా-అనుటచే ఈ లక్షణములున్న సారము ఏమి చేయునో చెప్పుచున్నాడు. ఇటులనే సాసారతాయను శబ్దమున్న చోట్ల అన్వయించుకొనవలెను. శ్రీమత్ - అనగా శోభతో కూడినది. అరత్ని యనగా కఢోజికా - మోచేయి, శిఖర

దశనము లనగా అందమైన పలువరున. శ్రీప్రియ ఉపథోగులు అనగా ప్రియమైన శ్రీలతో సంధోగించువారు. సమరమున పరాక్రమించి యుద్ధము చేయువారు- సమర క్రాంతవియోధులు. స్వస్థితులనగా పరులపై నాధారపడనివారు. తుల్యగుణ విస్తీర్ణపత్యులనగా తమవంటి సంతానమును పొందువారు. స్రాయ శబ్దము నుపయోగించుటచే నిదీ నియమము కాదని గ్రహింపవలెను. మధ్యములకు అనగా స్వల్పసారము గల వారికి. మధ్యములైన సార విశేషములచే అనగా అక్కడ సంభవించు సారము లతో కూడియున్న సారగుణములతో అని యర్థము. ఉపచితత్వము వలన అనగా స్థూలముగా (లావుగా) నుండుట వలన. మహా శరీరత్వాత్ అనగా అతి ప్రమాణ ములొనున్న శరీరము కలిగి యుండుట వలన. చీమలు భారమును తీసికొని పోవు నట్లు అనగా అతి చిన్నదిమైన చీమలెట్లు సారయుక్తమైన శరీరమును కలిగియుండి తమకంటె చిక్కువ భారమును తీసికొని వెళ్ళుచున్నదో అట్లే (కొందరు) అల్పము, కృశమూ అయిన శరీరము గలవారును అని అర్థము.

సంహానన పరీక్ష శ్లో

116. సంహాననతశ్చేతి, సంహాననం సంఘాతః సంయోజనమిత్యేకోఽర్థః. తత్ర సమసువిభక్తాస్థినుబద్ధసస్థినునివిష్టమాంసకోటితం సుసంహతం శరీర-మిత్యవ్యతే తత్ర సుసంహతశరీరాః పురుషాః బలవంతో విపర్యయేజాల్ప-బలాః మధ్యత్వాత్ సంహాననస్య మధ్యబలా భవన్తి.

తాత్పర్యము : సంహాననము-ద్వారా కూడా (పరీక్షింపవలెను) అనుట- సంహాననము, సంహతి, సంయోజనము అనునవి ఒకే అర్థము నిచ్చునని సమముగా బాగుగా విభజింపబడిన అస్థులు, సంధులు, బాగుగా అమర్చబడిన మాంస రక్తములు గల శరీరము బాగా సంహతమైన (నిర్మింపబడిన) శరీరమనబడును. అందు బాగుగా నిర్మింపబడిన శరీరము కలవారు బలవంతముగా నుందురు. తద్వ్యతిరేకముగా నిర్మితమైన శరీరము గలవారు అల్ప బలము కలిగి యుందురు. మధ్య సంహాననము గల వారు మధ్యమ బలరై యుందురు.

ఆయుర్వేద దీపిక : సంహతి అనగా గట్టిగా (దగ్గరగా) బంధింపబడిన అని యర్థము.

ప్రమాణ పరీక్ష

117. ప్రమాణతశ్చేతి శరీరప్రమాణం పునర్యథాస్వేనాల్లలిప్రమాణేనోపదేక్ష్యతే, ఉత్సేదవిస్తారాయాఽైర్యథాక్రమమ్. తత్ర పాచౌ చత్వారిషట్ చతుర్థకాల్లలాని, జష్టేత్సష్టాదకాల్లలే, షోడశాల్లలపరిక్షేపే చ, జానునీ చతురల్లలే, షోడశాల్లలపరిక్షేపే త్రింశదల్లలపరిక్షేపావష్టదశాంబ్లలాపూరూ, షడల్లలదీప్తౌ వృషణావష్టాల్లలపరిణాహౌ, శేఫః షడంబ్లలదీర్థం పంచాల్లలపరిణాహం ద్వాదశాల్లలపరిణాహాభగః, షోడశాల్లలవిస్తారా కటిదశాల్లలం బస్తిశిరః, దశాల్లల విస్తారం ద్వాదశాల్లలముదరమ్, దశాల్లల విస్థితే ద్వాదశాల్లలాయామే పార్శ్వే, ద్వాదశాల్లలం స్తనాద్దరమ్, ద్వ్యల్లలం స్తనపర్యంతమ్, చతుర్వింశత్యల్లలవికాలం ద్వాదశాల్లలముత్సేథమురః, ద్వ్యల్లలంహృదయం, అష్టాంగులౌ స్కంధౌ, షడల్లలౌ అంశౌ, షోడశాల్లలౌ ప్రణాహౌ, పంచాదశాంబ్లలౌ ప్రపాణీ, హస్తౌ ద్వాదశాల్లలౌ, కజివష్టాల్లలౌ, త్రికం ద్వాదశాల్లలౌ త్సేథమ్, అష్టాదశాల్లలౌ త్సేథమ్పృష్ఠం, చతురల్లలౌ త్సేథా, ద్వావింశత్యల్లలపరిణాహాశిరోధారా, ద్వాదశాల్లలౌ త్సేథం చతుర్వింశత్యల్లలపరిణాహమాననమ్, పంచాల్లలమాన్యమ్. చిరుకౌశ్యకర్ణాక్షిమధ్యనాసికాలలాటం-చతురల్లలమ్., షోడశాల్లలౌ త్సేథంద్వాత్రింశదల్లల పరిణాహంశిరఃఇతివృథ-త్వేనాజ్ఞావయవానాం మానము క్తమ్. కేవలా పునః శరీరమల్లలీపర్వాణిచతురశీతిః తదాయమీవిస్తారసమం సముచ్యతే. తత్రాయుర్బలమౌజః సుఖమైశ్వర్యం విక్రమిష్టాశ్చారే భావా భవన్త్యాయతాః ప్రమాణవతి శరీరేః విపర్యస్త్యతో హీనేఽధికే వా.

తాత్పర్యము : ప్రమాణము ద్వారానూ (పరీక్షింపవలెను) అనుట శరీర ప్రమాణమును వ్యక్తియొక్క తన అంగుళి ప్రమాణమున ఎత్తు, వెడల్పు, మట్టు కొలతలను యథాక్రమముగా ఉపదేశింపబడుచున్నది.

అవయవము	ఎత్తు (పౌడవు)	వెడల్పు	చుట్టుకొలత
పౌడము	4 అంగుళములు	6 అంగుళములు	14 అంగుళములు
జంఘ (కిందీ కాలు)	18 "	—	16 "
జాను (మోకాలు)	4 "	—	16 "
డిగు (తొడ)	18 "	—	30 "
వృషణములు	6 "	—	8 "
మేఘ్రము	6 "	—	5 "
భగము	—	12 "	—
కటీ ప్రదేశము (నడుము)	—	16 "	—
ప స్త్రీశిరస్సు	—	10 "	—
ఉదరము (పొట్ట)	—	10 "	12 "
ప్రక్కలు	—	10 "	12 "
స్తనముల మధ్యభాగము	—	10 "	12 "
స్తన చర్యంతము (నల్లని భాగము)	—	—	2 "
కొమ్ము	12 "	24 "	—
హృదయము	—	2 "	—
భుజిములు	—	—	8 "
అంగుళ ఫలకము	6 "	—	—
ప్రవాహపులు (భుజిముల నుండి మోచేతి వరకు)	16 "	—	—
ప్రవాహి (మోచేతి నుండి మణికట్టు వరకు)	15 "	—	—
చేయి	12 "	—	—
చంకలు	—	8 "	—
త్రికము	12 "	—	—
వీపు	18 "	—	—
మెడ	4 "	—	22 "
ముఖము	12 "	—	24 "
నోరు	—	5 "	—
శిరస్సు	16 "	—	32 "

ఈ విధముగా విడివిడిగా శరీరావయవముల ప్రమాణము చెప్పబడినది. శరీర మొత్తము అంగుళే పర్వముల లెక్కన 84 (ఎనుబది నాలుగు) అంగుళముల ఎత్తు వుండును. పై చెప్పబడినట్లు మెడల్పు, చుట్టు కొలతలు వున్న శరీరము నమశరీరము అనబడును. నమ శరీరులకు ఆముష్టు, బలము, ఓజస్సు, సుఖము, ఐశ్వర్యము, ధనము మరియు ఇతరమైన భావములన్నియు ఇష్టమైనవి కలుగును. ఇంతకంటె తక్కువ లేదా ఎక్కువ ప్రమాణమున్న వారికి తద్వలెనేక ఫలితములు కలుగును.

ఆయుర్వేద దీపిక : అంగావయవములకు ఉండవలసిన ప్రశస్తమైన ప్రమాణము చెప్పబడినది. పాదముల ఎత్తు నాలుగు అంగుళములు, మెడల్పు 6 అంగుళములు, పొడవు 14 అంగుళములు అనునది యధాక్రమము. జంభ యనగా మోకాలి క్రింద నుండునది. పరిశీలననగా చుట్టుకొలత. జానువనగా జంభకు ఊరువునకు నంది భాగము. దాని చుట్టు కొలతయూ చెప్పబడినది. ఈ కొలత జాను మధ్యభాగమున నుండును. అందుచేత నమ పరీడాహమనునది జంభ మొదలైన వానికి మధ్య భాగముననే యుండును. కటియొక్క ఎత్తు చెప్పబడలేదు. దానియొక్క ఎత్తు ఊరు అంతరాధి నంది భాగము అగుటవలన విడిగా కనిపించదు. ప్రభావం వనగా అంశము నుండి వెనుక మోచేయి (శిరోజము) వరకు ఉన్న భాగము. ప్రపాణి కఫోజమునకు క్రిందది. త్రికమనగా గుదాస్థినుండి కటి కపాలము పైభాగము వరకు. గర్భము, పెదవి, చెవులు, కన్ను మధ్యభాగము, ముక్కు, లలాటము ఇవి ఒక్కొక్కటి నాలుగేసి అంగుళములుండును. శిరస్సు ఆరు అంగుళములు. శిరస్సు ఎత్తు అనునది మెడ వెనుక పై భాగము పైన అని తెలియవలెను. నేవలము అనగా పాదతలము నుండి శిరస్సువరకు ఎనుబది నాలుగు అంగుళముల ఎత్తు వుండునని తెలియవలెను. ఇట్లు శరీరము యొక్క పొడవు ప్రతి వ్యక్తికి తన హస్తముతో మూడున్నర హస్తములు వుండును. ఈ సందర్భమున ప్రతియొక్క అవయవము యొక్క ఎత్తును కలిపిన అది ఎనుబది నాలుగు అంగుళముల కంటె అధికముగా నున్నచో అది అవయవములు ఒకదానితో నొకటి ప్రవేశించి యుండుట వలన అని తెలియవలెను. అందుచే ప్రతి అవయవము యొక్క ఎత్తును కలువగా వచ్చినది ఎనుబది నాలుగు అంగుళములు రాదు రాని మొత్తము శరీరము (పాదతలము నుండి శిరస్సు పై భాగము వరకు) ఈ కొలత యుండును. అందు పాదములు నాలుగు అంగుళములు, జంభములు పదునెనిమిది జానువులు నాలుగు, ఊరువులు పదునెనిమిది, పృష్ఠము పదునెనిమిది, మెడ నాలుగు, శిరస్సు ఆరు ఈ విధముగా అన్నియును

కలిపి (4+18+4+18+18+4+6=72) ఎనుబది నాలుగు అంగుళములగును (ఇక్కడ లెక్కనరిగా లేదు). సుశృతుని ప్రమాణమునకు ఇక్కడ విరుద్ధముగా నున్నది. ఈ పై రుద్యము అంగుళ ప్రమాణ భేదమున అని సరిపెట్టుకొనవలెను. సుశృతమున నూట ఇరువది అంగుళములుగా పురుషుని ప్రమాణము చెప్పబడినది. అందుచే ఆ గ్రంథమున ఉద్దేశించిన అంగుళమానమే తక్కువయని తెలియవలెను. ఆయామ విస్తార సమమనగా ప్రతి అవయవమునకు యథోక్త ఆయామ విస్తార ప్రమాణము ఉండుట లేదా ఆయామముననున్న ఎనుబది నాలుగు అంగుళముల కొలత విస్తరింపజేసిన బాహుపులంత పొడవు వున్నచో అప్పుడది ఆయామ విస్తార సమ మగును. తత్రాయుర్వల.... అనుటలో తత్రయనగా యథోక్త ప్రమాణములోనున్న శరీరము అని తెలియచగును. హీనమనగా సీనప్రమాణమున. ఇట్లే అధికమనగా అధిక ప్రమాణమున అని అర్థము.

సాత్యుక్త పరీక్ష

118. సాత్యుత్తశ్చేతి-సాత్యుం నామ తద్యత్సాత్యుత్తేనోపసేవ్యహాసముపరేతే, తత్ర యే యృతక్షీరతైలహంసరససాత్యుః సర్వరససాత్యుశ్చ తే బలవన్తః శ్లేశసహః చిరజీవినశ్శభవన్తిః యాక్షసాత్యుః—పునరేతరససాత్యుశ్చ యే, తే ప్రాయేబాల్యబలాః, శ్లేశసహః అల్పాయుషోఽల్పసాధనాశ్చ భవన్తి. వ్యామిశ్రసాత్యుస్తు యే తే మధ్యబలాః సాత్యునిమిత్తతో భవన్తి.

తాత్పర్యము : సాత్యుము ద్వారాచూడా (పరీక్షింపవలెను) అనుట— సాత్యుమనగా ఏ పదార్థమును ఎల్లప్పుడూ సేవించుట వలన (అలవాటుగా తీసు కొనుట వలన) అనుకూలముగ నుండుట. అందు ఎవరు యృత క్షీర మాంస రస ములు సాత్యుముగా కలిగియుండురో, అన్ని రసములను సాత్యుములుగనూ కలిగి యుండురో వారు బలవంతులు. శ్లేశములను సహించువారు ఎక్కువ కాలము జీవించు వారును అగుదురు. యాక్ష పదార్థములు సాత్యుముగా కలవారు, ఒకే రసము సాత్యుముగా కలవారు సాధారణముగా అల్పబలము కలిగి అల్ప శ్లేశ సహత్వము కలిగి అల్పమైన ఆయుష్షు అల్పమైన సాధనములను కలిగి యుండురు. మిశ్రమ సాత్యుము గలవారు మధ్యమ బలరై యుండురు.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇవట సాత్యు శబ్దముచే ఓకసాత్యుము (అల వాటు)ను తీసికొనవలెను— ప్రకృతి సాత్యుదులను భేషజ పరీక్ష ద్వారానే పరీక్షించుట

వలన. అల్పసాధనము అనగా అల్ప భేషజము. ఒకే రసము సాత్వ్యముగా నున్న వారికి మిగిలిన ఐదురసములు అసాత్వ్యములగుటచే అపథ్యములని భావము.

సత్త్వ పరీక్ష

119. సత్త్వతశ్చేతి-సత్త్వముచ్యతే మనః.తచ్ఛరీరస్య తస్త్రికమాత్మసంయోగాత్, తత్త్రివిధం బలభేదేన ప్రవరం మధ్యమం అవరంచేతి.అతశ్చ ప్రవరమధ్యావరసత్వా భవన్తి పురుషాః;తత్ర ప్రవరసత్వానత్వపారాస్తే సారేషాపదిష్టాః; స్వల్పశరీరాహ్యపి తే నిజాగస్తునిమిత్తాస్తు మహతీష్యపి పీచాన్యవ్యథా దృశ్యస్తే సత్త్వగుణపై శేష్యాః;మధ్యసత్త్వాన్యవరానాత్మన్యవనిధాయ సంస్తమ్యుయన్తాత్మానం పరైర్వాఽపినం స్తభ్యస్తే.హీనసత్త్వాస్తు నాత్మనాపి పరైః సత్త్వబలం ప్రతిశక్త్యస్తే ఉపస్తమ్యుయితుమ్ మహాశరీరాహ్యపి తే స్వల్పానామపి వేదనానామనహా దృశ్యస్తే,నన్నిహితభయశోకరోభమాహమానా,రౌద్రభైరవదృష్టబీభత్సవికృతసంకథాన్యపి చ పశుపురుషమాంసశోడితాని చావేక్ష్య విషాదపై వర్త్యమూర్ఛన్యాదభ్రమప్రసతనానామన్యతమమాపువ స్త్యభవా మరణ మితి.

తాత్పర్యము : సత్త్వము ద్వానానా (పరీక్షింపవలెను) అనుట-మనస్సు సత్త్వ మనబడును. అది అత్మ సంయోగము వలన శరీర తంత్రకమగును. సత్త్వము బలభేదము వలన మూడు విధములు— ప్రవరము-మధ్యము-అవరము. అందువలననే ప్రవర మధ్య అవరసత్త్వములు గల పురుషులుందురు. అందు ప్రవర సత్త్వము గలవారు సారములందు చెప్పబడిన సత్త్వసారము కలవారూ స్వల్ప శరీరులై యుండియు వారు నిజాగంతు కారణములచే కల్గిన పెద్ద పెద్ద బాధలయందు కూడి సత్త్వ గుణ విశేషము వలన బాధను కనపరచరు. మధ్యసత్త్వము గలవారు ఇతరులను అనరాగా చేసికొని తమసుతాము ఆధారముగా చేసుకొని యుందురు. లేదా ఇతరుల నుండి అభయమును పొంది ఆపై ప్రవర్తింతురు. హీనసత్త్వము గలవారు మాత్రము తమసుతాము అవలంబనము చేసికొనక ఇతరుల నాధారముగా దీనుకొనకయూ ప్రవర్తింతురు. వీరు గొప్ప శరీరము కలిగియుండియూ చిన్న చిన్న బాధలను కూడా ఓర్వలేరు. ఎప్పుడునూ భయ శోక రోభముతోకూడి రౌద్ర భైరవ ద్వేషపూరిత బీభత్స వికృత కథలను వినుటయందును, పశు పురుష మాంస రక్తములను జూచి విషాదము, పాలిపోవుట, మూర్ఛా, ఉన్మాద, భ్రమ (కండ్లు

తిరుగుట), క్రిందపడుట, పీనిలో నేవోయిర దానికి గురియగుదురు లేదా మరణింతురు.

ఆయుర్వేద దీపిక : తంత్రకము అనగా ప్రేరేపించునది, ఆధారభూత మైనదీయును వారిని గురించి సారములందు చెప్పబడినది. అనగా ఎవ్వరైతే సత్త్వ సార పురుష లక్షణములను కలిగియుందురో వారే ప్రవరసత్త్వము అని తెలిసికొన వలెను. సత్త్వగుణ విశేషము వలన అనగా సత్త్వగుణముచే అణచబడిన వేదనా విచారము వలన వ్యధితులు రానివారుగా అగుపింతురు (బాధపడుచున్నట్లు కన్పిం పరు) అని యర్థము. ఇతరులను తమయందుంచుకొని అనగా వేదనను భరించు ఇతరులను చూచి “ఇరడు వేదనలను సహించువాడై నచో నేనునూ వేదనలను సహింపగలను” అని తలచి వేదనలను సహించును అని అర్థము.

అహారశక్తి పరీక్ష

120. అహారశక్తితశ్చేతి-అహారశక్తి రభ్యవహరణశక్త్యాజరణశక్త్యా చ సరీష్యై-
బలాయుషిహ్యోరాయతై.

తాత్పర్యము : అహార శక్తిని చూడ పరీక్షింపవలెను. అహారశక్తిని భుజించు శక్తివలన, జీర్ణింప జేసుకొను శక్తివలననూ సరీక్షింపవలెను. బలము, ఆయుష్షు అనునవి అహారము పైననే ఆధారపడియున్నవి (బలము, ఆయుష్షులకు అహారమే కారణము).

ఆయుర్వేద దీపిక : జీర్ణింపజేసుకొను శక్తివలననూ అను వచనము చేత ఎవడు ఎక్కువగా తినియూ జీర్ణింప జేసుకొనగలుగునో అతడు అహార శక్తి మంతుడని చెప్పబడును. ఎక్కువగా తీని జీర్ణింపజేసుకొనలేని వాడు అహార శక్తి యుడుడు కాడు.

వ్యాయామ శక్తి పరీక్ష

121. వ్యాయామశక్తితశ్చేతి. వ్యాయామశక్తిరపి కర్మశక్త్యా పరీష్యై. కర్మశక్త్యా హ్యనుమీయతే బలత్త్రైవిధ్యమ్.

తాత్పర్యము : వ్యాయామ శక్తి ద్వారాచూడ పరీక్షించుట—వ్యాయామ శక్తిని చూడ కర్మశక్తి (పనులు చేయు శక్తి) వలన పరీక్షింపవలెను. కర్మశక్తి

వలననే మూడు విధములైన బలమును (ప్రవర, మధ్య, ఆపరబలమును) తెలిసి కొనవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : కర్మ (సని) అనిగా భారమును మోయుట మొదలైనవి పనిచేయుటయందు శక్తి కర్మశక్తి.

వయఃపరీక్ష

122. వయస్త్వేతి రాలప్రమాణవిశేషా వీక్షితే సి శరీరావస్థా వయోఽభిధీయతే. తద్వయా యథాస్థులభేదేన త్రివిధమ్ బాలం, మధ్యం, జీర్ణమితి. తత్ర బాలమపరిసక్త్యధాతుసుజాతవ్యంజనం మికుమారస్సల్లేశసహసంసార్థబలం శ్లేష్మధాతుప్రాయమాశోడషవర్షం, విప్రసూనధాతుగుణం పునః ప్రాయేణ నావస్థితనత్వమాత్రింశద్వర్షాదుపదిష్టమః మధ్యం పునః సమర్థగత-బలవీర్యపౌరుషమక్రమగ్రహణధారణస్మరణ వచనవిజ్ఞానసర్వధాతుగుణం బలస్థితనువస్థితనత్వమావీర్యమాణధాతుగుణం పితృధాతుప్రాయమాషష్టి వర్షముపదిష్టం; అతః పరం పీయూషానధాత్విన్ప్రియబలవీర్యపౌరుషసరా-క్రమగ్రహణధారణస్మరణవచనవిజ్ఞానం శ్రుశ్యసూసధాతుగుణం పౌరుషధాతు-ప్రాయం క్రమేణ జీర్ణమువ్యతే వర్షశరాస్తమే. వర్షశతం ఐదు ఆయుషః ప్రమాణమస్మిన్ తాలేనన్తి చ పునరభికోనవర్షశతతేననోఽపి మనుష్యాః; తేషాంవికృతివర్త్యైః స్రవ్యర్యాదిబలవిశేషైః ఆయుషో లక్షణతశ్చ ప్రమాణముపలభ్య వయసః త్రిత్వంవిభజేత్.

తాత్పర్యము : వయస్సు ద్వారానూ పరీక్షింపవలెను. రాలప్రమాణ విశేషమునపేక్షించియుండు శరీరావస్థను వయస్సు అని పేర్కొందురు. ఆ వయస్సు స్థూలముగా బాల్యము, మధ్యము, జీర్ణము (వృద్ధాప్యము) అను మూడు అవస్థలుగా విభజింపబడినది. అందు ఆపరిసక్త్యమైన ధాతువులు. పురుష/స్త్రీ లక్షణములు పూర్తిగా బయల్పడకుండుట, క్లేశములను తట్టుకొనలేక యుండుట, బలము సంపూర్ణముగా లేకుండుట, శ్లేష్మధాతువధికముగా నుండుట వలన పదునారు సంవత్సరముల వరకు ఉన్న వయస్సు బాల్యావస్థ యనబడును. ధాతువు లింతనూ పెరుగుదునే యుండుట చేసి సాధారణముగా అస్థిరమైననత్వము కలిగి యుండుట వలననూ పుచ్చది సంవత్సరముల వరకు ఉన్న వయస్సును కూడా బాల్యావస్థయనియే చెప్పబడినది. సమముగా ఉన్నదిగా బలము, వీర్యము, పౌరుషము, సరాక్రమము,

గ్రహణశక్తి, ధారణశక్తి, స్మరణశక్తి, వచనశక్తి, విజ్ఞానము, అన్ని ధాతువుల గుణములు స్థిరత్వము పొందిన సత్త్వము, క్షీణింపని ధాతుగుణము, పితృ ధాతువు ఎక్కువగా నుండుట - ఈ లక్షణముల వలన అరువది సంవత్సరముల వరకును (ముప్పదినుండి అరువది సంవత్సరముల వరకును) ఉన్న వయస్సు మధ్య వయస్సు (మధ్యమావస్థ) యనబడును. ఆ పైన క్షీణించుచున్న ధాతువులు, ఇంద్రియములు, బలము, వీర్యము, హారుష్యము, సరాక్రమము, గ్రహణశక్తి, ధారణశక్తి, స్మరణశక్తి, వచనశక్తి, విజ్ఞానము, తప్పిపోవుచున్న ధాతుగుణములు, వాయు ధాతువు ఎక్కువగా నుండుట - ఈ లక్షణముల వలన క్రమముగా నూరు సంవత్సరముల వరకును జీర్ణావస్థ యనబడును. ఆ కాలమున ఆయుః ప్రమాణము నూరు సంవత్సరములు. కొందరు మరల నూరు సంవత్సరముల కంటె ఎక్కువ లేదా తక్కువ సంవత్సరములు జీవింపబోరును ఉన్నారు. అట్టి మనుషాలకు విచారము శేక స్రవకృతి మొదలైన బల విశేషములచే నుండు ఆయుష్షు యొక్క లక్షణముల ద్వారా దాని ప్రమాణమును తీసికొని వయస్సును మూడు భాగములుగా విభజింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : వయస్సు యొక్క స్వరూపము చెప్పబడినది. కాలప్రమాణ విశేషము అక్షీణించునది అనగా కాలము యొక్క ప్రమాణ (కొలత) విశేషము చేత కలసి యుండుటచే కలుగును అని అర్థము. స్థూలముగా అనుట వలన బాల్యావస్థయందు బాల, బాలతర మొదలైన అవస్థా భేదము వలన మూడు కంటె ఎక్కువ అవస్థలుండునని చూపుచున్నాడు. బాల్యము రెండు విధములు - సదునారు సంవత్సరముల వరకును అపరిపక్వ ధాతు స్థితి. రెండవది వృద్ధి నొందు స్థితి. ఇది ముప్పది సంవత్సరముల వరకును ఉండును. ఈ రెండు బాల్యావస్థ భేదములు ఉపయుక్తములే యని తత్ర....అనుట ద్వారా చెప్పుచున్నాడు. సదునారు సంవత్సరముల బాలిని, అల్పములు, మృదువులు అయిన భేషజములచే ఉపచరింపవలెనని శాస్త్రమున చెప్పబడి యున్నది. అటుపైన (ముప్పది సంవత్సరముల వరకు) బాలయైననూ అల్ప భేషజముచే ఉపచారము చేయనక్కరలేదు. క్రమముగా అనగా ఒక్కసారిగా రాకుండా అరువది సంవత్సరములకు పైన ధాతు పులకు హాని కలుగునని చూపుచున్నాడు. ఈ కాలమున అనగా కలియుగమందు నూరు సంవత్సరముల కంటె ఎక్కువ జీవింపి వారికి వయస్సు మూడు విధములుగా చెల్లు విభజింపవలెనని “తేషాం ఏకృతి వృత్త్యః” అనుట ద్వారా చెప్పబడినది.

వికృతి వర్జ్యః (వర్జ్యమ్) అనగా వికృతి (విచారము) వదలి. ప్రకృతి మొదలైన దశవిధ పరీక్ష్య విషయములు ఇచటనే చెప్పబడినవి. అందువలన ప్రకృతిసారమే మొదలైనవాని బల విశేషములచేత ప్రవర అవర మధ్యమని యూహగా భేదింపబడినవై న అప్రకృత్యాదులవలన మరల ప్రవర అవర మధ్యమముగా విభజింపబడిన అయుష్షు యొక్క ప్రమాణమును గ్రహించి, బాల్య, మధ్య, జీర్ణావస్థలుగా విభజింప వలెను. వీనివలన ఎవరికి ఉత్తమమైన బలము కల స్తేష్ఠ ప్రకృతి లేదా సమప్రకృతి గలవానికి దీర్ఘాయువు కలుగును. పీన బలమనునది ప్రకృతి బల పీనముగా నుండుటవలన జరుగును. ఇట్లే సారము మొదలగు వానియందును తెలిసికొనవలెను. ఇట్లు వయస్సు ప్రకృతి మొదలైనవి సర్వోత్తమముగా నున్నవారు (బలవంశముగా నున్నవారు) నూరు సంవత్సరములకంటె ఎక్కువగా జీవింతురు. అందుచే వారికి నూరకంటె ఇరువది సంవత్సరములు ఎక్కువ అయుష్షు కలిగినపుడు పూర్వము చెప్పబడిన విభజన విధి ననుసరించి ముప్పది ఆరు సంవత్సరముల వరకు బాలురనియు, చెబ్బది రెండు సంవత్సరముల వరకు మధ్య వయస్కులనియు, ఆ పైన వృద్ధులనియు. విలపింపబడుదురు. ఎవరికి ప్రకృత్యాదులు మధ్యమ బలము కలిగియుండునో వారికి ఆయుః ప్రమాణము ఎనుబది సంవత్సరములుండును. అట్టివారు ఇరువదిమైదు సంవత్సరములవరకు బాలురు అనియు, వీరిది సంవత్సరములవారు మధ్య వయస్కులనియు, అటుపైన వృద్ధులుగానూ విభజింపవలెను. అయుష్షు యొక్క లక్షణముల చేత అనుబంధవలన అనుష్ఠాన కేవలము ప్రకృత్యాదుల బలముచేతనే గాకుండా శరీరమువందున్న ఆయుర్లక్షణముచేత చూడ వయస్సును నిర్ణయించి, అందు బాల్యావస్థలను విభజించవలెను. ఎవరికి ఇరువది సంవత్సరములు మొదలైన తక్కువ అయుష్షు ఉండునని అనుమానింపబడుదురో వారికి వయోవిభజన యుండదు. వారు మధ్యావస్థ ప్రాప్తించకముందే మరణింతురు.

123. ఏవం ప్రకృత్యాదీనాం వికృతి వర్జ్యానాం భావానాం ప్రవరమధ్యావరవిభాగేన బలవిశేషం విభజేత్. వికృతిబలత్రైవిధ్యేన తు దోషబలం త్రివిధమను మ్నియతే. తతో వైషణ్యస్య తీక్ష్ణమృదుమధ్యవిభాగేన త్రైవిధ్యం విభాజ్య యథాదోషం వైషణ్యమువచారయేదితి.

తాత్పర్యము : ఈ విధముగా విచారములేని ప్రకృత్యాదులకు వాటి బలమును ప్రవరమధ్య అవర విభాగముచే విభజించవలెను. వికృతిబల త్రైవిధ్యము

వలన త్రివిధదోషబలమును అనుమానించుట జరుగును. అందుచే ఔషధముయొక్క తీక్షణ మృదుమధ్య యను త్రివిధ విభాగముచేత దోషముననుసరించి ఔషధమును ఇవ్వవలెను. (ప్రవర వికృతిగలవానికి తీక్షణఔషధము మధ్య వికృతిగలవానికి మధ్యా షధము, అవర వికృతి గలవానికి మృదుఔషధము యివ్వవలెను.)

అయుర్వేద దీపిక : ప్రకృత్యాది విభాగము వలన చెప్పబడిన శరీర బల పరీక్ష విషయమును ఉపనంహరించుచున్నాడు. దోషబలము శరీర రోగమైన దోష మును పరీక్షించుటచే తెలియును.

124. ఆయుషః ప్రమాణజ్ఞానహేతోః పునరింద్రియేష జాతి సూత్రీయే చ లక్షణాను పదేక్ష్యన్తే.

తాత్పర్యము : ఆయుః ప్రమాణమును తెలిసికొనుటకు హేతువైన లక్షణములు ఇంద్రియ స్థానమునందును, శరీర స్థానమునందలి జాతి సూత్రీయాధ్యా యము నందును, ఉపదేశింపబడును.

అయుర్వేద దీపిక : శరీర - దోష బలములను పరీక్షించుటకు మొదట ప్రతిజ్ఞ చేసిన శరీరపరీక్షను పేర్కొని మరల ఆయుః ప్రమాణమును తెలిసికొనుటకు శరీరపరీక్షను చూపుచున్నాడు. ఇంద్రియేష అనగా ఇంద్రియస్థానము నందలి అధ్యా యముల యందు. అచట ఇంద్రియ స్థానమున వర్ణము మొదలైన వికృతిచేత, రిష్ట లక్షణములచేతను ఆయువు తగ్గిపోవుటను తెలియవచ్చును. శరీర స్థానములోని జాతిసూత్రీయ శారీరమునందు పుట్టుక నుండియు అనుబంధముగా (అంటిపెట్టుకొని) యున్న లక్షణములచే పురుషునియొక్క దీర్ఘాయువు లేదా అల్పాయువులను నిర్ణ యింప వచ్చునని తెలియపరుపబడినది.

 కాలము

125. కాలః పునః సంవత్సరశ్చాతురావస్థా చః తత్ర సంవత్సరో ద్వీధా, త్రిధా, - షోధా, ద్వాదశధా భూయశ్చావ్యతః ప్రవిభజ్యతే తత్తత్కార్యమభినమీక్ష్య. అత్ర ఖలు కావల్ షోధా ప్రవిభజ్య కార్యముపదేక్ష్యతే హేమస్తోగ్రీషో- వర్షాశ్చేతి శిరోష్ఠవర్ధలక్షణాశ్రయః యితవో భవన్తి, తేషామస్తరేష్వితరే సాధారణలక్షణాశ్రయ యితవః-స్థావృత్ శరద్యసంతా ఇతి. ప్రావృధీతి ప్రభముః ప్రవృష్టః కాలః తస్యానుబంధోహి వర్షాః ఏవమేతే సంశోధనమధికృత్య షట్ విభజ్యన్తే యితవో.

తాత్పర్యము : కాలమునునది సంవత్సర రూపకాలము మరియు అతురా వస్తా రూపకాలము. అందు సంవత్సర రూపకాలము రెండు, మూడు, ఆరు, పంద్రెండు మరియు అనేకములైన విధములుగా ఆయా కార్యమును నమీషించి విభజింపబడును. ఇందు ఆరు విధములుగా విభజించి దాని కార్యము ఉపదేశింపబడుచున్నది— హేమంత గ్రీష్మ వర్షములు మూడును క్రమముగా శీత ఉష్ణ వర్ష లక్షణములను కలిగియుండును. దానిమధ్యలో సాధారణ లక్షణములు కల్గిన మూడు ఋతువులుండును. అవి ప్రావృట్-శరత్-వసంతములు. ప్రావృద్భృతువనగా వర్ష ఋతువునకు ముందున్న కాలము. వర్షములు దాని ననుసరించియే వచ్చును. ఈ విధముగా ఋతువులు దోషముల సంశోధనము నాధారముగా జేసికొని విభజింపబడినవి.

అయుర్వేద దీపిక : దేశ పరీక్షను పూర్తిజేసి కాలపరీక్షను గురించి చెప్పబడినది. సంవత్సర అయిన భేదము వలన రెండు విధములు. శీత ఉష్ణ వర్ష భేదము వలన మూడు విధములు. ఋతు భేదముచే ఆరు విధములు. మాన భేదముచే పంద్రెండు విధములు. పక్ష భేదము వలన ఇరువది నాలుగు విధములు. ప్రహరారుల వలన అనేక విధములుగను విభజింప వచ్చునని తెలియనగును. అయీ కార్యమును అనగా అయినాది భేదమును తెలియుటచే చేయవలసిన కార్యమును అని అర్థము. సాధారణము అనగా ఎక్కువగాలేని శీతోష్ణ వర్షములుండు ఋతువులు. వర్షమునకు ముందు అనుటచేత అషాఢ శ్రావణములను గ్రహింపవలెను. ఈ రెండు మాసములను ద్వితీయ మాస ఋతు భాగమునకు ముందు చెప్పి అపైన రెండేసి మాసములను వర్షాది ఋతువులకు అన్వయించి యథాక్రమముగా తెలియవలెను. ఈ ఋతుక్రమము దోషధమునకు రసోత్పత్తి జరుగుట మొదలైన వాని నాధారముగా జేసికొని చెప్పబడ లేదుకాని శరీర శోధన క్రియలను అనుసరించియే అని చూపుటకు “సంశోధన మది కృత్య” అని చెప్పబడినది. ఇదియేక్రమము సిద్ధి స్థానమునందు చెప్పబడినది. “ప్రావృట్ ఈచినభే ష్టేయో శరదూర్జనహృ పునః తపస్యశ్చ మధుత్వైవ వసన్తః శోధనం ప్రతి”— సిద్ధి స్థానము- 6వ అధ్యాయము. (అనగా ప్రావృట్ ఋతువు అషాఢ శ్రావణ మాసములు; రాత్రీక మార్గశిర మాసములు శరదృతువు, ఫాల్గుణ-చైత్రమాసములు వసంతఋతువు. ఇది శోధనకు అనుకూలమైన వర్గీకరణము.) గంగానదీకి దక్షిణమున ఎక్కువ వర్షము ఉండుట వలన అచట ప్రావృట్ మొదలగు క్రమము. గంగకు ఉత్తరమున చలి ఎక్కువగా నుండుటచేసి అచట హేమంత శీతములు మొదలుగా నుండును. కాశ్యపుని వచన వచన ప్రచారము గూడ—

“భూయో వర్షతి వర్షన్యో గంగాయా దక్షిణే జలమ్, తేన ప్రావృట్ వర్షాభ్యా ఋతూ తేషాం ప్రకల్పితౌ. గంగాయా ఉత్తర కూలే హిమవదంఋ సంకులే భూయుః శీతమత స్తేషాం హేమంత శిశిరవృతూ....” ఈ విషయమును కొందరు ఒప్పుకొందురు. ఇచట “సంశోధనము నాధారముగా జేసికొని” అనుటచే ఈ క్రమము సరికాదు. ఈ సందర్భమున చెప్పబడిన విభజన క్రమము దేశము ననుసరించి చెప్పబడినచో అట్లే ఉండి యుండును. శోధన విషయముండదు. అందువలన కాళ్యపునిచే చెప్పబడిన దేశ భేదముచే కలుగు ఋతు విభజన ఇచట సమ్యక్రమము గాదు.

ఋతుచర్య

126. తత్ర సాధారణలక్షణేష్వృతుషు వమనాదీనాం ప్రవృత్తిర్నిధీయతే, నివృత్తి-
రితరేషు. సాధారణలక్షణా హి మండశీతోష్ణవర్షత్వాత్ సుఖతమాశ్చ భవంత్య-
వికల్పకాశ్చ శరీరాషధానామ్. ఇతరే పునరత్యర్థశీతోష్ణవర్షత్వాద్దుఃఖతమాశ్చ
భవన్తి వికల్పకాశ్చ శరీరాషధానామ్.

తాత్పర్యము : అందు సాధారణ లక్షణములు గల ఋతువులందు (ప్రావృట్, శరత్, వసంత) వమనాదుల ప్రవృత్తి చేయబడును (సంశోధనము చేయబడును). ఇతర ఋతువులందు అవి చేయబడవు. సాధారణ లక్షణములు గల ఋతువులు అల్పమైన శీత, ఉష్ణ, వర్షములుండుటచే సుఖతమములై శరీర ఔషధము లకు వికల్పమును కలుగజేయునవి కావు. ఇతర ఋతువులు అతిగానున్న శీత ఉష్ణ వర్షముల వలన దుఃఖతమములై శరీర ఔషధములకు వికల్పమును కలిగించు నవగును.

అయుర్వేద దీపిక : శరీర ఔషధములకు వికల్పమును కలిగించునవి కావు అనగా శరీరమునకు కృత్రిమముగా తాపమును కల్పించుట మొదలగు గుణము లచే భేదకములు గావు. మరియు ఔషధమునకునూ ప్రమాణమును పెంచుట తగ్గించుటయను భేదమును కలుగజేయునవిగా నుండవు. శరీరాషధములకు వికల్పమును కల్పించునవి అనగా అత్యయిక పరిస్థితిలో వమనాదులు అవశ్యముగా చేయవలసి వచ్చినపుడు ఔషధమునకు యథోక్తమగు (తరువాతి సూత్రమున చెప్పబడు) కృత్రిమ గుణమునిచ్చుట. అటులనే శరీరమునకును వికల్పములగును. (అనగా ఈ ఋతువు లందు సాధారణముగాచేయు సంశోధన విధియందు శరీర ఔషధములను సిద్ధము చేసుకొను విధానము సరిపడక అంతకు ఎక్కువగానీ, వేరు విధముగా గానీ ఈ రెంటిని సిద్ధపరచవలసి వచ్చును.

127. తత్ర హేమస్తే హ్యతిమాత్రశీతోపహతత్వాత్ శరీరమనుభోపపన్నం భవన్యతిశీతవాతాద్భాతమతిదారుణీభూతమవబద్ధదోషం చ. భేషజం పునః సంశోధనార్థముష్ణస్వభావం శీతోపహతత్వాన్మందపీర్యత్వమాపద్యతే, తస్మాత్తయోః సంయోగే సంశోధన మయోగాయోపపద్యతే. శరీరమపి చ వాతోపద్రవాయ.

గ్రీష్మే పునర్బు శోష్టోపహతత్వాత్ శరీరమనుభోపపన్నం. భవతి. ఉష్ణవాతా-
ద్భాతమతిశీధిలమత్యస్తప్రవిలినదోషమ్, భేషజం పునః సంశోధనార్థముష్ణ-
స్వభావముష్టానుగమనాత్ తీక్షణతరత్వమాపద్యతే తస్మాత్తయోః సంయోగే
సంశోధనమతియోగాయోపపద్యతే శరీరమపి విపాసోపద్రవాయ.

వర్షాసు తు మేఘజలావతతే గూఢార్కచన్ద్రితారే చారాకులే వియతి భూమా
పజ్కజలపటలసంవృతాయామత్యర్థోప్రక్లిన్నశరీరేషు భూలేషు విహతస్వభా-
వేషు కేవలేష్యాషదగ్రామేషు తోయతోయదానుగతమారుతసంస్కాద గురు-
ప్రవృత్తిని వమనాదీని భవన్తి, గురుసముష్ణానాని చ శరీరాణి. తస్మాద్వమనా-
దీనాం నివృత్తిర్విధీయతే వర్షాస్తౌష్ఠ్యతుషు న చేదాత్యయికం కర్మ.
ఆత్యయికే పునః కర్మణి కామమృతుంవికల్పకృత్రిమగుణోపచానేనయథర్తు
గుణ విపరీతేనభేషజం సంయోగసంస్కారప్రమాణవికల్పేనోపపాద్య
ప్రమాణవీర్యసమం కృత్వా తతః ప్రయోజయేదుత్తమేన యత్నేనా-
వహితః.

తాత్పర్యము : అందు హేమంత ఋతువున ఎక్కువగా నున్న చలిచే
శీతముచే ఉపహతమైన శరీరము కష్టమును పొందును. చలిగాలిచే ప్రభావితమై
దారుణముగా నుండి శరీరమున దోషములు బద్ధములగును. ఇట్టి సమయమున సంశో-
ధనము చేయు ఔషధము ఉష్ణ స్వభావము కలిగియుండి అతిశీతోపహతమై మంద
పీర్యత్వమును పొందును. కావున ఈ రెండింటి సంయోగము వలన (శీతోపహత
బద్ధ దోషయుక్తమైన శరీరము మరియు శీతోపహతమైన సంశోధనాషధము ఈ
రెండును కలియుట వలన) సంశోధనము అయోగమునై చేసినదగును (సరియగు
ఫలితముల నివ్వదని భావము). శరీరమునకును వాతోపద్రవమును కల్గించునదగును.
గ్రీష్మమున మరల అతి ఉష్ణముచే పీడింపబడిన శరీరము కష్టమును పొందును.
ఉష్ణ వాత ఆత్యయికములచే పీడింపబడియు అతి శీధిలము అతిగా పీరినమైన దోషము
లను తగిలి యుండును. ఇచట సంశోధనమునకు ఇవ్వవలసిన ఉష్ణస్వభావముగల

బొషధము ఉష్ణము (కాల సంబంధమైన ఉష్ణము)చే ప్రభావితమై తీక్ష్ణతరమగును. వీని సంయోగము వలన సంశోధనము అతి యోగమై శరీరమునకు విపాసాది ఉపద్రవములు కలుగును. వర్షములయందు (వర్ష ఋతువునందు) సూర్య చంద్ర నక్షత్రములు- మేఘములు, వర్షపు నీరుతో ఎల్లప్పుడును కప్పబడి యుండును. ఆకాశము భారలతో నిండి యుండును. భూమి యందు బురద నీటి పొరలచే కప్పబడి యుండుటచేత ప్రాణులన్నియు క్షేదముచే ప్రభావితమైన శరీరము గలవారగుదురు. బొషధ సముదాయమునందును నీరు, మేఘములను వెంబడించు గాలి, వీని సంసర్గము వలన వమనాది బొషధములు గురుత్వమును పొందును. శరీరములును గురుగుణము కలిగి యుండును. (అపుడును వమనాది సంశోధన క్రియలు సరిగా సంపన్నము కావు) కావున వర్షాంత (హేమంత గ్రీష్మ వర్ష) ఋతువులందు వమనాదులు నిషేధింపబడును. అత్యయికముగా చేయవలసి వచ్చినప్పుడు కృత్రిమ గుణములను కల్పించుటచే ఆ యా ఋతువు యొక్క గుణమునకు వ్యతిరేక గుణములచే కావలసిన ఋతువును కల్పించుకొని బొషధమును సంయోగ, సంస్కార ప్రమాణముల యందు కావలసిన వికల్పములను చేసుకొని ప్రమాణమువకు వీర్యముండునట్లుగా జేసి అటు పైన అన్నింటిని తెలిసికొని ఉత్తమముగా ఉపయోగింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : హేమంతాదుల యందు శరీరమునకెట్లు దుఃఖము కలుగునో చెప్పబడినది. అతిబద్ధ దోషమనగా అతిగా బద్ధమైన (బంధింపబడిన దోషము) ఆ రెండును అనగా శరీరము బొషధమును, వర్షమునకు మేఘమును వెంబడించు గాలికిని సంసర్గము కలుగును. గురు ప్రవృత్తిని కలిగి యుండునవి యనగా సాధారణముగా గురు గుణముగల బొషధములవలె సుఖకరమైన ప్రవృత్తి లేనివిగా నుండునవి యర్థము. లేదా ఎక్కువ ప్రవృత్తిని చేయవలసినవి. (శుద్ధ్యాదులను చేయవలసినవి) అగుననియు అర్థము. గురు సముత్థానములనగా శరీరములు సంశోధనకు కష్టతరములై పెద్ద ప్రయత్నముతో ఎక్కువ కాలమునకు ప్రకృతావస్థకు వచ్చునవి అర్థము. వర్షాంతములందు అనగా హేమంత గ్రీష్మ వర్ష ఋతువుల యందు. హేమంతాదుల యందును అత్యయిక వ్యాధుల యందు చేయవలసిన సంశోధన విధిని చెప్పుచున్నాడు. వికల్ప అనగా అల్పగుణ యుక్తములుగా జేసి కృత్రిమముగా గుణములను కల్పించుట యెట్లనగా శీతాకాలమున శీతమును నివారించుటకు ఇంటిని వేడిగా నుండునట్లు చేయుట. 'శీతే శీత ప్రతీకార ముష్టే చోష్ణ నివారణమ్', కృత్వా కుక్మాత్ క్రియాం ప్రాప్తం క్రియాకాలం న హాపయేత్" అని సుశ్రుత వచ

నము క్రియా కాలములను ప్రాప్తము నొందిన దోషములకు దానిని దాటి శీతాకాలమున శీత ప్రతీకారమును ఉష్ణ కాలమున ఉష్ణ నివారమును చేసి క్రియలను (సంశోధన క్రియలను) చేయవలెను. (సు. సూ. 35. అ) ఋతువునకు చేయవలసిన ప్రతీకారమును చూపి భేషజమునకు ప్రతీకారము చెప్పబడినది. సంయోగ వికల్ప మెట్లనగా శీతాకాలమున త్రివృత్ (తెగడ)తోనూ, ఉష్ణకాలమున గోమూత్రము తోనూ కలిపి సంశోధ నౌషధమునిచ్చుట. ప్రమాణ వికల్పమెట్లనగా ఆయోగమును పోగొట్టుటకు ఎక్కువ మోతాదులో త్రివృత్తును ఇచ్చుట మొదలైనవి. ఇవట ప్రమాణ వికల్పము అనునది ప్రాజాప్రాయము కలుగ కుండునట్లుండ వలెను. మరియు సంయోగ వికల్పమును విరుద్ధ వీర్య మిశ్రణము కాకుండునట్లు చేయవలెను. ఈ విషయమును తెలియజేయుటకు ప్రమాణ వీర్య నమమును చేసి అని చెప్పబడినది.

రోగి యొక్క వివిధ అవస్థలు

128. ఆతురావస్థాన్వసిత కార్యాకార్యంప్రతి కాలాకాలసంజ్ఞాతద్యథా అస్యామవస్థా-
యామన్య భేషజన్య కాలః పునరన్యస్యేతి. ఏతదపి హి భవత్యవస్థావిశేషేణ
తస్మాదాతురావస్థాన్వసిత హి కాలాకాల సంజ్ఞాతన్య పరీక్ష ముహూర్త్యహు-
రాతురన్య నర్వావస్థావిశేషావేక్షణం యథావద్భేషజప్రయోగార్థమ్. న హ్యతి-
పతి తకాలమప్రాప్తకాలం వా భేషజముపయుజ్యమానం యోగికం భవతి,
కాలో హి భైషజ్యప్రయోగవర్యా ప్తిమఖినిర్వర్తయతి.

తాత్పర్యము : రోగి అవస్థయందును కార్యాకార్యములకు కాల ఆకాల సంజ్ఞ గలదు. అది యెట్లనగా - ఈ అవస్థ ఈ భేషజముయొక్క కాలము (ఈ పరీక్షితులలో ఈ ఔషధము నివ్వవచ్చును) ఈ అవస్థ ఈ ఔషధమునకు కాలము కాదు (ఇవ్వరాదు). ఇట్టిది అవస్థావిశేషమువలననే కలుగును. కావున రోగియొక్క వివిధములైన అవస్థలు కాలము (ఔషధ ప్రయోగమునకు తగిన కాలము) ఆకాలము (ఔషధము నివ్వకూడని కాలము) గా గుర్తింపబడినవి. దాని పరీక్ష యెట్లనగా (దానిని గుర్తించుట) మాటిమాటికిని రోగియొక్క అవస్థా విశేషములను అన్నింటిని చూచి నమయమునుబట్టి యథావిధిగా ఔషధమును ప్రయోగించవలెను. కాలము (ఔషధము ప్రయోగించవలసిన కాలము) దాటిన తరువాతనూ కాలము రాకముందునూ ప్రయోగించబడిన భైషజ్యము సరియైన ఫలితము నివ్వదు. సరియైన కాలమునందు ప్రయోగించిన ఔషధము సత్ఫలితముల నిచ్చును.

అయుర్వేద దీపిక : రోగియొక్క అవస్థావిశేషమును గురించి చెప్పబడినది. దీనికి ఉదారహరణ నవజ్వరము (క్రాంతగా వచ్చిన జ్వరము) కషాయ కాలము కాదు. (ఇచట కషాయము నివ్వరాదు), జ్వరము వచ్చిన తరువాత అరుదినములు దాటిన పిదప కషాయకాలమగును. (కషాయము నివ్వ వచ్చును.) తైషజ్య ప్రయోగ పర్యప్తిని - బౌషధమును ప్రయోగించుటచే సాధింపదగిన సిద్ధిని (ఫలితమును) బౌషధము నిచ్చుట కార్యము, ఇవ్వకుండుట ఆకార్యము. బౌషధము నివ్వవలసిన రోగావస్థ కాలము. బౌషధము నివ్వకూడని రోగావస్థ ఆకాలము అని గ్రహింపవలెను.

ప్రవృత్తి - *co-ordinative movement*

129. ప్రవృత్తిస్తు ప్రతికర్మ నమారంభః. తన్య లక్షణం భిషగౌషధాతురపరిచారకాణాం క్రియానమాయోగః.

తాత్పర్యము : ప్రవృత్తి యనగా చికిత్సను ప్రారంభించుట. దాని లక్షణము - వైద్యుడు, బౌషధము, రోగి, పరిచారకుడు - ఈ ఖావములు తమ తమ పనులతో ఒకచోట కూడి యుండుట.

ఉపాయము

130. ఉపాయః పునర్విషగాదీనాం సౌష్ఠవమభివిధానం చ సమ్యక్. తన్యలక్షణం - భిషగాదీనాం యదోక్త గుణ సంపత్ దేశకాల ప్రమాణ సాత్వ్యక్రియాదిభిశ్చ సిద్ధికారణైః సమ్యగుపాదితస్యాషధస్యావచారణ మితి.

తాత్పర్యము : ఉపాయమనగా వైద్యుడు మొదలైన అంశములన్నియు మంచి లక్షణములతో కూడి సరిగా అమరియుండుట. దాని లక్షణము యదోక్త లక్షణములతో కూడియున్న వైద్యుడు మొదలైన నాలుగు అంశములు మరియు దేశము, కాలము, ప్రమాణము, సాత్వ్యము, క్రియ. ఈ మొదలైన సిద్ధికారణములచే సరిగా తయారినబడిన బౌషధమును ప్రయోగించుట.

అయుర్వేద దీపిక : చివరనుమిగిలిన ఉపాయమును గురించి చెప్పడమైనది. యదోక్త గుణములతో కూడి యుండుటను సూచించుటకు సౌష్ఠవ శబ్దము ఉపయోగింపబడినది.

131. ఏవమేతే దశపరీక్ష్యా విశేషాః పృథక్ పృథక్ పరీక్షితవ్యా భవన్తి.

తాత్పర్యము : ఈ విధముగా పరీక్షింపవలసియున్న పది అంశములను విడివిడిగా పరీక్షింపవలెను.

ఆయుర్వేద దీపిక : పరీక్ష్య విశేషములను క్రమముగా పరీక్షింపవలసిన వద్దతిని వివరించడమైనది.

పరీక్షవలన ప్రయోజనము

132. పరీక్షయాస్తు ఖలు ప్రయోజనం ప్రతిపత్తి జ్ఞానమ్. ప్రతిపత్తిర్నామ యో వికారో యథా ప్రతిపత్తవ్య స్తథాఽనుష్ఠానజ్ఞానమ్.

తాత్పర్యము : పరీక్ష వలన కలుగు అనలైన ప్రయోజనము ప్రతిపత్తి జ్ఞానము. ప్రతిపత్తి యనునది ఏ వికారమును ఏ విధముగా అనుసరించవలెనో (ఎదుర్కొనవలెనో) ఆ విధముగా అనుసరించు జ్ఞానము.

ఆయుర్వేద దీపిక : పరీక్షయొక్క ప్రయోజనమేమియను ప్రశ్నకు ఉత్తరమును చెప్పడమైనది. ప్రతిపత్తి శబ్దముయొక్క అర్థమును విడదీసి చెప్పుచున్నాడు. ప్రతిపత్తవ్య మనగా అనుష్ఠానముతో (నిష్ఠతో) చేయవలసినది.

133. యత్ర చ వమనాదీనాం ప్రవృత్తిః, యత్ర చ నివృత్తిః తద్వ్యాసతః సిద్ధి మా త్తర ముపదేశ్యమాః.

తాత్పర్యము : వమనాదులు ఎచట జరుగునో (ప్రవర్తించునో) ఎచట అగిపోవునో అను విషయమును సిద్ధిస్థానమునందలి అధ్యాయములలో విశదముగా ఉపదేశింతుము.

ఆయుర్వేద దీపిక : వమనాదులు ఎచట ప్రవర్తించును, ఎచట అగిపోవును అను ప్రశ్నకు సమాధానమును అతి దేశముగా చెప్పుచున్నాడు.

134. ప్రవృత్తి నివృత్తి లక్షణ సంయోగే తు గురు లాఘవం సంప్రధార్య సమ్యగధ్యవస్థేదన్యతర నిష్ఠాయామ్. సంతి హి వ్యాధయః కాప్రేమాత్కర్ణావ వారైరుపక్రమం ప్రతినిర్దిష్టాః. తస్మాద్గురు లాఘవం సాంప్రదాయం సమ్యగధ్యవస్థేదీత్యుక్తమ్.

తాత్పర్యము : ప్రవృత్తి మరియు నివృత్తి లక్షణములు ఒకదానితో నొకటి కలసియున్నపుడు ఆ రెండింటిలో ఏ లక్షణము లెక్కువగానున్నచో ఏవి తక్కువగా నున్నచో చూచి సరియైన (అధికముగా నున్న) స్థితిని నిర్ణయింపవలెను. శాస్త్రములయందు చికిత్స చేయవలసినవి చేయకూడనివి అయిన వ్యాధులను గూర్చి చెప్పబడినది. అందువలన గురుత్వ లఘుత్వములను చూచి సరియైన నిర్ణయమును చేయవలెనని చెప్పబడినది.

అయుర్వేద దీపిక : ప్రవృత్తి నివృత్తి లక్షణము లొకచోట కలసి యున్నపుడు చేయవలసిన కర్తవ్యమేమి ? అను ప్రశ్నకు సమాధానము చెప్పబడినది. అధ్యవస్థేత్ అనగా నిర్ణయమును చేయవలెనని అర్థము. అన్యతర నిష్ఠాయామ్ అనగా అన్యతర పరీక్ష్య వ్యవస్థయందు (ఒక దానిని ఇంకొక దానితో పోల్చి వానిని ఇది ఇంత బలమైనది ఇది ఇట్లున్నది అని విభజించి తెలియును ఇవట గురు లఘుత్వములను తెలుసుకొనుట ద్వారా గురు ప్రతి క్రియ ఎక్కువగా నున్న దానికి చికిత్స చేయుట- దాని ననుసరించి చికిత్స చేయుట) నిశ్చయింపవలెనని చెప్పకున్ననూ తెలిసికొనవలసిన విషయము. అందువలన గురు వ్యాధి ప్రతికార క్రియనే నిర్ణయింపవలెనని శాస్త్రురారుడు సాక్షాత్తు చెప్పలేదు. దీనినే భంగ్యంతరముగా గురు వ్యాధికి చికిత్స చేయుట లఘు వ్యాధికి చేయకుండుట శాస్త్రములందు చెప్పబడినవని ఉటంకించడమైనది. సరిగా నిర్ణయింపవలెననుటచే ఉత్సర్గముగా నున్న లఘు వ్యాధిని వదలి అపవాదముగా నున్న గురువ్యాధిని చికిత్సింపవలెనని నిర్ణయము చేయవలెను. బలవంతముగా నున్న ఉప ద్రవమును చికిత్సింపవలెననుటచే దుర్బలమైన దానిని వదలి బలవంతమైనదానికి చికిత్సను పేర్కొనుట జరిగినది. (ప్రవృత్త లక్షణములు, నివృత్త లక్షణములు ఒకదానితో నొకటి కలసియున్న సమయమున రెంటిని నమీక్షించి ప్రవృత్తి లక్షణము లెక్కువగా నున్నచో వసునాదులను ప్రవర్తింపజేయవలెను. నివృత్తి లక్షణము లున్నపుడు వానిని ఆపివేయవలెనని సారాంశము).

వసున ద్రవ్యములు - వాని కల్పనములు

135. యాని తు ఖలు వసునాదీమ భేషజద్రవ్యాణ్యుపయోగం గచ్ఛంతి తాన్యను-
వాఙ్మ్యాస్యామః, తద్యథా - ఫలజీమూతకేఙ్గేకుథామార్గవకుటజకృతవేధన-
ఫలాని, ఫలజీమూతకేఙ్గేకుథామార్గవపత్రపుష్పాణి, ఆరగ్యధవృక్షకమదన-
స్వాదుకణ్ణకపాపాపాటలాశార్లేష్టామూర్వానస్తపర్ణస్త్రమాల్పిచుమర్దవబోల -
స్సుషవీగుడూచీద్విత్తక సోమవల్గళతావరీద్విపీశిగ్రుమూలకషాఢ్యైః, మధుక-

మధూకకోవిదారకర్పదారసీపవిదులబిమ్మిశణపుష్పినదాపుష్పీప్రత్యక్షుష్పీక-
షామైశ్చ, ఏలాహరేణుపియజ్జపృథ్వీకాకుస్తుంబురతగరనలద్రహీచేరతాలీశో-
శీరకషామైశ్చ, వాలగోపకషామైశ్చ, ఇజ్జికాణ్డేక్షిజ్జివాలికాదర్పపోజగళకాల-
జ్జుతకషామైశ్చ, సుమనాసౌమనస్యాయనీహరిద్రాదారుహరిద్రావృశ్చీరపు-
నర్నవామహానహజ్జద్రసహకషామైశ్చ, కాల్యాలీకాల్యాలికభద్రపద్మేలాపద్మ్య-
పోడికోద్ధాలకధన్వనరాజాదనోపచిత్రాగోపీశృణ్ణాటికాకషామైశ్చ, పిప్పలీపిప్పలీ-
మూలచవ్యచిత్రకశృణ్ణచేరనర్దపపాణితక్షీరజైరలవణోదైశ్చ, యథాలాభం
యథేష్టం శ్రీవాఽపి ఉపసంస్కృత్య వత్రిక్రియాచూర్ణావలేహ్యకషాయమాంస-
రసయవగూయాషకామ్బలికాక్షీరోపదేయాన్ మోదకాన్ అన్యాంశ్చ భక్ష్య
ప్రకారాన్ వివిధానసువిధాయ యథార్హం వమనార్థాయ దద్యాత్ విధివద్య-
మనం, ఇతి కల్పనజ్ఞిహో వసునద్రవ్యాణాం, కల్పమేషాంవిస్తరేణోత్తర-
కాలముపదేశ్యమాః.

తాత్పర్యము : వమనాది క్రియలకు యే భేషజ ద్రవ్యము లుపయోగ
పడునో వానిని గురించి చెప్పుకొందము. వమన ద్రవ్యములు — మంగకాయ, దేవ
దాళి, చేదుసొర, పెద్ద చేదుదీర, కొడికపాల, చిన్నచేదుదీర - వీని విత్తలము, మంగ
కాయ, దేవదాళి, చేదుసొర, చేదు దీర - వీని ఆకులు మరియు పువ్వులును, రేల,
కొడికపాల, మంగకాయ, పల్లేరు, చిరుబొద్ది, కలిగొట్టు, గురువింద, బాగ, ఏడాకుల
అరటి, కానుగ, వేప, చేదు పొల్ల, కాకర, తిప్పతీగె, తెల్ల చంద్ర, చిత్రమూలము,
పిల్లిపీచర, వాకుడు మునగవేళ్ళు వీని కషాయములతోః అతి మధురము, యిప్పు, ఎల్లి
దేవ కాంచనము, తెల్ల దేవకాంచనము, కడిమి, ప్రబ్బలి, దొండ, శణపుష్పి, సదా
పుష్పి, (ఎల్లిపత్తి) ఉత్తరేణి. వీని కషాయములు: ఏలకులు, రేణుకలు, ప్రేంబణము,
పెద్ద జీలకర్ర, తుంబురులు (ఎర్ర ధనియాలు) గ్రంధి తగరము, వట్టివేళ్ళు, కురు
వేరు, కాశీనపత్రి, సుగంధిపాల, వీని కషాయములు: చెలకు, తెల్ల చెలకు, పెల్లు
దర్పలు, కిక్కినగడ్డి. కసిపెండ వీని కషాయములు: జానశ్రీ, మాలతి, పసుపు, మావి
పసుపు, గలిజేరు, తెల్ల గలిజేరు, అడవి మినుము, అడవి పెసర వీటి కషాయములు:
బూరుగ, దాసేన, పెద్ద గుమ్మడు, సన్న రాష్ట్రము, బచ్చలి, యిరుగుడు, తద,
పాల, నేపాళ, సుగంధిపాల, మనుబాల — వీని కషాయముల తోడను: పిప్పళ్ళు,
మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి, అవాలు, వీటిచే పాణితము గావింపబడిన
క్షీరోదకము, జైరోదకము, లవణోదకములు, వీనిలో దొరికినంతవరకు కొన్నింటిని

గానీ అన్నింటినిగానీ, తీసికొని సంస్కారము చేసి వర్తులు, చూర్ణములు, అవలేహములు, ఘృత తైలములు, కషాయములు, మాంస రసములు, యవాగూ, యూష, కాంబలిక, ఊరపాక, మోదక- ఇంకను ఇతరములైన కల్పములను తయారించి వమనమునకు అర్హుడైన వానికి తగినట్లు విధి ననుసరించి వమనమునకు యివ్వవలెను. ఇది వమన ద్రవ్యముల కల్ప సంగ్రహము, వీని ప్రయోగమును విస్తారముగా మున్ముందు చెప్పుకొందము.

ఆయుర్వేద దీపిక : ప్రస్తుతము వమనాదులయందు యే ఔషధ ద్రవ్యములు పనికి వచ్చునను ప్రశ్నకు సమాధాన మివ్వబడినది. కారేష్టా- గురువిందః సోమవల్క-ఖదిర (చంద్ర): సుషసీ-కాకర: ద్వీపీ-వాకుడు: ద్వీపి శత్రువనగా పిల్లి పీచర అని తెలియవలెను. విదుల-ప్రబ్బలి: శతపుష్పా-తేలుమణి: నదాపుష్పము-ఎఱ్ఱ పతి: పోటగల-కిక్కిన: సుమనా-జాతి: సౌమన క్షాయసీ-మాలతి: కాల్యలికము-దాసిన (రోహితకము) లేదా చిన్న బూరుగ: భద్రపర్ణి-పెద్దగుమ్మడు: వీలాపర్ణి-నన్నరాష్ట్రము: ఉద్దాలక-బచ్చలి: గోపీ-సుగంధిపాల: వర్తిక్రియ యనగా వర్తివలె దీర్ఘముగ నుండు తిను బంధారము, ఇచట ఆరగ్యధాది, మధ్యాది వర్గములను విడిగా చెప్పుట బహుశా సమాన గుణత్వమును విభేదించునను అర్థమును చూపుటకై చేసినది. కల్పమనగా కల్పము-ప్రయోగము అని అర్థము- మున్ముందు అనగా కల్ప స్థానమునందు-

విరేచన ద్రవ్యములు - వాని వివిధ కల్పనములు

136. విరేచనద్రవ్యాణి తు -శ్యామాత్రివృత్చతురణ్ణలిల్వకమహావృక్షనస్తలా-శంఖినీదస్త్రీద్రవస్త్రీనాం ఊరమాలత్వకృతపుష్పఫలాని యథాసంయోగతైః పైః ఊరమూలత్వకృతపుష్పఫలైః విక్లప్తావిక్లప్తైః అజగన్తఅశ్వగన్తఅజశ్వగ్నే ఊరిణీనిలిక్లీ తకషామైశ్చ ప్రకీర్యోదకీర్యామసూరవిదలాకమ్పిల్లవిదల్లగ-వాక్షికషామైశ్చ, పీలునియాలమృద్వికాకాశ్వర్యవరూషకబదరదాడిమామలక-హరీతకీవిభీతకీమ్పరీపునర్నవావిదారిగన్ధాదికషామైశ్చ, శీధుసురాసౌవీరకతు-షోదక మైరేయమేదకమదిరామధుమధూలకధినామ్లకువలబదరఖర్జూరకర్కం-యభిశ్చ, దధిదధిమణ్డోదశ్వేదీశ్చ, గోమహిష్యజావీనాం చ ఊరమూత్తైః యథాలాభం యథేష్ఠం వాపి ఉపసంస్కృత్య వర్తిక్రియా చూర్ణానవరేహ-

స్నేహకషాయమాంసరసయూషకామ్బులికాయవాగూక్షీరోపధేయాన్ మోద-
కాన్ అన్యాయశ్చ భక్ష్యప్రకారాన్(వికారాన్) వివిధాంశ్చ యోగాననువిధాయ-
యథాస్వం విరేచనాద్ధాయ దద్యాద్విరేచనం, ఇతి కల్పనంబ్లిహో విరేచన
ద్రవ్యాణాం కల్పమేషాం విస్తరేణ యథావదుత్తరాలముపదేశ్యతే.

తాత్పర్యము : విరేచన ద్రవ్యములు- నల్ల తెగడ, తెల్ల తెగడ, రేల, లొద్దుగ, జెమురు, నంబరేలు, ఈశ్వరీ, నేపాళము, పెద్దనేపాళము- వీని యొక్క పాలు, వేళ్ళు, వట్ట, పత్రములు, పుష్పములలో ఒకదాని పాలు, వేళ్ళు, వట్ట, పత్రములు పుష్పములను, ఇంకొకదాని పాలు, వేళ్ళు, వట్ట, పత్రములు, పుష్పములతో కలిపిగానీ, కలుపకగానీ గ్రహించి- వావింటి, పెన్నేరు, దుష్టపుతీగ, పాలచెట్టు, నీలి చెట్టు, అతిమధురము. వీని కషాయములతో కలుక్రాసుగ, క్రాసుగ, నల్ల తెగడ, కంపిల్లము, వాయు విదంగములు, భరణిక వీని యొక్కక షాయములతోడను, కొండ గోగు, సారచెట్టు, పెగ్గుమ్మరు, చిట్టిత, రేగు, దానిమ్మ, ఓసిరికాయ, కరక్కాయ, తాని కాయ, గలిజేరు, తెల్లగలిజేరు, విదారిగంధాదీ గణము వీని యొక్క కషాయముల తోను శీఘ్ర, సుర, సావీరకము, తుషోదకము, మైరేయకము, మదీర, తేనె, ధాన్యాష్లుము వీని తోడను: పెద్దరేగు, చిన్నరేగు, ఖర్జూర, పులరేగు- వీనితో తయారినపబడిన శీఘ్రపుతోడను, పెరుగు, పెరుగు మీద తేలినీరు, మజ్జిగ వీని తోడను: ఆవు, మేక, గెదె, గొడ్డె- వీని పాలు మరియు మూత్రములతోడను సంస్కరించి వర్తులు, చూర్ణములు, అనవములు, లేహములు, ఘృతతైలములు, కషాయములు, మాంసరసములు యూష, కాంబలిక, యవాగు క్షీరపాక మోదకాదులైన అనేక విధములైన భక్ష్య విశేషములను తయారించి విరేచనము చేయింపతగినవానికి తగినట్లు విధి ప్రకారము యివ్వవలెను. పై చెప్పబడిన ద్రవ్యములను అన్నింటినిగానీ, కొన్నింటినిగానీ దొరికినంత వరకు లేదా కావలసినన్ని గ్రహింపవలెను. ఈ విధముగా విరేచన ద్రవ్యముల కల్పమును సంగ్రహముగా చెప్పడమైనది. వీటిని గురించి విస్తారముగా ముందుముందు చెప్పకొందము.

అయుర్వేద దీపిక : విక్లిప్త అనగా ద్రవ్యముల నొకదానితో నొకటి కలుపుట; అవిక్లిప్త అనగా కలుపకుండా తేవలముగా (ఒక్కొక్కదానినే) ప్రయోగించుట; విక్లిప్తావిక్లిప్తా అనగా సంయోగము చేసినవి చేయకున్నవి అని యర్థము. క్షీరణి అనగా దుగ్ధికా- (దుష్టపాలు) క్లితకమ్-అతిమధురము; మసూరవిదల- శ్యామలకా. మొదలనిది శ్యామ, శ్యామమూలా త్రివృల్ అనియే చెప్పబడినది.

అస్థాపన ద్రవ్య స్కంధము

137. అస్థాపనము తు భూయిష్టకల్పాని ద్రవ్యాణి యాని యోగమువయాన్తి తేషు తేష్వపస్తాన్తరేష్యాతురాణామ్ తాని ద్రవ్యాణి నామతో విస్తరేణోపమానాన్య పరిసంఖ్యేయాని స్యురతిబహుత్వాత్. ఇష్టశ్చానతిసంక్షేపావి స్తరోవదేశ స్తస్త్రే, ఇష్టం చ తేవలమ్ జ్ఞానమ్. తస్మాద్ద్రవ్యత ఏవ తాన్యత్ర వ్యాఖ్యాన్యస్తే. రస సంసర్గవికల్పవి స్తరోహ్యేషామపరిసంఖ్యేయః సమవేతానాం రసానామంశాం శబలవికల్పాతిబహుత్వాత్. తస్మాద్ ద్రవ్యాణాం చైకదేశముదహరణార్థం రసేష్వనుభవిభజ్య రస్యైకైకశ్యేన చ నామలక్షణార్థం షడాస్థాపనస్కంధాః రసతోఽనువిభజ్య వ్యాఖ్యాన్యస్తే.

తాత్పర్యము : రోగుల యొక్క వివిధ అవస్థలను బట్టి అస్థాపనమునకు ప్రయోగింపబడునట్టి అనేక కల్పములుగా కల్పించదగినట్టియు, ద్రవ్యములను అన్నింటిని పేర్కొన వలెనన్నచో యవి అవరి సంఖ్యేయములగుట వలన ఇచ్చటి గ్రంథ విస్తరమగును. కావలసినవి మాత్రమే అతి సంక్షేపమును, అతి విస్తారమును కాకుండా తేవతము కావలసిన జ్ఞానమును మాత్రమే ఏ తంత్రము నందైనను పొందుపరచ వలెను. కావున అస్థాపన ద్రవ్యములను రసమును బట్టియే ఇచ్చటి చెప్పుకొందము. పీనియందు రసము యొక్క పరస్పర సంసర్గ వికల్పములచే యివి ఎక్కువగా నుండి లెక్కకు మించినవగును. కావున ద్రవ్యములను (ముఖ్యమైనవాటిని) కొన్నింటిని మాత్రమే చెప్పుటకు రసము నాధారము చేసుకొని వీటిని విభజించి ఒక్కొక్క రసమునకు సంబంధించిన ద్రవ్యములుగా ఆరు విధములైన అస్థాపన స్కంధములను చెప్పుట జరుగనున్నది.

ఆయుర్వేద దీపిక : భూయిష్ట కల్పాని అనగా ఎక్కువ ప్రయోగములు కలిగినవి. ఎక్కువగా ప్రయోగింప దగినవియును. ఇష్టమైన దానిని అతి సంక్షేపము గాకుండా అతి విస్తరము గాకుండనూ ఉపదేశించుట అనగా నాతిసంక్షేప విస్తరముగా శాస్త్రమునందు చెప్పుట ఇష్టమైన విషయము. ఇష్టమైనదీయును అయిన జ్ఞానమును మాత్రమే అనగా నాతి సంక్షేప విస్తరముగా విషయము పేర్కొనుట ద్వారా ఒక్కొక్కటి చెప్పకపోయిననూ సామాన్యముగా గ్రహింపబడును. అట్టి జ్ఞానము గ్రంథకర్తకు శ్రోతకును ఇష్టమైనదని అర్థము. కాబట్టి రసమును బట్టియే అనగా రసమును ప్రధానముగా జేసికొని ఆ రసమును కలిగియుండు ద్రవ్యములను నాతి సంక్షేప విస్తరముగా ఉపదేశించుట వలన అని అర్థము. వాటిని అనగా అస్థాపనకు

ఉపయోగించు ద్రవ్యములను. ఇచట రసమును ప్రధానముగా తేనుకొని నిర్దేశము చేయునప్పటికీ రస సంసర్గములు చాలా ఎక్కువగా నుండుట చేసి ఆరు రసములకు సంబంధించిన వాటినే పేర్కొనుట జరుగుచున్నది. ఉదాహరణార్థము అనగా మధురాదీ రసములు అధారముగా కలిగిన ద్రవ్యములను దహరించుటకు. రసములయందు విభజించి అనగా మధురాదీ రసముల యందు ద్రవ్యములు కొన్నింటిని రసాధారముగా చెప్పి అని అర్థము. ఒక్కొక్క రసము యొక్క అనగా రస సంసర్గము కాకుండా. నామ లక్షణార్థము అరు అస్థాపన స్కంధములను అనగా ఇచట చెప్పబడిన జీవకము మొదలైన వాని పేర్లు తెలియుటకు మరియు చెప్పబడునటువంటి మధురాదీ ద్రవ్యములు అదేజాతికి చెంది యుండుట వలన వాని లక్షణములను తెలియుటకును అస్థాపనము నందునయోగించు ద్రవ్య సమూహములను వ్యాఖ్యానించుట జరుగుచున్నది. లేదా నామ లక్షణార్థ మనగా పేర్లను తెలిసికొనుట కొరకు స్థాపించునది గావున అస్థాపనము. (అస్థావ్యతే అనేన ఇతి అస్థానపదమ్)- జీవరాది ద్రవ్యములు. స్కంధమనగా సమూహము. రసము వలన విభజించి మధురాదీ రసముల వలన (ఒక్కొక్క రసమునకు సంబంధించిన ద్రవ్యములివి యని) విడివిడిగా నిర్దేశించి యని యర్థము.

138. యత్తు షడ్విధమాస్థాపనమేకరసమిత్యాక్షరే భిషజః, తద్దేదుర్లభతమం సంస్కృష్ట రసభూయిష్టత్వాద్ద్రవ్యాణాం, తస్మాత్సమైకాదీ మధురప్రాసూడి, మధురవిపాకాని, మధురప్రభావాని మధురస్కంధే మధురాద్యేవ కృత్వోపదేశ్యైకధేరరాదీ ద్రవ్యాణ్యపి.

తాత్పర్యము : అస్థాపనము ఒకే రస ప్రధానముగా అరు విధములని వైద్యులు చెప్పునది ద్రవ్యము లెక్కువగా సంస్కృష్ట రసములను కలిగి యుండుట వలన దుర్లభమగును. రావున మధుర ద్రవ్యములు, మధుర రసమెక్కువగా నున్న ద్రవ్యములు, మధుర విపాకము గల ద్రవ్యములు, మధుర ప్రభావము కల ద్రవ్యములునూ (ఇట్లు అన్నివిధముల) మధురమైన వగుట చేసి మధుర స్కంధమునందు చేర్చి చెప్పబడుచున్నవి. ఇట్లే ఇతర ద్రవ్యములను కూడా ఆయా రస సంబంధముగా వర్గీకరించి చెప్పబడును.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఈ మధురాదీ రసములచే చేయబడిన ద్రవ్య సమూహము యొక్క నిర్దేశమును ఇతరులు చెప్పనట్లుగా మేమును మధురాదీ ఏక రస ద్రవ్యములను విభజించి చెప్పటను ఇష్టపడము. కాని ఎచట (ఏ ద్రవ్యము

నందు) ఇతర రసములతో బాటు మధుర రస ప్రధానముగా నున్నదో లేదా మధుర విపాకాదుల వలన మధుర ద్రవ్యము చేయు పనిని చేయునో ఆ ద్రవ్యము కూడ మధురాది గణము నందే చేర్చి చదువవలెననెడిది మా యభిప్రాయము అనుటకు యత్తు పడ్చింద మాస్థాపన....అను వాక్యము ఉల్లేఖింపబడినది. అట్లే ఇతర ద్రవ్యములు అనగా అష్ట రసద్రవ్యములు, అష్టరస ప్రధానముగా గల ద్రవ్యములు, అష్ట విపాకము కల్గినవి. అష్ట ప్రభావము కలివియును అష్టములే యగుటచేసి అష్ట స్కంధమున చెప్పబడును. మరియు లవణాది రస ద్రవ్యముల యందును ఇటులనే అని తెలియబరచుటకు 'అట్లే ఇతర ద్రవ్యములును' అను పదమును ఉపయోగించడమైనది.

ఆస్థాపనమునకువయోగపడు మధుర స్కంధము

139. తద్యథా-జీవకర్షణకా జీవన్తి వీరా తామలకీ కాకోలి షీరకాకోలి ముద్గపక్షి మాషపక్షి కాలపక్షి పృశ్నిపక్షి అననపక్షి మధుసర్పి మేదా మహామేదా కర్కటశృంగీ శృంగాటికా చిన్నరుహా ఛత్రా అతిఛత్రా శ్రావణీ మహాశ్రావణీ నహదేవా విశ్వదేవా శుక్లా షీరశుక్లా బలా అతిబలా విదారీ షీరవిదారీ క్షుద్ర-నహా మహానహా ఋశ్యగర్హా అశ్వగర్హా వృశ్చీరః పునర్నవా బృహతీ కణ్ణికారికా ఉరుమూకః మోరటః శ్వదంష్ట్రా సంహర్షా శతావరీ శతపుష్పా మధుకాఘృష్ణి యష్టమధు మధులికా మృద్వీకా ఖర్జూరం పరూషకం ఆత్మగుప్తా పుష్కర బీజం కశేరుకం రాజకశేరుకం రాజాదనం కతకం కాశ్యర్యం శీత-పాకీ ఓదనపాకీ తాలఖర్జూరమస్తకం ఇజిరిజివాలికా దర్భః కుళః కాళః శాలః గుప్తా ఇత్కటక శరమూలం రాజక్షవకః ఋశ్యప్రోక్తా ద్వారదా భారద్వాజీ వనత్రపుష్పి అగ్నిరుపత్రీ హంసపాదీ కాకనాసికా కులిగ్నాక్షీ షీరవల్లి కపోత వల్లి సోమవల్లి గోపవల్లి మధువల్లి చేతిః వీషామేవం విధానామన్యేషాం చ మధురవర్గపరిసంఖ్యాకానాం ఔషధద్రవ్యాణాం భేద్యాని ఖండశశ్చేయిదత్వా భేద్యాని అఋశో భేదయిత్వా ప్రజ్వల్య పానీయేన సువ్రజ్వలితాయాం స్థావ్యాం నమావాప్య పయసార్దోదకేనాభ్యాసిచ్ఛ సాధయేద్ధర్వా సతతమవ-భుక్తుయన్.

తదుపయుక్త భూయిష్టేఽమృసి గతరసేషోషదేమ పయసిదానుపదగ్ధే స్థాలీముపహృత్య సుసరిపూతం పయః సుఖోష్ణం ఘృతతైలవసా-మజ్జలవహఃపాదీతోపహితం వస్తిం వాతవికారిణే విధిజో విధివద్దధ్యాత్

శీతం తు మమనర్హియ్యముసనంసృజ్య పిత్తవికారివే విధి వద్దద్యాత్. ఇతి మధుర స్కంధః.

తాత్పర్యము : జీవకము, ఋషభకము, మనుబాల, పాలహార (జాలం ధర కాకము) నేల ఉళికి, కాకోశీ, షీరకాకోశీ, అడవి పెనర, అడవి మినుము, కోలపొన్న, ముయ్యాకుపొన్న, దింపెన, మమపర్తి (వికంకతము-రాండ్రేగు), మేద, మహామేద, కర్కాటకశృంగి, శృంగాటికా, తిప్పతీగె, నీరుగొమ్మి, ఎర్రనీరుగొమ్మి, బోడతరము, పెద్దబోడతరము, నహదేవ, విశ్వచేవ, చుల్లా, షీరచుల్లా, ముత్తవ పుల గము, ముద్రవెండ, నేలగుమ్మరు, పాలగుమ్మరు, కలబంద, పెద్దకలబంద, బలా భేదము, పెన్నేరు, అతిక మామిడి, గలిజేరు, పెద్దములక, వాడుకు, ఉరుబూక, చాగ, వల్లేరు, బదనిక, పిల్లిపీచర, నదావ, నీటి అతిమధురము, అతిమధురము, నల్లద్రాక్ష, ద్రాక్ష, ఖర్జూరము, పాల్ప (చిట్టిత) దూలగొండి, మెట్టరామర, నమ్మదుంప, పెద్ద నమ్మదుంప (తుంగనంబంధము) పాలచెట్టు, చిల్లగింజ, పెగ్గుమ్మరు, గురువింద, నల్లములుగోరింట, పెద్ద తాడి, పెద్ద ఖర్జూర, చెరకు, రెల్లు, దర్పు, కుశ, తిప్పరెల్లు, కిక్కిన గడ్డి, ఇక్కటమను రెల్లు, కాకిరెల్లు, చిలుకహార, తెల్లముత్తవపులగము, టేకు, అడవిప్రత్తి, అడవిదోన, పిల్లిపీచరభేదము, హంసపాదీ, కాకిపొండ, నీరుల్లి, పాలతీగ, కపితవల్లి, చిన్న యేలుకలు, సోమలత, సుగంధిపాల, అతిమధుర భేదము. ఇవి మధురస్కంధ ద్రవ్యములు. ఇట్లే మధుర వర్గమునందు చెప్పబడిన ఇతర ద్రవ్యములు - వీటిలో ఛేదింపవలసిన వాటిని ముక్కలు చేదించి, పగులగొట్టి వలసిన వానిని సూక్ష్మముగా పగులగొట్టి బాగా కడిగిన పాత్రయందుంచి నమముగా పాలను వానిలో నగము నీరును (లేదా నగము నీరు కలిపిన పాలు) చేర్చి పొయ్యిపై నుంచి బాగుగా నొక్కి కలియబెట్టి ద్రవమునకు దొషధ ద్రవ్యములందలి రసములు సంక్రమించునపుడు అడుగు మోడకుండ పొయ్యిపైనుండి దింపి వత్తగాలనము చేసి పుంచవలెను. గోరు వెచ్చగానున్న ఈ పాలలో ఘృతతైల వసా మజ్జా లవణము లను పాణికము చేసి వాత వికారము గలవారికి విధిననుసరించి వస్త్రీని ఇవ్వవలెను. పిత్త వికారులకు ఈ పాలను చల్లబరచి తేనె, నెయ్యిలను చేర్చి వస్త్రీగా నివ్వవలెను. ఇది మధురస్కంధము.

ఆయుర్వేద దీపిక : పీరా - జలంధరకాకము (పాలహార), అనసపర్తి - దింపెన, మమపర్తి - రాండ్రేగు: చక్ర - గొమ్మి: అరిష్టత్రా - ఎర్రగొమ్మి: మహా బ్రాహ్మణీ - అలంబుష (పెద్ద బోడతరము): చుల్లా - శర్కర: షీరచుల్లా - పెద్ద శృంగాటి

కము: జ్ఞాద్రనహా-కుమారి: ఋష్యగందా-బలాభేదము: మోరట-వాగ: సంహద్వా-
బదనిక: మధుకపత్తి - ఇప్పభేదము: మధులికా- మర్కటహస్తవృణము: రాజా
దనము- పాల (వేంచులికి): కశేరు-నమ్మ: రాజకశేరు- పెద్దనమ్మ (తుంగభేదము):
శీతపాకీగురువింద (శీతలా): ఓదనపాకీ- నల్లములుగోరింట: ఋష్యప్రోత్తా- బలా
భేదము: ద్వారదా-ఓకు: భరద్వాజీ- అడవిప్రత్తి: వనత్రపుష్పి- అడవిదోస: కులింగాక్షి
పేటిక (నీరుల్లి)- కులింగమనగా ఉచ్చట: క్షీరవల్లి- పాలతీగె: కపిలవల్లి- కవడ
నేండును: కపిలవల్లి- చిన్న ఏలకులు: సోమవల్లి- సోమలతా: గోపవల్లి- సుగంధ
పాల: మదువల్లి-అతిమధుర భేదము.

అష్ట స్కంధము

140. అహ్రాహ్రాతకలకుచకరమర్తవృక్షాష్టాష్ట సేతనకువలబదరదాడిమమాతులుగ్గ-
గజ్జీరామలకనస్తీతకశీతకతిస్తీడికదస్తకతైరావతకకోళామ్రధన్వానాం ఫలాని.
పత్రాణి చాహ్రాతకాశ్టాస్తకవాగ్గేరిజాం చతుర్విధానాం చాష్టికానాం ద్వయోశ్చ
కోలయోశ్చ అమరుష్కయోర్ద్వయోత్తైవ శుష్కాష్టికయో: గ్రామ్య-
రణ్యయో: అనవద్రవ్యాణి చ సురాసౌపీరకతుషోదకమైరేయమేదకమడి-
రామదుశు క్షశీకుదపిమణ్డోదశ్విదాన్యాష్టాదీని చ విషామేవంవిధానామన్యేషాం
చ అష్టవర్గపరినంధ్యానాం ఔషధద్రవ్యాణాం చేద్యాని ఖణ్డకశ్చేదయిత్యా,
భేద్యాని చ అణుశోభేదయిత్యా ద్రవై: స్థూల్యామణ్యాసీచ్య సాధయితోవ-
సంస్కృత్య యథావత్ తైలవసామజ్జాలవజాపాణితోపహితం సుఖోష్ఠం వస్తీ
వాతవికారిణే విధిజ్ఞో విధివద్దద్యాత్.ఇత్యష్టస్కంధః.

తాత్పర్యము : మామిడి, రాచమామిడి, నిమ్మ, ఓక, పుల్లపావిలి, పుల్ల
ప్రబ్బలి, పెద్దరేగు, దానిమ్మ, మాదీఫలము, గురిజహూర, ఉళిరిక, నందీతక, చింత,
వెలగ, నారింజ, పుల్లమామిడి, తడ - వీనికాయలను: రాచమామిడి, అశ్మంతక,
పులిచింత, పుల్లప్రబ్బలి అనువాని ఆకులను, రెండు రకములైన రేగు, వీనియొక్క
పచ్చివి ఎండువిచ్చైన ఆకులను, చింత, అడవిచింత వీని ఎండుటాకులను, అనవ
ద్రవ్యములగు సుర, సౌపీర, తుషోదక, మైరేయ, మేదక, మడిరా, మదు, శీకు, శుక్ర,
పెరుగు, దవిమండము, పులిముట్టిగ, ధన్యాష్టములను: ఈ విధమైన ఇతర అష్ట

వర్గమునందు చేర్చబడిన ద్రవ్యములను యథావశ్యకముగా ఛేదించి, నరికి, పగుల గొట్టి ద్రవభాగమును తీసికొని గట్టివానిని కషాయము కాచి, పై ద్రవముతో కలిపి తైలము, వన, మజ్జ, లవణముతో పాటితము చేసి సుఖోష్ణముగా నున్నప్పుడు వాత వికారములు గలవారికి విధి ప్రకారము వస్త్రీగా నివ్వవలెను. ఇది ఆఘ్న స్కంధము.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఆఘ్న స్కంధమును వివరించుచున్నాడు. నందీతక-కర్పరనంది: శీతక- అఘ్నలోఽఘ్నము (చింత): ఐరావతః— నారింజ: అఘ్నికా యను నది కంద ప్రదానమైనది. ఇది కామరూప దేశమున ప్రసిద్ధము. ఇది సాధారణ అఘ్నికా భేదమునియే చెప్పుదురు. ద్రవైః స్థిరాణి అనగా ద్రవమునందు కలియబెట్టినను కరుగక స్థిరముగా నుండునవి.

లవణ స్కంధము

141. వైస్తవసౌవర్చలకాలవిదపాత్యానూపకూప్యవాలునైలమౌలకసాముద్రరోమ-కౌద్విదౌషర పాశేయకపాంసుజాని అన్యేవం ప్రకారాణి చాన్యాని లవణవర్గ-పరిసంఖ్యాతాని: వితాన్యజ్ఞాపహితాని ఉష్ణోదకోపహితాని నన్నేహవన్తి సుఖోష్ణం వస్త్రీం వాతవికారిణే విధిజ్ఞో విధివద్దధ్యాత్ ఇతి లవణస్కంధః.

త్రాతర్కము : వైస్తవ, సౌవర్చల, కాలవిద, పాత్య, అనూప, కూప్య, వాలుక, ఐలమౌలక సాముద్ర, రోమక, కౌద్విద, డౌషర, పాశేయక, పాంసుజము— అను లవణములను లవణ వర్గమున జేరు ఇతరములైన లవణములను అఘ్నద్రవము నందుగానీ, ఉష్ణోదకమునందు గానీ చేర్చి స్నేహములను కలిపి సుఖోష్ణముగా నున్నప్పుడు వాత వికారము గలవారికి విధి ప్రకారము వస్త్రీగా నీయవలెను. ఇది లవణస్కంధము.

ఆయుర్వేద దీపిక : కూప్యాది లవణ భేదములు ఇతర దేశములందు ప్రసిద్ధములు. కావున నివి దేశాంతరమునకు చెందినవని తెలియవలెను. రోమకమును లవణము రూమానదీయందు పుట్టును.

కటు స్కంధము

142. విప్పరీవిప్పరీమూలహ స్త్రీవిప్పరీచవ్యచిత్రకశృంగరేమరివాణమోదార్ద్రకవిదల్ల-కుస్తుమ్మూరకటులేజోవత్కేలాకుప్యథల్లాతకాస్థిహిల్లానిర్యానకీలిమమూలకవర్షప-

లకువకరజ్జుగ్రుకమధుగ్రుకఖరపుష్పభూ స్థుణసుముఖసురనకు తేరక్కార్జక-
గజ్జీరకాలమాలకపర్వానక్షవకపటిజ్జ కజ్జరమూత్రపిత్తానీతి. ఏషా మేవంవిధానాం
చాన్యేషాం కటురవర్గపరిసంభ్యాతానాం ఔషధద్రవ్యాణాం చేద్యాని ఖణ్ణశః
చేదయిత్వా భేద్యాని చాణుకో భేదయిత్వా గోమూత్రేణ సహ సాధయిత్వా
ఉపసంస్కృత్య యథావత్ మధుతైలలవణోపహితం సుఖోష్ణం వస్త్రం శ్లేష్మ
విచారిణీ విదిజ్ఞో విధివద్దధ్యాత్, ఇతికటుకస్కంధః

తాత్పర్యము : పిప్పళ్ళు, మోడి, గజపిప్పలి, చవ్యము, చిత్రమూలము, కొంఠి, మిరియాల, వామ, అల్లము, వాయు విడంగము, తుంబురులు, కొండగోగు, పెక్కిడు, ఏలకులు, చెంగలవ్వికోస్తు, నల్లజీడిగింజలు, ఇంగువ, దేవదారు, ముల్లంగి, అవాల, పెల్లుల్లి, త్రాసుగ, రారుమునగ, మునగ, రారుతులసి, బోదకనపు, ఎర్ర అవాల, తులసి, తెల్లగెగ్గెర, రారుతులసి భేదము, కాకర, నల్లగెగ్గెర, గెగ్గెర, నల్ల అవాల, మరువము, జైరములు, మూత్రములు, పిత్తములు - వీనిని, ఇంకను కటుక వర్గమున పేర్కొన్న ఇతర ద్రవ్యములను యథావశ్యముగా భేద భేదము చేసి గోమూత్రముతో కలిపిరాచి, సంస్కరించి, తేనె, తైలము, వైంధవ లవణము వీనిని తగుతీరిన కలిపి సుఖోష్ణముగ నున్నపుడు శ్లేష్మ వ్యాధితులకు విధి ప్రకారము వస్త్రగా నివ్వవలెను. ఇది కటుక స్కంధము.

అయుర్వేద దీపిక : తేజోవతి - తేజస్విని (పెక్కిడు): కలిమం - దేవదారు.

తిక్త స్కంధము

143. చస్తనలదకృతమాలన త్రమాలనిమ్మతుమ్మరుకుటజహరిద్రాదారుహరిద్రా-
ముస్తమూర్వాకిరాతతి త్తకటుకరోహిణీత్రాయమాణాకారపేల్లి కాకరీరకరవీర-
తేమకతటిల్లకవృషమద్ధూకపర్వీ కర్కటకవార్తాకుకర్కశకాకమాచీకాకో-
దుమ్పరికాసుషవ్యతివిషాపబోలకువికపాతాగుడూచీవేత్రాగ్రవేతనవికజ్జితవ-
తుకసోమవల్గన ప్తపర్ణ సుమనార్కా-౨వల్గుజవచా(వరా)తగరా-౨గురువాల-
కోశిరాణీతి. ఏషా మేవంవిధానాం చాన్యేషాం తిక్తవర్గపరిసంభ్యాతానాం ఔషధ-
ద్రవ్యాణాం చేద్యాని ఖండశః చేదయిత్వా భేద్యాని చాణుకో భేదయిత్వా-
ప్రజ్ఞేత్య సానీయేన అభ్యాసిత్య సాధయిత్వా ఉపసంస్కృతో యథావస్థదు-

తైలలవణోపహతం సుఖోష్ణం వస్త్రం శ్లేష్మవికారిణే విధిష్ఠో విధివద్దద్యాత్.
శీతం తు మధునర్పిర్యాం ఉపసంస్పృశ్య పిత్త వికారిణే విధిష్ఠో విధి-
వద్దద్యాత్. ఇవి తిక్తస్కంధః.

తాత్పర్యము : చందనము, వట్టివేళ్ళు, రేల, త్రాసుగ (లతాకరంజ), వేప, తూణురులు, కొడిశపాల, పసుపు, మావి పసుపు, తుంగము స్తలు, చాగ, నేల వేము, కటుక రోహిణి, కలుత్రాసుగ, రాకర, కరీర, గన్నేరు, దోకచ్చిక దుంప, పెద్దకాకర, అద్దనరము, మండుకపత్తి, చేదు దోన, వంగ, చేదు పొట్ల, కామంచి, మేడి, పొట్టి కాకర, అతివన, చేదుపొట్ల భేదము, చిరు బొద్ది, తిప్పతిగ, పేము, పుల్లప్రబ్బలి, కాండ్రేగు, పొగడ, వెలిచండ్ర, ఏకాకుల అరటి, మాలతి ఊల్లేరు, దావంచాలు, వన, గ్రంధికగరము, నల్ల అగరు, కురువేరు, నల్లవట్టి వేళ్ళు - ఈ ద్రవ్యములను ఇంకనూ తిక్త వర్గమున చేర్చబడిన ఇతరములైన వాటిని కలిపి యథావశ్యముగా భేద భేదములు చేసి నీటితో కడిగి నీటిని పోసి, కషాయము తయారు చేసి సుఖోష్ణముగ నున్నపుడు దానియందు తేనె, తైలము, సైంధవ లవణము వీనిని యథావిధిగ చేర్చి శ్లేష్మ వ్యాధియనుకు వస్త్రగా నీయవలెను. పిత్త వ్యాధి వారికి దీనిని చల్లార్చి విధినుసరించి వస్త్రగా నివ్వవలెను. ఇది తిక్త స్కంధము.

ఆయుర్వేద దీపిక : తిక్త వర్గమున కర్కశము పదోల భేదము.

కషాయ స్కంధము

144. ప్రియర్జునస్త్రామ్రాస్త్వంభష్టకీకట్వల్లలోధమోచరస సమష్టాదాతకీ పుష్పపద్మా-
పద్మకేసర జమ్బూస్త్రాస్తక్షవకుశీతనోదుంబికాశ్వత్థభల్లాతరాస్త్వశ్మస్తకశరీష
శింశుపాశోమవల్క-తిస్తుక ప్రియాలబదరఖదిర సప్తపద్మాశ్వకర్ణ వ్యస్తనాథు-
నారిమేదైలవాలుక పరిషేలివకదమ్బ శల్లకీ బిల్గిసీరాళ కలేయకరాజకలేరుక-
ట్యులవంశపద్మకాశోకకాలధవనర్థఖూర్జశఖరపుష్పాపురశమీమాచీ కవర-
కతుంగాజకర్ణస్పూర్ణకవిభీతకతుంభీపుష్కరమీజవిసమ్మదాలతాలఖడ్జూర-
తరుణానీతి. ఏషామేవంవిధానం చ అన్యేషాం కషాయవర్గపరిసంఖ్యాతానాం
బొషధద్రవ్యాణాం భేద్యాని ఖణ్డశశ్చేధయిత్వా భేద్యాని చ అన్యో భేద-
యిత్వా ప్రజ్జిల్య పానీయేన అథ్యాపిచ్య సాధయిత్వా ఉపసంస్కృత్య యథా-

వత్ మమ తైలలవహోపహితం సుఖోష్ణం వస్త్రం శ్లేష్మవికారిణే విధిజ్ఞో విధి-
వద్దధ్యాయః. శీతం తు మమనర్పిర్యా ముపసంన్యజ్య పిత్తవికారిణే దధ్యాత్.
ఇతి కషాయస్కంధః.

తాత్పర్యము : ప్రేంబణము, సుగంధపాల, మామిడిచెంకలోని జీడి,
చిరుబొద్ది, తుమికి, బొద్దుగ, బూరుగ బంక, మంజిష్ఠ, ఆరెపువ్వు, పద్మము, పద్మ-
శేఖరములు, నేరేడు, మామిడి, జావ్వి, మజ్జీ, పోక, మేడి, రావి, నల్లబీడి, ఇరుగుడు,
దీరికెన, విరిగి, వెలిచంద్ర, ఈడ, సారమామిడి, రేగు, చంద్ర, ఏపి, తెల్లమద్ది,
నెమ్మి, మద్ది, వేగిళ, తుమ్మ, చూతురు బుడమ, తుంగ ముస్తలు, కడిమి, అందుగు,
గిలిగింక రెల్లు, నాగర ముస్తలు, భద్రముస్తలు, పెగ్గుమ్మడు, వెదురు, పద్మ
కాష్ఠము, అశోక, చిన్నపనన, ధవ, సర్వ, భూర్వ, జనుము, జమ్మి, దేవదారు, వర
గలు, చిన్నజమ్మి, పెద్దఏపి, పెద్దమాను, తాని, పొన్న, పుష్కరమూలము, తామర
దుంప, తామర తూడులు, తాడి తేగలు. ఖర్జూరతేగలు, వీనిని కషాయ వర్గమున
చేరు ఇతర కషాయరస ద్రవ్యములను గ్రహించి యథావిధిగా కషాయముగా కాచి
సుఖోష్ణముగా నున్నపుడు తేనె, సైంధవ లవణములను చేర్చి శ్లేష్మ వ్యాధి కలవానికి,
సుఖోష్ణముగా నున్నపుడును, పిత్తవ్యాధి గలవారికి తేనె నెయ్యిలను చేర్చి చల్లా
ర్పియు విధి ననుసరించి వస్త్రగా నివ్వవలెను. ఇది కషాయ స్కంధము.

అయుర్వేద దీపిక : కషాయ వర్గమున - అశ్వకర్ణము - ప్రియాల
కాలము - పరిపేలవమనగా గుండ్రముగానుండు తుంగ ముస్తలు, జింగిని యనునది
ఆ పేరుతోనే పిలువబడును (గిలిగింకరెల్లు). మావీకః - దేవదారుః - అజకర్ణ -
కాలభేదముః కుంభీ యమనది ఆ పేరుతోనే పిలువబడును (పొన్న). దానినే హఠ
మని కూడ అందురు. మృతాలము - తామర తూడుః తాల ఖర్జూర తరుణములనగా
తాడి తేగలు, ఖర్జూర తేగలు. ఇక్కడ చెప్పబడిన స్కంధములలో ఒకే ద్రవ్యము
రెండు స్కంధములలో చెప్పినదో అది ఆ రెండు గుణములను (రసములను) కలిగి
యున్నందు వలన రెండు చోట్లనూ ఉపయుక్తమని తెలియనగును.

తత్రజ్ఞోకాః

143. పద్మద్గాః పరిసంఖ్యాతా య ఏతే రసభేదతః,

అస్తాపసమఖిప్రేత్య తాన్విద్యాత్సార్వయాగికాన్.

146. సర్వకో హి సాటిహితాః సర్వరోగేషు జానతా

సహస్రేనోగాన్నియచ్చన్తి యేభ్యః ఆస్థాపనం హితమ్.

తాత్పర్యము : ఆస్థాపన వస్త్రీ నుద్దేశించి రసభేదమును బట్టి ఆరుగా వర్గీకరింపబడిన ద్రవ్యములు అన్ని రోగములందును ఉపయోగించునని తెలియ వలెను. ఎవరికి ఆస్థాపన వస్త్రీని ఇవ్వవచ్చునో అట్టివారికి తెలిసినవారు ప్రయోగించుటచే (అన్నింటిని లేదా సగము, లేదా చొరికినంతవరకు) అన్ని రోగములను శమింప జేయవచ్చును.

ఆయుర్వేద దీపిక : సార్వ యాగికాన్ అనగా ఆస్థాపన వస్త్రీచే వికీర్ణింపదగిన వాతవ్యాధి, జ్వరము, గుల్మము మొదలైన అన్ని రోగముల యందు ఆ యా దోష సంబంధమున్నపుడు ఇవి యోగించును (ఉపయోగపడును) అని అర్థము. దీనినే సర్వకోహి....అనుట ద్వారా వివరించుచున్నాడు. సర్వభ్యః అనగా వర్గమునందలి అన్ని ద్రవ్యములతో, సగము ద్రవ్యములతో లేదా చొరికినంత వరకు.

147. యేషాం యేషాం ప్రశాన్త్యర్థమ్ యే యే స పరీక్షితాః

ద్రవ్యవర్గా వికారాణాం తేషాం తే పరీకోపకాః.

148. ఇత్యేతే షడాస్థాపనసంకల్పై రసతోఽను విభజ్య వ్యాభ్యాతాః.

తాత్పర్యము : యే యే ద్రవ్య స్కంధములు యే యే దోషముల ప్రశమింప జేయునని చెప్పబడలేదో అవి ఆ యా దోషముల వికారములను ప్రకోపింప జేయును. (మధుర స్కంధము వాతపిత్త దోష జన్య రోగములు శమించుటకు చెప్పబడినది కఫజ రోగమును శమింప జేయునని చెప్పబడలేదు. అందుచే కఫ రోగమున్న వారికి మధుర స్కంధము మొక్క ప్రయోగముచే ఆ రోగము ప్రకోపించును అని అర్థము. అందువలన కఫ రోగమున్నవారికి మధురస్కంధ ద్రవ్య ఆస్థాపన వస్త్రీ విషిద్దమని తెలియుచున్నది.) ఇట్లు ఆరు ఆస్థాపన స్కంధములను రసము చేత విభజింపబడి వివరింపబడినవి.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇప్పుడు అన్ని వర్గములు ఆస్థాపన సాధ్యములైన అన్ని రోగములందును ఉపయోగపడునని చెప్పబడి యున్నది. అప్పుడు పిత్త జ్వరము నందు కటు వర్గముతో ఆస్థాపన వస్త్రీని చేయుట పిత్తమును కలిగించుట వలన

జ్వరమును పెంచునదగును. అందువలన దోష విశేషముచే అన్ని గుణముల ఉపయోగము చెప్పబడలేదు. కాని సామాన్యముగా అస్థాపనవస్థిచే సాధ్యమగు రోగములందు ఉపయోజ్యముగను, దోష భేదములందు మాత్రము అక్కడక్కడ వ్యతిరేకమైన వర్గము ఉపయోజ్యము కానేకాదు అని చూపుచున్నాడు. అందు మధుర స్కంధము కఫ శాంతి కొరకు చెప్పబడలేదు. అందువలననది కఫ వర్ధకమగును. ఇట్లే అప్లూది వర్గములకును తెలియవలెను. లేదా అన్ని రోగములందును ఉపయోగించునని చెప్పబడిన ద్రవ్య వర్గము సమానవ్యాస యోగముచేత అన్ని అస్థాపన సాధ్యరోగములందును లాభము నిచ్చునని తెలియవలెను. ప్రత్యేకముగా ఏ ఒక్క రోగశాంతి కొరకు కాదు. ప్రత్యేకముగా ఫలానా దోషము వలన కలిగిన వ్యాధులకు పయోగించునని చెప్పబడిన ద్రవ్యవర్గములు ఇతర దోష వ్యాధులకు నిషిద్ధములని చూపుటకు “యేషాం యేషాం”....అను శ్లోకము పుల్లేఖించబడినది.

పై చెప్పిన షడ్వర్గములందలి ద్రవ్యములకు అవసరమును బట్టి మార్పు చేర్పులను చేయుట

149. తేభోః ఖిష్యద్విమాన్ పరిసంఖ్యాకమపి యద్యద్భివ్యవయాగికం మన్యేత తత్తదవతర్షయేత్ యద్యద్భాను క్తమపి యోగికం వా మన్యేత తత్తద్విధద్యాత్. వర్గమపి వర్గదోషసంన్యజేదేకమేకేనానేకేన వా యుక్తిం ప్రమాణీకృత్యః ప్రపరణమివ ఖిషికస్య వీజమవ కర్షకస్యసూత్రం ఐద్రీమతామల్పమవ్యవల్ప జ్ఞానాయతనం భవతి. తస్మాద్విధిమతామూహాబోహవిత్కాః మన్దబుద్ధేస్తు యదోక్తానుగమనమేవ శ్రేయః. యథోక్తం హి మార్గమనుగచ్ఛాన్విషక్ సంసాధయతి వా కార్యమనతిమహత్త్వాద్వా వినిపాతయత్యనతిహ్రస్వత్వాదుదాహరణ స్వేతి.

తాత్పర్యము : పీనియందు ఐద్రీమంతుడైన పై దుక్కు ఈ వర్గములలో చేర్చబడినప్పటికీ పరిసదని (అయా వర్గములకు చెందని లేదా ఆయా వ్యాధులకు పరిసదని) ద్రవ్యములను తీసి వేయవలెను. అయా వర్గములందు చేర్చబడకున్నవూ యోగిక మనుకున్న (యోగ్యత కలిగియున్న) ద్రవ్యమును చేర్చుకొని ప్రయోగింపవచ్చును. ఒక వర్గము (ఇది ఒక ప్రత్యేక సముదాయమైనప్పటికీ) ఇతర వర్గముతోగానీ, వర్గములతోగానీ అవశ్యకతానుసారము కలిపి ప్రయోగింపవలెను. ఇందు

యుక్తిని ప్రమాణముగా చేసుకొని ప్రవర్తింపవలెను. భిక్షకునకు విడికిలి మాత్రమే వేసిన భిక్షవలె, రైతుకు స్వల్పముగానున్న ధీజములవలెనూ, అల్పముగానున్ననూ మాత్రము బుద్ధిమంతులకు అనల్పజ్ఞాన మీచ్చునదగును. అందువలన బుద్ధిమంతులకు ఊహాపోహ వికర్క శక్తులుండును. అల్పబుద్ధిగలవారు మాత్రము చెప్పినంత వరకే (గ్రంథములో చెప్పినంతవరకే) అనునరించి పోవుట మంచిది. వైద్యుడు శాస్త్రోక్త ఉదాహరణములనే అనుసరించినపుడు అవి విస్మయముగా నున్నపుడే కార్యమును సాధింపగలడు. తక్కువగా నున్నపుడు వానిద్వారా కార్యములను సాధింపలేడు.

ఆయుర్వేద దీపిక : ఇచ్చట చెప్పబడిన వర్గములందు వ్యాధుల దృష్ట్యా యోగికత్వమును (సరిపడుటను) దృష్టిలో నుంచుకొని, యోగికమగుదానిని కలుపుట, అయోగిక మగుదానిని తీసివేయుట చేయవలెనని చెప్పుచున్నాడు. బుద్ధిమంతుడు అను పదమును ఉపయోగించుటచే కలుపుట తీసివేయుట యనునది బుద్ధిమంతుడే చేయవలెనని సూచించుచున్నాడు. ఊహాపోహాదులను సాధనములులేని అల్పబుద్ధిగల వైద్యుడీపనిని చేయలేదని గ్రహింపవలెను. ఒక వర్గమును వేరొక వర్గముతోగాని అనేక వర్గములతోగాని సంయోగము చేయవలెనని తెలియనగును. యుక్తిని ప్రమాణముగా చేసుకొని అనగా ఇది ఇచ్చట యోగికము, ఇది అయోగికము అను ఊహను ప్రమాణముగా జేసికొని మందబుద్ధి గలవారెట్లు అర్థము చేసుకొనును. చుట్టోక్తమైన ఒక వర్గమునందు చేర్చబడిన ద్రవ్యమును బుద్ధిమంతుడు అయోగికముగా (ఊహాదులచే) ఎంచి తీసి వేయునపుడు మందబుద్ధి గలవారు దాని ముపయోగించుచూ అనర్థము నెట్లు పొందకుండునని వివరించుటకు “యదోక్తం హి....” అను వాక్యము చెప్పబడినది. “అనతి మహత్త్వాద్వా వినిపాకయతి....” అనుటచేత అల్పబుద్ధి గలవారు ఊహాదులు లేకుండా శాస్త్రోక్తముగా అనుసరించిన యెడల ఎక్కువ వ్యావత్తు కలుగదని చూపుచున్నాడు. శాస్త్రము నందు చెప్పబడినవి ఐహళః యోగికమే యగును. ఏదో ఒకచోట శరీరము మొదలగువాని (దోషముల యొక్క అంశాంశ కల్పన) భేదములచే అయోగికమగును. అవటనూ స్వల్పముగా యోగికమగునని అర్థము. “అనతి ప్రాప్యత్వాదుదాహరణస్య” అనగా శాస్త్రము నందు ఉదాహరణముగా చెప్పబడినవి. ఎక్కువగా (అనతి సంజీవముగా) నుండుట వలన. ఇందువలన రోగసాధనకు ఉదాహరణము అల్పముగా నున్నచో ఊహించ వలసినదీయే అధికముగా నుండును. అప్పుడు మందబుద్ధిగలవారు సాక్షాత్తు ఉదాహరించిన విషయమును తెలియలేక మరియూ ఊహాశక్తి లేకయూ రోగమును కాంతింప

జేయు క్రియలను చేయజాలదు. ఎచట ఉదాహరణము లెక్కువగా నుండునో వాటి వలన ఉదాహరణము నందు చెప్పిన ప్రయోగములచేతనే అచట చెప్పబడిన వ్యాధి లను సాధించును. (చికిత్సించి ఫలమును బొందునవి అనుట యుక్తము). ఈ కలుపుట తీసివేయుట అను రెండు పద్ధతులు బహుళః గణములందు చెప్పబడిన ద్రవ్యములంద నియే తెలియవలెను. సుశ్మతునిచే చెప్పబడినట్లు - ఫలానా వర్గమునందు చేర్చబడి నప్పటికిని ఒకానొక ద్రవ్యము దానిని ప్రయోగింపవలసిన వ్యాపికి సరిపడనిదై నచో అట్టి ద్రవ్యమును తీసివేయవలెను. సరిపడునవి ఎంచిన దానిని చేర్చవలెను. (గణోక్త మవి యద్భ్రవ్యం భవేద్వ్యాధావయోగికమ్, తదుద్ధరేత్ ప్రక్షిపేత్తు యన్యన్యేద్వ్యాగి కంతు తత్-సుశ్మక చికిత్సా స్థానము - 1వ అధ్యాయము) సంయోగ మహిమ చేత కార్యమును చేయు అగస్త్య హరితకి మొదలైన వారి యందు అపోద్ధారములు (కలుపుట, తీసివేయుట) చేయరాదు. ఈ అర్థమునే ఉద్దేశించి సుశ్మతుడు చెప్పినట్లు ఇది అగమసిద్ధి కలిగియుండుట వలన అట్లే ఫలితమిచ్చుచున్నందువలననూ మంత్రము వలెనే దీనిని అనుసరించి ప్రయోగింపవలెను. ఎట్టి విధమైన మీమాంసనూ చేయ రాదు. (ఏష దాగమ సిద్ధత్వాత్తత్రైవ ఫలదర్శనాత్. మంత్రవత్ సంప్రయోక్తవ్యోవ మీమాంసః కతుంచన- సుశ్మక చికిత్సా స్థానము. 1 వ అధ్యాయము).

అనువాసన ద్రవ్యములు

150. అతః సరమనువాసనద్రవ్యాణ్యనువ్యాఖ్యాన్యన్తే-అనువాసనం తు స్నేహ ఏవ. స్నేహస్తు ద్వివిధః స్థావరాత్మకో జల్లమాత్మకశ్చ తత్ర స్థావరాత్మకః స్నేహః తైలమతైలం చ. తద్వయం తైలమేవ కృత్వోపదిక్యతే సర్వక- నైలప్రాధాన్యాత్. జల్లమాత్మకస్తు-వసామజ్ఞా సరిర్పితి. తేషాం తు తైలవ- సామజ్ఞాసర్పిషాం యథాపూర్వం శ్రేష్ఠం. వాతశ్లేష్మదీకారేష్వనువాసనీ యేషు యథోక్తరం తు పితృ వికారేషు సర్వ ఏవ వా సర్వవికారేష్వపి చ యోగము సయాన్తి సంస్కారవిధివిశేషాదితి.

తాత్పర్యము : అటు తరువాత అనువాసన ద్రవ్యములను గూర్చి చెప్పు కొందము. అనువాసనము స్నేహమే. స్నేహము రెండు విధములు. స్థావరాత్మకము మరియు జంగమాత్మకము. అందు స్థావరాత్మకము తైలము అతైలము అని రెండు విధ ములు. ఆ రెంటినీ తైలముగానే చెప్పుకొందము. ఎండువలననగా ఎల్లెడలా తైలమే

ప్రధానముగా నుండుట జేసి.... వసమజ్జ నెయ్యి అనునవి జంగమాత్మకము. వీనిలో తైలము, వస అనునవి క్రమముగా అనువాసన వస్తి నివ్వదగిన వాత కఫ వ్యాధు లందు శ్రేష్టములు. మజ్జ, పృథమ అనునవి అనువాసన వస్తి నివ్వదగిన పిత్తవికారములందు శ్రేష్టము. అన్ని ప్నేహములను, అన్ని వికారములయందును సంస్కార విధి విశేషము చేత ఉపయోగింపవచ్చును.

అయుర్వేద దీపిక : క్రమమున అనువాసన ద్రవ్యమును చెప్పబడినది తైలమనగా తైలము వంటి సర్వప స్నేహము. తైల ప్రాధాన్యత వలన అనగా స్థావర స్నేహములయందు తిల తైలమే ప్రధానమగుట జేసి అని అర్థము. ఇందువలన తిల తైలము తీయుటకే విధి యున్నదో అది సర్వము తైలము మున్నగు వాటి యందును గలదని తెలియవలెను. తైల శబ్దముచే సర్వపాదులను గూడా గ్రహించుట తిలల నుండి వచ్చు స్నేహము యొక్క ప్రాధాన్యమును ముఖ్యముగా తెలియజేయుటకు, తైల శబ్దముచే సర్వపాది స్నేహములను కూడా గ్రహించుట వాడుకయే. సుకృతునిచే చెప్పబడినట్లు—ఇతర తైలము లందును ఆ గుణములు లభించుటచే (వానిని గూడ తైలముగా గుర్తించవలెను) (నిష్పరేస్తద్గుణ త్యాచ్య తైలత్వమితరేష్యపి— సుకృత సూక్రస్థానము - 45వ అధ్యాయము).

శిరో విరేచన ద్రవ్యములు

151. శిరోవిరేచనద్రవ్యాణి పునః— అపామార్గవిప్పలీమరిచనిడల్లిగుళిరీషకుం-
బురుషీల్వజాక్వాణిమోదవార్తాకీసృగ్వీతైలాహరేణుకఫలాని చ. సుముఖసుర-
నకుతేరకగణ్డరకాలామాలకపర్ణానక్షవకఫణిజ్జ కహరిద్రాశ్మగ్నేవేరమూలకలకున-
తర్కారీనర్దవపత్రాణి చ. అర్కాలర్కకుష్ఠనాగద ప్రేవదాపామార్గశ్వేతాజ్ఞో-
తిష్ఠతీగవాక్షీగణ్డరపుష్ప్యవాక్పస్పివృశ్చికాలీవయస్థాతివిషామూలాని చ. హరి-
ద్రాశ్మగ్నేవేరమూలకలకునకన్దాశ్మలోద్రమదనన ప్రపర్ణానిమ్బార్కపుష్పాణి చ,
దేవదార్వగురువరలశల్లకీజిల్గననపహ్లానిర్యాపాశ్చ తేజోవతీవరాక్షేణాదీ-
భోధాజ్ఞనకబ్బిహతీకణ్డకారికాత్వచత్పతి. శిరోవిరేచనం సప్తవిధం ఫలవక్ర-

మూలకస్తపృష్ఠనిర్వాసత్వగాత్రయభేదాత్, లవణకటుతిక్తకషాయాణి చేన్ద్రి-
యోపశయాని తదాఽపరాజ్యనుత్తాన్యసి ద్రవ్యాణి యథాయోగవాహితాని శిరో-
విరేచనార్థ ముపదీశ్యంత యితి.

తాత్పర్యము : శిరో విరేచన (సన్య) ద్రవ్యములు— ఉత్తరేణు, విప్పలి, మిరియము, విడంగము, మునగ, మోదుగ, తుంబురులు (ధనియముల వలె ఎఱ్ఱగా నుండునవి), వరగోగు, జీరకము, వాము, వంగ, వృద్ధీక, ఏలా, రేణుకలు— వీని యొక్క ఫలములు: సముఖ (ఎర్ర అవలు), తులసి, కాకర, గగ్గెర, నల్లగగ్గెర, అవలు, మరువము, పసుపు, అల్లము, మల్లంగి, పెల్లులి, నెల్లి, అవలు వీని అకులు: జిల్లేడు, తెల్ల జిల్లేడు, చెంగల్వకోస్తు, వన, తెల్ల గురువింద, జోతిష్కతి, భరణిక, కాకర, బ్రహ్మదండి, లేలుమణి, సరస్వతి, అతివన— వీనియొక్క వేళ్ళు: పసుపు, అల్లము, ముల్లంగి, పెల్లులి వీనియొక్క దుంపలు: లొడ్డుగ, మంగ, ఏడాకుల అరటి, వేప, జిల్లేడు— వీటి పువ్వులు: దేవదారు, అగరు, సరళ దేవదారు, అందుగు, నల్ల బూరుగ, వేగిన, ఇంగువ చెట్టు— వీని నిర్వాసములు: వెక్కుడు, లవంగము, గార, మునగ, పెద్ద ములక, చిన్న ములక— వీని పట్టలు. ఇవన్నియు శిరో విరేచన ద్రవ్యములు. శిరో విరేచన ద్రవ్యము లీవిధముగా ఆశ్రయ భేదమున ఏడు విధములు— ఫల, పత్ర, మూల, కండ, పుష్ప, నిర్వాస, త్వక్కులు. లవణ కటుతిక్త కషాయరసములను కలిగి ఇంద్రియముల కనుకూలమైనవియు ఇంకను చెప్పబడకున్ననూ యోగత్వమున్న వనుకొన్నవియు ద్రవ్యములను శిరో విరేచనమునకు ఉపయోగింపవచ్చును.

అయుర్వేద దీపిక : చివరగా శిరో విరేచన ద్రవ్యములు చెప్పబడినవి. ఫలములను కూడ అని “చ” కార (కూడా) ప్రయోగముచే ఫలగ్రాహ్య ద్రవ్యముల ఇతర అంశములను కూడా గ్రహింపవచ్చునని చూపబడినది. అందువలన మునగ చెట్టు గింజిలే కాకుండా పట్టకూడా ఉపయోజ్యమే. (పట్టలను చెప్పు వందర్భము నందును మునగచెట్టును కూడా ఉదహరించడమైనది). నుముఖాదులు - వర్ణానభేదములు: తర్కారీ-నెల్లి (జయస్త్రీ): గండిర పుష్పి-శమతము (కాకర), వయస్థా -

బ్రాహ్మీ: వరాంగం-గుడత్వక్-దాల్చిన చెక్క:- ఇంద్రియములకు సుఖమును కలిగించునవి అనగా- ఏ ద్రవ్యములు ఇంద్రియములకు విఘాతము కల్గింపబో (లవణాదులు) వాటినే శిరో విరేచనముగా సుపయోగింపవలెను. ఇంకను ఇతరములను అనగా మధురాష్లు కషాయ రసములున్న ద్రవ్యములను కూడా నశ్యకర్మ (శిరో విరేచనము) నందు యోగికములని యెంచినచో వాటిని గూడా (ప్రయోగింపవలెను).

అధ్యాయ సంగ్రహము

తత్త్వోక్తాః —

152. లక్షణాచార్యశిష్యాణాం పరీక్షై కారణం చ యత్,
అధ్యేయాధ్యాపనవిధీ సంభాషావిధిరేవ చ.
153. షడ్విరూపాని పంచాశద్వాదమార్గపదాని చ,
పదానిదశ చాన్యాని కారణాదీని తత్త్వతః.
154. సంప్రశ్నశ్చ పరీక్షాదేర్భవకో వమనాదీషు
భిషగ్జితీయే రోగాడాం విమానే సంప్రకాశితః.

తాత్పర్యము : కాత్ర అచార్య శిష్యులయొక్క పరీక్ష, తత్కారణము, అధ్యయన అధ్యాపన విధులు, మరియు సంభాషా విధి, నలుదిది నాలుగు (అరు తక్కువ ఏది) వాదమార్గ పదములు, వాని తత్త్వములతోబాటు (లక్షణములతో బాటు) కారణాది పది సంజ్ఞలు, వమనాదుల విషయమున తొమ్మిది ప్రశ్నలు- వీటి న్నింటి రోగ భిషగ్జితీయ విమానాధ్యాయమున తేటతెల్లముగా వివరించుట జరిగినది.

అయుర్వేద దీపిక : లక్షణాచార్య శిష్యుల యొక్క అనగా కాత్ర, అచార్య, శిష్యుల యొక్క లక్షణమే కాత్రమనబడును. దాని కారణమునూ అనగా కాస్త్రాదులను పరీక్షించుటకు కారణమేదీయో దానిని కూడా అని యర్థము. “ఇటు వంటి గుణములున్న కాత్రము నిర్మలముగనున్న ఆశాశములోని సూర్యునివలె ...”. ఈ మొదలైనది కాత్ర పరీక్ష కారణము, అచార్య పరీక్ష కారణము “ఇటువంటి

అచార్యుడే” మొదలగు వాక్యమున చెప్పబడినది. శిష్య పరీక్షా కారణము ‘నేర్ప వలసినది నేర్చుటకు అచార్యుడు’ ఈ మొదలైన వాక్యములందు గలదు. (ఇవి ఈ అధ్యాయముననే మొదట ఉల్లేఖింపబడినవి) అధ్యేయము అనగా చదువవలసినది. దాని విధానము అధ్యయన విధి యనబడును.

155. బహువిధమిదము త్తమర్థజాతం బహువిధవాక్యవిచిత్రమర్థకాంతం
బహువిధశుభశబ్దనందియత్తం బహువిధవాదనిసూదనంపరోషామ్.
156. ఇమాం మతిం బహువిధహేతునంశ్రయాం విజ్ఞావాన్ పరమతవాదసూదనీమ్.
న నజ్ఞతే పరవచనవమర్తనైర్తస్య శక్యతే పరవచనైశ్చ మర్తితుమ్.
157. దోషాదీనాం తు భావానాం సర్వేషామేవ హేతుమత్,
మానాత్ నమ్యగ్నిమానాని నిరుక్తాని విభాగః.

ఇత్యగ్నివేశకృతే త స్త్రో చరకప్రతినంస్కృతే విమానస్థానే రోగభిషగ్జతీయ విమానం నామాష్టమోఽధ్యాయః (అగ్నివేశకృతే తంత్రే చరకప్రతినంస్కృతే అనే నావదిస్థానం విమానానమర్థితమ్.)

తాత్పర్యము : ఇచట బహు విధములుగా అర్థముల నిచ్చునట్టి వాక్యము లునూ, విచిత్ర అర్థముల నిచ్చునటువంటి అనేక శుభ శబ్దములతో సంధులతోనూ కూడుకొన్నట్టియూ, అనేకములైన ఇతరుల వాదములను ఖండించునట్టియూ విషయములు చెప్పబడినవి. అనేక హేతువుల నాధారముగా చేసికొన్నట్టియూ ఇతరుల వాదనలను ఖండించి జయించుటకు అనుకూలమైన ఈ విషయములను తెలిసికొన్న వారు పరవచనములను ఖండించుటయందు వెనుకాడదు. పరవచనములచే ఓడింప బడలేదు. (పీనిని ఓడించుట కష్టము) దోషాది భావములనన్నింటినీ సహేతుకముగా విశిష్టమైన ప్రమాణములను కొలత వేసి సరియైన విభాగములుగా విభజించి వివరించడ మైనది.

ఇది అగ్నివేశునిచే రచింపబడి చరకునిచే ప్రతినంస్కరింపబడిన తంత్రమున ఇప్పటివరకు విమానముల (విశిష్ట మానముల) స్థానమును అర్థవంతముగా చెప్పడ మైనది.

అయుర్వేద దీపిక : ఇచట అర్థవంతములైనవి చెప్పబడినవి అనగా- శాస్త్ర, అచార్య, శిష్య పరీక్షాది రూపమును పేర్కొనుట వలన కలిగిన అర్థము. అర్థకాంతమనగా-నంబర్ధమైన అర్థమును కలిగియుండుట మొదలగువానిచే కమనీయమైన అర్థము కలుగును. అది చెప్పబడినది. శబ్దమును వాక్యమునందు సరిగా ఉపయోగించుట శబ్ద సంధి. దోషాదీనాం....అను వాక్యము ద్వారా విమాన స్థానమును సంగ్రహము చేయుచున్నాడు. సహేతుకముగా అనగా సకారణముగా ఎట్లు ఆగునో అట్లు దోషాదీమానములను సకారణముగా అని అర్థము. నిరుక్తాని అనగా నిరుక్తి చేసి చెప్పబడినవి. విమాన శబ్ద నిరుక్తి-దోషాదులు వేనివలన విశేషముగా తెలియబడునో అవి విమానములు.

ఇది శ్రీ చక్రపాణిచే రచింపబడిన అయుర్వేద దీపికయను చరక శాత్పర్య టీకయందలి విమాన స్థానమున రోగభిషగ్గతీయ విమానమును ఎనిమిదవ అధ్యాయము, ఇట్లు విమానస్థానము ముగిసినది.

ఇది పావులూరి హిమసాగర చంద్రమూర్తిచే చేయబడిన చరక విమాన స్థానమునందలి మూలము మరియు చక్రపాణి వ్యాఖ్యలకు తెలుగు అనువాదము.

